

С. Ҷ. Комилов, У. Давлатзод

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

ИҚТИСОДИ КОРХОНА

С. Ҷ. КОМИЛОВ, У. ДАВЛАТЗОД

ИҚТИСОДИ КОРХОНА

Бо қарори Мушовараи Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун китоби дарсӣ барои донишҷӯёни ихтисосҳои иқтисодии мактабҳои олии тавсия шудааст.

ДУШАНБЕ
"Собириён"
2012

ББК 66.9 (2 тоҷик)

К-65

С. Ҷ. Комилов, У. Давлатзод. Иқтисоди корхона. Душанбе – Собириён, 2012. 448 с.

Китоби дарсии «Иқтисоди корхона» нашри дуюм ва такмилшуда буда, донишҳои назариявии мукамалро дар бораи фаъолияти корхона дар бар мегирад. Мавзӯҳои матраҳшуда ба фаслҳои алоҳида тақсим карда шуда, ба хонанда имконият медиҳанд дар бораи мафҳуми корхона, захираҳо ва нишондиҳандаҳои истифодаи онҳо, механизми иқтисодии фаъолияти корхона, фаъолияти соҳибкорӣ ва инноватсионӣ, ташкили идоракунии корхона ва механизми муфлисшавии он донишҳои пурраву саҳеҳ гирад. Муаллифон бо назардошти инкишофи муносибатҳои нави бозорӣ як қатор мавзӯҳои нави ба талаботи замон мувофиқро илова намуда, мавзӯҳои дигарро бо қобили тавачҷуҳ пурра гардониданд. Китоби мазкур барои тадриси фанни «Иқтисодиёти корхона» ва инчунин ба муаллимони муассисаҳои олии таълимӣ, аспирантону унвонҷӯён, донишҷӯёни риштаҳои иқтисодӣ ва доираи васеи мутахассисону роҳбарони корхонаҳо пешбинӣ шудааст.

ISBN 978-99947-852-0-9

© С.Ҷ. Комилов, У. Давлатзод

© Нашриёти "Собириён"

Сарсухан

Асоси хамагуна иқтисодиёт корхона мебошад, ки бо истеҳсоли маҳсулот (молу хадамот) машғул буда шуғли аҳоли ва ташаккулёбии бучети мамлакатро таъмин мекунад.

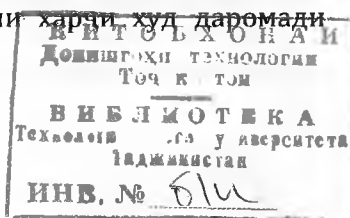
Марҳилаи муосири рушди иқтисодиро бе фаъолияти соҳибкории корхонаҳо тасаввур кардан ғайри имкон мебошад.

Сатҳи баланди рақобат чун қувваи ҳаракатдиҳандаи тараққиёти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ корхонаро водор месозад, ки дар шароити номуайяни ва таваккал фаъолият намуда, барои ба мақсад расидан роҳу усулҳои истифодабарии самараноки захираҳои истеҳсолиро ҷустуҷӯ намояд. Корхона дар шароити бозор мақоми махсус ва муҳимро соҳиб аст, ки аз самаранокии фаъолияти вай раванди ташаккулёбии бозор, дараҷаи қонеъгардонии талаботи он, ҷорӣ намудани навовариҳо дар истеҳсолот ва рушди устувори иқтисодӣ – иҷтимоӣ, илмӣ-техникӣ ва технологияи иқтисоди миллӣ вобастагӣ дорад.

Дар низоми иқтисодии давлати соҳибистиклоли Тоҷикистон шаклҳои навини ташкиливу ҳуқуқи корхонаҳо, муносибатҳои нави иқтисодии онҳо бо давлат, муносибатҳои нави шарикиву хоҷагидорӣ бо дигар корхонаҳо, фаъолгардонии раванди соҳибкорӣ дар корхонаҳо ба тадриҷ барқарор шуда истодаанд. Ин низоми иқтисоди бозорӣ аз мутахассисон ва менечерони корхона сатҳи баланди донишу малакаи касби барои фаъолият дар шароити таваккалу номуайяни тақозо менамояд.

Иқтисоди корхона соҳаи мустақили илмию омӯзишӣ мебошад, ки дар он усулҳои қоидаҳои фаъолияти истеҳсолии субъекти мустақили иқтисоди бозорӣ - корхона (фирма) ифода меёбад. Дар китоби дарсии мазкур тарзи хоҷагидорӣ ва усулҳои он, назарияи муайян кардани дурнамои рушд ва вазифаҳои ҷорӣ кардани корхона, муваффақшавӣ ба мақсадҳои иқтисодию иҷтимоии муайяни пешорӯи онҳо гузошташуда нишон дода шудааст.

Дар ин иртибот вазифаи асосии ҳаёти роҳбарикунандаи корхона аз он иборат аст, ки ҳар маблағе, ки дар истеҳсолот сарф мешавад, бар зами пушонидани харҷи худ даромеди иловагӣ низ биофарад.

Иқтисодчии касбӣ чун шахси асосӣ дар сохтори роҳбари-кунандаи хоҷагӣ бояд дорои донишҳое бошад, ки равандҳои воқеиву дохилии истеҳсолот ва гардиши молро таъмин намуда, самаранокии иқтисодии фаъолияти корхонаро афзун созад. Барои он ки сатҳи кофӣи зиндагии инсон таъмин карда шавад, оила барпо намояд, фарзандро ба воя расонад барои одамон хӯрок, либос, хонаву лавозимоти дигар лозим аст. Ин воситаҳои таъминкунии зиндагӣ дар корхонаҳои саноатӣ, хоҷагии қишлоқ, сохтмон бо иштироки мустақили фирмаҳои гуногун, ташкилоту корхонаҳои нақлиёт, савдою алоқа ба вучуд оварда мешавад. Аз ин лиҳоз, донистани иқтисоди корхона, ки дар ин маврид чун асоси воситаҳои таъминкунандаи ҳаёт, шароити зарурии фаҳмиши равандҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҳалли вазифаи ҳар як хоҷагӣ фаҳмида мешавад, зарур аст.

Иқтисоди корхона ҳамчун соҳаи омӯзишӣ маҷмӯи донишҳои оиди қонунҳо, воситаву усулҳо ва қоидаҳои пешбурди фаъолияти самараноки хоҷагидорӣ мебошад. Вай таҷассумгари шаклҳои гуногуни роҳбарӣю ташкилотчигӣ, усулу қоидаҳои истифодабарии самараноки захираҳои моддию ғайримоддӣ, раванду роҳҳои оқилонаи ташкилу тақсим намудани манфиатҳои моддию маънавий, ки бе онҳо мавҷудияти фарду ҳома дар иқтисоди комилан озод номумкин аст.

Аммо бояд зикр кард, ки ҳамагуна иқтисодиёт танҳо дар сурати оқилона идора кардан самарани дилхоҳ медиҳад. Дар баробари махсусгардонӣ ва кооперикунони меҳнат дар истеҳсолот зарурати махсусгардонӣю кооперикунони меҳнат дар идоракунӣ ба вучуд омад. Дар сохтори ташкилии корхона қисмҳои ҷудогонаи идоракунӣ, раёсати маблағгузорӣ, ҳисоб, бозор, пардохти музди меҳнат ҷудо гардиданд. Дар баробари ин мусаллам аст, ки истифодаи технологияи иттилоотии ҳозиразамон шартӣ асосии пешрафту инкишофи идоракунии корхона дар шароити муосир аст.

Дар китоб диққати асосӣ ба ҳолати имрӯза ва роҳҳои асосии дурнамои инкишофу банақшагирии фаврӣ-тақвимӣ дар корхонаҳо дар асоси дастовардҳои банақшагирии менеҷменти имрӯзаи ватанию хориҷӣ дода мешавад.

Ҳангоми омода намудани китоби дарсӣ таҷрибаи менеҷменти мамлакатҳои пешқадами ҷаҳон, соҳибкорию истеҳсолӣ,

маводҳои расмӣ ташкилотҳои давлатӣ, сарчашмаҳои илмӣ ва ҳамчунин, таҷрибаи муаллифоне, ки солҳои зиёд ба фаъолияти омузгорӣ машғул буданд ва дар корҳои роҳбарии корхонаҳои саноатӣ ва илмӣ иҷрои вазифа намудаанд, истифода бурда шудааст. Муаллифон аз нусхабардории мустақим ҳам аз амалия ва ҳам аз асосҳои ҳуқуқӣ, ки ба иқтисоди корхона вобаста мебошанд, парҳез намуданд. Диққати махсус ба қоидаҳои асосӣ ва усулҳои тараққиёфтаи фаъолияти иқтисодӣ дар корхонаҳо дода шуд, то истифодаи онҳо ба мутахассисон имкони мустақилона интиҳоб намудани шакли муносибро дода тавонад.

Китоби дарсии мазкур дар асоси таълифоти беш аз даҳсолаи муаллифон таҳия гашта, аксар мавзӯҳо ва масъалаҳо дар дигар воситаҳои таълимӣ низ баррасӣ шудаанд. Аммо бо назардошти рушди босуръати иқтисоди ҷаҳонӣ ва тамоюли ҷаҳонишавии иқтисоди миллии Тоҷикистон, ба пиндори мо, зарурате пеш омад, ки баъзе мавзӯҳо мавриди таҷдиди назар қарор гиранд ва мавзӯҳои наवे оиди фаъолияти навоваронаи корхона, сиёсати иртиботӣ ва истифодаи воситаҳои иттилоотии муосир дар идоракунии, инчунин, таҳиясозии нақшаҳои стратегии тараққиёт, идоракунии воситаҳои молиявӣ, низоми андозбандӣ, тартиби муфлисшавӣ ва барҳамдиҳии корхона ворид гарданд. Бо вучуди такмилдиҳиҳои ҷавуззикр ин китоби дарсӣ ниёз ба назари интиқодии хонанда дорад ва ҳамаи тақлифу пешниҳодҳои онҳо мавриди омӯзишу қабули муаллифон қарор хоҳад гирифт.

Китоби дарсӣ, пеш аз ҳама, барои донишҷӯёни мактабҳои олий ва шахсоне, ки ба омӯзиши иқтисоди корхона ва фаъолияти соҳибкорӣ мароқ зоҳир менамоянд, пешниҳод карда шудааст. Ҳамчунин, китоб барои роҳбарон ва мутахассисон новобаста аз намуди фаъолиятшон пешбинӣ шудааст.

Боби 1. Корхона дар низоми иқтисоди бозорӣ

- 1.1. Корхонаҳои истеҳсоли
- 1.2. Ҳуқуқ ва ӯҳдадориҳои корхона
- 1.3. Таснифоти корхонаҳо

1.1. Корхонаҳои истеҳсоли

Корхонаи истеҳсоли воҳиди махсусгардонидашудае мебошад, ки асоси онро коллективи меҳнати муташаккили касбӣ ташкил медиҳад ва бо истифода аз воситаҳои истеҳсолот маҳсулоти барои истеъмолгарон зарурро тайёр мекунад. Ба сифати корхонаҳои истеҳсоли заводу фабрика, комбинату конҳо, бандарҳову роҳҳо ва дигар ташкилотҳои хоҷагидории таъиноти истеҳсоли доштаро мисол овардан мумкин аст.

Расми 1.1. Муҳити дохилии корхонаи истеҳсоли

Муҳити дохилии корхона – ин маҷмӯи одамон, воситаҳои истеҳсолот, пул ва ахбор мебошад. Натиҷаи таъсири мутақобилаи қисматҳои муҳити дохилӣ маҳсулоти тайёр (кори иҷрошуда, хизмати расонидашуда) ба ҳисоб меравад (расми 1.1.).

Муҳити берунаи корхона, ки бевосита самаранокии кори онро муайян мекунад ин, пеш аз ҳама, истеъмолгарони

маҳсулот, таъминкунандагони қисматҳои истеҳсоли ва сохторҳои давлативу аҳолии дар гирду атрофии корхона воқеъгашта мебошанд (расми 1.2).

Мутобиқи қонунгузори Чумхурии Тоҷикистон «корхона» ҳамчун субъекти мустақили хоҷагидорӣ, ки барои истеҳсоли маҳсулот ва хизматрасонӣ бо мақсади қонеъ гардонидани талаботи ҷомеа ва гирифтани фонда фаъолият мекунад, баромад менамояд.

Расми 1.2. Муҳити берунии корхонаи истеҳсоли

Вазифаҳои муҳимтарини корхонаи амалкунанда инҳоянд:

- Ба даст даровардани даромад аз фаъолияти соҳибкории корхона;
- Таҳлили бозор ва дарёфти талабот ба маҳсулоту хизмати корхона;
- Баланд бардоштани сифати маҳсулот ва таъминсозии рақобаттовари он;
- Таъмин намудани истеъмолкунандагон бо маҳсулоти корхона;
- Таъмин намудани ҳайати кормандони корхона бо музди меҳнат, шароити мусоиди кор ва имкони рушди касбӣ;

- Бунёди ҷойҳои кори барои аҳолие, ки дар гирду атрофи корхона истиқомат доранд;
- Ҳифзи муҳити атроф: замин, об ва ҳавзаи ҳавоӣ;
- Нагузоштани бозистӣ дар қори корхона (номунтазамии таъминот, истеҳсоли маҳсулоти нуқсондор, пастравии даромаднокии истеҳсолот ва яқу яқбора камшавии ҳаҷми истеҳсолот).

Вазифаҳои корхона зерин таъсири омилҳои зерин шакл мегиранд:

- Манфиати соҳиби корхона;
- Ҳаҷми сармоя;
- Вазъияти дохилии корхона;
- Мақсадҳои корхона (расми 1.3.).

Расми 1.3. Шаклгирии мақсадҳои корхона

Танҳо соҳиби корхона, новобаста аз мақому имтиёзот, метавонад назди ҳаёти кормандони корхона вазифагузорӣ кунад. Соҳиби корхона дар асоси манфиатҳои пешбинӣ намудааш на танҳо ҳуқуқи вазифагузорию дорад, балки як андоза маҷбур ҳам ҳаст, ки ин қорро кунад, вагарна шахси дигар ин ҳолро ба манфиати худаш метавонад истифода барад.

Дар шароити муносибатҳои бозорӣ муҳимтарин вазифаи корхона ба даст даровардани фоида бо роҳи фуруши маҳсулоти истеҳсолнамуда (қори иҷроқарда ё хизмати расонидашуда) ме-

бошад. Дар асоси хамин фоидаи бадастовардашуда талаботи иҷтимоиву иқтисодии ҷамоаи меҳнатии корхона ва соҳиби воситаҳои истеҳсолот қонеъ гардонида мешавад.

Идорае, ки ягон вазифаи хоҷагидориро муайяну мушаххас мегардонад, бояд шароити воқеии иҷроиши онро бо назардошти вазифаҳои иҷрокунандаи корхона ба ҳисоб гирад.

Вобаста ба шакли моликият корхона дар шароити худмаблағгузорӣ ва ҳисоби пурраи хоҷагӣ амал мекунад. Вай дар бастанӣ шартнома бо истеъмолкунандагони маҳсулот, таъминкунандагони ашёи хому сӯзишворӣ, қабули супоришҳои давлатӣ соҳибхатиёр аст.

Вазифаҳои асосии корхонаро метавон чунин муайян намуд:

- Тайёр кардани маҳсулоти истеъмоли шахсӣву истеҳсолӣ;
- Расонидан ва фурӯхтани маҳсулот ба истеъмолкунандагон;
- Хизматрасонии пас аз фурӯши маҳсулот;
- Коркарди стратегия ва тактикаи амалиёти корхона дар бозор;
- Ҳифзи муҳити атроф;
- Таъмини рақобатпазирии корхона, маҳсулот ва ниғаҳдории обрӯи баланди (имичи) корхона;
- Такмили ташкили истеҳсолот, меҳнат ва идоракунӣ;
- Таъмини моддӣ-техникии истеҳсоли маҳсулот дар корхона;
- Идоракунӣ ва ташкили меҳнати ҳайати кормандон дар корхона;
- Банақшагирӣ ва афзоиши ҳамаҷонибаи ҳаҷми истеҳсолот дар корхона;
- Ташкили самараноки фаъолияти соҳибкорӣ;
- Пардохти андозҳо, ҳиссаҷудокуниҳои ҷорӣ ва ҳатмии бучавӣ;
- Риоя намудани меъёру стандартҳо ва санадҳои меъерии давлатӣ;
- Истифодаи дастовардҳои навини илмӣ-техникӣ дар истеҳсолот.

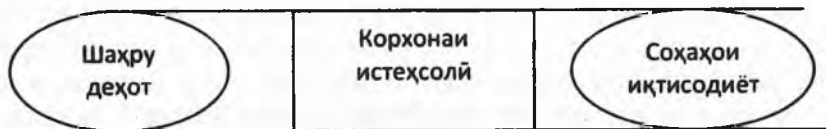
Вобаста ба омилҳои зерин ин вазифаҳо мушаххастару амиқтар мегарданд:

- Андозаҳои корхона;
- Мансубияти соҳавӣ;
- Дарачаи махсусгардонӣ ва кооперикунонӣ;
- Мавҷудияти инфрасохтори иҷтимоӣ;
- Шакли моликият;
- Муносибат бо сохторҳои ҳукумати.

Корхона дар назди сохторҳои молиявӣ барон пардохти саривақтии андозҳову дигар ҳиссаҷудокуниҳо масъулияти пурра дорад, ҳамаи зарару хароҷотро аз ҳисоби даромади бадастоварда мепӯшонад. Аз ҳисоби даромади фуруши маҳсулот (хизмат) хароҷоти ташкилу тараққиёти истеҳсолот, хариди ашёи хом, музди меҳнатро мепардозад.

Маъмурият ва ҳайати кормандони корхона вазифадоранд, ки маҳсулоти хушсифату бозоргир истеҳсол намоянд. Сифати баланду нархи мақбул барои интихобу ниғаҳдории бозори фуруш хеле муҳим аст. Маҳсулоти пастсифат чун маҳсулоти гароннарх харидорро водор менамояд, ки таъминкунандаеро ҷӯяд, ки аз вай ҳамин маҳсулотро бо сифати баланд ё нархи арзон харида тавонад. Ба хоҳири аз даст надодани харидорон мутахассисони корхона бозори фурушро доимо омӯхта, барои тезонидани пешрафти илмӣ-техникӣ, ҷорӣ намудани навоариҳои дар истеҳсолот, беҳқарди сифати маҳсулот ва камкунии арзиши аслии вай чора меандешанд. Амалан, сиёсати иқтисодии мамлакат ва инкишофу рушди иқтисодиёти миллӣ дар коллективи меҳнатии корхонаҳои истеҳсоли арзи вучуд карда, ояндаи он аз натиҷаҳои фаъолияти онҳо вобастагӣ дорад. Зеро корхона дар комплексҳои соҳавию ҳудудии истеҳсолии кишвар ҷузъи асосӣ ба ҳисоб меравад.

Корхонаҳое, ки барои истеҳсоли маҳсулоти якҷинса махсусгардонида шудаанд, соҳаҳои мувофиқи истеҳсолоти моддиро ташкил медиҳанд: саноат, хоҷагии қишлоқ, сохтмон, нақлиёт ва ғайра. Ғайр аз он, корхона ва ташкилотҳо андозаву ҳудудҳои махсусгардонии шаҳрҳо, шаҳракҳову вилоятҳо ва ҷойгиршавиашонро муқаррар менамоянд. Таъмини шароити мусоиди зиндагӣ, меҳнат ва маишати аҳоли дар ҳамкорӣ бо ҳукуматҳои марказӣ ва маҳаллӣ амалӣ мегардад. (Расми 1.4.)

Расми 1.4. Корхонаи истеҳсоли-зинаи асосии истеҳсолот.

Хулоса, корхонаҳо ва коллективи меҳнати онҳо унсурҳои асосии ташкилдиҳандаи комплексҳои соҳавию ҳудудӣ мебошанд. Яъне, аз ҳамин воҳидҳо вазорату раёсатҳо ва вилояту шаҳрҳо шакл мегиранд. Аз ҳамин лиҳоз, дар ҳама гуна ҳуҷҷат корхона чун зинаи асосии комплекси хоҷагии халқ қайд гаштааст. Сохтор ва таркиби идоракунии иқтисодиёти мамлакат тавре тартиб дода шудааст, ки фаъолияти узвҳои функционалии корхона дар онҳо инъикос мешаванд.

Вазифаи низоми идоракунии хоҷагидорӣ дар ҳама зинаҳо-аз девони вазирон то роҳбари корхона, сардори коргоҳ ва устои он ягона аст: таъмини қори маҳсулноки ҳаёти кормандони ҳар як корхона, яъне ҳар як коргар дар ҷои қори худ бояд машғули фаъолияти бошад, ки барои ҷамоаи меҳнатӣ, истеъмолкунандаи маҳсулот, ғанигардони бозор зарур аст.

Ҳамагуна фаъолияти ташкилотҳои давлатӣ ё муассисаҳои илмӣ, тиҷоратӣ ба мавҷудияти боигарии моддӣ вобастагӣ дорад ва ҳамагуна қарори хоҷагидорӣ ё техникӣ танҳо дар корхонаи истеҳсоли дар ҷои қори мутахассис, хизматчи ё коргари он амалӣ мегардад. Тамоми фаъолияти корхонаҳо ба ахбори илмӣ-техникӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ асос ёфтааст.

Ин навиштаҳо ҳаргиз маънои онро надорад, ки берун аз ҳудуди корхона ташкилотҳои идоракунии хоҷагидорӣ, ташкилотҳои илмӣ миёнаравӣ лозим нестанд. Баръакс, бе мавҷудияти чунин сохторҳо корхонаҳо на ҳама вақт ба дараҷаи техникаи истеҳсолот мустақилона баҳои ҳақиқӣ медиҳанд, самти муносиби ривочи истеҳсолотро муайян мекунанд, талаботи харидоронро ба истеҳсоли маҳсулоти корхона ва талаботи худро ба ашёи хом, масолеҳу сӯзишворӣ, бо имконоти таъминкунандагон мувозӣ менамоянд. Хусусан, корхонаҳои хурд дар ташкили истеҳсолот ва баланд бардоштани сифати маҳсулот ба кӯмаки беруна саҳт ниёзманданд.

Албатта, сухан дар бораи пурра барҳамдиҳии ҳуқуқи даҳолати сохторҳои давлатӣ ба фаъолияти дохилии корхона намеравад. Балки давлат аз болои фаъолияти корхона, самаранокии фаъолияти он назорат мебарад ва фаъолияти онро ба воситаи фишангҳои иқтисодӣ танзим мекунад.

1.2. Ҳуқуқ ва ӯҳдадориҳои корхона

Фишангҳои танзими давлатӣ, ки дар соҳаи иқтисодиёт амал мекунанд, доираву ҳудудҳои даҳолати берунаро ба корхона муайян менамоянд, аммо бартарф намесозанд. Корхонаҳои хусусӣ, кооперативӣ, саҳомӣ ва дигар намуд корхонаҳо низ аз назорати давлатӣ озод нестанд. Давлат аз болои чунин намудҳои фаъолияти корхона назорат мебарад:

- Даромади корхона ва пардохти андозҳо;
- Ҳолати санитарии истеҳсолот;
- Таъинот ва дараҷаи техникаи маҳсулот;
- Риояи стандарт ва шароити техникаи истеҳсолот;
- Ҳифзи ҳуқуқи ҳайати кормандони кироя ва як қатор паҳлӯҳои дигари фаъолияти корхона.

Дар қонунгузори Чумҳурии Тоҷикистон муқаррар шудааст, ки корхона дар ҳама намудҳои фаъолияти худ барои иҷрои қоидаҳои зерин пурра масъул аст:

- Риояи манфиатҳои давлат ва ҳуқуқи шаҳрвандон;
- Риояи қонун ва муҳофизати муҳити атроф;
- Афзоиш додани амволе, ки давлат ё саҳмдорон боварӣ карда супоридаанд;
- Афзоиши самаранокии истеҳсолот.

Фаъолияти корхона шароити мусоиди корхонаҳои дигар, шароити зиндагии шаҳрвандони дар гирду атрофаш муқими-гаштaro набояд халалдор кунад. Ҳамзамон давлат ё сохтори дигари болоӣ барои ӯҳдадориҳои корхона ва корхона барои ӯҳдадориҳои онҳо масъул нест.

Маъмурияти корхона барои фароҳам овардани шароити мусоиди корӣ вазифадор аст. Аз ин рӯ, масъалаҳои иҷтимоӣ-

иқтисодии фаъолияти корхона бо иштироки коллективи меҳнатӣ ҳаллу фасл мегардад.

Байни маъмурият ва коллективи меҳнатӣ (коргар) шартномаи меҳнатие баста мешавад, ки дар он:

- Шароити тартиби кори корхона ва узвҳои он;
- Бастҳои корӣ ва давомнокии онҳо;
- Давомнокии ва ҳаҷми пардохти рухсатии меҳнатӣ;
- Шарту намудҳои пардохти музди меҳнат ба категорияҳои муайяни коргарон ва дигар масоили иҷтимоӣ иқтисодӣ баррасӣ мешавад.

Новобаста ба ин, сохторҳои давлатии маҳаллӣ ва ташкилотҳои тижоратӣ, ҳуқуқи ба ҳамаи корҳои корхона даҳлат карданро надоранд. Онҳо метавонанд танҳо ба ҳайси назораткунандаи иҷроиши қонунҳо дар корхона баромад намуда, ба маъмурияти корхона бо тақлифу пешниҳодот муроҷиат намоянд, ки онҳоро тарафи муқобил метавонад қабул ё рад кунад.

1.3. Таснифоти корхонаҳо

Таснифоти корхонаҳо барои таҳлили фаъолияти соҳибкориҳои онҳо, муайян намудани самаранокии натиҷаи кори онҳо зарур аст.

Корхонаҳоро асосан, аз рӯи нишонаҳои зерин тасниф мекунанд:

- Махсусгардонии соҳавӣ ва ашёӣ;
- Сохтори истеҳсолот;
- Иқтидори истеҳсолӣ (андозаҳои корхона).

Яке аз нишонаҳои асосии таснифи корхонаҳо фарқиятҳои соҳавии маҳсулоти истеҳсолшаванда, аз ҷумла, таъинот, усули истеҳсол ва истеъмоли он мебошад. Ҳангоми таъсиси корхона муайян карда мешавад, ки вай барои истеҳсоли кадом намуди маҳсулот (кор, хизматрасонӣ)-и мушаххас таъин гаштааст. Вобаста ба ин корхонаҳо ба чунин гурӯҳҳо тақсим мешаванд:

- Корхонаҳои саноатие, ки машину таҷҳизот, асбобу анҷом, дигар воситаҳои истеҳсолот меофаранду қувваи барқро истеҳсол мекунанд;

- Корхонаҳои кишоварзӣ, ки бо парвариши ғалла, сабзавот, чорво ва дигар зироатҳои техникӣ машғуланд;
- Корхонаҳои сохтмонию нақлиётӣ;
- Корхонаҳои хизматрасонӣ.

Аз лиҳози талаботи одамизод муҳимтарини онҳо корхонаҳои истеҳсолкунандаи молҳои истеъмоли, яъне корхонаҳои кишоварзӣ, саноати хӯрокворӣ ва сабук, мошинсозӣ, саноати коркарди чӯб ва кимиё, сохтмони манзил ба шумор мераванд.

Соҳаҳои калонтарини хоҷагии халқ ба соҳаҳои хурду махсусгардонидашуда тақсим шудаанд. Масалан саноат ба ду соҳаи калони махсусгардонидашуда: истихроҷ ва коркард ҷудо мешавад. Дар навбати худ соҳаи коркард ба соҳаҳои саноати сабук, хӯрокворӣ, вазнин ва ғайра тақсим гаштааст.

Бо таъсири омилҳои гуногун махсусгардонии корхона, на ҳама вақт, бо сохтори маъмури ва махсусгардонии асосии соҳа мувофиқ меафтад. Масалан, дар бисёр соҳаҳои, ки ба мошинсозӣ дохил нестанд (металлургия, истихроҷи ангишти нафт) заводҳои калони истеҳсолкунандаи мошини таҷҳизот ва таъмири онҳо вучуд доранд. Дар баробари ин, дар соҳаи мошинсозӣ корхонаҳои металлургиву кимиёвӣ, истгоҳҳои барқӣ, корхонаҳои нақлиётӣ низ фаъолият мекунанд. Аз ин рӯ, дар иқтисодиёт ду нишонаи нисбатдиҳии корхона ба ин ё он соҳа истифода мешавад: маъмури-ташкилӣ ва маҳсулотӣ.

Ҳангоми истифодаи нишонаи маъмури-ташкилӣ намуди фаъолияти ташкилии корхона ва мансубияти он ба ин ё он идора ё иттиҳодияи соҳибкорон ба назар гирифта мешавад. Дар ин маврид, ҳамаи коргоҳҳои мошинсозӣ ба соҳаи мошинсозӣ, нақлиёт ба соҳаи нақлиёт, сохтмонӣ ба соҳаи сохтмон мансуб дониста мешаванд ва тобеъияти маъмурии онҳо сарфи назар мегардад.

Дар таҷрибаи ҳаётӣ, аксар маврид, чунин нисбатдиҳии корхонаҳо ба ин ё он соҳа номукамал аст, зеро аксари онҳо сохтори байнисоҳавӣ доранд. Вобаста ба сохторашон корхонаҳоро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мекунанд:

- а) корхонаҳои махсусгардонияшон маҳдуд;
- б) корхонаҳои серсоҳа;
- в) корхонаҳои омехта.

Корхонаҳои махсусгардониашон маҳдуд гуфта, корхона-хоеро гӯянд, ки номгӯи маҳдуди маҳсулоти истеҳсолоташ ва-сеъро ба роҳ мемонанд. Ба ин гурӯҳ корхонаҳо корхонаҳои истеҳсоли ҷӯян, варақаҳои пӯлод, ғалла, гӯшт ва ғайраро мисол овардан мумкин аст.

Корхонаҳои серсоҳа, ки бештар хоси саноат ва кишоварзи-анд, маҳсулоти номгӯяшон васеъ ва таъиноташон гуногунро истеҳсол менамоянд. Дар саноат онҳо метавонанд дар як вақт ба истеҳсоли компютерҳо, автомобилҳо, яхдонҳо, дастгоҳу аробачаҳои кӯдакона; дар кишоварзӣ ба парвариши ғалла, саб-завот, мева, чорво махсус гардонида шаванд. Бо дараҷаи шид-дат ёфтани рақобати озоди бозорӣ аксари корхонаҳои махсус-гардониашон маҳдуд аз ҷиҳати иқтисодӣ қудратнок мегарданд ва аз доираи махсусгардонии пешина берун рафта, бозорҳои нави фурушро бо номгӯи нави маҳсулоту хизматрасонӣ забт менамоянд. Бисёр вақт чунин корхонаҳо намуди пешинаи соҳавии худро бой дода, ба корхонаҳои байнисоҳавӣ табдил меёбанд. Онҳо дар як вақт метавонанд бо истеҳсоли маҳсулоти гуногуни саноатӣ машғул шуда, бо амалиётҳои тиҷоратӣ ва нақлиётӣ низ шуғл варзанд. Гузариши сармоя аз як соҳа ба соҳаи дигар дар ин маврид дар ҳудуди корхонаи алоҳида сурат мегирад.

Бисёрнавӣ (диверсификация) самти асосии фаъолияти соҳибкории ибтидои асри XXI гаштааст. Корхонаҳои замоне махсусгардонидашуда тӯли муддати кӯтоҳ ба дараҷаи нав, яъне ба корхонаҳои муттаҳидкунандаи фаъолиятҳои гуногунчинсаи намудҳои соҳибкории истеҳсолӣ ва тиҷоратӣ табдил ёфтаанд. Дар ин ҳолат гурӯҳбандии корхонаҳо аз рӯи соҳаҳо мантиқи худро гум мекунад, зеро дар ин ҳол онҳо аз рӯи маҳсулот бояд гурӯҳбандӣ шаванд.

Корхонаҳои омехта бештар дар саноати кимиё, нассоҷӣ ва металлургия воমেҳӯранд. Моҳияти омехтагии онҳо дар он аст, ки ягон намуди ашёи хом, маҳсулоти тайёр дар ҳамон як кор-хона паи ҳам ё ба таври баробар ба ягон намуд ва баъдан ба намуди сеюм табдил меёбад. Масалан, дар корхонаи нассоҷӣ аз ашёи хом, яъне пахта нах метобанд, аз нах ришта ва аз ришта матоъ тайёр мекунанд.

Истеҳсолоти мураккаби омехта истифодаи пурраи ашёи хомро барои тайёр кардани маҳсулоти гуногунсохтор ва таркиби кимиёвиашон ҳархела дар назар дорад. Барои мисол, ҳангоми гудозиши чӯян аз хӯлаи оҳан таркиби металлҳои нодиру ранга дар қатори партовҳо хориҷ мешаванд. Барои аз партовҳо чудо карда гирифтани ин таркибҳо дар корхонаҳои металлургияи сиёҳ коргоҳҳои металлургияи ранга сохта шудаанд. Ғайр аз ин, аз партовҳои истеҳсолоти домнагӣ ва пӯлодрезӣ дар ин корхонаҳо масолеҳи сохтмонӣ тайёр мекунаанд. Ҳамин тавр, дар асоси ҳамон як ашёи хоми ибтидоӣ (дар мисоли мо, хӯлаи оҳан) корхона истеҳсоли маҳсулоти гуногунсифату таъиноту технологияи истеҳсолашон ҳархеларо ташкил менамояд.

Ғайр аз ин меъёру нишонаҳо таснифоти корхонаҳо аз рӯи иқтидори нерӯҳои истеҳсолӣ (андозаҳои корхона) густариши васеъ ёфтааст. Чун қоида, ҳамаи корхонаҳоро метавон ба се гурӯҳ тақсим кард: хурд, миёна ва калон (азим). Ҳангоми нисбатдиҳии корхона ба яке аз ин гурӯҳҳо нишондиҳандҳои зеринро ба назар мегиранд:

- Шумораи коргарон;
- Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот дар ифодаи арзишӣ;
- Арзиши фондҳои асосии истеҳсолӣ;
- Иқтидори истеҳсолии корхона.

Низоми марказонидашудаи идоракунии иқтисодӣ дар гузашта така ба иттиҳодияҳои азими истеҳсолӣ мекард ва инкишофи онҳоро ҳавасманд менамуд. Дар саноати мамлакат андозаи миёнаи корхонаҳо (аз рӯи шумораи коргарон) нисбат ба корхонаҳои мамолики Ғарб ва Ҷопон 8–12 маротиба бузург буд. Ин ҳол низ вобастаи якчанд сабаб буд:

якум, – аз маркази ягона идора кардани объектҳои азими каммиқдор осонтар аст нисбат ба идоракунии шумораи зиёди объектҳои хурд;

дуюм, – низоми мутамаркази давлатӣ ба инкишофи соҳибкории хурд мусоидат намекунад, зеро чун инҳисоргари ягонаи хоҷагии халқ аз рақобат ва натиҷаҳои номусоиди инҳисори корхонаҳои азими дохилӣ эмин аст;

сеюм, – истеҳсолоти калонмиқёс новобаста аз шакли моликият ва сохтори давлатӣ нисбат ба истеҳсолоти хурдмиқёс самараноктару босубот аст.

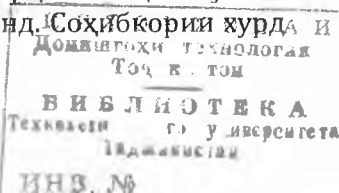
Корхонаҳои азим аз ҳисоби тамаркузи истеҳсолот, махсусгардонии дохилӣ ва кооперикунонӣ якчанд бартарӣ доранд. Масалан, барои тайёр кардани маҳсулоти бисёр таҷҳизоту технологияе истифода мешаванд, ки нишондиҳандаҳои иқтисодиву техникийи баланд доранд.

Фарз кардем, ҳатти автоматие, ки барои тайёр кардани ошиқ-маъшуқи дар истифода мешавад, соҳиби иқтидори истеҳсолии 1, 5 млн. маснуот дар як сол мебошад ва дар корхонаи калон ҳар як маснуот 1, 2 сомонӣ даромад меорад, ки ин даромад дар як сол 1, 8 млн сомониро ташкил медиҳад. Арзиши хати автоматӣ бо расонидан ва устуворсозӣ-5,4 млн. сомонӣ аст.

Пас мӯҳлати талофият (чуброн)-и хароҷот 3 сол (5,4 млн. сомонӣ / 1,8млн. сомонӣ = 3 сол) аст, ки пас аз ин муддат ҳатти автоматӣ ба корхона даромади калон меорад. Агар ҳамин ҳатти автоматиро дар корхонаи хурд барои истеҳсоли миқдори ками ошиқ-маъшуқи дар (100 ҳазор маснуот дар 1 сол) истифода барем, он гоҳ корхона зарар мебинад, зеро мӯҳлати талофияти ҳатти автоматӣ шартан 45 солро ташкил мекунад: (5,4 млн. сомонӣ / 120000 сомонӣ = 45 сол).

Ин ҳатти автоматии зикршуда дар корхонаи хурд аз рӯзи оғози кор зарар меорад, зеро хароҷоти иловагии истеҳлоқ, таъмир ва хизматрасонӣ дар ҳаҷми пурраи арзиши тавозуни нигоҳ дошта шуда, иқтидори таъминкунандаи сарфа хеле кам истифода мешавад. Ҳамин тавр, техникаи нави сермаҳсул барои корхонаи хурд, чун қоида, дастнорас мебошад. Амалан, соҳибкории хурд, хусусан, дар соҳаи истеҳсоли ба кӯмаку дастгирии давлат дар шароити имрӯза эҳтиёҷ дорад.

Иқтисоди бозории ғайримарказишуда, зери фишори инҳисорӣ дар симои корпоратсияву иттиҳодияҳои калон қарор дорад. Барои мубориза бо онҳо сохторҳои давлатӣ маҷбуранд, ки инкишофи ҳаматарафаи соҳибкории хурду миёнаро қарбӣ ва дастгирӣ намоянд. Бо мувофиқати давлат ва дастгирии он дар баробари корпоратсияҳои азим ҳазорҳо истеҳсолкунандагон-корхонаҳои хурд арзи вучуд мекунанд.

имкон намедихад, ки ширкатҳои бузург дар бозори фурӯш дар масъалаи шароити истеҳсоли фурӯш, сифату нархи маҳсулот яккаҳукмрон бошанд. Дар мувофиқат бо ин падида вазъият дар бозори пивофурӯшии Иёлоти Муттаҳидаи Амрико рухдодаро мисол овардан мумкин аст. Шаш корхонаи азими пивопазии Амрико муддати тӯлонӣ истеҳсоли фурӯши ин нӯшокиро назорат мекарданд. Дар ниҳояти қор, мувофиқи шаҳодати пурсиши истеъмолкунандагон, инҳисорӣ ба пастшавии сифати нӯшоки овард. Аммо бо пайдоиши садҳо заводҳои хурди пивопазӣ дар нимаи солҳои 80-уми асри XX вазъият тағйир ёфт. Ҳарчанд мувофиқи маълумотҳои оморӣ ҳаҷми истеҳсоли ин заводҳои хурд дар нисбати истеҳсолоти умумии пивопазӣ ҳамагӣ андак зиёдтар аз 1%-ро ташкил дод, аммо корхонаҳои азим сифату номгӯи ин маҳсулотро беҳтар намуданд, то бозори худро аз даст надиханд.

Боби 2. Шаклҳои ташкилӣ-ҳуқуқии

корхона

- 2.1. Рафоқатҳои хоҷагидорӣ
- 2.2. Ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуд ва иловагӣ
- 2.3. Ҷамъиятҳои саҳомӣ
- 2.4. Кооперативҳои истехсолӣ (артел)
- 2.5. Корхонаи воҳиди давлатӣ

2.1. Рафоқатҳои хоҷагидорӣ

Субъектҳои фаъолияти хоҷагидорӣ, ки дар иқтисодиёти миллии ҳар як мамлакат фаъолият мекунанд, аз нуқтаи назари шакли ташкилӣ-ҳуқуқӣ, ҳаҷм ва самти фаъолият аз ҳамдигар фарқ доранд. Аммо бо назардошти ҳамаи ин гуногунӣ, фарқиятҳо низоми меъёрҳои қонунгузории танзими фаъолияти хоҷагидорӣ корхонаҳо мавҷуд аст, ки субъектҳои мазкурро ба гурӯҳҳои муайян ва намудҳо чудо мекунад.

Ҳуқуқи соҳибкорӣ мавҷудияти шакл ва намудҳои гуногуни субъектҳои фаъолияти соҳибкориро пешбинӣ менамояд. Дар қатори соҳибкорӣ инфиродӣ, қонунгузорӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон шаклҳои зерини субъекти фаъолияти соҳибкориро ҳамчун ташкилоти тижоратӣ эътироф менамояд: рафоқатҳои пурра ва коммандитӣ (ба боварӣ асосёфта), ҷамъияти масъулиятш маҳдуд ва номаҳдуд (иловагӣ), кооператив ва корхонаҳои хурд, инчунин иттиҳодияи корхонаҳо: ассотсиатсияҳои хоҷагидорӣ, консерн, консорсиум, синдикат, картел, холдинг ва гурӯҳҳои молиявӣ-саноатӣ. Барои тасаввуроти амиқ пайдо намудан ҳар як аз ин субъекти фаъолияти хоҷагидориро дар алоҳидагӣ дида мебароем.

Рафоқатҳои хоҷагидорӣ. Фаъолияти соҳибкорӣ дар намуди соҳибкорӣ инфиродӣ имкониятҳои ниҳоят маҳдуд дошта, бештар дар мисоли бизнеси хурд паҳн гаштааст. Барои фаъолияти соҳибкорӣ нисбатан бузургтар бояд якчанд ташкилотҳо якҷоя шуда, шакли муштарак фаъолиятро таш-

кил намоянд. Одатан иттиҳодияи иштирокчиёни фаъолияти соҳибкорӣ барои пешбурди муштараки бизнес рафоқатҳо номида мешавад. Иштироки шарикон дар рафоқатҳо бо созиши хаттӣ ва ё шартнома мустақкам карда мешавад. Бо мақсади ташкили алоқаи зич ва мустақкам рафоқатҳоро ҳамчун корхона таъсис медиҳанд. Рафоқатҳо имконият медиҳанд, ки на танҳо қобилияти иштирокчиён, балки сармояи онҳо низ муттаҳид гардад.

Дар қисми 1 Кодекси Граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон дода шудааст, ки ташкилотҳои тиҷоратӣ дар шакли ширкату ҷамъияти хоҷагидорӣ, кооперативҳои истехсолӣ, корхонаҳои воҳиди давлатӣ ва маҳаллӣ таъсис дода мешаванд. Рафоқатҳои хоҷагидорӣ дар алоҳидагӣ дар Кодекси Граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод нашудааст. Танҳо ишора ба таъсиси ширкату ҷамъиятҳои хоҷагидорӣ мумкин аст, ки таъсиси рафоқатҳои хоҷагидорикунандаро бавосита дар бар гирифта бошад.

Шахсоне, ки рафоқатҳои хоҷагидорикунандаро таъсис медиҳанд, муассисони он шуморида мешаванд. Ҳар яки онҳо ба рафоқат ҳиссаи муайян гузошта, иштирокчиҳои он мегарданд. Сармояи ибтидоиро сармояи оинномавӣ меноманд.

Иштирокчиёни рафоқатҳои хоҷагидорикунанда ҳуқуқи иштирок дар идораи фаъолият, гирифтани маълумот дар бораи фаъолияти рафоқат, ошно шудан бо ҳуҷҷатҳои он, иштирок дар тақсими фоида, ҳангоми барҳам додани рафоқат гирифтани қисми моликиятро, ки баъди ҳисоббаробаркунӣ бо кредиторон боқӣ мемонад, доранд.

Дар навбати худ иштирокчиёни рафоқатҳои хоҷагидорикунанда дар назди ташкилоте, ки аъзои он мебошанд, масъуланд. Иштирокчиён бояд талаботҳои ҳуҷҷатҳои таъсисиро иҷро карда, сари вақт ва пурра аъзоҳаққи худро пардохт намоянд, сирри тиҷоратиро нигоҳ доранд, маълумоти махфиро паҳн нақунанд. Ба таркиби моликияти рафоқат воситаҳои асосӣ (бино, иншоот, таҷҳизот), воситаҳои гардон (захираи ашёи хом, масолеҳ, маҳсулоти тайёр, истехсолоти нотамои ва дигар арзишҳои молӣ-моддӣ), воситаҳои пулӣ ва дигар

арзишҳо, ки дар соҳибият, ихтиёрдорӣ, истифодабарии он қарор дорад, дохил мешаванд.

Рафоқатҳои хоҷагидорикунанда шахси ҳуқуқӣ намебошанд. Яъне онҳо ба он маънӣ субъекти мустақил намебошанд, ки ҳамчун воҳиди ягона бо номи фирмавӣ, оиннома ва моликияти алоҳида ҳамчун шахси ҳуқуқӣ ба қайд гирифта намешаванд. Ин иттифоқи имкониятҳои баробар буда, одатан, дар асоси созишнома фаъолият мекунад. Ҳар яке аз иштирокчиёни рафоқат на ҳамчун коргари он, балки ҳамчун иштирокчи фаъолияти умумӣ, ки бо моликияти шахсии худ масъулият дорад, баромад мекунад.

Вобаста аз намуди масъулияти молу мулкӣ иштирокчиёнаш, рафоқатҳо, яқум, – ба рафоқатҳои пурра ва дуюм, – ба боварӣ асосёфта (коммандитӣ) тақсим мешаванд.

Рафоқати пурра. Ин намуди рафоқат бо мақсади пешбурди фаъолияти соҳибкорӣ дар асоси шартномаи байни онҳо баста шуда, таъсис дода мешавад.

Яке аз хусусиятҳои асосии рафоқати пурра дараҷаи баланди масъулияти молу мулкӣ иштирокчиёнаш оиди иҷро намудани ўҳдадорихои қабулгардида мебошад. Дар ҳолати ноомадҳои молиявӣ, вақте ки шарикони баҳри пешбурди фаъолияти соҳибкорӣ муттаҳидшуда, қарздор мешаванд, онҳо на танҳо дар доираи ҳиссаи гузошташуда, балки бо тамоми моликияти шахсиашон (ҳатто моликияти оилаи онҳо, агар мувофиқи талаботҳои ҳуқуқӣ тақсим нашуда бошад) оиди ўҳдадорихои бавучудомада масъул мебошанд.

Моликияти умумие, ки барои фаъолияти соҳибкорӣ муттаҳид карда шудааст, моликияти умумии ҳиссавиро ташкил дода, ҳар як иштирокчи ҳиссаи худро дорост. Ҳисса ҳамон қисми арзиши пулии моликиятро нишон медиҳад, ки ба иштирокчи алоҳида дахл дорад.

Рафоқати пурра шахси ҳуқуқӣ буда, дорои маҷмӯи ҳуқуқҳои мебошад, ки ба он имконият медиҳад ҳамчун субъекти фаъолияти хоҷагидорӣ баромад кунад. Яъне рафоқати пурра метавонад дар суд ҳамчун даъвогар ва ҷавобгар баромад кунад. Инчунин, рафоқатҳои пурра метавонанд дар муносибатҳои

шартномабандӣ бо дигар субъектҳои хоҷагидорӣ иштирок кунанд, дар вазъияти зарури бо мақомоти давлатӣ ҳамкорӣ намоянд ва ўҳдадориҳои муайянро бар дӯш гиранд.

Намояндагӣ ва иҷрои амал аз номи рафоқат аз ҷониби иштирокчиҳои дилхоҳи он, амали рафоқат ҳисобида мешавад. Тағйирот дар таркиби иштирокчиёни рафоқат қатъи фаъолияти онро ба миён меорад.

Рафоқати коммандитӣ ё ин ки ба боварӣ асосёфта ба монанди рафоқати пурра иттиҳодияи шахсони воқеӣ ва ё ҳуқуқӣ мешавад, ки барои фаъолияти якҷояи хоҷагидорӣ дар асоси шартнома муттаҳид шудаанд. Фарқияти асосии рафоқати ба боварӣ асосёфта аз рафоқати пурра дар он аст, ки танҳо як қисми иштирокчиёнаш (комплементария) аз рӯи ўҳдадориҳои рафоқат бо молу мулки худ масъулияти пурра ва иловагӣ доранд. Қисми дигари иштирокчиён, ки командант номбар мешаванд, аз рӯи ўҳдадориҳои рафоқат танҳо дар доираи ҳиссаи гузоштаи худ масъулият доранду халос. Фаъолияти рафоқатҳои коммандитӣ дар асоси шартномаи таъсисӣ ба роҳ монда мешавад. Иштирокчиҳои рафоқат ўҳдадор аст ҳиссаи худро дар сармояи ибтидоии рафоқат пардохт намояд. Рафоқати ба боварӣ асосёфта чун рафоқати пурра метавонад бо роҳҳои зерин таъсис дода шавад:

1. Бе таъсисдиҳии шахси ҳуқуқӣ (дар ин ҳолат ҳиссаи иштирокчиён дар тавозуни яке аз аъзоёни ҳақиқии рафоқат дарҷ карда мешавад);

2. Бо таъсисдиҳии шахси ҳуқуқӣ ва моликияти ҷудогона (ҳиссаи иштирокчиён дар тавозуни рафоқат ба қайд гирифта мешавад).

Асосан, таҷрибаи таъсиси чунин шакли фаъолияти соҳибкорӣ дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба назар намерасад. Шояд ин аз набудани механизмҳои мукаммали муносибатҳои бозорӣ ва ё норасоии базаи меъёрӣ-ҳуқуқӣ бошад. Ҳаминро бояд ба эътибор гирифт, ки дар иқтисодиёти бисёр давлатҳои пешрафтаи иқтисоди бозорӣ рафоқатҳо васеъ паҳн шуда, яке аз шаклҳои асосии ташкили фаъолияти муштаракӣ соҳибкорӣ ба ҳисоб меравад.

2.2. Ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуд ва иловагӣ

Ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуд ва иловагӣ. Мувофиқи моддаи 94 қисми 1 Кодекси Гражданин Чумхурии Тоҷикистон «Ҷамъияти аз ҷониби як ё якчанд шахс таъсисгардидае ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуд доништа мешавад, ки сармояи оинномавии он ба ҳиссаи баробар ба андозаи муайяннамудаи ҳуҷҷатҳои таъсисӣ тақсим шудааст». Бе ҷуну чаро нишонани асосие, ки ном ва бартарияти асосии ҷамъияти дорои масъулияти маҳдудро муайян кардааст, ин масъулияти маҳдуд доштани иштирокчиёнаш мебошанд. Яъне онҳо танҳо дар доираи ҳиссаи гузоштаи худ масъулият доранд. Дар навбати худ ҷамъият дар назди кредиторон бо тамоми моликияти худ масъулият дорад.

Ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуд (ЧДММ) ин иттиҳодияи ихтиёрии шахрвандон ва ё шахсони ҳуқуқие мебошад, ки бо мақсади фаъолияти якҷояи хоҷагидорӣ таъсис дода мешавад. Сармояи оинномавии ҷамъият аз ҳисоби ҳиссагузориҳои аъзоёнаш ташаккул ёфта, набояд аз меъёри муайяннамудаи қонун кам бошад.

Далели он, ки иштирокчиёни ЧДММ аз рӯи ўҳдадориҳои ҷамъият масъулият надоранд, бевосита бартарии асосии ин шакли ташкили фаъолият мебошад. Ҳақиқатан, дар ҳолати акс аъзои ҷунин ҷамъият танҳо ҳиссаи ба сармояи оинномавӣ гузошташро аз даст медиҳад. Ин ҷунин маъно дорад, ки таваккали соҳибкорӣ, қаблан, дар доираи маблағи муайян маҳдуд карда шудааст. Масъулияти маҳдуд, воқеан, омили афзалиятнок мебошад, чунки ягон корхонаи хурду миёна дар шароити нуговори иқтисодие, ки Чумхурии Тоҷикистон дар раванди гузариш ба иқтисодиёти бозорӣ дучори он гардид, аз муфлисшавӣ эмин нест.

Мувофиқи банди 3 моддаи 2 Қонуни Чумхурии Тоҷикистон «Дар бораи ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуд» аз 10 майи соли 2002 ЧДММ шахси ҳуқуқӣ буда, бо тартиби муқарраршуда метавонад дар ҳудуди Чумхурии Тоҷикистон ва берун аз он

суратҳисоби бонкӣ кушояд. Ин ҷамъият, инчунин, мувофиқи қонуни мазкур бояд номи фирмавии худро дошта бошад. Номи пурраи фирмавии ҷамъият бояд бо забони давлатӣ ва бо ишораи «дорои масъулияти маҳдуд» ва ё ихтисори «ЧДММ» сабт карда шавад.

Шумораи иштирокчиёни ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуд набояд аз 30 нафар зиёд бошад. Дар акси ҳол, агар шумораи иштирокчиёни он то ҳадди муқарраргардида кам карда нашавад, он бояд дар давоми сол ба ҷамъияти саҳҳомӣ табдил ёбад ва баъди гузаштани ин мӯҳлат бошад, бо тартиби судӣ бояд барҳам дода шавад.

Ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуд ҷамъияти хоҷагидорӣ дигарро, ки аз як шахс иборат аст, ба сифати иштирокчии ягона дошта наметавонад.

Ҳуҷҷатҳои таъсисии ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуд шартномаи таъсисии аз ҷониби муассисони он имзогардида ва оинномаи онҳо тасдиқнамуда ба ҳисоб меравад. Агар ҷамъиятро як шахс таъсис диҳад, ҳуҷҷати таъсисии он оиннома мебошад.

Сармояи оинномавии ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуд аз арзиши саҳмҳои иштирокчиёни он иборат аст ва он андозаи ҳадди аққали амволи ҷамъиятро муайян мекунад, ки манфиати кредиторони онро кафолат медиҳанд. Андозаи сармояи оинномавӣ аз маблағи муайяннамудаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҷамъиятҳои дорои масъулияти маҳдуд» камтар буда наметавонад.

Мақоми олии идораи ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуд маҷлиси умумии иштирокчиёни он мебошад.

Дар ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуд мақоми иҷроия (дастачамъӣ ё инфиродӣ) таъсис дода мешавад, ки роҳбарии ҷорӣ фаъолиятро он анҷом дода, ба маҷлиси умумии иштирокчиёни он ҳисобот медиҳад. Мақоми идораи инфиродии ҷамъият метавонад, инчунин, берун аз ҷумлаи иштирокчиёни он низ интихоб гардад.

Ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуд метавонад ба таври ихтиёрӣ бо қарори яқдилонаи иштирокчиёнаш аз нав ташкил ё

барҳам дода шавад. Ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуд метавонад ба ҷамъияти саҳомӣ ё кооперативи истеҳсоли табдил ёбад.

Ҷамъияти дорои масъулияти иловагӣ. Ҷамъияти дорои масъулияти иловагӣ (ЧДМИ) ҷамъияте доништа мешавад, ки аз ҷониби як ё чанд шахс таъсис гардида, фонди оинномавиаш мувофиқи андозаҳои дар ҳуҷҷатҳои таъсисӣ муайянгардида ба ҳиссаҳо тақсим мешавад; иштирокчиёни чунин ҷамъият аз рӯи ўҳдадориҳои он бо амволи худ ба андозаи дар ҳуҷҷатҳои таъсисии ҷамъият муайянгардидаи барои ҳамаашон баробари арзиши саҳми гузошташон масъулияти муштараки субсидиарӣ доранд. Агар дар ҳуҷҷатҳои таъсисии ҷамъият тартиби дигари тақсими масъулият пешбинӣ нагардида бошад, дар сурати муфлисшавии яке аз иштирокчиён масъулияти ӯ аз рӯи ўҳдадориҳои ҷамъият байни иштирокчиёни боқимонда мутаносибан ба саҳмҳои онҳо тақсим карда мешавад.

Номи фирмавии ҷамъияти дорои масъулияти иловагӣ бояд номи ҷамъият, инчунин, ибораи «дорои масъулияти иловагӣ»-ро дар бар гирад. Дар дигар маврид ҷамъияти дорои масъулияти иловагӣ аз ҳуқуқи ўҳдадориҳои ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуд баробар бархурдор аст.

2.3. Ҷамъиятҳои саҳомӣ

Дар низоми муносибатҳои иқтисодии бозорӣ ҷамъиятҳои саҳомӣ яке аз шаклҳои босамари ташкилӣ-ҳуқуқии фаъолияти соҳибкорӣ буда, бо роҳи марказонидани сармояи шахсони гуногун тавассути барориш ва фуруши саҳмҳои бо мақсади амалисозии фаъолияти хоҷагидорӣ ва гирифтани фоида таъсис дода мешавад. Шакли саҳомии хоҷагидорӣ дар иқтисодии давлатҳои пешрафтаи саноатӣ мавқеи устувор дошта, қисми

чудонашавандаи низоми муносибатҳои иқтисодиёти ҷаҳонӣ ба ҳисоб меравад.

Агар ба таърихи пайдоиши шакли саҳомии хоҷагидорӣ назар андозем, вазифаи таърихии ҷамъиятҳои саҳомӣ дар амалигардонии лоиҳаҳои бузург ва сармояғунҷоиши ниҳоят калон дошта маънидод карда мешавад. Аҳамияти ҷамъиятҳои саҳомиро матраҳ сохта К. Маркс дар асари номдори худ «Капитал» менависад: «Ҷаҳон то ба имрӯз бе роҳи оҳан мемонд, агар интизор мешудем, ки ғуншавии алоҳидаи сармоя то ҳадде мерасад, ки барои сохтани роҳҳои оҳан кифоягӣ мекард. Баръакс ҷамъиятҳои саҳомӣ дар як лаҳзаи кӯтоҳ онро амалӣ сохтанд.»

Мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҷамъиятҳои саҳомӣ» аз 07.03.2008 ҷамъияти саҳомӣ ташкилоти тиҷоратиест, ки сармояи оинномавии он ба миқдори муайяни саҳмияҳо тақсим шуда, иштирокчиёни (саҳмдорони) он аз рӯи ўҳдадорихои ҷамъияти саҳомӣ масъулият надоранд ва таваккали зарари вобаста ба фаъолияти онро дар доираи арзиши саҳмияҳои мансубашон ба зимма доранд. Аз рӯи моҳияти иқтисодӣ ин чунин маъно дорад, ки ҷамъияти саҳомӣ дар асоси ҳиссагузори моддӣ ва молиявии шахсони воқеӣ ва ё ҳуқуқӣ ташкил карда шуда, ба фаъолияти муайян даст мезанад. Барои таъсиси ҷамъиятҳои саҳомӣ харидорони саҳмия метавонанд малағи хариди саҳмиро дар шакли пулӣ ва ё дигар амволи арзишманд пардохт намоянд. Аммо бояд дар назар дошт, ки ҳангоми пардохт намудани арзиши саҳмия бо ягон намуди моликият талаботҳои сармояи оинномавиро ба инобат гирифтани зарур аст. Яъне моликияти ба ихтиёри ҷамъият додасаванда бояд ба намуди фаъолияти ҷамъият созгор ва мувофиқ бошад. Азбаски механизми ташкил ва фаъолияти ҷамъияти саҳомӣ аз дигар шакли ташкили фаъолияти хоҷагидорӣ фарқ мекунад, бинобар ин қонунгузори фаъолияти ҷамъиятҳои саҳомиро бо қонун ва санадҳои алоҳидаи дахлдор танзим менамояд.

Мувофиқи қонуни қайдшуда ҷамъияти саҳомӣ ҳамчун субъекти хоҷагидорикунанда ҳуқуқ дорад, ки ба ҳама гуна намуди фаъолият (ба истиснои намудҳои муайяни фаъолият, ки қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон манъ кардааст) машғул шавад. Дар аксар давлатҳо, аз он ҷумла, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади ҳимояи манфиатҳои давлат ва зарурати иҷтимоӣ, фаъолияти ҷамъиятҳои саҳомӣ дар бахшҳои алоҳида низ манъ карда мешавад. Қонунгузор мӯҳлати фаъолияти ҷамъиятҳои саҳомиро маҳдуд намесозад, вале тартиби дигар метавонад дар оинномаи он дарҷ шуда бошад. Яъне муассисон ҳуқуқ доранд мӯҳлати фаъолияти ҷамъияти таъсисдодашавандаро маҳдуд созанд.

Ҷамъияти саҳомӣ шахси ҳуқуқӣ буда, дорои номи фирмавӣ бо ишораи ҳатмии шакли ташкилӣ-ҳуқуқӣ, нишони фирмавӣ, мӯҳр бо номи нишонаи фирмавӣ мебошад. Ҷамъияти саҳомӣ дорои молу мулки алоҳида буда, он дар тавозуни мустақил ба ҳисоб гирифта мешавад. Азбаски ҷамъияти саҳомӣ шахси ҳуқуқӣ мебошад, инчунин, метавонад аз номи худ ҳуқуқҳои молу мулкӣ ва ғайримолумулкии шахсиро ба даст орад, дорои ўҳдадорӣ бошад, дар суд ҳамчун даъвогар ва ҷавобгар баромад кунад. Ҷамъияти саҳомӣ аз лаҳзаи бақайдгирии давлатӣ дар мақомоти дахлдори давлатӣ мақоми шахси ҳуқуқиро соҳиб мегардад. Бояд қайд намуд, ки дар инкишофи назарияи шахси ҳуқуқӣ низоми муносибатҳои саҳомӣ ва махсусан, ҷамъиятҳои саҳомӣ нақши хеле намоён доранд.

Ҷамъияти саҳомӣ дар масъалаи муайянкунии шакли идоракунӣ, қабули қарорҳои хоҷагидорикунандагӣ, фурӯш, муқарраркунии нарх, пардохти ҳаққи меҳнат ва тақсимооти фоидаи соф мустақилияти пурра дорад. Дар мавридҳои алоҳида мустақилияти мазкур мумкин аст аз ҷониби давлат, дорандагони бастаи калони саҳмияҳо, иштирокчиёни беруна ва дигарон маҳдуд карда шавад.

Чамъиятҳои саҳомӣ метавонанд дар шакли пӯшида ва ё кушода таъсис дода шаванд. Одатан пӯшида ё кушода будани чамъият дар оинномаи он нишон дода мешавад.

Чамъияти саҳомие, ки саҳмияҳои он озодона, яъне тавассути обунаи озод паҳн ва ё хариду фурӯш карда мешаванд ба қатори чамъияти саҳомии кушода дохил карда мешаванд. Қонунгузорӣ, инчунин, шумораи муассисон ва саҳмдориҳои чамъияти саҳомии кушодаро маҳдуд намесозад.

Саҳмдорони чамъияти саҳомии кушода метавонанд саҳмияҳои худро бе розигии дигар саҳмдорони чамъият бегона кунанд. Чамъияти саҳомии кушода ўҳдадор аст, ки ҳар сол ҳисоботи солона, тавозуни муҳосибавӣ ва ҳисоботи ғоидаю зарарро барои маълумоти умум нашр намояд.

Бо мақсади таъмини ҳимояи манфиатҳои қарздиҳандагон давлат тавассути қонун ҳадди минималии сармояи оинномавии чамъиятҳои саҳомиро муқаррар менамояд. Зимнан, мувофиқи қонун дар бораи чамъиятҳои саҳомӣ сармояи ҳадди ақалли оинномавии чамъияти саҳомии кушода набояд аз панҷ ҳазор сомонӣ камтар бошад. Афзалияти асосии чамъияти саҳомии кушода дар он аст, ки шакли мазкури ташкили чамъият имконияти бештари ҷалби сармояро доро мебошад.

Чамъияти саҳомие, ки саҳмияҳояш танҳо байни муассисони он ё гурӯҳи дигари шахсони қаблан муайянгардида паҳн ва ё хариду фурӯш карда мешаванд, чамъияти саҳомии пӯшида номида мешавад. Чунин чамъияти саҳомӣ ҳуқуқ надорад барои саҳмияҳои баровардааш обунаи кушода эълон намояд ё онҳоро барои харид ба гурӯҳи номаҳдуди шахсон пешниҳод кунад.

Шумораи саҳмиядорони чамъияти саҳомии пӯшида набояд аз 50 нафар зиёд бошад. Агар шумораи саҳмиядорони чамъияти саҳомии пӯшида аз шумораи ниҳоии муқарарнамудаи қонун бештар бошад, ин чамъияти саҳомӣ дар муддати на зиёда аз як сол бояд ба чамъияти саҳомии кушода таб-

дил дода шавад, ё ин ки шумораи саҳмдорон ба талаботи қонун мувофиқ карда шавад. Агар шумораи саҳмиядорони он то шумораи ниҳоии муқаррарнамудаи қонун кам нагардад ва дар мӯҳлати муқарраршуда қарор дар бораи ба ҷамъияти саҳомии кушода табдил додан қабул карда нашавад, фаъолияти ҷамъияти саҳомӣ ғайриқонунӣ ҳисобида шуда, бо қарори суд барҳам дода мешавад.

Ҳадди минималии сармояи оинномавии ҷамъияти саҳомии пӯшида набояд аз ҳазор сомонӣ камтар бошад.

Ҷамъиятҳои саҳомӣ ҳуқуқ доранд дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон ва берун аз он филиалу намояндагиҳо таъсис диҳанд. Филиал ва намояндагиҳои ҷамъияти саҳомӣ шахси ҳуқуқӣ намебошанд, агар тартиби дигаре дар низомномаи онҳо нишон дода нашуда бошад. Филиал ва намояндагиҳои ҷамъияти саҳомӣ бо қарори маҷлиси умумии саҳмдорон таъсис дода шуда, аз ҷониби ҷамъияти таъсисдиҳанда бо моликият ва захираҳои зарурӣ таъмин ва дар асоси низомнома фаъолият менамоянд.

Дар таҷрибаи хоҷагидорӣ рафоқат ва ҷамъиятҳои хоҷагидорро аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Фарқияти асосии ҷамъиятҳои саҳомӣ аз рафоқатҳо ва дигар ҷамъиятҳои хоҷагидорикунанда дар он аст, ки дар рафоқат ва ҷамъиятҳо (ҶДММ, ҶДМИ), пеш аз ҳама, шахсони алоҳида (соҳибкорон) бо моликияти худ барои фаъолияти мушаххаси муштарак муттаҳид мешаванд, дар ҷамъиятҳои саҳомӣ бошад, танҳо сармоя барои амалисозии фаъолияти муайян марказонида мешавад.

2.4. Кооперативҳои истехсолӣ (артелҳо).

Кооперативҳои истехсолӣ (артелҳо). Мувофиқи моддаи 118 Кодекси Гражданинӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон Кооперативи истехсолӣ (артел) иттиҳоди ихтиёрии шаҳрвандон дар асоси

узвият барои фаъолияти муштаракӣ истеҳсолӣ ё дигари хоҷагидорӣ (истеҳсол, коркард, фурӯши маҳсулоти саноатӣ, кишоварзӣ ва маҳсулоти дигар, иҷрои корҳо, савдо, хизматрасонии маишӣ, ва дигар намудҳои хизматрасонии дигар) эътироф мегардад, ки ба иштироки шахсии меҳнатӣ ва дигар тарзи иштирок, инчунин аз ҷониби аъзо (иштирокчиён)-и он муттаҳид сохтани аъзоҳаққии саҳмии амволи асос меёбад.

Дар қонун ва ҳуҷҷатҳои таъсисии кооперативи истеҳсолӣ иштироки шахси ҳуқуқӣ дар фаъолияти он пешбинӣ шуда мегардад. Кооперативи истеҳсолӣ шахси ҳуқуқӣ ва ташкилоти тижоратӣ мебошад.

Кооператив бевосита бо қарори муассисон таъсис дода мешавад. Мувофиқи қонунгузори Чумҳурии Тоҷикистон шумораи аъзоёни кооператив набояд аз 5 (панҷ) нафар кам бошад. Номи фирмавии кооператив бояд номи он ва калимаҳои "кооперативи истеҳсолӣ" ё "артел"-ро дар бар гирифта бошад.

Могу мулк, ки моликияти кооперативи истеҳсолиро ташкил медиҳад, мутобиқи оинномаи кооператив ба саҳмҳои аъзои он тақсим карда мешавад.

Тибқи оинномаи кооператив мумкин аст муқаррар карда шавад, ки қисми муайяни амволи ба кооператив тааллуқдоштаи фондҳои тақсимнашаванда буда, онҳо барои мақсадҳои муайянашудаи оиннома истифода мешаванд.

Қарори таъсис намудани фондҳои тақсимнашавандаро, агар дар оинномаи кооператив тартиби дигаре пешбинӣ нагардида бошад, аъзои кооператив яқдилона қабул мекунанд.

Узви кооператив вазиғдор аст, ки то лаҳзаи ба қайдгирии кооператив на камтар аз 10 фоизи саҳмпулӣ ва қисми боқимондаи онро дар давоми як соли пас аз бақайдгирӣ супорад. Кооператив барои баровардани саҳмияҳо ҳуқуқ надорад.

Агар дар қонун ё оинномаи кооператив тартиби дигаре пешбинӣ нагардида бошад, ғайрикооператив дар байни

аъзояш мутобиқи иштироки меҳнати онҳо тақсим карда мешавад. Молу мулке, ки пас аз барҳам додани кооператив ва қонеъ гардонидани талаботи кредиторони он боқӣ мемонад, низ ба ҳамин тартиб тақсим карда мешавад.

Мақоми олии идораи кооператив маҷлиси умумии аъзоёни он мебошад. Дар кооперативе, ки шумораи аъзояш зиёда аз 50 (панҷоҳ) нафар мебошад, метавонад шӯрои нозирон таъсис дода шавад, ки он фаъолияти мақомоти иҷроияи кооперативро назорат мекунад.

Мақомоти иҷроияи кооператив раёсат ё раиси он мебошад. Онҳо ба фаъолияти ҳамарӯзаи кооператив роҳбарӣ карда, ба шӯрои нозирон ва маҷлиси умумии аъзои кооператив ҳисоботдиҳанда мебошанд.

Шӯрои нозирон ва раёсати кооператив, инчунин, раиси кооператив танҳо аъзои кооператив буда метавонад. Узви кооператив дар як вақт узви шӯрои нозирон ва узви раёсат ё раиси кооператив буда наметавонад.

Салоҳияти мақомоти идораи кооператив ва тартиби қарор қабул кардани онҳо тибқи қонун ва оинномаи кооператив муайян карда мешаванд.

Ба салоҳияти истисноии маҷлиси умумии аъзои кооператив инҳо дохил мешаванд:

а) қабул ва тағйир додани оинномаи кооператив;

б) таъсис додани шӯрои нозирон ва қатъ гардонидани ваколати аъзои он, инчунин, таъсис додан ва қатъ намудани ваколати мақомоти иҷроияи кооператив, ба шарте ки ин ҳуқуқ мутобиқи оинномаи кооператив ба шӯрои нозирони он дода нашуда бошад;

в) қабул ва хорич кардани аъзои кооператив;

г) тасдиқ намудани ҳисоботи солонаю тавозуни бухгалтерии кооператив ва тақсим кардани фоидаю зиёни он;

д) қабул кардани қарори азнавташқилдиҳӣ ва барҳамдиҳиҳои кооператив.

Тибқи қонуни кооперативҳои истеҳсоли ва оинномаи кооператив ба салоҳияти истисноии маҷлиси умумӣ мумкин аст, инчунин, ҳалли масъалаҳои дигар низ мансуб дониста шавад.

Ҳалли масъалаҳои марбут ба салоҳияти мустасноии маҷлиси умумӣ ё шӯрои нозирони кооперативро онҳо ба мақомоти иҷроияи кооператив супурида наметавонанд. Узви кооператив ҳангоми қабули қарори маҷлиси умумӣ як овоз дорад.

Кооперативи истеҳсоли мумкин аст, ки бо қарори маҷлиси умумии аъзои он ихтиёран аз нав ташкил ё барҳам дода шавад. Асосҳои дигар ва тартиби азнавташқилдиҳию барҳамдиҳиҳои кооператив мувофиқи Кодекси Гражданин Чумхурии Тоҷикстон ва дигар қонунҳои муайян карда мешавад. Кооперативи истеҳсоли бо қарори якдилонии аъзоёнаш метавонад ба ширкат ё ҷамъияти хоҷагидорӣ табдил дода шавад.

Фарқиятҳои асосии байни кооператив ва ҷамъиятҳо дар ин аст:

– ҳангоми идоракунии кооператив дар қараёни амалисозии фаъолияти идоракунӣ ҳар як аъзои он новобаста аз ҳаҷми ҳиссаи гузошташ як овоз дорад. Овозҳои ҳалқунанда дар ҚДММ дар байни иштирокчиён вобаста ба ҳаҷми ҳиссаи гузошташон тақсим карда шудааст;

– барои кооперативҳо ҳаҷми даромад аз бузургии ҳиссаҳои гузоштаи аъзоёнаш вобастагӣ надорад. Даромади иштирокчиёни ҚДММ бошад аз бузургии ҳиссаашон дар сармояи онномавии ҷамъият вобаста аст;

– номгӯи ҳуҷжатҳои таъсисӣ барои ҷамъиятҳо ва кооперативҳо гуногун аст.

2.5. Корхонаи воҳиди давлатӣ

Ташкилоти тиҷоратие корхонаи воҳид эътироф карда мешавад, ки ҳуқуқи ба амволи вобастакардаи молик соҳиб шуданро надорад. Амволи корхонаи воҳид тақсимнашаванда буда, ба саҳмҳо (ҳиссаҳо), аз ҷумла, байни коргарони корхона тақсим карда намешавад. Дар оинномаи корхонаи воҳид бояд маълумот дар бораи мавзӯъ ва мақсади фаъолияти корхона, инчунин, дар бораи андозаи фонди оинномавии корхона ва тартибу манбаъҳои ташаккули он дарҷ гардида бошад.

Танҳо корхонаҳои давлатӣ метавонанд дар шакли корхонаи воҳид таъсис дода шаванд. Амволи корхонаи давлатии воҳид таҳти моликияти давлатӣ қарор гирифта, чунин корхона дорои ҳуқуқи идораи хоҷагидорӣ аст. Номи фирмави корхонаи воҳид бояд ишора ба молики ин амволро дошта бошад.

Мақоми корхонаи воҳид роҳбари он мебошад, ки аз ҷониби молик ё мақоми ваколатдори молик таъин карда мешавад ва ба онҳо ҳисобот медиҳад. Корхонаи воҳид аз рӯи ӯҳдадориҳои бо тамоми амволаш масъулият дорад ва аз рӯи ӯҳдадориҳои молики амволаш масъулият надорад.

Мавқеи ҳуқуқии корхонаҳои давлатии воҳид бо Кодекси Граждани ва Қонун "Дар бораи корхонаҳои давлатӣ" муайян карда мешавад.

Молики амволи корхонаи воҳид, аз рӯи ӯҳдадориҳои корхона масъулият надорад. Ин қоида, инчунин, дар мавриди масъулияти корхонаи воҳиде, ки корхонаи фаръиро таъсис додааст, тибқи ӯҳдадориҳои корхонаи фаръӣ татбиқ мегардад.

Корхонаи воҳиди ба ҳуқуқи хоҷагидорӣ асосёфта

Корхонаи воҳид бо қарори мақоми давлатии ваколатдор таъсис дода мешавад. Ҳуҷҷати таъсиси корхонаи воҳид оинномаи аз ҷониби мақоми давлатии ваколатдор тасдиқгардидаи он мебошад. Андозаи фонди оинномавии корхонаи воҳид набо-

яд аз маблағи муайяннамудаи қонун камтар бошад. То аз қайд гузаштани корхонаи воҳид фонди оинномавии корхона бояд аз ҷониби молик пурра пардохта шавад.

Агар баъди анҷоми соли молиявӣ арзиши активҳои софи корхонаи воҳид аз андозаи фонди оинномавии дар оинномаи корхона пешбинигардида камтар шавад, мақома, ки ваколати таъсис додани чунин корхонаҳоро дорад, вазифадор аст, ки мувофиқи тартиби муқарраргардида фонди оинномавиро кам кунад. Агар арзиши активҳои соф аз андозаи дар қонун муайянгардида камтар гардад, корхона метавонад бо қарори суд барҳам дода шавад.

Дар сурати қабул намудани қарори кам кардани фонди оинномавӣ корхона вазифадор аст, ки дар ин хусус кредиторони худро хаттӣ огоҳ созад. Кредитори корхона метавонад қатъ ё иҷрои пеш аз мӯҳлати ўҳдадориҳоеро, ки ин корхона аз рӯи онҳо қарздор мебошад, инчунин ҷуброни зиёнро талаб намояд.

Корхонаи фаръии корхонаи воҳид

Корхонаи воҳид метавонад ба сифати шахси ҳуқуқӣ бо роҳи мувофиқи тартиби муқарраргардида ба ихтиёри хоҷагидории он супурдани қисми амволи худ корхонаи дигари воҳид (корхонаи фаръӣ)-ро таъсис диҳад. Муассис оинномаи корхонаи фаръиро тасдиқ намуда, роҳбари онро таъин мекунад. Молики амволи корхонаи ба ҳуқуқи хоҷагидорӣ асосёфта, аз рӯи ўҳдадориҳои корхона масъулият надорад. Ин қоида инчунин нисбати масъулияти корхонаи таъсиснамудаи корхонаи фаръӣ аз рӯи ўҳдадориҳои ин корхонаи фаръӣ низ истифода мешавад.

Боби 3. Стратегияи тараққиёти корхона

41

- 3.1. Моҳияти стратегия, захираҳо ва имконоти корхона.
- 3.2. Муҳити беруна ва усулҳои баҳодихии он
- 3.3. Ташаккули мақсадҳои тараққиёти корхона ва воситаҳои амалигардонии он

3.1. Моҳияти стратегия, захираҳо ва имконоти корхона

Дар шароити низоми хоҷагидорӣ бозорӣ ҳар як истеҳсолкунанда ба бозор мустакилона ворид мешавад ва ба шароити рақобати бозор танҳо корхонае тоб меорад, ки барои фурӯши моли худ шароити муносибро фароҳам овардааст. Аз ин рӯ, ҳар як корхонаро зарур аст, ки вобаста ба талаботи бозор роҳи худии тараққиёташро ҷустуҷӯ намояд. Ба тарзи дигар баён кунем, барои он, ки корхона рушду равнақ ёбад, шаклҳои нави истифодаи сармоя, технологияҳои навини аз ҷиҳати иқтисодӣ самаранокро бояд ҷустуҷӯ кунад. Амалӣ кардани ин сиёсатро метавон шартан бо формулаи «донистан – имкон доштан – хоستان – тавонистан – тез иҷро кардан» ифода кард. Ин пайвасти коркарди стратегияи тараққиёти ҳар як корхонаро тақозо мекунад.

Стратегия мақсадгузори ва коркарди сиёсати мувофиқи ба дастоварии ин мақсадҳоро фаро мегирад. Вай бояд ба саволҳои зерин ҷавобгӯ бошад:

- Чиро, дар кадом ҳаҷм ва бо кадом сифат бояд истеҳсол намуд?
- Дар кадом бозорҳо ва чӣ тавр бояд фаъолият кард?
- Кадом амалиётҳоро чӣ тавр ва бо кадом пайдарҳамӣ бояд иҷро намуд?

Стратегияи иқтисодӣ бояд ба хусусияти пешгузарандагӣ мувофиқат кунад. Унсурҳои таркибии стратегияи тараққиёти корхона гуфта сиёсати молиро нархгузори, паст кардани

хароҷоти истехсолию фурӯш, фаъолияти корхона дар бозори қоғазҳои қимматнокро мефаҳманд. Амалисозии стратегия афзоиши иқтидори иқтисодии корхона, баланд бардоштани рақобаттобоварии маҳсулоти корхонаро бояд таъмин созад.

Тавре аз таҷрибаи мамлакатҳои хориҷӣ мушоҳида карда мешавад, стратегияи корхонаҳои амалкунанда ва корхонаҳои навтаъсис аз ҳам фарқ мекунад.

Барои корхонаи навтаъсис ин раванд аз пайдоиши ғояи бунёди ин корхона ибтидо мегирад. Аллақай дар ҳамин зина бояд имконоту хатарҳои зҳтимолии дар вақти фаъолияти корхона пайдошаванда баҳо дода шуда, роҳҳои ҳалли онҳо ҷустуҷӯ гарданд. Маҳз чунин муносибат имкони дуруст муайян кардани роҳи инкишофи корхонаро медиҳад. Аз ин рӯ, яке аз муҳимтарин қадамҳои коркарди стратегияи инкишофи корхона интихоби соҳаи фаъолияти он мебошад.

Ҳарчанд дар ибтидо муайян ва пешбинӣ кардани ҳамаи хавфу оқибатҳои фаъолияти соҳибқорӣ корхона номумкин аст, аммо ҳангоми коркарди стратегияи инкишоф, аққалан, ба саволҳои зерин бояд ҷавоб гуфт:

1. Оё корхона дар соҳаи интихобшуда метавонад соҳиби бартарӣҳои рақобатӣ дар бозори дохила ва беруна гардад?

2. Кадом воситаҳоро ва чигуна дар муборизаи рақобатӣ истифода намояд?

3. Соҳибхитиёри ва амнияти иқтисодии вай дар кадом сатҳ таъмин гаштааст?

4. Дар мавриди пайдоиши зарурат корхона то чӣ андоза имкони табдили соҳаи интихобкардаи фаъолияти соҳибқориро дорад?

Агар ба ин саволҳо посухҳои асоснок ёфта шавад, корхона аз муфлисшавӣ эмин аст ва метавонад, ки фаъолияти соҳибқорӣро инкишоф диҳад.

Ҳамин тавр, шартҳои муҳими таъсиси корхонаи нав асоснок кардани вазифаҳои он дар соҳаи интихобнамуда мебошад. Дар ҳоҷагидорӣ мамалики мутараққии бозаргонӣ таҷрибаи таҳлили пайдарҳамии омилҳои ба интихоби соҳаи фаъолият таъсиррасон хеле васеъ истифода мешавад.

Барои интихоби вазифаҳои асосии инкишофи корхона дар аввал мебояд қабули қарор оиди асосноккунии таъсиси корхона ва мутобиқгардонии омилҳо, манфиатҳоро таъмин кард. Бо ҳалли ин масъала таҳлили имкониятҳои асосии тараққиёти корхона ва ояндадории он ба амал бароварда мешавад. Ин таҳлил дар навбати худ, таҳлили микромуҳит ва макромуҳитро дар ҳолати интихоби вазифаҳои асосии инкишофи корхона дар бар мегирад.

1. Таҳлили микромуҳит омӯзиш ва таҳқиқи чунин омилҳоро дар назар дорад:

- имкониятҳои бозорӣ;
- сохтори соҳаи фаъолияте, ки корхона интихоб намудааст;
- баҳодихии хусусиятҳои бозор;
- баҳодихии фойданокии бозор;
- баҳодихии воситаҳои технологияи амалигардонии мақсади стратегии корхона;

- баҳодихии муҳити иқтисодии бозор.

2. Таҳлили макромуҳит омӯзиш ва таҳқиқи чунин омилҳоро дар бар мегирад:

- ҷанбаҳои макроиқтисодӣ;
- бозорҳои якҷояшуда (муттаҳидшуда);
- баҳодихии вазъи сармоягузорӣ;
- бозори меҳнат;
- бозори захираҳо.

Баъд аз чунин таҳлили имкониятҳои асосии тараққиёти корхона ва ояндадории он, баҳодихии натиҷаҳои имконоти амалигардонии вазифаҳои асосии инкишоф бо назардошти ояндадории корхона, гузаронида мешавад.

Барои корхонаи амалкунанда бошад, муваффақияти коркарди стратегияи тараққиёт ба қобилияти баҳодихии воқеии ҷиҳатҳои сусту қавии фаъолияти корхона вобастагӣ дорад. Бо ин мақсад ба вазъияти молиявии корхона ва дараҷаи қобилияти пардохтии он баҳо дода мешавад.

Ҳангоми таҳлили қобилияти пардохтӣ ба хусусияти ҳаракати маблағҳои пулӣ ва имконоти зуд пардохтани қарзҳои пайдошуда диққати асосӣ равона мегардад.

Ҳамин тариқ, муқаррар намудани вазъи иқтисодӣ ва дараҷаи ривочи корхона имкон медиҳад, ки коркарди стратегияи тараққиёти он бо назардошти ояндадории фаъолияти соҳибкорӣ ва баҳои дурнамои он сурат гирад, то корхона сатҳи зарурии рақобаттовариро соҳиб шавад.

Таҳияи стратегияи тараққиёт аз ду қисмат иборат аст: аз як тараф, баҳодиҳӣ ва таҳлили ояндадории фаъолияти корхона, аз тарафи дигар, аниқ намудани омилҳои инкишофи корхона. Дар ин ҳолат, корхонаро лозим аст, ки аз нуқтаи назари чигунагии сатҳи таъмини рушди дарозмуддати иқтисодии дирузаву оянда стратегияи худро коркард намояд.

Омили муҳиме, ки дар интихоби стратегияи тараққиёти корхона таъсири амиқ дорад, муҳити фаъолияти он мебошад. Муҳити фаъолияти корхона, ки бевосита вазъи соҳибкорию муайян менамояд, маҷмӯи як қатор маҳдудиятҳо ва ҳамзамон имкониятҳои инкишофи корхонаро ифода мекунад. Масалан, тақозои истеъмолкунандагон ва хусусияти муҳити беруна ба имконоти ба даст овардани ҳаҷми нақшавии фоида ё фурӯш таъсири бевосита дорад. Ё худ, хоҳиши густариши молиявӣ захиравӣ он метавонад амалӣ нашавад. Хусусияти ҳоси муҳити соҳибкорӣ дар он аст, ки вай ҳеҷ гоҳ мӯътадил нест ва доимо дар ҳаракат аст. Аз ин рӯ, лозим аст, ки корхона бояд на танҳо муҳити «зисти» худро донад, балки вазъу тамоюлоти инкишофи дигар корхонаҳои истеҳсолӣ, илмию истеҳсолӣ, тиҷоратӣ, хизматрасонию дар раванди фаъолияти худ ба назар бигирад

3.2. Муҳити беруна ва усулҳои баҳодиҳии он

Инкишофи фаъолияти соҳибкорию корхона ба шиддати рақобати бозор ва омилҳои беруна вобастагии зиҷ дорад, зеро корхонае, ки муҳити соҳибкорию худро наредонаду ба тағйиротҳои он зуд мутобиқ намешавад, рӯ ба муфлисшавӣ меорад. Интихоби стратегияи корхона тақозо дорад, ки муҳити беруна дар ду ҷанба мушоҳида карда шавад: муҳити умумӣ ва муҳити муайян. (ҷадвали 3.1).

Муҳити умумӣ	Муҳити муайян
А. Макроиктисод	А. Харидорон ва бозор: а) тақсимкунандагони маҳсулот; б) истеъмолкунандагон;
Б. Демография	Б. Рақибон: а) Аз рӯи молҳои тавлидотии корхона; б) Аз рӯи захираҳо.
В. Низоми иҷтимоӣ-фарҳангӣ	В. Таъминкунандагони захираҳо: а) таъминкунандагони масолеҳу таҷҳизот; б) таъминкунандагони қувваи корӣ; в) таъминкунандагони сармоя.
Г. Низоми сиёсӣ-ҳуқуқӣ	Г) Ғуруҳҳои танзимкунанда: а) ҳукумат; б) иттифоқи касаба; в) ғуруҳҳои манфиати иҷтимоии ягона дошта.
	Д. Технология: а) Суръати тараққиёти технологияҳои нав; б) ивазкунандаҳои эҳтимолии маҳсулот ё ҳадамот; в) давра ва давомнокии ҳаёти саноатии маҳсулот.

Ҷадвали 3.1. Унсурҳои асосии муҳити берунии корхона.

Муҳити умумӣ ба фаъолияти соҳибкории корхона таъсир расонида, вазъияти сиёсӣ, иқтисодӣ ва ҳуқуқии мамлакат, вазъи инкишофи илмӣ-технологиро фаро мегирад. Таъсири макроиктисодиро ба воситаи чунин унсурҳои он мисли хусусият ва дараҷаи шуғл, тарози пардохти мамлакат, меъёри фоизи қарзи бонкӣ, хусусияти инкишофи иқтисодӣ мушоҳида кардан мумкин аст.

Хусусият ва дараҷаи шуғл ҳамчун унсури макроиктисодӣ дар раванди инкишофи худ хусусияти ихтилофomez дорад. Мавҷудияти бекорӣ дар мамлакат барои корхона гуё муфид аст, зеро бо нархи арзон метавонад қувваи корӣ киро кунад. Аммо аз тарафи дигар, чӣ қадар сатҳи бекорӣ зиёд бошад, қобилияти харидорӣ ҳамон қадар паст шуда, мушкилоти фурӯши маҳсулот пеш меояд.

Таваррум (Инфлятсия). Пеш аз ҳама, ин падидаи иқтисодӣ, ба иштирокчиёни истеҳсолоти чамъиятӣ ва табақаҳои гуногуни чамъият таъсири ҳархела мерасонад. Масалан, дар раванди

таваррум қарздорон бурд карда қарздодагон зарар мебинанд. Банақшагирии молиявӣ аз сабаби номуайянии нархҳои оянда ва низ ивазкунии таҷҳизот бо хароҷотҳои афзоянда мураккаб мешавад.

Андоzbандӣ. Ин категория низ ихтилофангез аст. Аз як тараф, пардохти андозҳо (новобаста аз бузургии онҳо) ба камшавии қисмати тақсимшавандаи фоида ва баландшавии нархи маҳсулот меорад. Аммо аз тарафи дигар, пардохти андозҳо ба беҳбуди вазъи иҷтимоии меҳнаткашон мусоидат намуда (соҳаи маориф, тандурустӣ, фарҳанг) болоравии тақозои бозориро ба молу хизматрасонӣ як андоза таъмин мекунад. Ҳамчунин, андозбандии имтиёзнокро истифода карда, корхона метавонад ба технологияи нав рӯ оварад.

Рушди иқтисодӣ на танҳо дар афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ба ҳар сари аҳоли, балки дар пайдоиши молу хизматрасонии нав низ ифода меёбад. Дар амал ин ҳол ба пайдоиши корхонаҳои нав ва роҳҳои навини инкшофи онҳо оварда мерасонад.

Гуфтаҳои болоро хулоса карда қайд кардан мумкин аст, ки унсурҳои зикршудаи макроиқтисодӣ дар робитаи мутақобилаи байниҳамдигарӣ иқтисодиётро равнаку густариш медиҳанд.

Вазъ ва инкишофи низоми иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва демографӣ (таркиби синнусолӣ, даромад, тарзи ҳаёт, завқу рағбат ва ғайра) ба интиҳоби стратегияи инкишофи умумии корхона низ таъсир мерасонанд.

Ҳамчунин, корхона дар муҳити ҳуқуқие фаъолият менамояд, ки қоидаҳои умумии бозиро барои иштирокчиёни муносибатҳои бозорӣ муқаррар менамояд. Аз ин хотир, пеш аз бунёди корхона ё табдили соҳаи фаъолияти соҳибкории он лозим аст, ки ҳуқуқи ӯҳдадорӣ ва масъулиятҳои дар раванди фаъолияти хоҷагидорӣ-истеҳсолӣ пайдошаванда амиқ омӯхта шавад.

Муҳити сиёсӣ, одатан, ба вазъи сармоягузори таъсири назаррас дорад. Масалан, сиёсати давлатии робитаҳои иқтисодии хориҷии ин ё он соҳаи фаъолият ба хусусияти фаъолияти корхона таъсири мусбӣ ё манфӣ дошта метавонад.

Муҳити муайян унсурҳоеро фаро мегирад, ки бевосита ба фаъолияти корхона, ба қарорҳои он оиди баромадан ба бозор таъсир мерасонанд: таъминкунандагони ашёи хому масолах, таҷҳизот, истеъмолкунандагони молу хизматрасонии корхона, сохторҳои молиявӣ, рақибон ва ғайра.

Дар мамлакатҳои мутараққии бозаргонӣ дар раванди таҳлили муҳити берунаи фаъолияти корхона усули истифодаи донишҳои роҳбарони сохторҳо ва зинаҳои алоҳидаи корхона мавқеи муҳимро дорад. Зеро роҳбари шӯъбаи молиявӣ, бо банқҳову дигар муассисаҳои молиявӣ, сарвари шӯъбаи бозоршиносӣ бо арзаву тақозои бозор ва дигарон бо муҳити беруна доимо саруқор дошта аз вазъу тамоюлҳои пешомадии ин соҳаҳо огоҳӣ доранд. Барои ба маҷрои ягона равона сохтани ахбори аз онҳо ҷамъшаванда амалиётҳои паиҳамии зеринро бояд гузаронид:

1. Роҳбари шӯъбаи алоҳида таҳлили вазъу пешомади соҳаи дахлдори фаъолияти шӯъбаашро мегузаронад;

2. Роҳбари корхона муҳокимаи натиҷаҳои таҳлили ҳар як шӯъбаро ташкил медиҳад;

3. Роҳбарони шӯъбаҳои алоҳида оиди ба коркарди стратегияи тараққиёти корхона мулоҳизаронӣ карда, ба фикри ягона меоянд.

Барои расидан ба фикри ягона муҳим аст, ки усули умумии фикрронӣ истифода гардад, ки дар шакли умумӣ чунин аст:

а) Ба мӯҳлати 10 - 20 сол пешакӣ муайян намудани тамоюлҳои тағйирёбии муҳити атроф, ки ба рушду инкишофи корхона таъсир мерасонанд;

б) Таҳминан муқаррар намудани давраҳои таъсиррасонии тамоюлҳои аниқшуда ба соҳаи саноат ё корхона;

в) Пешниҳоди далелҳои асоснок оиди тамоюли аниқшуда;

г) Номбар кардани тамоюлҳо бо тартиби бартарият;

д) Муайян намудани навоариҳои технологӣ ва дараҷаи таъсири онҳо ба истехсолот ва ғайра.

3.3. Ташаккули мақсадҳои тараққиёти корхона ва воситаҳои амалигардонии онҳо

Муқаррар намудани ҳаҷми таъминоти корхона бо захираҳо ва имконоти истифодаи онҳо, баҳодихии муҳити беруна барои коркарди стратегияи тараққиёти корхона заминаи зарурӣ фароҳам меоранд. Раванди таҳияи стратегия аз ташаккули мақсадҳои асосии тараққиёти корхона ва воситаҳои бадастова-риии онҳо оғоз мешавад.

Таҷриба нишон медиҳад, ки мураббӣ кардани мақсад ҷараёни хеле мураккаб аст. Ин ҷараён аз тартиб додани мақсадҳои пешакии оғоз мегардад, ки барои ҷустуҷӯи мақсадҳои ниҳойӣ самт нишон медиҳанд. Агар дар байни шӯъбаҳои гуногуни корхона оиди мураббӣ кардани мақсадҳо мувофиқат пайдо шавад, қадами дигар интихоби мушкилот мебошад, яъне барои расидан ба ин мақсад кадом мушкилотҳо ҳастанд ё эҳтимоли пайдошави доранд. Нуқтаи ибтидоӣ дар интихоби мушкилот муқаррар намудани имкониятҳои мавҷуда ва эҳтимоли расидан ба мақсад мебошад. Дар ин ҳолат, гуё вазъи корхона таҳлил мешавад, ки онро бо ду роҳ амалӣ кардан мумкин аст. Интихоби ин ё он роҳ ба ҳадафи фаъолияти корхона вобастагӣ дорад. Ҳадафи фаъолияти соҳибкории корхона ду навъ мешавад: 1) худнигоҳдорӣ; 2) пешсафӣ.

Дар таҷриба ҳолатҳои воқеӣ дар байни ин ду муносибат ҷойгиранд, пеш аз ҳама, дар баъзе ҳолатҳо роҳи худнигоҳдорӣ мақбул аст ва баъзан роҳи дуввум. Мақсад ва усулҳои расидан ба он ҳадаф барои корхона ягона бошад ҳам, барои соҳаҳои гуногуни фаъолияти он (истеҳсолот, фаъолияти молиявӣ ва тижоратӣ, навовариҳо ва ғайра) низ мақсадҳои мушаххас гузошта мешаванд. Ҳар яки ин соҳаҳо хусусияти хоси худро доранд, аз ин рӯ, онҳо бояд дар мақсади инкишофи ин соҳа акси худро ёбанд.

Муқаррар намудани мақсади тараққиётро дар мисоли корхонаи шартӣ мушоҳида кардан мумкин аст:

1. *Ҷоида*. Гирифтани чунин ҳаҷми ҷоида роҳи таъмин сохт, ки барои маблағгузориҳои рушди корхона мусоидат кунад.

2. *Истеъмолкунандагон*. Маҳсулот ё хизматрасони ба банд-сифат бояд офарид, ки ҷавобгӯи талаботи истеъмолкунанда бошад.

3. *Соҳаи манфиатҳо*. Фаъолияти корхонаро дар соҳаҳои анъанавии таҷрибадошта бояд ташкил кард. Ба соҳаҳои нави соҳибкорӣ танҳо вақте бояд ворид шуд, ки бо мақсади асосии корхона мувофиқ афтад ва роҳбарият эътимод ҳосил кунад, ки ин соҳа дар ҳақиқат фоидаовар аст.

4. *Рушд*. Фоидаро тавре бояд истифода намуд, ки имкони инкишоф ва истеҳсоли маҳсулотҳои навро диҳад.

5. *Кормандон*. Ба коргарон бояд имкон дод, ки аз дастовард ва муваффақиятҳои корхона баҳраманд шаванд ва ҳадалимкон бехатарии меҳнат ва шароити мусоиди корӣ барояшон таъмин гардад.

6. *Идорақунӣ*. Бояд ташаббус ва эҷодкориро дастгирӣ намуда ба одамоне бештар соҳибхитиёри дода шавад.

7. *Шаҳравандӣ*. Иҷроиши ӯҳдадорихои корхонаро дар назди ҷомеа шараф доништа, барои инкишофи ҳар як фарди корхона шароити иқтисодӣ, фарҳангӣ, иҷтимоӣ фароҳам оварда шавад.

Ҳангоми шаклгирии мақсадҳои тараққиёти корхона баҳои пешомади инкишофи иқтисодиёт ё соҳаҳои алоҳидаи фаъолияти он бояд ба назар гирифта шавад. Чунин баҳодихӣ одатан, аз ҷониби пажӯҳишгоҳҳо ва дастгоҳҳои марказии ҳукумати сурат мегиранд. Масалан, дар Иёлоти Муттаҳидаи Америка департаменти бюрои тиҷорати таҳлили иқтисодӣ дар ҳисоботи моҳонаи худ 300 нишондиҳандаи иқтисодиро дарҷ менамояд, ки ба се гурӯҳ тақсим мешаванд: асосӣ, ҷорӣ ва ниҳой.

Ба нишондиҳандаҳои асосӣ дохил мешаванд: қарзҳои муфлисшавии дар натиҷаи қатъ шудани фаъолияти соҳибкорӣ ба миён омада, шохиси (индекси) аз тарафи умум пазируфташудаи нархи 500 саҳмияҳои маъмултарин, фармоишҳои нав, арзиши молҳои истифодаи тӯлонӣ, қарордодҳои тиҷоративу сохтмонӣ, ҳафтаи миёнаи корӣ дар саноат ва дигар нишондиҳандаҳои, ки ояндаи тараққиётро пешбинӣ мекунад.

Нишондиҳандаҳои ҷорӣ ба монанди сатҳи бекорӣ, фоидаи корхонаҳо пас аз пардохти андозҳо, ҳаҷми истеҳсоли фуруш, маҷмӯи маҳсулоти миллӣ, шохиси (индекси) нархҳои яклухтфурушӣ ва молҳои саноатӣ, ки фаъолияти хоҷагидорӣи ҷорӣи корхонаро инъикос мекунад.

Нишондиҳандаҳои ниҳой даромади шахсӣ, савдои чакана, меъёри фоизи бонкӣ, истеҳсол ва фуруши воситаҳои истеҳсолотро тавсиф медиҳанд.

Дар шароити интиҳоби роҳи инкишофи самараноки соҳибкорӣ роҳбарияти корхона бояд ихтилофи доимии мақсадҳои кӯтоҳ ва дарозмуддати такмили истеҳсолотро дар назар дошта бошад. Муваффақияти амалигардонии мақсадҳои дарозмуддати корхона тақозо менамояд, ки сохторҳои хоҷагидорӣи чандирӣ (мунъатифӣ) бунёд гарданд.

Ҳадафҳои давраи кӯтоҳмуддат корхонаро барои ба даст овардани натиҷаҳои фаврӣ равона мекунад, ки ба мақсадҳои корхона мувофиқанд. Албатта, ин ҳол ба самтгирии мақсадҳои дарозмуддат муҳолиф аст. Аз ин рӯ, барои бартарафсозии ин ихтилоф дар муҳити фароҳам омадаи иқтисодӣ-технологӣ тамоми кӯшишро бояд ба он равона сохт, ки имкониятҳои идомаи оқилонаи ҷараёнҳои технологии истифодашаванда дарёфт карда шаванд.

Ҳамин тариқ, интиҳоби мақсад, вазифаҳои асосӣ ва сиёсати амалигардонии иҷроӣи онҳо бо мушкилотҳои зиёде рӯ ба рӯ мегардад ва интиҳоби дурусти стратегияи тараққиёти корхона ҳалли масъалаҳои пешрафти фаъолияти соҳибкорӣи онро муайян менамояд.

Боби 4. Фондҳои асосии

истеҳсолии корхона

- 4.1. Сохтор ва таркиби фондҳои асосӣ
- 4.2. Баҳодиҳии фондҳои асосӣ
- 4.3. Фарсудашавии ҷисмонӣ ва маънавии фондҳои асосӣ
- 4.4. Истеҳлоки фондҳои асосӣ
- 4.5. Нишондиҳандаҳои истифодаи фондҳои асосии истеҳсолӣ

4.1. Сохтор ва таркиби фондҳои асосӣ

Масъалаи баланд бардоштани самаранокии истифодабарии фондҳои асосӣ ва иқтидори истеҳсолии корхона ҳама вақт яке аз вазифаҳои муҳиму аввалиндараҷаи иқтисодиёт ба шумор меравад. Ҳалли ин масъала мавқеи корxonаро дар таъмин намудани талаботи бозор, истифодаи захираҳои истеҳсолӣ, вазъи молиявӣ ба рақобат тобоварии вайро дар бозор муайян мекунад.

Дар бораи ҳар як унсури фондҳои асосӣ дар раванди истеҳсолот, фарсудашавии маънавию ҷисмонии онҳо, омилҳои ба истифодаи фондҳои асосӣ таъсиррасон тасаввурот пайдо намуда, усулу самтҳоеро метавонем муайян созем, ки бо ёрии онҳо самаранокии истифодаи фондҳои асосию иқтидорҳои истеҳсолӣ баланд ва хароҷоти истеҳсолӣ кам шу-да ҳосилнокии меҳнат меафзояд.

Ҳангоми азхудкунии ин мавзӯ ба он чиз бояд диққат дод, ки дар шароити иқтисоди бозорӣ чихатҳое чун дараҷаи илмию техникӣ, сифат, эътимоднокии маҳсулот ба мадди аввал мебарояд, ки комилан ба вазъи сифатии техника ва самаранокии истифодаи он вобастаанд. Баланд бардоштани дараҷаи сифатии воситаҳои меҳнат ва бо онҳо таъмин намудани коргарон дар афзоиши самаранокии раванди истеҳсолот нақши муҳим дорад.

Дар ҷараёни истеҳсолот коргарони корхона бо ёрии воситаҳои меҳнат ба предметҳои меҳнат таъсир мерасонанд ва

онҳоро ба намудҳои гуногуни маҳсулоти тайёр табдил медиҳанд.

Воситаҳои меҳнат (мошину таҷҳизот, биноҳо, васоити нақлиёт) дар якҷоягӣ бо предметҳои меҳнат (ашёи хом, масолеҳ, нимфабрикатҳо, сӯзишворӣ) воситаҳои истеҳсолотро ташкил мекунанд. Воситаҳои истеҳсолот, ки ифодаи арзишӣ доранд, фондҳои истеҳсолии корхона номида мешаванд.

Вобаста ба фаъолияти онҳо дар ҷараёни истеҳсолот, тартиби таҳвили арзиши худ ба маҳсулот, тағйирпазирии табиӣ, фондҳои истеҳсолӣ ба ду гурӯҳ-асосӣ ва гардон ҷудо мешаванд.

Фондҳои асосии истеҳсолӣ – ҷузъи воситаҳои истеҳсолӣ мебошанд, ки дар якҷанд марҳалаҳои пурраи истеҳсолӣ иштирок намуда, шакли табиӣ худро тағйир намедиҳанд ва арзиши худро ба маҳсулот қисм-қисм (вобаста ба меъёри фарсудашавӣ) мегузaronанд.

Дар қатори фондҳои асосии истеҳсолӣ дар корхона, инчунин, фондҳои асосии ғайриистеҳсолӣ мавҷуданд. Ба онҳо ҳонаҳои истиқоматӣ, муассисоти бачагона, таълимӣ, тандурустӣ, варзишӣ ва дигар иншооти хизматрасонии маданӣ-маишии дар тавозуни корхона буда, мансубанд. Фарқияти фондҳои асосии ғайриистеҳсолӣ аз фондҳои истеҳсолӣ дар он аст, ки онҳо дар ҷараёни истеҳсолот иштирок намекунанд ва арзиши худро ба маҳсулот бевосита намегузаронанд. Фондҳои ғайриистеҳсолӣ дар корхона вазифаи мусоидат кардан ба рафти ҷараёни истеҳсолотро мебозанд, фонди пурракунии онҳо мавҷуд нест ва такрористеҳсоли онҳо аз ҳисоби даромади корхона сурат мегирад.

Ҳарчанд фондҳои асосии ғайриистеҳсолӣ ба афзоиши ҳаҷми истеҳсолот, баландшавии ҳосилнокии меҳнат таъсири бевосита намерасонанд, аммо зиёдшавии доимии ин фондҳо бо беҳбуди вазъи зиндагии коргарони корхона ва баландшавии дараҷаи моддиву маънавии ҳаёти онҳо робитаи устувор дорад, ки дар ниҳояти кор ба натиҷаҳои ниҳии корхона бевосита таъсир мерасонад.

Иқтидори истеҳсолии корхона ва дараҷаи мусаллаҳии техникаи меҳнат як андоза ба ҳаҷми мавҷудаи фондҳои асосии истеҳсолӣ вобаста аст. Ғунсозии фондҳои асосӣ ва баланд бардоштани сатҳи мусаллаҳии техникаи меҳнат ҷараёни

меҳнатро ғанӣ гардонда ба меҳнат ҷилои эҷодкорона мебахшад, ба баландшавии дараҷаи илмӣ-техникии коргарон мусоидат менамояд.

Дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ фондҳои асосӣ заминаи муҳими таъминкунандаи рушди минбаъдаи иқтисодӣ аз ҳисоби ҳамаи омилҳои интенсификунонии истеҳсолот ба шумор мераванд.

Фондҳои асосии истеҳсолии корхона миқдори зиёди воситаи меҳнат мебошанд, ки новобаста ба якҷинсагии иқтисодӣ бо таъиноти худ ва муддати истифода фарқ мекунад. Аз ин ҷо зарурати таснифоти фондҳои асосӣ ба гурӯҳҳои муайян пайдо мешавад.

Аз рӯи таснифоти намудии амалкунанда фондҳои асосии корхона ба гурӯҳҳои зерин тақсим мешаванд:

- бинову иншоот;
- дастгоҳҳои интиқолий;
- мошину таҷҳизот, аз ҷумла, мошину таҷҳизоти пурқудрат, мошину таҷҳизоти корӣ, асбобу дастгоҳҳои ченкунандаву танзимкунанда, таҷҳизоти озмоишгоҳӣ, техникаи ҳисоббарор, дигар мошину таҷҳизот;
- асбобу анҷоми мӯҳлати хизматашон беш аз як сол ва арзишашон беш аз 10 сомонӣ (як воҳид). Асбобу анҷоми мӯҳлати истифода ва арзишашон кам аз ин меъёр ба воситаи гардон шомиланд;
- асбобу олоти истеҳсолӣ ва ҳоҷагидорӣ.

Таносуби гурӯҳҳои алоҳидаи фондҳои асосӣ бар ҳаҷми умумии онҳо сохтори фондҳои асосиро ифода мекунад. Ҷома ба он бетараф буда наметавонад, ки ба кадом гурӯҳи фондҳои асосӣ маблағгузорӣ бештар аст. Аз нуқтаи назари иқтисод афзоиши мӯътадили вазни қиёсии мошину таҷҳизот – қисми фаъоли фондҳои асосӣ, ки қитъаҳои муҳими истеҳсолиро хизмат мерасонанд ва имконияти истеҳсолии корхонаро барои истеҳсоли ин ё он маҳсулот таъмин мекунад, мувофиқи мақсад мебошад.

Биноҳо, иншоот, асбобу анҷом, ки истифодаи мӯътадили унсурҳои фаъоли фондҳои асосиро таъмин мекунад, ба қисми ғайри фаъоли фондҳои асосӣ шомиланд.

Ҳар қадар ҳиссаи мошину таҷҳизот дар арзиши фондҳои асосии истеҳсоли зиёд бошад, ҳамон қадар истеҳсоли маҳсулот ва нишондиҳандаи боздеҳи фондҳо зиёд аст. Аз ин рӯ, беҳбуд бахшидан ба сохтори фондҳои асосии истеҳсоли чун шартӣ афзоиши истеҳсолот ва нишондиҳандаи боздеҳи фондҳо, камшавии арзиши асли, зиёдшавии маблағҳои пулии корхона ба шумор меравад.

Сохтори намудии фондҳои асосии истеҳсоли дар корхонаҳои соҳаҳои гуногуни саноати якхела нест. Масалан, ҳиссаи биноҳо дар арзиши умумии фондҳои асосии корхонаҳои соҳаҳои саноати хӯрокворӣ, саноати сабук; иншоот дар корхонаҳои саноати сӯзишворӣ; васоити интиқоли дар корхонаҳои саноати қувваи барқ, мошину таҷҳизот дар корхонаҳои саноати мошинсозӣ зиёд аст.

Ба сохтори намудии фондҳои асосии истеҳсоли корхона бештар омилҳои зерин таъсир мерасонанд:

- 1) хусусияти маҳсулоти истеҳсолшаванда;
- 2) ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот;
- 3) дараҷаи автоматикунӣ ва механикунӣ;
- 4) дараҷаи маҳсусгардонӣ ва кооператсиякунӣ;
- 5) шароити иқлимиву ҷуғрофии корхона.

Таъсири омилҳои якум ба бузургиву арзиши биноҳо, ҳиссаи васоити нақлиёт ва васоити интиқоли бештар аст. Ҳар қадар ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот зиёд бошад, ҳамон андоза вазни қиёсии мошину таҷҳизоти пешрафтаи маҳсули корӣ баланд аст. Чунин хусусият ба муносибати таъсири омилҳои сеюму чорум ба сохтори фондҳои асосӣ ҳос аст. Шароити иқлим ба кам ё зиёд шудани арзиши ибтидоии бинову иншоот дар сохтори фондҳои асосӣ таъсир мерасонад.

Самтҳои асосии беҳбуд бахшидан ба сохтори фондҳои асосии истеҳсоли инҳоянд:

- навкунӣ ва таҷдиди таҷҳизоти истеҳсоли;
- такомули таркиби таҷҳизот аз ҳисоби афзудани ҳиссаи намудҳои пешрафтаи мошину дастгоҳҳо;
- истифодаи беҳтари бинову иншоот, гузоштани дастгоҳҳои иловагӣ дар майдонҳои истеҳсоли холӣ;
- коркарди дақиқи лоиҳаҳои сохтмонӣ ва иҷрои баландсифати нақшаи сохтмони корхонаҳо;

- аз истехсолот баровардани таҷҳизоти нодаркору камистифода ва ба ҷои онҳо ҷойгир кардани дастгоҳҳои лозима.

4.2. Баҳодиҳии фондҳои асосӣ

Дар раванди идоракунии корхонаҳо баҳодиҳии фондҳои асосӣ мавқеи махсусро ишғол мекунад. Баҳодиҳии фондҳои асосӣ бо мақсади муайян намудани тағйирёбии арзиши сармояи асосӣ, муайян намудани меъёри истеҳлок ва андозҳо, интиҳоб намудани шароитҳои фурӯш ё ба иҷора додани фондҳо ва ҳалли дигар масъалаҳои иқтисодии корхона, зарур аст.

Одатан, баҳисобгирии фондҳои асосӣ дар шаклҳои воқеӣ (натуравӣ) ва арзишӣ сурат мегирад.

✓ Хангоми баҳодиҳии воқеии фондҳои асосӣ миқдори мошинҳо, ҳосилнокии онҳо, иқтидор, масоҳати майдонҳои истеҳсолӣ ва дигар ченакҳои миқдорӣ муқаррар карда мешаванд. Ин нишондиҳандаҳо барои ҳисобкунии иқтидори истеҳсолии корхона ва соҳаи иқтисодиёт, тарҳрезии барномаи истеҳсолӣ, тартибдиҳии тавозуни таҷҳизот заруранд. Бо ҳамин мақсад барӯйхатгирӣ ва паспорткунӣ, ҳисобгирии таҷҳизот гузаронида мешавад. ✓

✓ Баҳодиҳии арзишии фондҳои асосӣ барои тарҳрезии такрористеҳсоли васеи фондҳои асосӣ, муайян намудани дараҷаи фарсудаҷавӣ ва меъёри бардошти истеҳлоки лозим аст.

Дар таҷрибаи ҳоҷагидории корхонаҳо намудҳои зерини арзиши баҳодиҳии фондҳои асосии истеҳсолиро истифода мебаранд:

- ибтидоӣ (тавозунӣ);
- барқароркунӣ;
- бақиявӣ;
- барҳамдиҳӣ;
- миёнасолна. ✓

Арзиши ибтидоӣ (тавозунӣ) – ин арзиши (нархи) хариди намуди муайяни фондҳои асосӣ (дастгоҳ ё асбоб) бо назардошти хароҷоти интиқол, васл кардан ва дигар хизматрасониҳои пас аз фурӯш мебошад. Ин арзиш бо нархҳои ифода мешавад, ки дар лаҳзаи хариди ҳамин воситаи меҳнат вучуд доштанд ва дар асоси ҳамин воҳиди арзиш бақайдгирии унсурҳои фондҳои

асосӣ, баҳисобгирии онҳо дар тавозуни корхона сурат мегирад. Аз ин рӯ, онро арзиши тавозуни низ меғӯянд.

Арзиши барқароркунӣ – дар асоси хароҷоте, ки ба такрористеҳсолкунии фондҳои асосӣ дар замони ҳозира заруранд, муайян карда мешавад.

Дар алоқамандӣ бо раванди истеҳсоли ва зерӣ таъсири афзоиши ҳосилнокии меҳнат дар корхонаҳои ба истеҳсоли воситаҳои меҳнат машғулбуда, нархи фондҳои асосӣ, ки вақтҳои гуногун харида шудаанд, имкони пастшавӣ дорад. Аз ин хотир, барои бартараф кардани таъсири омилҳои арзиши барқароркунии фондҳои асосӣ, яъне баҳодихии арзиши истеҳсоли онҳоро дар шароити имрӯза, истифода мебаранд. Дар амалия арзиши барқароркунӣ бо роҳи азнавбаҳодихии фондҳои асосии амалкунанда бо назардошти фарсудаҳои моддиву маънавий муайян карда мешавад.

Арзиши бақиявӣ – ин арзиши ибтидоии фондҳои асосӣ тарҳи маблағи фарсудаҳои мебошад. Маблағи фарсудаҳои ҳамин унсури фондҳои асосист.

Арзиши барҳамдиҳӣ – ин арзиши фурӯши фондҳои асосии фарсудаҳои аз истеҳсолот ҳориҷшуда (аксар маврид нархи шикаст, аз ҳам рехтан) мебошад.

Арзиши миёнаи солони фондҳои асосӣ аз рӯи формулаи зер ҳисоб карда мешавад:

$$\Phi_m = \Phi_i(T) + \frac{\Phi_v \times \text{ШМ1}}{12} - \frac{\Phi \times \text{ШМ2}}{12}$$

ин ҷо: Φ_m – арзиши миёнаи солони фондҳои асосии истеҳсоли (сомонӣ);

$\Phi_i(T)$ – арзиши фондҳои асосии истеҳсоли корхона дар оғози сол (сомонӣ);

Φ_v – арзиши фондҳои асосии воридшуда (сомонӣ);

ШМ1 – шумораи моҳҳои амали фондҳои асосии дар давоми сол воридшуда;

Φ – арзиши фондҳои асосии истеҳсоли дар давоми сол ҳориҷшуда (сомонӣ);

ШМ2 – шумораи моҳҳои фондҳои асосии дар давоми сол ҳориҷшуда кор намекунад.

4.3. Фарсудашавии ҷисмонӣ ва маънавии фондҳои асосӣ

Фондҳои асосии истеҳсоли дар раванди истифодашавӣ фарсуда мешаванд. Одатан, дар иқтисодиёт ду намуди фарсудашавӣ, яъне фарсудашавии ҷисмонӣ ва маънавиро фарқ менамоянд.

Зери мафҳуми фарсудашавии ҷисмонӣ коҳиши батадриҷи арзиши истеъмолии ибтидоии фондҳои асосиро мефаҳманд, ки ҳам дар ҷараёни фаъолияти истеҳсоли ва ҳам дар мавриди бефаъолиятӣ (таъсири омилҳои беруна, коррозия) сурат мегирад. Фарсудашавии ҷисмонӣ ба сифати фондҳои асосӣ, тақмили техникаӣ, хусусиятҳои раванди технологӣ, муддати амал, дараҷаи ҳифз аз омилҳои берунӣ, сифати хизматрасонӣ, таҳассуси коргарон ва муносибати онҳо ба фондҳои асосӣ вобастагӣ дорад.

Фарсудашавии ҷисмонӣ ҳатто дар унсурҳои якхелаи фондҳои асосӣ якранг намегузарад. Ҳиссаи бузурги фондҳои асосии кӯҳнашуда дар корхонаҳои саноатӣ ба ҳоҷагии халқ хисороти калон меорад. Аввалан, кӯҳнашавии таҷҳизот тақозо менамояд, ки маблағгузориҳои таъмири асосӣ барои дар вазъи корӣ нигоҳ доштани он зиёд карда шаванд. Сониян, истеҳсолоти кӯҳнашуда имкони истифодаи техникаи навро надорад, агар дошта бошад ҳам, хеле ночиз аст. Истеҳсолоти аз ҷиҳати техникаӣ қафмонда ва маънаван кӯҳнашуда ва аз ин хотир, зараровар мебошад, ки ба пешрафти илмӣ-техникаӣ монеъ аст. Ҳоло ду намуди фарсудашавии ҷисмонӣ маълум аст: пурра ва ҷузъӣ/Ҳангоми фарсудашавии пурра фондҳои асосӣ аз истеҳсолот ҳориҷ карда шуда бо фондҳои асосии нав иваз мегарданд (сохтмони асосӣ ё ивазкунии ҷории унсурҳои фарсудашуда).

Фарсудашавии ҷисмонии ҷузъии фондҳои асосӣ бо таъмир барқарор мешаванд.

Фарсудашавии маънавий, одатан, пеш аз фарсудашавии ҷисмонӣ даррасида дар ду намуд зоҳир мешавад.

Фарсудашавии маънавии намуди аввал – ин коҳиши ҳиссаи арзиши дастгоҳ бе фарсудашавии ҷисмонии лозим дар натиҷаи пастанавии хароҷоти истеҳсоли ин мошинҳо дар шароити нав

(ҳангоми истифодаи комёбиҳои илмӣ-техникӣ) мебошад. Пастшавии хароҷот дар шароити нав ба арзоншавии мошинҳо оварда мерасонад.

Фарсудашавии маънавии намуди якум на бо давомнокии муддати хизматрасонии таҷҳизот, бо дараҷаи фарсудашавии ҷисмонӣ, балки бо суръати пешрафти техникӣ, ки ба камшавии арзиши истеҳсоли маҳсулот дар натиҷаи баландшавии ҳосилнокии меҳнат дар соҳаҳои истеҳсоли воситаҳои истеҳсолот меорад, алоқаманд аст. Ҳангоми фарсудашавии маънавии намуди якум арзиши истеъмолии фондҳои асосӣ бетағйир мемонад. Дар муқоиса миёни дастгоҳу таҷҳизотҳои наву пешина ягон тағйироти сохторӣ ба миён намеояд ва иқтисори истеҳсолиашон чун пешина боқӣ мемонад, аммо арзиш ё худ нархи фондҳои асосӣ коҳиш меёбанд.

Фарсудашавии маънавии намуди дуум – ин пастшавии арзиши фондҳои асосӣ дар натиҷаи ҷорикунии мошини таҷҳизоти нисбатан пешқадам ва аз ҷиҳати иқтисодӣ самаранок мебошад. Моҳияти ин фарсудашавӣ дар он аст, ки истифодаи минбаъдаи мошинҳои кӯҳна дар қиёси мошинҳои навин ба афзоиши хароҷоти истеҳсоли меорад.

Фарсудашавии ҷисмонӣ дар асоси муддати хизматрасонии фондҳои асосӣ муайян карда мешавад:

$$\text{Фарс. (ҷисм)} = \frac{T_x}{T_m} \times 100\%$$

ин ҷо:

T_x – муддати ҳақиқии хизматрасонии фондҳои асосӣ (сол);

T_m – муддати меъёрии хизматрасонии фондҳои асосӣ (сол).

Барои боз ҳам аниқтар муайян намудани фарсудашавии ҷисмонӣ мебошад ҳолати техникийи унсурҳои фондҳои асосиро муқаррар намуд ва омилҳои ба фарсудашавӣ таъсиррасонро ба эътибор гирифт.

Фарсудашавии маънавии намуди якум дар асоси таносуби арзишҳои ибтидоӣ (тавозунӣ) ва барқароркунӣ муайян карда мешавад:

$$\text{Фарс. (М)} = 1 - \frac{\Phi_i(T) - \Phi_6}{\Phi_i(T)} \times 100\%$$

ин ҷо :

Фи(Т) – арзиши ибтидоии (балансии) фондҳои асосӣ (сомонӣ);

Фб – арзиши барқароркунии фондҳои асосӣ (сомонӣ).

Фарсудашавии маънавии намуди дуюм (Фарс. (М)2), аксаран, дар асоси қиёси ҳосилнокии таҷҳизотҳо муайян карда мешавад:

$$\text{Фарс. (М)2} = \frac{X_2 - X_2}{X_2 \text{ м.}} \times 100\%$$

ин ҷо:

X_1 – ҳосилнокии фондҳои асосии амалкунанда;

X_2 – ҳосилнокии фондҳои асосии нав.

Аммо дар ин маврид чунин ҷиҳатҳое мисли сарфаи ашёи ҳому масолеҳи ёрирасон, сарфаи қувваи корӣ, ки фондҳои асосии нав метавонанд таъмин кунанд, ба назар гирифта намешавад. Аз ин рӯ, барои боз ҳам аниқтар ҳисоб кардани фарсудашавии маънавии намуди дуюм бояд фондҳои асосӣ ва хароҷоти истеҳсолиро қиёс намуд:

$$\text{Фарс. (М)2} = \frac{X u_2 - X u_1}{X u_2} \times 100\%$$

ин ҷо:

$X u_1$ – хароҷоти истеҳсоли фондҳои асосии амалкунанда (сомонӣ);

$X u_2$ – хароҷоти истеҳсоли фондҳои асосии нав (сомонӣ).

4.4. Истеҳлоки фондҳои асосӣ

Мафҳуми "истеҳлок" (амортизатсия) – тадриҷан кам шудани арзиши фондҳои асосӣ, маънои дарозумрӣ ва барқароршавии онҳоро мефаҳмонад.

Раванди истеҳлок ҳисса ба ҳисса интиқолшавии арзиши фондҳои асосиро ба маҳсулоти истеҳсолшаванда дар давоми муддати истифода ва истифодаи минбаъдаи ин арзишро барои барқарорсозии фондҳои асосии истеъмолгашта дарбар мегирад.

Арзиши ба таркиби маҳсулот интиқолёфтаи фондҳои асосӣ соҳаи истеҳсолотро тарк гуфта ба соҳаи муомилот дохил мегардад.

Пас аз фурӯши маҳсулот як қисми маблағ, ки ба арзиши интиқолёфтаи фондҳои асосӣ баробар аст, ба фонди истеҳлоқӣ гузаронида мешавад.

Бузургии арзиши ба маҳсулот гузаронидашаванда, аввалан, бо арзиши ибтидоии фондҳои асосӣ муайян карда мешавад, зеро арзиши ибтидоӣ ҳар қадар бузург бошад, арзиши ба маҳсулот гузаронидашаванда низ зиёд мешавад.

Дуюм, ин бузургӣ вобаста ба намуди фондҳои асосӣ муайян мешавад, масалан, мӯҳлати меъёри хизмати биноҳо дар саноат 30–50 сол (вобаста ба хусусияти истеҳсолот), мӯҳлати меъёри хизмати мошину таҷҳизот аз 3–5 то 15–20 сол аст.

Сеюм, ин бузургии арзиши ба маҳсулот гузаронидашаванда ба хусусияти соҳавии истеҳсолот вобаста аст. Дар баъзе соҳаҳо ҳиссаи истеҳлоқ дар хароҷоти истеҳсолии маҳсулоти саноатӣ нисбат ба ҳисоби миёна дар саноат баланд аст ва дар баъзе паст. Аз ин рӯ, соҳаҳоеро, ки дар он ҳиссаи истеҳлоқ дар сохтори хароҷотҳои истеҳсоли нисбатан зиёд аст, соҳаҳои фондғунҷоишашон баланд меноманд.

Вазифаи асосии истеҳлоқ – таъмини такрористеҳсол, барқароршавии фондҳои асосӣ ва идоракунии ҳисобдории истифодабарии онҳо аст. Дар варақаҳои баҳисобгирии воситаҳои асосӣ (шакли ОС-7) нишондиҳандаҳои истеҳлоқӣ таҷассум меёбанд ва бузургии фарсудашавии фондҳои асосӣ тайи муддати истифода, муайян карда мешавад.

Ғайр аз ин истеҳлоқ то дараҷае вазифаи ҳавасмандкуниро барои истифодаи пурраи фондҳои асосӣ иҷро мекунад ва ҳар қадар муддати амали таҷҳизот тӯлонӣ бошад, ҳамон қадар маҳсулоти бештар истеҳсол мешавад ва ҳамон қадар зудтар арзиши фондҳои асосӣ интиқол меёбад. Дар таҷрибаи амалии ҳоҷагидорӣ барои ҳисобгирии истеҳлоқ бардошти истеҳлоқӣ, яъне ифодаи пулии арзиши гузаронидашуда, истифода мешавад. Бардошти истеҳлоқӣ ба таркиби арзиши аслии маҳсулот (хароҷоти истеҳсоли) шомил аст.

Бузургии бардошти истехлокӣ аз рӯи меъёри истехлок аз арзиши ибтидоии (тавозунии) фондҳои асосӣ бо ҳисобгирии муддати хизматашон, муайян карда мешавад.

Дар ин маврид, меъёри истехлок чунин ҳисоб карда мешавад:

$$M_{и} = \frac{\Phi_{и}(T) - \Phi(б)}{\Phi_{и}(T) \times T_x} \times 100\%$$

Ин ҷо :

$M_{и}$ – меъёри истехлок дар як сол (%);

$\Phi_{и}(T)$ – арзиши ибтидоии (баланси) фондҳои асосӣ (сомонӣ);

$\Phi б$ – арзиши барҳамдиҳии фондҳои асосӣ (сомонӣ);

T_x – муддати хизматрасонии фондҳои асосӣ (сол).

Ҳамин тариқ меъёри истехлок фоизи солонаи пардохти арзиши фондҳои асосиро таҷассум мекунад.

Дар як қатор соҳаҳои саноат вобаста ба хусусияти технологӣ, тартиби кор ва бастҳои он, дараҷаи шиддатнокӣ ва ҳаҷми корҳои иҷрошуда, шароити муҳити атроф, ҷойгиршавии ҷуғрофии корхонаҳо ва таъсири дигар омилҳо меъёри истехлок метавонад каму зиёд карда шавад. Масалан, агар меъёри истехлок барои мошину таҷҳизот дар асоси қори 2-бастаи онҳо муайян шуда бошад, вале онҳо дар 3-баст қор кунанд, зароби (коэффитсиенти) истехлоки баландшаванда истифода мешавад ва баръакс.

Меъёри истехлок бояд аз ҷиҳати иқтисодӣ асоснок ва ба пуррасозии саривақтии фондҳои асосӣ равона гардад. Ҳангоми ҳисобкунии он муҳим аст, ки муддати хизматрасонии аз ҷиҳати иқтисодӣ ба мақсад мувофиқи фондҳои асосӣ дар алоқамандӣ бо омилҳои зер муайян карда шавад:

- дарозумрии фондҳои асосӣ;
- фарсудашавии маънавӣ (намуди яқуму дуюм);
- нақшаҳои дурнамои мусаллаҳсозии техникӣ;
- тавозуни таҷҳизот;
- имконоти аз нав сохтан ва таъмири асосӣ.

Дар корхонаҳои соҳаҳои гуногуни саноат ин омилҳо аҳамияти гуногун дошта метавонанд. Корхонаҳо метавонанд усули истехлоки босуръатро нисбати фондҳои асосӣ барои зи-

ёдкунии истеҳсоли техникаи ҳисоббарор, намудҳои навини масолеҳ, асбобу таҷҳизот, вусъат додани содироти маҳсулот дар мавридҳои, ки онҳо бар ивази техникаи фарсуда ва маънаван кӯҳнашуда қорӣ шудаанд, истифода баранд. Дар ин ҳолат, меъёрҳои истеҳлок бо ташкилотҳои молиявии давлатӣ мувофиқ кунонида мешаванд.

Корхонаҳои истеҳлоки босуръатро дар асоси усули мунтазами (хаттии) ҳисобкунии он мегузаронанд, вақте ки меъёри истеҳлоки бо тартиби муқаррар барои намудҳои алоҳидаи фондҳои асосии мавриди назар, на беш аз 2 маротиба зиёд мешаванд.

Усули истеҳлоки босуръат, чун қоида барои намудҳои зерини машину таҷҳизот ва васоити нақлиёт истифода намешавад:

- машину таҷҳизот ва васоити нақлиёте, ки муддати меъёри истифодаашон то 3 сол аст;

- намудҳои алоҳидаи машину таҷҳизот, ки муддати меъёри хизматашон вобаста ба соатҳои кори тайёраву чархболҳо муайян карда мешавад;

- қисми ба ҳаркатдароварандаи нақлиёти автомобилӣ, ки меъёри истеҳлоки он бо фоиз аз арзиши автомобил дар нисбати ҳар 1000 км гардиши ҳақиқӣ муайян карда мешавад;

- техника ва таҷҳизоти нодир, ки танҳо барои санҷишҳои муайян ва истеҳсоли маҳдуди намуди мушаххаси маҳсулот таъин шудааст.

Барои корхонаҳои хурд, аксаран, хусусиятҳои имтиёзнок муқаррар карда мешавад. Онҳо метавонанд дар соли аввали истифодабарӣ чун бардошти истеҳлоки, иловатан то 50% арзиши ибтидоии (тавозунии) фондҳои асосии муддати хизматашон беш аз 3 солро аз ҳисоб бароранд. Дар асоси қоидаҳои умумӣ корхонаҳои хурд метавонанд истеҳлоки босуръати қисми фаъоли фондҳои асосиро гузаронанд. Аммо ҳангоми қатъи фаъолияти корхонаҳои хурд то гузаштани як сол маблағи бардошти истеҳлокии иловагӣ бояд аз ҳисоби афзоиши фоидаи тавозунии корхона барқарор шавад.

Дар иқтисодиёти миллии мо усули мунтазами (хаттии) истеҳлок истифода карда мешавад, яъне ҳар сол ба арзиши маҳсулот қисми якхелаи арзиши фондҳои асосӣ илова мешавад.

4.5. Нишондиҳандаҳои истифодаи фондҳои асосии истеҳсоли

Афзунсозии истеҳсоли маҳсулот, пастшавии арзиши асли ва афзоиши андӯшти корхона ба дараҷаи истифодаи фондҳои асосӣ вобастагӣ дорад.

Азбаски самаранок истифода бурдани фондҳои асосии истеҳсолии корхона ба беҳтар истифодабарии мошину таҷҳизоти он вобаста аст, аз ин рӯ, муайян кардани нишондиҳандаҳои истифодаи мошину таҷҳизот мувофиқи мақсад аст.

Натиҷаи самаранок истифодабарии беҳтари фондҳои асосӣ, пеш аз ҳама, афзоиши ҳаҷми истеҳсол мебошад. Аз ин рӯ, нишондиҳандаи самаранокии истифодабарии фондҳои асосии истеҳсоли бояд дар асоси қоидаи ҳисоби маҳсулоти истеҳсолшуда бо назардошти фондҳои асосии барои истеҳсоли ин маҳсулот истифодашуда, ҳисоб карда шавад. Ин нишондиҳандаро боздеҳи фондҳо меноманд, ки миқдори маҳсулоти истеҳсолшударо ба 1 сомони фондҳои асосӣ тавсиф медиҳад. Боздеҳи фондро аз рӯи формулаи зерин ҳисоб меку-
нанд:

$$Бф = \frac{Мм}{Фм}$$

ин ҷо :

Бф – боздеҳи фондҳо;

Мм – ҳаҷми маҳсулоти молӣ бо сомонӣ;

Фм – арзиши миёнаи солонаи фондҳои асосии истеҳсоли бо сомонӣ.

Боздеҳи фондҳо – нишондиҳандаи муҳимтарини истифодаи фондҳои асосии истеҳсоли мебошад. Балансбардорӣ нишондиҳандаи боздеҳи фондҳо вазифаи муҳимтарин дар миқёси иқтисоди миллӣ, соҳаҳои амалкунандаи он ва корхонаҳои мух-талиф ба шумор меравад, ки дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ аҳамияти муҳимтаре касб мекунад. Омилҳое, ки ба аф-зоиши боздеҳи фондҳо мусоидат мекунанд, инҳоянд:

- зиёд намудани ҳосилнокии таҷҳизот дар натиҷаи нав-созии техникӣ ва таҷдиди корхонаҳои амалкунанда:

- баландбардории зароби (коэффитсиенти) кори бастии таҷҳизот;

- истифодаи беҳтари вақти корӣ ва иқтидори мошину таҷҳизот;

- суръатфизоии азхудкунии иқтидорҳои нави воридшаванда;

- камшавии арзиши воҳидҳои иқтидории воридшаванда;

- ивазкунии меҳнати дастӣ ба меҳнати мошинӣ.

Нишондиҳандаи дигари инъикоскунандаи истифодаи фондҳои асосӣ фондғунҷоиш мебошад. Ин нишондиҳанда ба нишондиҳандаи боздеҳи фондҳо мутаносиби чаппа аст, яъне;

$$\Phi_{\text{ғунҷ}} = \frac{1}{\text{Бф}} = \frac{\Phi_{\text{м}}}{\text{Мм}}$$

Нишондиҳандаи фондғунҷоиш нишон медиҳад, ки барои истеҳсоли 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ ба миқдори чанд сомонӣ фондҳои асосӣ лозим аст.

Агар ҳаҷми маҳсулоти молӣ дар давраи оянда тағйир наёбад, пас зарурати афзоиши фондҳои асосӣ пеш намеояд, танҳо лозим аст, ки фондҳои асосии мавҷударо такмил диҳанд. Ҳангоми афзоиш додани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти молӣ дар давраи оянда, бояд талаботи ояндаро ба фондҳои асосӣ муайян кард.

Пайдарпаии ҳисобкунии бузургии фондҳои асосии истеҳсоли барои давраи оянда чунин аст: аввал, фондғунҷоишро барои соли ҷорӣ чун таносуби арзиши миёна солонаи фондҳои асосӣ барои ҳаҷми маҳсулоти молӣ ҳисоб мекунам. Фондғунҷоиши ҳисобкардашударо бар ҳаҷми маҳсулоти молии соли оянда зарб намуда арзиши фондҳои асосии истеҳсолии барои истеҳсоли ҳамин ҳаҷм маҳсулоти моли зарурро муайян кардан мумкин аст.

Самаранокии фаъолияти корхона аз бисёр ҷиҳат ба дараҷаи бо техника мусаллаҳ будани меҳнат вобаста аст. Мусаллаҳ будан бо техника бо таносуби арзиши миёна солонаи фондҳои асосӣ ба шумораи миёна солонаи коргарони ҳайати саноатӣ-истеҳсоли муайян карда мешавад. Ин бузургӣ бояд муттасил

афзун гардад, зеро мусаллаҳшавии техникий меҳнат ва чун натиҷа, ҳосилнокии он низ ба ин бузургӣ вобастагӣ дорад.

Дар баробари нишондиҳандаҳои боздеҳи фондҳо ва фондғунҷоиш ба истифодаи оқилонаи фондҳои асосӣ нишондиҳандаи меъёри даромаднокии низ таъсири муайян мерасонад. Ин нишондиҳанда ҳанӯз солҳои 50-уми асри ХХ дар шароити ислоҳоти ҳоҷагидорӣ ҷорӣ шуда буд ва бо ду усул муайян карда мешавад.

Бо усули якум, даромаднокии чун таносуби фоида бар хароҷоти истеҳсоли (арзиши асли), бо ҳисоби фоиз бе назардошти самаранокии истифодаи фондҳои асосӣ, ҳисоб карда мешавад.

Бо усули дуввум, даромаднокии чун таносуби фоида бар маҷмӯи фондҳои асосиву гардон ҳисоб карда мешавад.

Аммо бояд қайд намуд, ки ин нишондиҳанда ноқиссиҳо дорад: даромаднокии метавонад аз ҳисоби баландшавии нархи маҳсулотҳои нав, густариши истифодаи қувваи корӣ ва ғайра зиёд шавад, ки бо беҳбудии истифодаи фондҳои асосии истеҳсоли алоқаманд нестанд.

Ҳамаи нишондиҳандаҳои истифодаи мошину таҷҳизотро ба се гурӯҳ тақсим намудан мумкин аст:

1) нишондиҳандаҳои экстенсивии истифодаи фондҳои асосӣ, ки дараҷаи истифодаи онҳоро вобаста ба вақти кори таҷҳизот нишон медиҳад;

2) нишондиҳандаҳои истифодаи интенсивии фондҳои асосӣ, ки дараҷаи истифодаи онҳоро вобаста бо иқтидор (ҳосилнокӣ) нишон медиҳад;

3) нишондиҳандаҳои интегралӣ истифодаи фондҳои асосӣ, ки таъсири ҳамҷояи ҳамаи омилҳо – ҳам экстенсивӣ ва ҳам интенсивиро ба ҳисоб мегирад. Масалан, ба гурӯҳи аввал чунин нишондиҳандаҳои истифодабарии фондҳои асосӣ дохиланд:

- зарби истифодаи экстенсивии таҷҳизот;
- зарби бастии (сменагии) кори таҷҳизот;
- зарби тартиботи бастии вақти кории таҷҳизот.

Зарби истифодаи экстенсивии таҷҳизот, (Кэкст) чун нисбати шумораи ҳақиқии соатҳои кории таҷҳизот бар шумораи нақшавии соатҳои кории он муайян карда мешавад:

$$K_{\text{экст.}} = \frac{T_{\text{ҳақ.}}}{T_{\text{нақ.}}}$$

ин чо:

$T_{\text{ҳақ.}}$ – вақти ҳақиқии кории таҷҳизот (бо соат);

$T_{\text{нақ.}}$ – вақти нақшавии кории таҷҳизот (бо соат).

Мисол: Агар дар басти давомнокиаш 8 соат ҳангоми банақшагирии вақти таъмир 1 соат будан, вақти кории ҳақиқии дастгоҳ 5 соатро ташкил дода бошад, пас зариби истифодаи экстенсивии он 0,71 мешавад:

$$K_{\text{экст.}} = \frac{5}{8-1} = \frac{5}{7} = 0,71.$$

Аз нуқтаи назари истифодаи фондҳои асосӣ бо назардошти вақти кориашон. Ин маънои онро дорад, ки фонди нақшавии вақти кории дастгоҳ дар як баст ҳамагӣ 71 % истифода шудааст.

Дар байни нишондиҳандаҳои экстенсивии истифодаи фондҳои асосӣ зариби басти кори таҷҳизот аҳамияти махсус дорад. Ин зариб чун таносуби маҷмӯи мошин-бастҳо дар давоми шабонарӯз бар шумораи умумии мошинҳо муайян карда мешавад. Боло рафтани зариби басти кории таҷҳизот сарчашмаи муҳими афзоиши ҳаҷми истеҳсолот мебошад. Ин зариб аз рӯи формулаи зерин муайян карда мешавад:

$$K_{\text{баст.}} = \frac{MB}{\text{Миқ. таҷ.}}$$

ин чо:

MB – маҷмӯи мошин-бастҳои ҳақиқӣ дар давоми шабонарӯз;

Миқ. таҷ. – миқдори умумии таҷҳизоти муқарраршуда.

Мисол: Дар корхона 200 дастгоҳи филизбурӣ дар як шабонарӯз 360 мошин-баст, яъне дар ду баст 180 дастгоҳӣ кор карданд; 60 мошини оҳангарӣ – 50 мошин-баст; 40 дастгоҳи рехтагарӣ 30 мошин-баст кор намуданд.

Дар ин ҳолат зариби бастӣ баробар аст:

$$K_{\text{баст.}} = \frac{360 + 50 + 30}{200 + 60 + 40} = 1,47$$

Дар шароити ҳозира зариби басти кории таҷҳизот дар корхонаҳои саноат паст рафтааст. Аз ҳисоби истифодаи пурраи

фондҳои асосӣ дар 2 баст ҳаҷми истеҳсоли маҳсулотро 1.4 маротиба зиёд намудан мумкин аст. Дар ҳолати баръакс, барои ба даст овардани суръати нишондодашудаи рушд афзоиши мувофиқи фондҳои асосӣ лозим аст, ки маблағҳои зиёди пулӣро талаб мекунад. Аз ин рӯ, зареби басти кории таҷҳизотро баланд бардоштан мумкин аст.

Самтҳои асосии баландбардории кори басти таҷҳизот чунинанд:

- баланд бардоштани дараҷаи махсусгардонии ҷойҳои корӣ, ки афзоиши гурӯҳи маҳсулот ва пуркории дастгоҳҳо таъмин мекунад;

- таъмин намудани бефосилагии кор;

- кам кардани бозистӣ, ки бо ноқисҳои ташкили хизматрасонии ҷойҳои корӣ алоқаманд аст;

- ташкили беҳтари корҳои таъмирӣ, истифодаи усулҳои пешқадами корҳои таъмирӣ;

- механикунонӣ ва автоматикунонии меҳнати коргарони асосӣ ва хусусан, ёрирасон.

Нишондиҳандаи дигари муҳими экстенсивӣ ин зареби пуркории дастгоҳ мебошад. Вай барои тамоми мавзеи мошинҳои дар истеҳсолоти асосӣ банд буда, муқаррар карда мешавад. Зеро таносуби меҳнатталабии коркарди маҷмӯи маҳсулот дар дастгоҳ бо фонди вақти кории ин дастгоҳ муайян карда мешавад. Ҳамин тавр, зареби пуркории таҷҳизот дар тафовут аз зареби бастӣ нишондиҳандаи меҳнатталабии маҳсулотро ба назар мегирад.

Дар амалия зареби пуркориро чун бузургии дучанд (ҳангоми кори ду баст) ё сечанд (ҳангоми кори се баст) камшудаи зареби бастӣ қабул мекунад.

Дар асоси нишондиҳандаи кори басти дастгоҳ зареби истифодаи вақти кории басти дастгоҳ ҳисоб карда мешавад. Вай бо роҳи тақсими зареби кори басти дастгоҳ дар давраи ҳозира бар давомнокии бастӣ дар ҳамин коргоҳ муқарраршуда, ба даст меояд.

Нисбати мисоли дар боло нишон додашуда, агар давомнокии баст дар корхона 8 соат бошад, онгоҳ зареби зикргашта чунин мешавад:

$$K_{в.к.б.} = 1,47 / 8 = 0,19.$$

Бояд қайд кард, ки раванди истифодаи дастгоҳ, тарафи дигар низ дорад. Файр аз бозистиин дохилибасти ва рӯзмарра, до-нистан муҳим аст, ки таҷҳизот дар соатҳои пуркориин амалиаш то кадом дараҷа самаранок истифода мешавад. Дастгоҳ мета-вонад кор карда истода маҳсулот истеҳсол накунад, ё маҳсулоти бадсифат барорад. Дар чунин ҳолатҳо, нишондиҳандаҳои экстенсивиро ҳисоб намуда соҳиби натиҷаҳои баланд мешавем, аммо тавре ки зикр гардид, онҳо имкони хулосабарориин қатъиро оиди истифодаи самараноки фондҳои асосӣ намедиҳанд.

Натиҷаҳои бадастомада, аз ин рӯ, бояд бо гурӯҳи дуоми нишондиҳандаҳо – нишондиҳандаҳои интенсивиин истифодаи фондҳои асосӣ пурра карда шаванд. Ин нишондиҳандаҳо инъикоскунандаи дараҷаи истифодаи иқтидорҳои (ҳосилнокии) фондҳои асосӣ ба шумор мераванд. Муҳимтарини ин нишондиҳандаҳо зариви истифодаи интенсивиин дастгоҳ мебошад, ки чун таносуби ҳосилнокии ҳақиқии таҷҳизот бар ҳосилнокии меъёриин он ҳисоб карда мешавад.

Барои ҳисоб аз формулаи зерин истифода мебаранд:

$$K_{\text{инт}} = \frac{X_{\text{ҳақ.}}}{X_{\text{м.}}}$$

ин ҷо:

$X_{\text{ҳақ.}}$ – истеҳсоли ҳақиқии маҳсулот дар воҳиди вақт дар дастгоҳ;

$X_{\text{м.}}$ – истеҳсоли меъёриин маҳсулот дар воҳиди вақт бо дастгоҳ, ки дар асосӣ маълумотҳои паспорти он дастгоҳ муайян карда мешавад.

Мисол: Дар давоми басти кори дастгоҳ амалан 5 соат кор кард. Мо бозистиин 3 соатаи дастгоҳро сарфи назар намуда, самаранокии истифодаи онро дар ҳамин 5 соати корӣ таҳлил мекунем.

Фарз мекунем, ки мувофиқи маълумотҳои паспортӣ ҳосилнокии дастгоҳ дар як соати кори 20 воҳиди маҳсулот бошад, яъне дар 5 соати корӣ 100 воҳиди маҳсулот. Аммо дар давоми басти корӣ истеҳсоли ҳақиқӣ 80 воҳиди маҳсулотро ташкил дод. Пас, зариви истифодаи интенсивиин дастгоҳ чунин аст:

$$K_{\text{инт}} = \frac{80}{100} = 0,8.$$

Ин нишондиҳанда маънои онро дорад, ки дастгоҳ аз рӯи иқтидор ҳамагӣ 80% истифода шудааст.

Ба гурӯҳи сеюми нишондиҳандаҳои истифодаи фондҳои асосӣ зарби истифодаи интегралӣ дастгоҳ, истифодаи иқтидори истеҳсолӣ, нишондиҳандаҳои боздеҳи фондҳо ва фондғунҷоиш шомиланд.

Зарби истифодаи интегралӣ дастгоҳ, чун ҳосили зарби зарби истифодаи интегралӣ экстенсивии дастгоҳ муайян карда шуда, истифодаи ҳамаҷаҳаи онро ҳам аз рӯи иқтидор ва ҳам аз рӯи вақт тавсиф менамояд. Дар мисоли мо:

$$\text{Кинт.} = 0,8; \text{Кэкст.} = 0,71$$

буд, аз ин рӯ, зарби интегралӣ ба 0,57 баробар аст:

$$\text{К.интег.} = \text{Кэкст.} \times \text{Кинт.} = 0,71 \times 0,8 = 0,57.$$

Ҳамин тавр, қимати ин нишондиҳанда ҳама вақт аз қиматҳои ду нишондиҳандаҳои пештара хурд аст, зеро вай ҳамзамон ноқисии ҳарду зарибҳоро ба назар мегирад. Бо назардошти ин ду омил дастгоҳ ҳамагӣ 57% истифода шудааст.

Аз ин хотир, барои таъмини истифодаи самараноки фондҳои асосии истеҳсолӣ аз маҷмуи нишондиҳандаҳои самарабахши экстенсивию интенсивиро бояд истифода бурд.

Боби 5. Фондҳои гардон ва воситаҳои

гардони корхона

- 5.1. Таркиби фондҳои гардони корхона
- 5.2. Баҳодиҳии истифодаи фондҳои гардон дар истеҳсолот
- 5.3. Сарфаи фондҳои гардон дар корхона
- 5.4. Воситаҳои гардони корхона

5.1. Таркиби фондҳои гардони корхона

Дар ин боб мафҳум, моҳият, таъинот ва таркиби фондҳои гардону воситаи гардони корхона баррасӣ мешаванд. Бояд дар хотир дошт, ки ин мафҳумҳо ягона нестанд. Фондҳои гардон унсури асосии истеҳсолот, қисми асосии арзиши аслии маҳсулот мебошанд. Ҳар қадар хароҷоти ашъи хом, масолеҳ, маводи сӯхт ва энергия барои истеҳсоли воҳиди маҳсулот кам бошад, ҳамон қадар маҳсулот арзонтар истеҳсол карда мешавад.

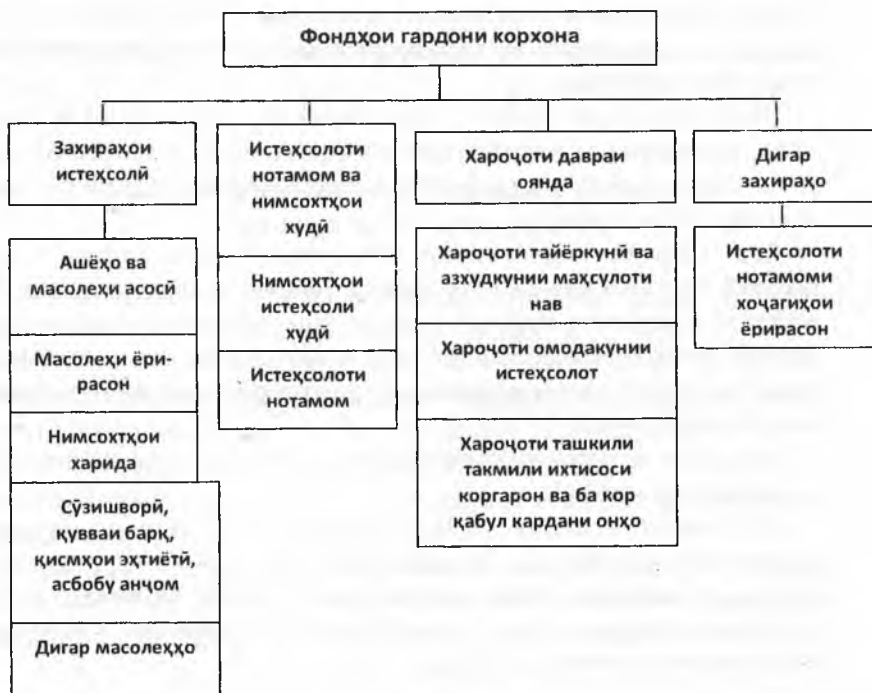
Фондҳои гардони истеҳсолии корхонаҳои саноатӣ гуфта он қисми воситаҳои истеҳсолиро мегӯянд, ки дар ҳар як давраи истеҳсолот як маротиба иштирок намуда, яклухт сарф мешаванд, ва арзиши худро ба маҳсулоти истеҳсолшуда пурра мегузaronанду шакли аслии худро тағйир медиҳанд. Яъне фондҳои гардон нисбати фондҳои асосии истеҳсолий арзиши худро на қисм-қисм, балки пурра ба маҳсулоти тайёр мегузaronанд.

Таркиби моддии фондҳои гардонро предметҳои меҳнат ташкил медиҳанд. Дар раванди истеҳсолот воситаҳои меҳнат ба предметҳои меҳнат таъсир расонида онҳоро ба маҳсулоти тайёр тағйир медиҳанд. Маҳсулоти тайёр гуфта маҳсулотеро меноманд, ки ҳамаи зинаҳои коркарди технологиро гузашта ба анбор супорида шудааст. Фондҳои гардон ҳаракати предметҳои меҳнатро аз лаҳзаи ба анбори корхона воридшавӣ то табдил шудан ба маҳсулоти тайёр дар бар мегиранд. Пас аз супоридани маҳсулоти тайёр ба анбор вай ба доираи муомилот ворид мешавад ва ба сифати қисми фонди муомилот арзёбӣ мешавад.

Муҳимтарин чизе, ки бояд аз худ кард, ин фаҳмидани он аст, ки самаранок истифода бурдани фондҳои гардон ба корхона чӣ

медихад ва кадом чорабиниҳо ба камшавии масолеҳталабии маҳсулот, суръатфизоии гардиши воситаҳои гардон мусоидат мекунад.

Унсурҳои таркиби моддии фондҳои гардони корхона дар расми 5.1. нишон дода шудаанд.

Расми 5.1. Таркиби фондҳои гардони корхона

Захираҳои истеҳсоли – он ашёҳои меҳнат, ки барои дохил кардан ба ҷараёни истеҳсоли тайёр шудаанд: ашёи хом, масолеҳи асосӣ ва ёрирасон, сузишворӣ, нимсохтаҳои харида, зарфу маҳсулоти зарфӣ, қисмҳои эҳтиётӣ барои таъмири ҷорӣ фондҳои асосӣ.

Истеҳсолоти нотамам ва нимсохтаҳои истеҳсолоти худӣ ашёҳои меҳнатиеанд, ки ба раванди истеҳсолот дохил шудаанд: масолеҳ, ҷузъу қисматҳои маснуот, ки дар марҳалаҳои коркард ё ғункунӣ дохиланд, инчунин, нимсохтҳои истеҳсолоти худӣ,

ки як марҳалаи коркардро дар як коргоҳи корхона гузошта бо-
яд марҳалаи дигарро дар коргоҳи дигари корхона гузаранд.

Хароҷоти давраҳои оянда унсурҳои ғайришартии фондҳои гардон, ки хароҷотҳои тайёркунӣ ва азхудкунии маҳсулоти навро дар марҳалаи ҳозира (семоҳа, солона) дар худ ҷамъ на-
муда ба маҳсулоти марҳалаҳои оянда нисбат доранд (масалан, хароҷоти лоиҳакашӣ ва коркарди технологияи намудҳои нави маҳсулот ва ғайра).

Ин хароҷот дар ҳамин лаҳзаи муайян сарф карда мешавад, вале қисм-қисм аз ҳисоби хароҷоти давраҳои оянда, ки ба тар-
киби арзиши аслии маҳсулоти истеҳсолшаванда дохил гарди-
да, пардохт мешавад.

Дар маҷмӯи чорабиниҳои таъминкунандаи нақшаи сар-
факорӣ ҷои асосиро сарфаи ашё ва меҳнат ишғол мекунад. Ин мафҳум камкунии хароҷоти ашёи хом, масолеҳ, маводи сӯхт барои истеҳсоли маҳсулотро дар назар дорад, аммо ин сарфа бояд ба сифату эътимоднокии ва дарозумрии маҳсулот таъсири манфӣ нарасонад.

Моҳияти иқтисодии сарфаи фондҳои гардон дар нишонаҳои зерин ифода меёбад:

а) Камшавии вазни қиёсии хароҷоти ашёи хом, масолеҳ, сӯзишворӣ ба баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот мусоидат мекунад. Вай, пеш аз ҳама, имкон медиҳад, ки аз захираҳои моддии дар ихтиёр доштаи корхона маҳсулоти тайёр бештар истеҳсол шавад.

б) Сарфаи захираҳои моддӣ, дар истеҳсолот ҷорӣ намудани масолеҳоти сарфадиҳанда ба муқарраршавии таносубҳои нисбатан пешқадам миёни соҳаҳои алоҳида ва ба дастоварии сохтори нисбатан комили соҳавии истеҳсолоти саноатӣ мусоидат мекунад.

в) Кӯшидан ба сарфаи захираҳои моддӣ ба ҷорикунии техникаи нав ва такмили равандҳои технологӣ ҳидоят мекунад.

г) Сарфакорӣ дар истеъмоли захираҳои моддӣ ба беҳгашти истифодаи иқтидорҳои истеҳсолӣ ва афзуншавии ҳосилнокии меҳнати ҷамъиятӣ мусоидат мекунад.

д) Сарфаи захираҳои моддӣ то дараҷаи муайян ба кам гаштани арзиши аслии маҳсулоти саноатӣ меорад. Дар шароити

имрӯза ба дӯши хароҷотҳои моддӣ $\frac{3}{4}$ ҳиссаи ҳамаи хароҷоти истеҳсолот рост меояд.

е) Сарфаи захираҳои моддӣ ба камшавии арзиши аслии маҳсулот ва вазъи молиявии корхона низ ба таври мусбат таъсир мекунад.

Ҳамин тавр самаранокии иқтисодии истифодаи беҳтар ва сарфаи фондҳои гардон беандоза муҳим аст, зеро он ба ҳамаи паҳлӯҳои фаъолияти истеҳсоли-хоҷагидории корхона таъсири мусбат мерасонанд.

5.2. Баҳодиҳии истифодаи фондҳои гардон дар истеҳсолот

Самарабахш ва беҳтар истифода бурдани фондҳои гардон яке аз вазифаҳои муҳими корхонаи саноатӣ ба шумор меравад. Ҳар қадар ашёи хом, сӯзишворӣ, масолеҳи ёрирасон беҳтар истифода шавад, ҳамон қадар имкони зиёдкунии ҳаҷми истеҳсолоти маҳсулот пайдо мешавад. Ҳангоми баҳодиҳӣ байни нишондиҳандаҳои сарфаи захираҳои моддӣ ва нишондиҳандаҳои дараҷаи истифодаи самараноки захираҳои моддӣ фарқ гузошта мешавад.

Сарфаи захираҳои моддӣ истеъмоли истеҳсолии онҳоро ифода мекунад. Хароҷоти истеҳсоли ҳамаи миқдори захираҳои моддиро, ки корхона барои таъмини барномаи истеҳсоли маҳсулот сарф намудааст, таҷассум месозад. Харҷкунии захираҳои моддӣ, инчунин, барои эҳтиёҷоти таъмир, хизматрасонии нақлиёти дохили корхона, таъмини хоҷагии ёрирасон, эҳтиёҷоти маданӣ-маишӣ сурат мегирад. Истеъмоли захираҳои моддӣ бо хароҷоти умумӣ ва қиёсии онҳо тавсиф карда мешавад.

Хароҷоти умумии захираҳои моддӣ – ин истеъмоли намудҳои алоҳида ё маҷмӯан гирифтаи захираҳои моддӣ барои иҷрои ҳамаи барномаи истеҳсоли дар давраи ҳисобӣ мебошад. Хароҷоти умумии ягон намуди захираҳои моддӣ дар шакли натуралӣ ҳисобгирӣ мешавад, хароҷоти маҷмӯан гирифтаи онҳо дар истифодаи арзишӣ ҳисобу китоб карда мешавад.

Хароҷоти қиёсии (m) намуди мушаххаси захира гуфта, харҷи миёнаи онро барои баҳодиҳии маҳсулоти истеҳсолшуда дар

назар мегиранд. Вайро чун таносуби ҳамаи миқдори захираҳои моддии барои истеҳсоли ҳамин намуди маҳсулот сарф шуда (Q) (дар давраи ҳисобӣ) бар миқдори умумии қобили истифодаи ҳамин маҳсулот (N) муайян мекунамд:

$$m = Q/N$$

Нишондиҳандае, ки сарфаи захираҳои моддиро барои истеҳсоли маҳсулот тасвифи умумӣ медиҳад, нишондиҳандаи масолеҳғунҷоиш (M) мебошад. Ин нишондиҳанда харчи амалии захираҳои моддиро барои воҳиди маҳсулот дар ифодаи асли ё арзиш баҳо медиҳад. Вай бевосита ба нишондиҳандаҳои, ки харчи намудҳои алоҳидаи захираҳои моддиро (металғунҷоиш, энергоғунҷоиш) дар ифодаи асли, асли-арзишӣ, арзиш баҳо медиҳанд, алоқамандӣ дорад.

Масолеҳғунҷоиши маҳсулотро метавон бо нишондиҳандаи гуногун чен намуд.

1) хароҷоти қиёсии захираҳои моддӣ ба воҳидҳои ҷисмонии маҳсулоти истеҳсолшуда (масолеҳғунҷоиши қиёсӣ):

$$M = Q / N;$$

2) бузургии хароҷоти якчанд намуди захираҳои моддӣ дар ифодаи арзиш ба воҳиди ҷисмонии маҳсулоти истеҳсолшуда (сомонӣ, бо $1t, 1m^2, 1m^3$).

$$M = \frac{\sum Q \times P}{N};$$

ин ҷо:

P – нархи яклухтфурӯшии захираҳои моддӣ.

Ин формулаҳо барои ҳисоб намудани масолеҳғунҷоиши намудҳои оддии маҳсулот (қувваи барқ, ҷӯян, пӯлод, ва ғайра) истифода мешаванд. Барои намудҳои мураккаби маҳсулоти саноатӣ (масалан, маҳсулоти саноати мошинсозӣ), аксаран нишондиҳандаи масолеҳғунҷоиш чун хароҷоти захираҳои моддӣ мушаххас бар воҳиди дорои хусусияти асосии истеъмолӣ, истифода мешавад.

Барои маҳсулотҳои чунин соҳаҳои мошинсозӣ, на ҳаҷми ҷисмонии маҳсулот, на ҳаҷми хусусиятҳои истеъмолии онро наметавон дар воҳидҳои ченаки ягона ифода намуд (мошинсозии насосӣ, химиявӣ, ва ғайра), дараҷаи масолеҳғунҷоишро бо

ҳарчи намуди мушаххаси захираҳои моддӣ дар воҳидҳои ҷисмонӣ ба 1 сомонӣ маҳсулоти умумӣ, фурӯхташуда (бо нархи қиёсӣ) истифода намудан мумкин аст:

$$M = \frac{\sum N}{\sum q_i P};$$

ин ҷо: $\sum q_i P$ - ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшуда бо нархи қиёсӣ.

Барои коркарди барномаҳои истеҳсоли ва таҳлили кори корхонаҳои саноатӣ дар ҳар як соҳаи саноат нишондиҳандаҳои гуногуни дараҷаи самаранокии захираҳои моддиро истифода мекунанд, ки онҳо шароити истифодаи захираҳои моддиро дар истеҳсолот пурратар ифода намуда, ҳама зинаҳои истеъмоли истеҳсолии онҳоро фаро мегиранд.

Дар соҳаҳо, ки коркарди ибтидоии ашёи хомро амалӣ мекунанд, чунин нишондиҳандаҳо истифода мешаванд.

- таркиби моддаи фойданок дар ашёи ибтидоӣ (оҳан дар маъдан, қанд дар лаблабу ва ғайра).
- дараҷаи истифодаи моддаи муфиди ашёи хоми ибтидоӣ ва фоидаи коҳиш дар раванди коркарди он;
- хориҷшавии ниҳои маҳсулоти қобили истифода, ки бо тақсимкунии ҳаҷми маҳсулоти қобили истифода бар ҳаҷми ашёи хоми ибтидоӣ дар ифодаи фоидаи ҳисоб карда мешавад (натиҷаро бояд ба 100 зарб намуд).

Нишондиҳандаи ҷамбасти истихроҷ барои баҳодиҳии қимати ҳудудии маҳсулоти қобили истифода лозим аст. Масалан, аз маъдан гирифтани мис 20%-ро ташкил дод, аммо ин ҳаргиз он маъноро надорад, ки истихроҷи нақшавӣ 100% буд. Мумкин аст, ки истихроҷи нақшавӣ 23% бошад, ҳиссаи ҳақиқии мавҷудияти мисро дар таркиби маъдан ифода мекунад. Дар саноати металлургияи сиёҳ истифодаи оҳан дар истеҳсолоти домнагӣ ва пӯлодгудозӣ бо усули баланси ҳисоб карда мешавад. Балансҳо имкони муаянсозии зарби хароҷотиро медиҳанд, ки чун таносуби вазни масолеҳи сарфшуда бар 1 тонна маҳсулоти қобили истифода ҳисоб карда мешаванд.

Дар баъзе корхонаҳои саноатӣ хусусиятҳои фарқкунандаи ҳисобкунии нишондиҳандаҳои истифодаи фондҳои гардон ба назар мерасанд. Масалан, дар корхонаҳои саноати кимиё, инчунин, дар истеҳсолоте, ки усулҳои кимиёвии коркарди масолеҳро истифода мебаранд, аксар маврид, мафҳуми «вазни софи маҳсулот» вучуд надорад. Дар ин корхонаҳо аз сабаби хусусиятҳои хоси технологияи кимиёвӣ дар бисёр ҳолатҳо ягон намуди ибтидоии ашёи хом ба маҳсулоти тайёр дар намуди аввалии хеш дохил намешавад. Аз ин рӯ, харҷи масолеҳ дар раванди кимиёвӣ ё худ ба воҳиди маҳсулоти истеҳсолшаванда дар мувофиқат бо технологияи тасдиқшуда муқаррар мегардад ва назариявӣ номида мешавад. Ба харҷи назариявии масолеҳ партову талафоти бебозгашт шомил нестанд.

Нишондиҳандаи истифодаи масолеҳ дар корхонаҳои саноати кимиё таносуби хароҷоти назариявии масолеҳ бар хароҷоти ҳақиқии масолеҳи истеъмолшуда (намуди муайян) барои истеҳсоли воҳиди маҳсулоти мушаххаси кимиёвӣ мебошад. Харҷи ҳақиқӣ аз харҷи назариявӣ ба андозаи талафоту партовҳои раванди кимиёвӣ зиёд аст. Ҳар қадар ин таносуб қимати бузургтар диҳад, ҳамон андоза истифодаи фондҳои гардон самараноктар аст.

5.3. Сарфаи фондҳои гардон дар корхона

Дар шароити гузариш ба иқтисоди бозаргонӣ яке аз вазифаҳои муҳими ҳар як корхона сарфаи боигариҳои моддӣ мегардад, зеро захираҳои моддӣ қисми зиёди хароҷоти истеҳсолиро ташкил медиҳанд, ки аз онҳо бузургии ҳаҷми фоида вобастагӣ дорад ва афзун гардонидани он бошад дар шароити иқтисоди бозаргонӣ мақсади асосиву ниҳии ҳар як субъекти хоҷагидорист.

Дар иқтисодиёт сарчашма ва роҳҳои сарфаи боигариҳои моддиро аз ҳам ҷудо мекунад. Сарчашмаҳои сарфаи нишон медиҳанд, ки аз кадом ҳисоб сарфа намудан мумкин аст. Роҳҳо ё худ самтҳои сарфаи нишон медиҳанд, ки сарфа чӣ тарз ва дар асоси кадом чорабиниҳо ба амал меояд.

Бояд қайд намуд, ки дар ҳар як корхона захираҳои сарфаи боигариҳои моддӣ мавҷуд аст. Зери мафҳуми захира имконоти

пайдошуда ё пайдошавандаи истифодаи беҳтари боигариҳои моддӣ фаҳмида мешавад, ки ҳанӯз пурра амалӣ нашудаанд.

Аз лиҳози соҳаи истифода захираҳои сарфаи боигариҳои моддиро ба се гурӯҳ тақсим намудан мумкин аст:

- иқтисоди миллӣ;
- умумисаноатӣ-байнисоҳавӣ;
- дохилиистеҳсолӣ (коргоҳи, соҳавӣ).

Ба захираҳои иқтисоди миллӣ захираҳои дохил мешаванд, ки барои соҳаҳои он аҳамияти муҳим доранд. Истифодаи ин захираҳо аз муқаррар намудани таносубҳои пешқадами хоҷагидорӣ миллӣ дар сохтори соҳавии саноат, дарёфт ва истеҳсоли намудҳои сунъӣ, синтетикӣ, сарфакорӣ ашёи хом ва масолеҳ, тақмили сохтори комплекси сӯзишворӣ-энергетикӣ, тақмили усулҳо ва механизми хоҷагидорӣ дар шароити муносибатҳои бозорӣ вобаста мебошад.

Захираҳои умумисаноатӣ-байнисоҳавӣ ин захираҳои мебошанд, ки корбурдашон ба барқарорӣ алоқаҳои мақбули истеҳсолӣ-иқтисодӣ байни соҳаҳои пешбарандаи саноат (металлургияи сиёҳ, мошинсозӣ, саноати кимиё) вобаста аст. Ба захираҳои умумисаноатӣ-байнисоҳавӣ, одатан, инҳо дохил мешаванд: ҷорикунӣ усулҳои нави самаранок ва системаи коркарди конҳои маъдан; ҷорикунӣ ҷараёнҳои пешқадами технологияи дарёфти онҳо; таъмини коркарди пурра ва комплекси ашёи хоми минералӣ; тараққиёти маҳсусгардонӣ, кооператсиякунӣ ва комбиниронӣ дар саноат; бунёд ва инкишофи корхонаҳои гуногунмоликият; инкишофи босуръати истеҳсолоти намудҳои нисбатан самараноки ашёи хому масолеҳ.

Ба захираҳои дохилиистеҳсолӣ имконоти истифодаи беҳтари боигариҳои моддӣ, ки бевосита бо тақмили техника, технология ва тақмили равандҳои истеҳсолот, азхудкунӣ намуду моделҳои нави маснуот, баланбардорӣ сифати маҳсулот дар соҳаву зерсоҳаҳои мушаххаси саноат алоқаманд аст, шомиланд.

Дар шароити имрӯза барои мунтазам камкунии масолеҳ-ғунҷоиши маҳсулоти корхонаҳо истифодабарӣ навоариҳои илмӣ-техникӣ дар истеҳсолот идома дорад. Самтҳои асосии амалигардонӣ сарфаи захираҳои боигариҳои моддӣ дар

корхонаҳои саноатӣ, вобаста ба хусусияти чорабиниҳо ба истеҳсоли-техникӣ ва ташкилӣ-иқтисодӣ ҷудо мешаванд.

Ба самти истеҳсоли-техникӣ чорабиниҳои дохил мешаванд, ки бо тайёркунии сифатии ашёи хом барои истеҳмоли истеҳсолии он, такмили сохтори мошин, таҷҳизот ва маснуот, истифодаи намудҳои сарфакундаи ашёи хом, сӯзишворӣ; ҷорикунони техникаву технологияи пешқадам алоқамандӣ доранд.

Дар соҳаи коркарди ибтидоии ашёи хом чорабиниҳои аввалиндараҷаи сарфаи ашёи хом ин тайёркунии сифатии вай барои коркард мебошад. Усулҳои тайёркунии сифатии ашёи хом дар корхонаҳои саноат хеле гуногуну мухталиф аст. Масалан, тозакунии ангишт барои саноати кокс ё худ маъдан дар металлургияи сиёҳу ранга, тозакунии пешакӣ ва ба меъёрҳои технологӣ мувофиқ намудани пахта ё пашм дар саноати нассочӣ.

Дар корхонаҳои соҳаи мошинсозӣ ҳамаи самтҳои истеҳсоли-техникии сарфаи боигариҳои моддиро ба гурӯҳҳои зерин тақсим намудан мумкин аст:

1. Чорабиниҳои, ки ба суръатфизоии пешрафти илмӣ-техникӣ нигаронида шудаанд ва ба камшавии масолеҳ-ғунҷоиши мошину механизмҳо ва агрегатҳо мувофиқат мекунад. Маълум аст, ки яке аз тамоюлҳои муҳими пешрафти илмӣ-техникӣ дар мошинсозии муосир ин афзун гардонидани иқтидор ва ҳосилнокии мошину таҷҳизот мебошад ва он ҳатман, бо нисбатан камшавии вазни софӣ қиёсии мошину таҷҳизот, масолеҳ-ғунҷоиш, беҳбуди сурату намуди зоҳирии онҳо, бо афзудани ҳосилнокии онҳо алоқамандии зич доранд. Барои камшавии масолеҳ-ғунҷоиши мошину механизмҳо ва агрегатҳо аз маҳсулотҳои дар асоси нанотехнология истеҳсолшуда бояд истифода бурд;

2. Чорабиниҳои, ки ба ҷорӣ кардани намудҳои сарфакундаи варақаҳои оҳанӣ равона шудаанд. Истифодаи ин варақаҳои имкони сарфакунии металлро дар ҳудуди 10-70% таъмин менамояд.

3. Чорабиниҳои, ки дар ивазкунии масолеҳоти анъанавии таркибӣ ифода меёбанд. Дар истеҳсолот раванди ивазкунии металлҳои сиёҳ бо масолеҳи синтетикӣ (сунъӣ) – пластмасса,

металлҳои ранга, сабук, нодир идома дорад. Вазифаҳои муҳимтарини ин ивазкунӣ кам намудани масолеҳғунҷоиш, меҳнатталабии маҳсулот, баландбардории сифати маҳсулоти ниҳии мошинасозӣ ба ҳисоб меравад.

Пластмассаҳо дар шароити ҳозира дар автомобилсозӣ, саноати ҳавопаймосозӣ, саноати электротехникаву радиотехника ва дигар корхонаҳои саноат васеъ истифода мешаванд.

Истифодаи пластмассаҳо, ки нисбатан ба металлҳои сиёҳу ранга вазни қиёсии камтар доранд, имкон медиҳад, ки вазни дастгоҳу мошинҳоро камтар намуда, сарфаи металлро таъмин намоем.

Дар соҳаҳои коркарди саноатӣ, ки масолеҳ шакли варақро дорад (корхонаҳои дӯзандагӣ, пойафзолбарорӣ, мошинсозӣ бо истифодаи варақаҳои оҳанин), сарфаи масолеҳро аз ҳисоби истифодаи усулҳои оқилонаи бурриши масолеҳ ба даст овардан мумкин аст. Барои ин, аз усулҳои иқтисодӣ-риёзӣ ва компютерҳои иқтидорашон калон истифода намудан мувофиқи мақсад аст.

Ҳамзамон истифодаи намудҳои маҳаллии ашёи хом ва сӯзишворӣ, нерӯҳои такрории ашёи хом, масолеҳ, маводи сӯхт, таҷдидсозии ашёи хоми дар истифода буда, асбобу анҷомҳо низ сарфаи унсурҳои фондҳои гардонро таъмин менамоянд.

Ба самтҳои ташкилӣ-техникии сарфаи боигариҳои моддӣ метавон дохил намуд: чорабиниҳои комплексие, ки бо баландбардории дараҷаи илмӣ меъёрӣ ва тарҳрезии масолеҳғунҷоиши маҳсулоти саноатӣ, коркард ва ҷоринамоии меъёрҳои аз ҷиҳати техникӣ асосноки сарфи боигариҳои моддӣ алоқаманданд; чорабиниҳои комплекси бо муқаррарсозии таносубҳои пешқадам алоқадоршта, ки имкони инкишофи босуръати истеҳсоли намудҳои наву самараноки ашёи хому масолеҳ, захираҳои сӯзишворию энергетикиро месозанд.

Самти асосии сарфаи боигариҳои моддӣ ҳар як корхона – ин истеҳсоли маҳсулоти ҳарчи бештар аз ҳама як миқдори доимии ашёи хому масолеҳ мебошад. Ин дар навбати худ, аз муҷаҳҳазии техникий истеҳсолот, малакаи касбии ҳар як коргар, бартарафсозии истеҳсоли маҳсулоти ноқис вобастагӣ дорад.

Танҳо аз ҳисоби ихтисори бохтҳо ё талафот дар ҷараёни истеҳсолот сарфаи боигариҳои моддиро дар корхона то 15-20% таъмин намудан мумкин аст.

5.4. Воситаҳои гардони корхона.

Фондҳои гардони истеҳсоли дар рафти гардиши худ бо фонди муомилот, ки аз маҳсулоти дар анборҳо буда, молҳои дар роҳ буда, воситаҳои пулии дар суратҳисоби корхона мавҷудбуда ва қарзҳои дебиторию кредитории корхона иборат мебошанд, зам мегардад. Онҳо доимо гирдгардиш намуда пайдарпаии раванди истеҳсолот ва фурӯши маҳсулотро таъмин менамоянд.

Маҷмӯи воситаҳои пулии корхона, ки барои шаклгирии фондҳои гардон ва фонди муомилот таъин шудааст, воситаҳои гардони корхонаро ташкил медиҳад.

Дар иқтисодиёт мафҳумҳои таркиб ва сохтори воситаҳои гардони корхона истифода мешаванд, ки аз ҳамдигар фарқ доранд.

Дар зери мафҳуми таркиби воситаҳои гардон маҷмӯи унсурҳои бояд фаҳмид, ки воситаҳои гардонро ташкил медиҳанд. Таркиби воситаҳои гардон дар расми 5.2. нишон дода шудааст

Ба фондҳои гардони истеҳсоли ва фонди муомилот тақсим намудани воситаҳои гардон аз хусусиятҳои истифодаву тақсими онҳо дар соҳаи истеҳсоли маҳсулот ва фурӯши он сарчашма мегирад. Бузургии воситаҳои гардони дар истеҳсолот буда, асосан, аз рӯи давомнокии марҳалаҳои истеҳсоли маснуот, дараҷаи инкишофи техника, комилии технология ва ташкили меҳнат муайян карда мешавад. Маблағи воситаи муомилот аз шароити фурӯши маҳсулот, дараҷаи ташкили низомии таъминот ва фурӯши мол вобаста мебошад.

Расми 5.2. Таркиби воситаҳои гардони корхона

Воситаҳои гардоне, ки ба раванди гардиши маҳсулот хизмат мекунад, фонди муомилоти корхонаро ташкил медиҳанд. Одатан ба фонди муомилот шомиланд: маҳсулоти ба фурӯш тайёр, ки дар амборҳо мавҷуд аст; маҳсулоти фиристодашуда, ки харидорон ҳанӯз пулашро напардохтаанд ва воситаи пулии дар суратҳисобҳо мавҷудбуда.

Таносуби байни унсурҳои алоҳидаи воситаи гардон, ки бо фоиз ифода мегардад, сохтори воситаҳои гардон номида мешавад. Тафовут дар сохтори васитаҳои гардони соҳаҳои гуногуни саноат аз бисёр омилҳо, аз ҷумла, хусусиятҳои ташкили раванди истеҳсолот, шароити таъминот ва фурӯш, ҷойгиршавии таъминкунандагону истеъмолкунандагон, сохтори хароҷоти истеҳсоли вобаста аст.

Ҳиссаи калони воситаҳои гардони корхонаҳои саноатино боигариҳои молӣ-моддӣ ташкил медиҳанд. Вазни қиёсии онҳо тақрибан 75–85%-ро ташкил мекунад ва сохтори воситаҳои гардон дар боигариҳои молӣ-моддӣ низ дар соҳаҳои гуногун якхела нест. Агар дар корхонаҳои саноати сабук вазни қиёсии захираҳои истеҳсоли бештар бошад, пас дар саноати мошинсозӣ ҳиссаи захираҳои истеҳсоли дар нисбати саноат

умуман камтар буда, ҳиссаи истеҳсолоти нотамом ва маҳсулоти нимтаёри истеҳсоли худӣ бештар аст.

Воситаҳои гардон дар намуди захираҳои истеҳсолии ашёи хому масолеҳ дар соҳаҳои гуногун низ мухталифанд ва ба хусусиятҳои техникӣ-иқтисодии маҳсулоти истеҳсолшавандаи ин соҳаҳо вобастагӣ дорад.

Бартарияти воситаҳои дар соҳаи истеҳсолот ҷойгиршуда барои сохтори воситаҳои гардони соҳаҳои гуногуни саноат умумист, ки ҳиссаи онҳо беш аз 70% ҳамаи воситаҳои гардонро ташкил медиҳад.

Воситаҳои гардон аз рӯи сарчашмаҳои шаклгириашон ба воситаҳои гардони худӣ ва қарзӣ тақсим мешаванд.

Воситаҳои гардони худӣ – ин воситаҳои мебошанд, ки доиман дар ихтиёри корхонаанд ва аз ҳисоби захираҳои худӣ шакл мегиранд. Дар ҷараёни ҳаракаташон воситаҳои гардон имкони бо дигар воситаҳо иваз шуданро доранд, ки онҳо моҳиятан воситаҳои худиянд ва барои пардохти музди меҳнат таъин шудаанд, вале муваққатан озоданд (яъне ҳанӯз фурсати пардохти музди меҳнат нарасидааст). Ин воситаҳоро ба воситаҳои худии баробаркардашуда ё худ пасивҳои устувор меноманд.

Воситаҳои гардони қарзӣ аз ҳисоби қарзҳои кредиторӣ (қарзҳои тиҷоратӣ) ва дигар пасивҳо ташаккул меёбанд.

Фаъолияти самараноки ҳар як корхона ба даст овардани натиҷаҳои баланд бо хароҷоти камтарин аст. Ҳаддалимкон камкунии хароҷот ин, пеш аз ҳама, таъмини мӯътадили сохтори сарчашмаҳои ташаккулёбии воситаҳои гардони корхона, яъне пайвасти оқилонаи захираҳои худиву қарзӣ мебошад.

Воситаҳои гардони корхона доиман дар ҳаракат, дар гирдгардиш мебошанд. Онҳо соҳаи муомилотро тарк гуфта ба соҳаи истеҳсолот дохил мешаванд, ва боз аз соҳаи истеҳсолот ба соҳаи муомилот шомил мешаванд. Гирдгардиши воситаҳои пулии корхона аз лаҳзаи пардохти корхона барои боигариҳои моддӣ ва дигар унсурҳои истеҳсолот оғоз гашта бо бозгашти

ин хароҷот дар шакли даромад аз фуруши маҳсулот анҷом меёбад. Баъдан, ин воситаҳоро корхона боз барои хариди ашёи хому масолеҳ истифода мекунад, то ки бефосилагии истеҳсолотро таъмин созад.

Вақте, ки дар муддати он воситаҳои гардони корхона гирдгардиши пурра мекунад, фосилаи гардиши воситаҳои гардони корхона номида мешавад. Ин нишондиҳанда суръати миёнаи ҳаракати воситаҳоро дар корхона тавсиф медиҳад. Вай бо мӯҳлати ҳақиқии истеҳсолот ва фуруши намудҳои муайяни маҳсулот мувофиқат намекунад.

Идоракунии воситаи гардон дар таъмини бефосилагии раванди истеҳсолот ва фуруши маҳсулот бо ҳаҷми камтарини воситаҳои гардон зоҳир мегардад. Ин маънои онро дорад, ки воситаҳои гардони корхона барои ҳама зинаҳои гирдгардиш дар шакли мувофиқ ва ё андозаи камтарини кофӣ бояд тақсим шаванд.

Ҷараёни коркарди бузургиҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ асосноки воситаҳои гардон, ки барои ташкили кори мӯътадили корхона заруранд, меъёрикунонии воситаҳои гардон номида мешавад. Меъёрикунонии воситаҳои гардон ба ошкор намудани захираҳои дохилииқтисодӣ, давомнокиии фосилаи истеҳсолӣ, тезонидани суръати ҳаракати маҳсулоти тайёр мусоидат мекунад.

Воситаҳои гардон дар шакли захираҳои истеҳсолӣ, истеҳсолоти нотаом, бақияи маҳсулоти тайёри дар анборҳо мавҷуд буда меъёри карда мешаванд ва онҳоро воситаи гардони меъёришаванда меноманд. Унсурҳои дигари воситаҳои гардонро унсурҳои меъёринашаванда мегӯянд.

Дар ҷараёни меъёрикунонии воситаи гардон меъёр (норма) ва муқаррароти меъёрии онҳоро муайян мекунанд.

Муқаррароти меъёрии фондҳои гардон миқдори захира ва ҷамъи онро бо рӯзҳои захиравӣ (захираҳои, ки дар рӯзҳои барои таъмини раванди истеҳсолӣ зарур) муайян менамоянд.

Меъёри воситаҳои гардон дар робита ба ҳар як намуди захираҳои истеҳсолӣ (захираҳои истеҳсолӣ, истеҳсолоти нота-мом ва маҳсулоти тайёр) муайян карда мешавад.

Маҷмуи муқаррароти меъёрии воситаҳои гардон (Мв.г.) ба ҳосили ҷамъи меъёрҳои тамоми ҷузъҳои воситаҳои гардон ба-робар буда, эҳтиёҷоти умумии корхонаро ба воситаҳои гардон муайян менамояд, ки бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$M \text{ в.г.} = M \text{ з.и.} + M \text{ и.н.} + M \text{ м.т.},$$

ин ҷо:

М з.и – меъёри захираҳои истеҳсолӣ,

М и.н – меъёри истеҳсолоти нотамом,

М м.т – меъёри захираҳои маҳсулоти тайёр.

Се нишондиҳандаи асосии зерин самаранокии истифодаи воситаҳои гардони корхонаҳои саноатиро нишон медиҳанд.

1. Зариби гардишӣ (шумораи гардиш), ки бо роҳи тақсими ҳаҷми фурӯши маҳсулот бо нархҳои яклухтфурӯшӣ бар бақияи миёнаи воситаи гардон дар корхона ҳисоб карда мешавад.

$$З.г. = Mф / БМ \text{ в.г.},$$

ин ҷо:

М.ф. – ҳаҷми маҳсулоти фурӯхташуда бо нархи яклухт-фурӯшӣ (сомонӣ.).

БМ в.г. – бақияи миёнаи воситаҳои гардон (сомонӣ.).

З.г. – зариби гардиши воситаи гардон.

Бақияи миёнаи воситаҳои гардон бо чунин усул муайян кар-да мешавад: а) дар як моҳ ҳамаҷун нисфи ҷамъи бақияи фондҳои гардон дар аввал ва охири моҳ; б) дар семоҳа (квартал) чун аз се як ҳиссаи ҳаҷми бақияи семоҳа; в) дар як сол ҳамаҷун аз чор як ҳиссаи ҳаҷми бақияи миёнаи воситаҳои гардон. Дар ин ҳолат аз бақияи миёнаи воситаҳои гардон ҳаҷми маблағҳои дар суратҳисоб бударо тарҳ намудан лозим аст.

2. Давомнокии як гардиши воситаҳои гардон (Т.г.). Ин нишондиҳанда бо роҳи тақсим намудани давомнокии даврае

(Т.д.), ки дараҷаи истифодабарии фондҳои гардон муайян шудааст, ба зариби гардишӣ (З.г.) ҳисоб карда мешавад.

$$Т.г. = Т.д. / З.г.,$$

ин ҷо:

Т.д. – давомнокии даврае, ки дараҷаи истифодабарии воситаҳои гардон муайян шудааст. Дар ҳисобкунӣ давомнокии сол – 360 рӯз, семоҳа – 90 рӯз, як моҳ 30-рӯз қабул шудааст.

3. Пурра кардани воситаҳои гардон (Пв.г.) нишондиҳандае мебошад, ки миқдори воситаҳои гардонро ба 1 сомонӣ фуруши маҳсулот нишон медиҳад ва бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$Пв.г. = 1 / З.г. = БМв.г. / М.ф.$$

Тезонидани гардиши воситаҳои гардон кӯтоҳшавии вақти гузаштани давраҳои алоҳида ва гирдгардиши пурраи онҳоро, инчунин, камшавии ин воситаҳои лозимаро барои истеҳсол ва фуруши ҳаҷми муайяни маҳсулот мефаҳмонад.

Якум, тезонидани гардиши воситаҳои гардон имконияти фуруши ҳамон ҳаҷми маҳсулотро бо андозаи камтари воситаҳои гардон таъмин менамояд.

Дуюм, тезонидани гардиш ба зиёдшавии ҳаҷми фуруши маҳсулот бо ҳамон андозаи воситаҳои гардон мусоидат менамояд.

Сеюм, тезонидани гардиш, пастшавии арзиши аслии маҳсулотро аз ҳисоби хароҷоте, ки ба ниғаҳдории захираҳои истеҳсолӣ вобастаанд, имконият медиҳад.

Тезонидани суръати гардиши воситаҳои гардон вазифаи аввалиндараҷаи корхонаҳо дар шароити имрӯза мебошад ва онро бо роҳҳои зерин таъмин намудан мумкин аст:

– **Дар зинаи бунёди захираҳои истеҳсолӣ.** Ҷорӣ намудани меъёрҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ асоснокӣ захираҳо; наздиксозии таъминкунандагони ашёи хому маҳсулоти нимтайёр ва

унсурҳои истеҳсоли ба истеъмолкунандагон; истифодаи васеи алоқаҳои бевоситаи тӯлонӣ, таъмини низоми анбории таъминоти моддӣ-техникӣ ва савдои яклухти масолеҳу таҷҳизот, механикунонӣ ва автоматикунонии корҳои боркунию борфарорӣ дар анборҳо;

- **Дар зинаи истеҳсолоти нотаом.** Суръатфизоии пешрафти илмӣ-техникӣ, инкишофи якхелакунонӣ, стандартикунонӣ, якнамудсозӣ; такмили шаклҳои ташкили истеҳсолоти саноатӣ, истифодаи масолеҳи нисбатан арзони таркибӣ, такмилдиҳии низоми ҳавасмандсозии истифодаи сарфакоронаи захираҳои ашё ва сӯзишворӣ-энергетикӣ; афзоиши вазни қиёсии маҳсулоте, ки серталабот аст;

- **Дар зинаи муомилот.** Наздиксозии истемолкунандагони маҳсулот ба истеҳсолкунандагони он бо роҳи таҳлили бозор; ташкили низоми ҳисоббаробаркунӣ; афзоиши ҳаҷми маҳсулоти фурухташуда дар натиҷаи иҷрои супоришҳои бевосита; истеҳсоли пеш аз мӯҳлат; истеҳсоли маҳсулот аз маводи сарфакардашуда; интихоби диққаткорона ва саривақтии маҳсулоти боршаванда аз рӯи қисматҳо, номгӯи; меъёри транзитӣ.

Боби 6. Идораи кадрҳо ва ташкили музди кор дар корхона

- 6.1. Кадрҳои корхона ва сохтори онҳо
- 6.2. Ҳосилнокии меҳнат ва захираҳои баландбардории он дар корхона
- 6.3. Ташкили музди кор дар корхона
- 6.4. Идоракунии ҳайати кормандон дар корхона

6.1. Кадрҳои корхона ва сохтори онҳо

Қувваҳои истеҳсолкунандаи ҷамъият аз се унсури асосӣ таркиб ёфтаанд: олоқи меҳнат, предмет ё ашёи меҳнат ва қувваи корӣ. Ҳамоҳанг гаштани ин се унсур ҷараёни бефосилаи истеҳсолоти неъматҳои моддиро, ки қонеъкунандаи талаботҳои истеъмолкунандагон мебошад, ба вучуд меорад. Қувваи корӣ ин маҷмӯи қобилияти ҷисмониву ақлонии офарандагии инсон ё худ қобилияти меҳнатии вай мебошад.

Дар доираи корхона қувваи корӣ таърифу истилоҳи нисбатан мушаххастарро соҳиб мегардад, ки кадрҳои корхона номида мешаванд.

Кадрҳо ё захираҳои меҳнатии корхона – ин маҷмӯи кормандони касбу ихтисосҳои гуногуни дар корхона машғули меҳнат буда ва ба ҳайати рӯйхатии он шомил шуда мебошанд. Ба ҳайати рӯйхати кадрҳои корхона ҳамаи кормандони ба кор қабулгардида, ки бо фаъолияти асосиву ёрирасон машғуланд, дохил мешаванд.

Кадрҳои корхона захираи асосии ҳар як воҳиди иқтисодӣ ба шумор мераванд, ки аз сифату самаранокии истифодабарии онҳо натиҷаи ниҳоеи фаъолияти корхона вобастагӣ дорад. Аз ин рӯ, донишмандони ҳайати кадрҳои корхона ва тағйироти он ба рои идоракунии корхона шарт ва зарур аст. Нишондиҳандаҳои мутлақу қиёсии зерин тавсифдиҳандаи ҳайати кадрҳои корхона ва тағйиротҳои муайяни миқдорӣ, сифатӣ, сохтории онҳо мебошанд:

- шумораи рӯйхатӣ ва ҳозиршавии коргарони корхона ё воҳидҳои он дар санаи муайян;
- шумораи миёна рӯйхатии коргарони корхона ё воҳидҳои алоҳидаи он дар давраи муайян;
- вазни қиёсии коргарони унсурҳои алоҳидаи истеҳсоли (гурӯҳ, категория) дар шумораи умумии коргарони корхона;
- суръати афзоиши шумораи коргарони корхона дар давраи муайян;
- дараҷаи миёнаи коргарони корхона;
- вазни қиёсии хизматчиёни дорои маълумоти олӣ ва миёнаи махсус дар шумораи умумии хизматчиён ё коргарони корхона;
- сайлониати кадрҳо аз рӯи ба кор қабул ва аз кор ҳолӣ кардан;
- бо фонд таъмин будани меҳнати коргарон дар корхона ва ғайра.

Маҷмуи нишондиҳандаҳои боло оид ба вазъи миқдорӣ, сифатӣ, сохтори ҳайати кормандон тасаввурот дода, барои муайянсозии тамоюли инкишофи онҳо, тарҳрезӣ, таҳлил ва коркарди чорабиниҳои меҳнати корхона заминаи зурури ахборӣ фароҳам меорад.

Тавсифи миқдории захираҳои меҳнати корхона, дар навбати аввал, бо чунин нишондиҳандаҳо мисли шумораи рӯйхатӣ, ҳозиршавӣ ва миёна рӯйхатии коргарон дода мешавад.

Шумораи рӯйхатии коргарони корхона – ин шумораи коргарони ҳайати рӯйхатӣ дар санаи муайян бо назардошти коргарони дар ин рӯз ба кор қабулшуда ё азкоррафта мебошад.

Шумораи ҳозиршавии коргарони корхона – ин миқдори коргарони ҳайати рӯйхатӣ, ки ба кор баромадаанд. Фарқияти байни ҳайати ҳозиршавӣ ва рӯйхатӣ миқдори бозистии рӯзмарро (рухсатӣ, беморӣ, сафарҳои хизматӣ ва ғайра) тавсиф медиҳад.

Барои муайян намудани шумораи кормандон дар давраи муайян нишондиҳандаи шумораи миёна рӯйхатӣ истифода мешавад. Ин нишондиҳанда барои ҳисобкунии ҳосилнокии

меҳнат, музди меҳнати миёна, зарибҳои гардиш, сайлонияти кадрҳо ва як қатор нишондиҳандаҳои дигар зарур аст.

Шумораи миёна рӯйхатии коргарон дар як моҳ бо роҳи ҷамъ намудани шумораи коргарони ҳайати рӯйхатӣ барои ҳар як рӯзи тақвимии моҳ (рӯзҳои истироҳату идҳо низ дохиланд) ва тақсим намудани бузургии ҳосилшуда бар шумораи рӯзҳои тақвимии моҳ ҳисоб карда мешавад.

Ғайр аз шумораи коргарон тавсифи миқдории нерӯи меҳнатии корхона метавонад дар шакли фонди захираҳои меҳнатӣ (Фз.м.) ба ҳисоби одам-рӯзҳо ё худ одам-соатҳо ифода гардад, ки онро чун ҳосили зарби шумораи миёнаи рӯйхатии коргарон (Шм.к.) бар давомнокии миёнаи давраи меҳнатӣ (Тд.м.) бо рӯзҳо ё соатҳо ҳисоб менамоянд:

$$\text{Фз.м.} = \text{Шм.к.} \times \text{Тд.м.}$$

Тавсифи сифатии захираҳои меҳнатии ҳайати корхона аз рӯи лаёқати ихтисосмандӣ ва касбии кормандони он барои ба даст овардани мақсадҳои ниҳонии корхона муайн карда мешавад.

Ҷиҳати сифатии ҳайати корхона ва нерӯи меҳнатии онҳоро тавсиф додан як қатор мушкилотҳо дорад. Зеро то имрӯз фаҳмиши ягонаи сифати меҳнат ва нишондиҳандаҳои сифатии нерӯи меҳнатӣ байни иқтисодчиён вучуд надорад. Мубоҳисаҳои зиёд дар атрофи ин масъала (дар солҳои 40–70-уми асри XX) танҳо доираи нишондиҳандаҳои нерӯи меҳнатиро муайян намудаанд. Аз ҷумла, нишондиҳандаҳои иқтисодӣ (мураккабии кор, таҳассуси коркун, мансубияти соҳавӣ, шароити меҳнат, собиқаи корӣ), нишондиҳандаҳои шахсӣ (ботартибӣ, малака, бовичдонӣ, тезкорӣ, фаъолии эҷодӣ), нишондиҳандаҳои ташкилӣ-техникӣ (ҷалбсозӣ ба кор, дараҷаи муҷаҳҳазсозӣ, дараҷаи ташкили технологияи истеҳсолот, ташкили меҳнат) ва иҷтимоӣ-маданӣ (ҳамгирӣ, фаъолии иҷтимоӣ, инкишофи маданӣ ва ахлоқӣ)-ро фарқ кардан зарур аст.

Тавсифи сохтории захираҳои меҳнатии корхона бо таркиб ва муқоисаи миқдории дараҷа (категория) ва гурӯҳҳои

алоҳидаи кормандони корхона ифода мегардад. Вобаста ба вазифаҳои иҷрошаванда кормандони корхонаи истеҳсоли ба дараҷаву гурӯҳҳо тақсим мешаванд. Таҷрибаи фаъолияти корхонаҳо нишон медиҳад, ки ҳамаи кормандонро ба ду дараҷа тақсим намудан мумкин аст:

а) ҳайати кормандони саноатӣ-истеҳсоли, ки бевосита бо фаъолияти асосии истеҳсоли саруқордоранд. Ба ин дараҷа ҳамаи кормандони коргоҳу қитъаҳои асосӣ, ёрирасон, хизматрасон, иловагӣ, ташкилоту озмоишгоҳҳои илмӣ-таҷқиқотӣ, технологӣ, ки дар тавозуни корхона мавҷуданд ва инчунин кормандони тамоми шӯъбаву хадамоти идоракунӣ ва хизмати таъмири дохил мешаванд;

б) ҳайати кормандони ғайрисаноатӣ, ки ба онҳо кормандони савдои хӯроки умумӣ, ҳочагиҳои манзилӣ, муассисаҳои тандурустиву солимгардонӣ, муассисаҳои мактабӣ то мактабӣ, маданияти дар тавозуни корхона мавҷудбуда дохил мешаванд.

Дар навбати худ, ҳайати кормандони саноатӣ-истеҳсолиро ба ду гурӯҳи калон ҷудо мекунанд:

- 1) коргарон;
- 2) хизматчиён.

Ба гурӯҳи коргарон ашхосе мансубанд, ки бевосита ба офаридани неъматҳои моддӣ, таъмири васоити асосӣ, кашонидаани коргарон, интиқоли борҳо, хизматрасониҳои моддӣ ва ғайра машғуланд. Коргарон бошанд, одатан, ба асосиву ёрирасон гурӯҳбандӣ мешаванд.

Гурӯҳи хизматчиён бошад дар корхона аз роҳбарон, мутахассисон ва хизматчиён таркиб ёфтааст. Ба роҳбарон кормандоне дохил мешаванд, ки соҳиби вазифаҳои роҳбарикунандаи корхонаву ҷузъҳои сохтории он мебошанд. Сармутахассисон (сармуҳосиб, сармуҳандис, сармеханик, сариқтисодчӣ ва диг.) ва ҷонишинони роҳбари корхона, мудирону сарварони воҳидҳои сохтории он низ шомили ин гурӯҳанд.

Ба мутахассисон кормандони бо фаъолияти муҳандисӣ, техникаӣ, иқтисодӣ, ҳуқуқӣ, ҳисобдорӣ ва дигар намудҳои фаъолият машғулбуда, дохил мешаванд.

Ба хизматчиён кормандоне, ки коркард ва расмикунонии хуҷҷатҳо, муҳосибаву назорат, мониторинги хизматрасонии хоҷагидорӣ, коргузорино ба ўҳда доранд (хазинадорон, назоратчиён, лоиҳакашон, коргузорон ва дигарон), мансуб мебошанд.

Вобаста ба хусусияти фаъолияти меҳнатӣ кадрҳои корхона аз рӯи касб, ихтисос ва дараҷаи тахассуснокӣ низ гуруҳбандӣ карда мешаванд.

Сохтори касбӣ-ихтисосии кадрҳо зерин таъсири тақсимоии касбию тахассусии меҳнат шакл мегирад. Зерин мафҳуми касб намуди махсуси фаъолияти меҳнатӣ фаҳмида мешавад, ки донишҳои муайяни назариявӣ ва малакаи кориро тақозо менамояд. Ихтисос бошад, намуди фаъолияти меҳнатиест, ки дар ҷаҳорҷӯбаи касб дорои хусусиятҳои ҳос аст ва аз кормандон донишу малақаҳои иловагии махсусро талаб мекунад. Ихтисос намуди фаъолияти меҳнатино дар доираи ҳамон як касб мушаххас менамояд. Масалан, касби иқтисодчӣ аз рӯи ихтисос ба тарҳрезон, кормандони молия, бозоршиносон, менеҷерон ва ғайра тақсим мешавад.

Соҳибони касбу ихтисосҳои гуногун боз аз рӯи дараҷаи тахассус ё худ дараҷаи воқиф будан ба ин ё он касбу ихтисос табақабандӣ мешаванд. Табақабандии дараҷаи тахассуси кормандон дар разряди дараҷаҳои тарифӣ инъикос мешавад.

Коллективи меҳнатино корхона аз рӯи таркиби миқдорӣ, дараҷаи тахассус шумораи доимӣ нест, вай доим тағйирпазир аст: яке аз кор мераваду дигаре ба кор қабул мешавад. Ин тағйирпазирӣ дар иқтисодиёт номи сайлонияти кадрҳоро гирифтааст. Вазъи сохторино кадрҳо ва сайлонияти онҳоро дар корхона бо ёрии нишондиҳандаҳои зерин таҳлил ва баҳо додан мумкин аст.

Зариби шумораи коргарони асосӣ, ки бо формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$K_{k.a.} = (1 - Шк.ё) / Шк.к. ,$$

ин чо: Кк.а. – зариви шумораи коргарони асосии корхона;
Шк.ё. – шумораи миёнаи рӯйхатии ҳамаи коргарони ёрирасон дар корхона;

Шк.к. – шумораи миёнаи рӯйхатии ҳаман коргарони корхона.

Ба таҳлили сохтори кадрҳои корхона вазни қиёсии ҳар як дараҷаи кормандон муайян ва муқоиса мешавад:

$$K_i = K_i / K ,$$

ин чо: K_i – шумораи миёнаи рӯйхатии кормандони дараҷаи i .
 K – шумораи миёнаи рӯйхатии коргароне, ки дар корхона то давраи ҳисобӣ машғули кор будагон.

Тавре қайд намудем, ҳайати кормандони корхона бузургии доими набуда, доимо тағйирёбанда аст. Аз ин рӯ, ҳангоми ташкил ва идоракунии истеҳсолот ҳисобкунии зариви мӯътадили кадрҳои корхона (Км.к.) мувофиқи мақсад аст:

$$K_{м.к.} = (1 - K_x) / (K + K_k) ,$$

ин чо: K_x – шумораи коргароне, ки бо ҳошии худ ва барои коршиканӣ аз кор хориҷ шудаанд (дар давраи ҳисобӣ);

K_k – шумораи коргарони ба кор қабулгардида дар давраи ҳисобӣ.

Зариви сайлонияти (азкоррави) кадрҳо бо роҳи таносуби шумораи коргарони азкоррафта дар давраи ҳисобӣ бар шумораи миёнаи рӯйхатии коргарони корхона дар ҳамин давраи муайян ҳисоб карда мешавад:

$$K_{с.к.} = (K_x / K) \times 100\% .$$

6.2. Ҳосилнокии меҳнат ва захираҳои баландбардории он дар корхона

Ҳосилнокии меҳнат нишондиҳандаи муҳимест, ки ифодакунандаи истифодаи самараноки нерӯҳои меҳнати корхона маҳсуб мешавад. Ҳосилнокии меҳнат самаранокии хароҷоти меҳнатиро дар ҳаҷми умумии истеҳсолоти моддӣ тавсиф дода, бо миқдори маҳсулоти дар воҳиди вақти корӣ истеҳсолшуда ё худ бо хароҷоти меҳнати барои воҳиди маҳсулот сарфшуда, муайян мегардад. Одатан, байни ҳосилнокии меҳнати фардӣ ва ҳосилнокии меҳнати ҷамъиятӣ фарқ мегузоранд.

Ҳосилнокии меҳнати фардӣ ба воситаи хароҷоти вақти кории истеҳсолоти муайян дар корхонаи алоҳида ҳисоб карда мешавад. Ҳосилнокии меҳнати ҷамъиятӣ бошад, ба воситаи хароҷоти меҳнати фардӣ ҷамъиятӣ чен карда мешавад.

Дараҷаи ҳосилнокии меҳнат дар корхона бо ду нишондиҳанда муайян карда мешавад:

а) коркарди маҳсулот дар воҳиди вақт;

$$M = q / \text{Шк},$$

ин ҷо: M – коркарди маҳсулот дар воҳиди вақт;

q – ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшуда;

Шк – шумораи миёна рӯхати коргарон (нафар).

б) меҳнатғунҷоиши истеҳсоли маҳсулот:

$$T = T_k / q,$$

ин ҷо: T – меҳнатғунҷоиши истеҳсоли маҳсулот;

T_k – вақти кории барои истеҳсоли ҳамаи маҳсулот сарфшуда;

q – ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшуда.

Коркарди маҳсулот – ин шумораи маҳсулотест, ки дар воҳиди вақти корӣ истеҳсол карда шудааст. Ин нишондиҳанда вобаста ба воҳидҳои ченак дар намуди асли, пулӣ ва меъёрҳои вақти корӣ ифода мегардад.

Истифодаи воҳидҳои ченаки асли вақте лозиманд, ки корхона ба истеҳсоли маҳсулоти якҷинса машғул аст: тонна, метр, сентнер, дона, литр, ҷуфт, метри мукаб ва ғайра. Агар корхона ё коргоҳ маҳсулоти якҷинсаи гуногуннамуд ё гуногунтамағи истеҳсол созад, коркарди онҳоро бо воҳидҳои шартӣ бояд ҳисоб намуд. Масалан, дар коргоҳҳои домнагӣ ҳангоми муайян

кардани коркард намудҳои ҷӯяни гудохташаванда ба намуди ҷӯяни дубора гудохташаванда, семент ба портландсементи шартӣ оварда мешаванд.

Барои корхонаҳои истеҳсолии маҳсулоташон гуногунчинса нишондиҳандаи коркарди маҳсулот бо маблағҳои пулӣ ҳисоб карда мешавад.

Корхонаҳои, ки ба истеҳсоли маҳсулоти гуногунчинсаи но-тамом машғуланд, ҳангоми ҳисоб кардани коркарди маҳсулот аз воҳиди ченаки соатҳои меъёри истифода мекунанд, зеро дар ин ҳолат аз воҳидҳои аслии ва пулӣ истифода намудан имкон надорад.

Меҳнатгунҷоиши маҳсулот – нишондиҳандаи дигари тавсифдиҳандаи ҳосилнокии меҳнат ба шумор меравад, ки сарфи вақти кориро барои истеҳсоли маҳсулот нишон медиҳад, Ҳангоми хеле зиёд будани номгуӣ маҳсулоти истеҳсолшаванда меҳнатгунҷоиширо аз рӯи маҳсулоте ҳисоб мекунанд, ки дар ҳаҷми умумӣ вазни қиёсии бештар дорад, ё худ ягон намуди маҳсулотро интихоб мекунанд, ки боқимондаи онҳо ба ин намуд оварда мешаванд. Ин нишондиҳанда нисбат ба нишондиҳандаҳои коркарди маҳсулот як қатор бартарӣ дорад:

Якум, ифодакунандаи робитаи бевосита байни ҳаҷми истеҳсолот ва хароҷоти меҳнатист;

Дуюм, истифодаи ин нишондиҳанда нишон медиҳад, ки масъалаи ҳосилнокии меҳнатро бо омилҳои захираҳои балан-дбардорӣ он алоқаманд намоем;

Сеюм, меҳнатгунҷоиш имкон медиҳад, ки хароҷоти меҳнати коргоҳу қитъаҳои гуногуни корхона муқоиса гар-данд.

Меҳнатгунҷоиши маҳсулот вобаста ба таркиби хароҷотяш ба таври зерин гурӯҳбандӣ мешавад:

– меҳнатгунҷоиши технологӣ, ки тамоми хароҷоти меҳнати коргарони асосии ба корбайъ ва соатбайъ машғулбударо инъикос менамояд;

– меҳнатгунҷоиши истеҳсолий, ки дар худ ҳамаи хароҷоти меҳнати коргарони асосӣ ва ёрирасонро ғун кардааст;

– меҳнатгунҷоиши пурра, ки ифодагари хароҷоти меҳ-нати ҳамаи дараҷаҳои ҳайати саноатӣ-истеҳсолии корхона аст;

– меҳнатғунҷоиши хизматрасонии истеҳсолот инъикосгари хароҷоти меҳнати коргарони ёрирасон мебошад;

– меҳнатғунҷоиши идоракунии истеҳсолот, ки хароҷоти меҳнати хизматчиёро ифода менамояд.

Ҳосилнокии меҳнат дар корхона дар фосолаи муайян бо таъсири сабабҳои гуногун тағйир меёбад. Аслан, ҳамаи омилҳои ба ҳаҷми истеҳсолот ва шумораи коргарон таъсиррасон ба тағйирёбии ҳосилнокии меҳнат низ таъсир менамоянд,

Омили захираҳои тағйирдиҳандаи ҳосилнокии меҳнати корхона гуногунанд, аммо пеш аз он, ки дар бораи онҳо ҳарф занем, бояд фарқи миёни онҳоро муайян созем. Омил имкони амалигардии ягон ҳодисаро сабаб асту захира – имкони амалинагашта дар вазъияти мушаххас.

Аз ин рӯ, зери мафҳуми омилҳои тағйирдиҳандаи ҳосилнокии меҳнат сабабҳоеро бояд фаҳмид, ки дараҷаи онро дигар мекунанд. Дар амалияи банақшагири ва муҳосибаи аксар корхонаҳои саноатӣ, ҳамаи омилҳои тағйирдиҳандаи ҳосилнокии меҳнат ба гурӯҳҳои асосии зерин тасниф мешаванд:

- тағйирдиҳии дараҷаи техникий истеҳсолот;
- такмилдиҳии идоракунӣ, ташкили истеҳсолот ва меҳнат;
- тағйирдиҳии шароитҳои табиӣ;
- тағйирдиҳии ҳаҷму сохтори истеҳсолот;
- тағйирдиҳии сифати маҳсулот;
- дигар омилҳо.

Зери мафҳуми захираҳои баландбардории ҳосилнокии меҳнат дар корхона имконоти мавҷудаи амалинагаштаи сарфаи нерӯҳои меҳнатиро бояд фаҳмид.

Захираҳои дохилиистеҳсолӣ бо такмил ва истифодаи боз ҳам босамари таҷҳизоту қувваи корӣ, бартарафсозии талафи вақти корӣ, сарфаи ашёи хом, масолеҳ, сармояву дигар намудҳои захираҳои истеҳсолӣ робитаи устувор доранд.

Захираҳои дохилиистеҳсолӣ барои баландбардории ҳосилнокии меҳнат бевосита дар корхона муайян мешаванд. Ба захираҳои дохилиистеҳсолии баландбардории ҳосилнокии меҳнат метавон шомил бошанд:

- камкунии меҳнатғунҷоиши маҳсулот;
- беҳтар истифода кардани вақти корӣ (ҷорӣ намудани ташкили илмӣ меҳнат, мустақкамкунии интизом, бартараф-

созии сайлонияти кадрҳо, истифодаи таҷрибаи пешқадам, беҳбуди вазъи санитарӣ ва ҳифзи меҳнат, барҳамдиҳии нуқси истеҳсолӣ ва дигар масорифи истеҳсолӣ);

- захираҳои беҳтар кардани сохтори кадрҳо, баландбардории салоҳияти онҳо ва истифодаи беҳтари қувваи корӣ;

- ҷорӣ намудани навовариҳо ва самараноктар истифода бурдани коргарони ёрирасон;

- нисбатан озод кардани коргарон, ихтисорнамоии вазни қиёсии ҳайати маъмурӣ-идоракунӣ;

- беҳдошти муҳити равонӣ (психологӣ) дар ҷамоаи меҳнатӣ.

Вобаста ба вақти амалишавиашон захираҳои баландбардории ҳосилнокии меҳнат дар корхона ба захираҳои ҷориву оянда чудо мешаванд.

Захираҳои ҷорӣ имкони дар мӯҳлати наздиктарин амалишавиро дошта, одатан, хароҷоти яквақтаи бисёрро талаб намеkunанд, (беҳтар истифодабарии таҷҳизот, барҳамдиҳӣ ё камкунии нуқси истеҳсолӣ, истифодаи низоми оқилонаву самаранокӣ пардохти музди меҳнат, такмили ташкили меҳнат ва ғайра).

Захираҳои оянда бошад, азнавсозии истеҳсолот, ҷоринамоии технологияи нав ва амсоли инро тақозо мекунанд, ки барои ин маблағгузори иловагӣ ва вақти бештар лозим аст.

6.3. Ташкили музди кор дар корхона

Сиёсати музди кор ҷузъи таркибии идораи корхона буда, самаранокии кори корхона ба андозаи қобили мулоҳиза ба он вобаста мебошад, зеро музди кор яке аз муҳимтарин омилҳои ҳавасмандкунанда дар истифодаи оқилонаи қувваи корӣ ба шумор меравад.

Музди кор – ин қисмати дар шакли пул ифодаёфтаи даромади миллӣ аст, ки бар ивази миқдору сифати кори аз тарафи ҳар кадом корманд анҷомёфта тақсим шуда, ба истеъмоли шахсии ӯ ворид мегардад. Ба ибораи дигар, музди кор қисме аз хароҷоти марбут ба истеҳсол ва фурӯши маҳсулот, хизматрасонӣ мебошад, ки барои пардохти ҳаққи кори кормандони корхона сарф мешавад.

Одатан, музди кори номиналӣ (исмӣ) ва воқеиро аз ҳамдигар фарқ мекунад.

Музди кори номиналӣ (исмӣ) - маблағе мебошад, ки барои кори дар муддати муайян анҷомдодаи корманд ҳисоб карда ба ӯ пардохта мешавад.

Музди кори воқеӣ бошад, миқдори молу хизматест, ки мумкин аст бо музди кори номиналӣ харида шавад: ба таъбири дигар, музди кори воқеӣ - ин «қобилияти харидори»-и музди кори номиналӣ мебошад.

Дар мавриди муайян сохтани сиёсати марбут ба музди кор ва ташкили он дар корхона, зарур аст, ки қоидаҳои зерини ташаққули музди кор риоя карда шавад:

- одилона будан, яъне музди баробар барои кори баробар пардохтан;

- ба эътибор гирифтани душвории кори иҷрошаванда ва савияи маҳорати корӣ;

- ба эътибор гирифтани шароити зараровари кор ва кори вазнини ҷисмонӣ;

- ҳавасманд кардан барои кори босифат ва муносибати бовиҷдонона ба кор;

- ҷазои моддӣ додан барои нуқсдорӣ ва бемасъулиятӣ дар вазифа, ки боиси оқибатҳои нохуш гардидааст;

- пешқадамӣ дар суръати рушди ҳосилнокии меҳнат дар муқоиса бо суръати рушди музди миёнаи меҳнат;

- ҷуброн кардани музди кор вобаста ба сатҳи таваррум;

- ба кор бурдани шаклҳо ва низомҳои пешрафтаи музди кор, ки ба андозаи ҳарчӣ бештар ба талаботи корхона ҷавобгӯ мешаванд.

Дар корхонаҳо айни замон аз шаклу низомҳои гуногуни музди кор (расми 6.1.) истифода мешаванд, вале ду шакли музди кор - корбайъ ва вақтбайъ шаклҳои аз ҳама маъмул ба шумор мераванд.

Музди кори корбайъ – ин музди коре мебошад, ки барои миқдори маҳсулоти (кор, хизмат)-и истеҳсолкардашуда пардохта мешавад.

Расми 6.1. Шаклҳо ва низоми музди кор

Аксар вақт дар корхонаҳо на музди кори корбайъи оддӣ, балки корбайъи мукофотӣ истифода мегардад.

Музди кори корбайъи мукофотӣ чунин низоми музди коре мебошад, ки коргар на танҳо дастмузди корбайъ, балки мукофот ҳам мегирад. Мукофотро, одатан, барои ноил шудан ба нишондиҳандаҳои муайян муқаррар мекунанд: иҷрои нақшаи истеҳсоли маҳсулот, супоришҳои марбут ба сифати маҳсулот ё сарфакорӣ дар харчи мавод ва манобеи сузишворӣ ва нерӯи барқ ва ҳоказо.

Музди кори вақтбайъ – ин музде мебошад, ки барои вақту замони анҷомшуда, вале на барои вақти тақвимӣ, балки барои вақти меъерӣ, ки дар низоми тарифӣ пешбинӣ шудааст, пардохта мешавад.

Музди кори вақтбайъи мукофотӣ – ин музди коре аст, ки коргар на танҳо маблағе барои вақти коркардааш, балки фоизи муайянеро аз ин маблағ ба сифати мукофот мегирад.

Ба мақсад мувофиқ будани истифода аз низоми вақтбайъ ё соатбайъи музди корро омилҳои зиёде, ки дар мавриди тасмимگیری вучуд доранд, муайян менамоянд. Низоми вақтбайъи музди корро дар ҳолатҳои зерин истифода бурдан манфиатбахш аст:

- дар корхона мавҷуд будани ҳатти муттасили конвейер, ки бо набзу низоми қатъии муайян амал мекунад;

- вазифаи коргарон танҳо аз назорат кардани рафти раванди технологӣ иборат бошад;

- хароҷоти муайян кардани миқдори маҳсулоти банақшагирифта ва истеҳсолкардашудаи маҳсулот нисбатан зиёд бошад;

- сифати кор муҳимтар аз миқдори он бошад;

- кор дорои хислати гуногун ва аз назари гаронӣ тағйирпазир бошад:

- дар лаҳзаи муайян афзоиш додани маҳсулот (хизмат) дар ин ё он ҷои кор барои корхона мувофиқи мақсад набошад;

- афзоиши истеҳсоли маҳсулот мумкин аст боиси нуқсорӣ ва коҳиш ёфтани сифати он гардад.

Музди кори корбайъро дар корхона дар ҳолатҳои зерин ба кор бурдан мувофиқи матлаб аст:

- имкони ба ҳисоб гирифтани ҳаҷми дақиқи корҳои иҷрошаванда мавҷуд бошад;

- фармоишҳои қобили мулоҳиза ба маҳсулоти истеҳсолшаванда дар ҳолати маҳдуд будани шумораи коргарон вучуд дошта бошад;

- яке аз ҷузъҳои корхона (коргоҳ, ҷои кор) «маҳдудие» аст, ки боздорандаи истеҳсол дар ҷузъҳои дигари аз назари технологи ба ҳам алоқаманд, мебошад;

- ба кор бурдани ин низом ба сифати маҳсулот таъсири манфӣ надорад;

- афзоиш додани истеҳсоли маҳсулот дар тамоми корхона зарурати ҳатмӣ мебошад.

Дар бештари корхонаҳо воситаи асосӣ барои ҳисоб кардани музди кор низоми тарифҳо ва махсусан унсурҳои он - андозаи тарифҳо ва ҷадвали тарифҳо мебошад.

Андозаи тарифҳо - миқдори мутлақи музди кори гурӯҳу дараҷаҳои гуногуни коргарон барои як воҳиди вақт мебошад. Нуқтаи ибтидо - андозаи ҳадди ақалли тарифҳо ё худ андозаи тарифҳои дараҷаи як маҳсуб мешавад, ки сатҳи музди кори аз ҷама оддитаринро муайян менамояд.

Ҷадвали тарифҳо барои муқаррар сохтани таносуби музди кор дар вобастагӣ бо сатҳи маҳорат истифода мегардад. Ва он аз маҷмӯи дараҷаи тарифҳо ва зариби муносиби онҳо иборат мебошад. Зариби тарифҳои дараҷаи поинтар баробари як воҳид қабул карда мешавад. Зариби тарифҳои дараҷаҳои баъдӣ чанд миқдор зиёдтар будани андозаи тарифҳои мавриди назарро аз андозаи тарифҳои дараҷаи як нишон медиҳад.

Бо гузаштан ба муносибатҳои бозорӣ дар ташкили музди кори корхонаҳо тағйироти кулӣ рӯй додааст. Ҳуқуқи корхонаҳо барои тақсимои даромади бадастовардашон зиёд карда шудааст. Давлат танҳо вазифаҳои зеринро ба ӯҳдаи худ мегирад: танзими ҳадди ақалли музди кор ва тасҳеҳи он вобаста ба падидаи таваррум ва фароҳам овардани имкониятҳои баробар барои ташкилотҳо чиҳати ба даст овардани маблағҳо барои пардохти музди кор. Ба ғайр аз ин, дар қонун дар бораи меҳнат маблағҳои ҳадди ақалли ҷубронпулиҳо барои коркардан дар рӯзҳои истироҳат ва идҳо, дар вақти берун аз муддати кор, андозаву ҳудуди кор дар ду ё зиёда ҷойҳо, зиёд кардани миқдори музди меҳнат дар шароити вазнин ва зараровари корӣ, пардохти музд дар ҳолати таваққуфи маҷбурӣ, иловапулиҳо ба наврасон ва ғайраҳо ба танзим дароварда шудааст.

Андозаи музди қору маошҳо ва низ таносуби байни онҳо вобаста ба дараҷаҳои лаёқати ихтисосмандии кормандони касбу маҳоратҳои гуногун ба тарзи мушаххас дар корхонаҳо тибқи шароити муқаррарнамудаи қарордодҳои коллективӣ ё фармонҳои дар корхона содиршаванда, муайян карда мешаванд.

Дар ин маврид ҳам, вазифаи дар пешгузоштаи ҳар кадом корхона (соҳибон ва кормандони кирои он) афзун гардонида-

ни даромадҳо, яъне маблағҳо барои пардохти музди кор ва фоидаи соф мебошад. Бояд қайд кард, ки дар афзоиши ҳар ду навъи даромади номбурда соҳибмулкони кормандони кироя ҳар кадом ба тарзи худ манфиатдоранд. Барои соҳибмулкони аз ҳама муҳимтар – афзудани фоидаи соф ва ба даст овардани суди саҳмия бошад, барои кормандони кироя зиёд кардани хароҷот музди кор аҳамият дорад.

Коллективи корхона мустақилона фонди музди корро муайян менамояд, ки он қисми таркибии маблағҳои мебошад, ки ба истеъмолот равона карда мешаванд. Ба таркиби ин фонд дохил мешавад: ҳама гуна ҳисоббаробаркуниҳои оид ба музди кор новобаста ба манбаи молиявӣ: маблағҳои ҳавасмандкунӣ ва ҷубронпулиҳои, маблағҳои, ки ба кормандон барои вақти кори иҷрокарданашуда мувофиқи қонун оид ба меҳнат пардохта мешаванд ва ғайра.

Ташкили музди меҳнат бевосита дар корхона аз чунин қисмҳои асосӣ иборат аст:

- ташаккули фонди музди меҳнат;
- бамеъригирии меҳнат;
- муқаррар кардани низоми тарифӣ;
- муқаррар кардани шакли низоми музди кор.

Музди кор вобаста ба банақшагирии вақти корӣ ва ҳаҷми истеҳсолот аз рӯи андозаи тарифҳо, маошҳо ё нархҳои корбайӣ банақшагирифта муайян карда мешавад.

Фонди музди меҳнати коргарон аз маҷмӯи музди меҳнати тарифӣ ва ҳамаи иловапулиҳои иборат мебошад. Музди меҳнати тарифӣ ё мустақим аз маҷмӯи нархҳои корбайӣ, ки ба коргарони корбайӣ пардохта мешавад ва музди кори коргарони вақтбайӣ, ки мувофиқи қадвалҳои тарифӣ ҳисоб карда мешавад, иборат аст.

Ҳангоми банақшагирии фонди музди кори соатбайӣ, фонди музди кори рӯзбайӣ, фонди музди кори солбайӣ (моҳбайӣ)-ро ҳисоб мекунанд.

Барои коргарони корбайӣ музди кори нақшавӣ бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$\text{ФМККБ} = \sum_{i=1}^n P_i V_i,$$

дар ин чо: ФМККБ – фонди музди кори коргарони корбайъ;

Pi – нархбаҳои корбайъ барои воҳиди маҳсулотот;

Vi – ҳаҷми маҳсулоти намуди i.

Музди кори нақшагии коргарони вақтбайъ бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$\text{ФМКв.б.} = \sum T_c N_i \Phi_{\text{н.қ.}i} ,$$

дар ин чо:

ФМК в.б. – фонди музди кори коргарони вақтбайъ;

Tc – андозаи тарифии соатбайъи коргари дараҷаи i;

Ni – шумораи коргарони вақтбайъи дараҷаи i;

Ф.н.қ.i – фонди вақти кори нақшагии коргари дараҷаи i.

Фонди музди кори роҳбарон, мутахассисон ва хизматчиён дар асоси маошҳои хизматӣ ҳамчун ҳосили зарби маоши якмоҳаи як гуруҳ, шумораи моҳҳои сол ва шумораи кормандон дар гуруҳ муайян карда мешавад.

Дар баъзе корхонаҳо низоми ғайритарифии музди кор истифода бурда мешавад, яъне зарибҳои мебошанд, ки таҷосуби байни маоши корманди i ва ҳаҷми камтарини музди корро муқаррар мекунад.

Шакли самараноки танзими музди кори кормандони кирои низоми аҳдномаи бисёрдараҷагӣ мебошад. Он имконият медиҳад, ки ба дараҷаи кофӣ ҳангоми муайян кардани музди кор ҳам манфиати корфармо ва ҳам манфиати кормандони киро ба назар гирифта шавад.

Шартномаи меҳнатӣ ҳангоми ба кор қабул кардани корманд ба таври хаттӣ тартиб дода мешавад. Дар аҳднома ҳаҷми маош, тарзи муайянкунин он ва дигар масъалаҳо акс меёбад. Дар шартнома мумкин, ки масъалаҳои ба ихтиёри корманд додани нақлиёти хизматӣ, рухсатии иловагӣ, манзил ва ғайра дохил карда шавад. Ҳамаи ин шартҳо кормандро барои баландбардории ҳосилнокии меҳнат ва сифати кор ҳавасманд мекунад.

Дар таҷрибаи мамлакатҳои мутараққӣ ғайр аз пардохти музди кор, пардохтҳо барои фонди нафақагӣ, иштироки корманд дар фонди ширкат, иштироки он дар сармояи саҳҳомӣ васеъ истифода мешавад. Ғайр аз ин шаклҳои иловагии

ҳавасмандкуниҳо – пардохти хароҷоти нақлиётӣ, кӯмакпулӣ барои хӯрок, барои кормандони худ бо нархи пасттар фурӯхтани моли корхона, ёрӣ расондан барои омӯзиш, суғуртаи ҳаёт ва тиббии корманд ва ғайра истифода бурда мешавад. Бинобар он ҳангоми такмил додани ташкили музди кор дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҷрибаи мамлакатҳои мутараққӣ оид ба ҳавасмандгардонии кормандон бояд ба назар гирифта шавад.

6.4. Идоракунии ҳайати кормандон дар корхона

Идоракунии кадрҳо қисми асосии менеҷменти корхона ба ҳисоб рафта, бо захираҳои меҳнатӣ ва муносибати онҳо дар дохили корхона алоқаманд аст. Он фаъолияти махсуси функционалиро ифода мекунад, ки барои баландбардории самаранокии истифодабарии иқтидори кормандон ба хоҳири расидан ба мақсадҳои ниҳии корхона равона карда шудааст.

Мақсадҳои асосии идоракунии ҳайати кормандон дар корхона ба ҳисоб меравад:

- таъмини талаботи корхона бо кадрҳо;
- таъмини ҷобачокунии самарански кадрҳо ва болоравии касбӣ-тахассусӣ ва мансабии кормандон;
- истифодаи самараноки захираҳо ва иқтидори истеҳсолии корхона;

Қоидаҳои асосии истифодабарии ҳайати корхона инҳоянд:

- мувофиқии шумораи кормандон ва ҳаҷми корҳои иҷрошаванда;
- мувофиқии тахассуси коргар ба дараҷаи душвории кори иҷромекарда;
 - вобастагии сохтори кадрҳои корхона ба омилҳои объективии истеҳсолот;
 - истифодаи самаранокии вақти корӣ;
 - фароҳам овардани шароит барои рушди мунтазам ва тавсияи тахассуси кормандон.

Инкишоф ва ҳаракати кадрҳо бо таҳияи сиёсати кадрӣ корхона вобаста аст, ки унсурҳои зеринро дар бар мегирад:

- нақшагирӣ, ҷалб, кироя ва ҷобачокунонии қувваи корӣ;
- омӯзонидани касбӣ, тайёр ва бозомӯзии кадрҳо;
- тарҳрезии рушди мансабӣ (кариера) ва озодкунии кадрҳо;
- шароити меҳнат ва пардохти он, ташкили муҳити равонии муътадил дар корхона.

Кор бо кадрҳоро дар корхона роҳбарон ва инчунин, баъзе шӯъбаҳои функционалӣ, ҳадамот ва мутахассисони алоҳида, менечерон, шӯъбаи кадрҳо, шӯъбаи меҳнат ва музди кор, шӯъбаи омӯзиши техникӣ, шӯъбаи идоракунии ҳайат, озмоишгоҳи ташкили илмӣ меҳнат амалӣ месозанд.

Қонеъгардонии талаботи корхона бо қувваи корӣ дар шакли ҷалби захираҳои ҳуди корхона (баландбардории ҳосилнокии меҳнат, корҳои иловагӣ, азнавтақсимноии кор ва интиқоли кормандон ба кори дигар, рушди тахассусӣ ва ғайра) ва шакли ҷалбнамоӣ (кироя) кормандон аз берун амалӣ карда мешавад. Кироя низоми чорабиниҳои ҷалби коргарон ба корхона, ҷараёни омӯзиши довталабон ва интиҳоби онҳоро, ки барои ишғоли вазифа сазоворанд, дар бар мегирад.

Яке аз равандҳои марказии идораи кормандон дар корхона ин кирояи кормандон ба ҳисоб меравад. Кирояи кормандон барои корхонаи навтаъсисдодашуда ва зерсохторҳо, шӯъба ва ҳадамотҳои дар он амалкунанда дар ҳолати васеъсозии истеҳсоли маҳсулот ва ё иҷрои қору ивазнамоии коргарони аз кор рафта амалӣ карда мешавад. Кирояи қувваи корӣ баланд-ихтисос, баъзан, вазифаи гаронарзиш мегардад, ки инро танҳо бо роҳи истифодаи тартиби самараноки қабули кормандон метавон камтар намуд. Кирояи кормандон аз сарчашмаҳои дохилӣ ва берунӣ аз ҳисоби ҷойҳои кори нав ташкилкардашуда ва ё холишуда ташкил карда мешавад. Ҷойҳои холии кориро дар адабиётҳои иқтисодӣ вакансия (эълони ҷойҳои корӣ холишуда) меноманд. Ҷойҳои корӣ холишуда аз ҳисоби

сарчашмаҳои дохилӣ ва берунӣ пур карда мешавад. Дар ин ҳол ҷалби ҳайат аз берун дар шакли интихоби кормандон ба кори доимӣ ва ё мавсимӣ амалӣ карда мешавад.

Бартарияти кирояи дохилии кормандон аз он иборат аст, ки хароҷоти ҷалби корманд камтар аст, ошно будани корманд ба сохтор ва махсусиятҳои корхона, дар бораи он маълумот доштани роҳбарияти корхона, имконияти тезтар пур кардани ҷойҳои кори ҳолӣ мебошад. Ба норасоии ҷалби дохилии кормандон ин имконияти маҳдуд дар интихоби кормандон, хароҷоти иловагӣ барои такмили ихтисоси кормандон, таҳдиди дар байни коллектив пайдо шудани низоъ ва бадбинӣ, набудани имконияти таъмини талаботи иловагӣ ба кадрҳо мебошад.

Бартарияти асосии ҷалби қувваи корӣ аз берун, ин имконияти талаботи иловагӣ ба қувваи корӣ, мавҷудияти интихоби васеъ, имконияти истифодаи таҷрибаи дигар корхонаҳо мебошад. Камбудии ҷалби берунии қувваи корӣ ба хароҷоти баланди ҷалби захираҳои маҳнатӣ, таъсири манфӣ ба коллективи кормандони корхона ва сайлониyaти кадрҳо, надоштани маълумот оиди истеҳсолот ва сохтори корхона алоқаманд аст.

Ҳангоми ташкили кирояи қувваи корӣ аз ҳисоби сарчашмаҳои беруна, шӯъбаи идораи кадрҳо бояд бо биржаҳои меҳнат, марказҳои бо кор таъминкунӣ, мактабҳо, муассисаҳои олии таълимӣ ва миёнаи махсус, агентҳои кортаъминкунӣ ва интихоби ҳайат ҳамкориро ба роҳ монад. Таҷриба нишон медиҳад, ки усули самараноки кирояи қувваи корӣ ин ташкили чораҳои тарғиботӣ ва инчунин, ҳамкориҳои ғайрирасмӣ бо хадмоти кадрӣ ташкилотҳои дигар мебошад. Дар чараёни интихоби корманд дар байни доvtалабон пурсишномаҳо, сӯҳбат, санҷиш, тафтиши маҳорат ва ғайра истифода мешавад.

Ҷиҳати дигари идоракунии кормандон дар корхона ин ҷобачогузориҳои кадрҳо мебошад. Ҷобачогузориҳои ҳайат ин тақсимкунии кормандони ба кор қабулнамуда ба зерсохторҳо ва ҷойҳои корӣ мувофиқи қобилият ва низоми ташкили меҳнати дар корхона қабул шуда, мебошад. Истифодаи кор-

мандон дар мувофиқати саҳт бо таҳассус ва касби онҳо, таъминни ҳамдигаривазкунии онҳо дар асоси таҳассусҳои омехта, таъмини ҳисоби натиҷаҳои миқдорӣ ва сифатии меҳнат яке аз мақсадҳои корхона ба ҳисоб меавад.

Яке аз ҷанбаҳои дигари асоситарини идоракунии ҳайати кормандон дар корхона ин таълими касбӣ ва тақмили бозомӯзии кадрҳо мебошад. Таълими касбии кормандони корхона бо зарурияти мувофиқати максималии қобилият ва имкониятҳои коргар ба тавсиф ва таркиби кор ва инчунин, зарурияти истифодаи масималӣ ва инкишофи қобилияти онҳо вобаста аст. Коргарони саноатӣ – истеҳсолии дар корхонаҳо мунтазам дар ҷараёни омӯзиш қарор дошта, он вобаста ба ҷорикунии технологияи нав, истифодаи ҷараёнҳои технологияи нав ва таҷдиди истеҳсолоту идоракунии он мебошад.

Одатан, сабабҳои асосии таълими касбӣ ва баландбардории таҳассуси кормандон, инҳоянд:

- норасогии қувваи кории баландихтисос дар сатҳи миллӣ ва ё минтақавӣ;
- баландшавии арзиши қувваи корӣ ҳамчун захираи муҳими истеҳсолӣ;
- рақобат ва истифодаи самараноки захираҳои меҳнатӣ;
- тағйиротҳои технологӣ, ки донишҳои нави техникӣ ва бозомӯзии кадрҳо ро тақозо менамояд;
- бавучудоии ҷараёнҳои нави технологӣ;
- тавсеаи истеҳсолот;
- тайёрнамоӣ ба ишғоли вазифаи баланд;
- инкишофи иқтидори кормандон;
- инкишофи ҳаҷми истеҳсолот ва фуруши маҳсулот;
- масъулияти иҷтимоии корхона дар назди кормандон.

Ду шакли омӯзонидани ҳайат мавҷуд аст: дохилиистеҳсолӣ (бевоҳита дар ҷои корӣ) ва берун аз истеҳсолот. Таълими дохилиистеҳсолӣ бевоҳита дар ҷои корӣ гузаронида шуда, бо фаъолияти ҳаррӯзаи корхона алоқаманд аст. Усулҳои муҳимтарини омӯзиш дар ҷои корӣ ин дастурдиҳии (инструк-

таж) истехсолӣ, ивазнамоии ҷои корӣ (ротатсия), тақсимбандии вазифа ва масъулиятҳо мебошад.

Омӯзиши берун аз ҷои корӣ бо хароҷоти иловагии моливӣ алоқаманда буда, кормандро аз иҷрои вазифаҳои дур месозад. Аммо ин шакли таълими ҳайат барои он самаранок аст, ки машғулиятҳо аз ҷониби мутахассисони баландихтисос бо истифода аз технологияҳои пешқадам ва ахбори навин гузаронида мешавад. Одатан, усулҳои тақмили ихтисоси берун аз ҷои корӣ, пеш аз ҳама, барои азхудкунии донишҳои назариявӣ, омӯзиши ҳалли мушкилот, қабули қарор ва ғайра равона карда шудааст.

Дар ҷараёни таълим бояд омӯзиш, омодакунӣ ва инкишофи ихтисосии кадрҳоро бояд аз ҳамдигар фарқ намуд. Омӯзиш бо ҷараёни гирифтани донишҳои назариявӣ алоқаманд буда аз ҷониби мактабҳо, муассисаҳои олиии таълимӣ ва миёнаи махсус, амалӣ карда мешавад. Тайёркунӣ бошад, бо истифода ва татбиқномаҳои донишҳои нисбат ба ин ё он кори амиқ дошта алоқаманд мебошад. Инкишофи тахассусии кадрҳо бо дараҷаи доро будани усулҳои нисбат ба ин ё он касби мушаххас истифодамешуда ифода карда мешавад.

Омӯзиш, тайёркунӣ ва бозомӯзии кадрҳо дар корхона бо назардошти дараҷа ва гурӯҳи кормандон гузаронида мешавад. Омӯзонидани коргарон дар ҷои корӣ шакли бештар маъмули тайёркунии онҳо ба ҳисоб меравад. Одатан се шакли тайёркунии кадрҳоро фарқ мекунанд: тайёркунии коргарони нав (қаблан касб надошта), бозомӯзӣ ва тайёркунии кадрҳо бо ихтисоси дуюм (дар ҳолати васеъсозии тахассуси онҳо) ва тақмил ё баландбардории ихтисоси онҳо (тақмили минбаъдаи донишҳои тахассусӣ ва малакаи тахассусии коргарон). Зимнан тайёркунӣ одатан аз рӯи низоми бахшӣ (курсӣ), гурӯҳӣ, ва инфиродӣ гузаронида мешавад.

Омӯзонидани хизматчиён дар истехсолот дар шакли корҳои мустақилона амалӣ карда мешавад, ки дар корхонаҳо китобхона, хадамоти ахбороти иқтисодӣ ва техникӣ ва инчунин, гузаронидани курсҳои фаъолияти роҳбарӣ дар ин ё он муассисаҳои

олӣ ва миёнаи махсуси таълимӣ ташкил карда мешавад. Дар раванди таълими коргарон дар корхона инчунин усулҳои дастурдиҳӣ, тамринӣ, бозиҳои нақшӣ, лексия, мубоҳиса, филм ва барномаҳои телевизионӣ, таъсиси захираҳои кадрӣ ва ғайра истифода карда мешавад.

Дар чараёни идоракунии кадрҳо бояд ба як қатор принципҳо таъки намуд. Роҳбар бояд ба мақсадҳои дар пеш гузошташуда сарфаҳм равад ва дар кадом самт иҷро намудани фаъолиятро мушаххас намояд.

Идоракунии самаранок дар ҳолате ба даст меояд, ки агар манечер тавонад фаъолона ҳайатро идора намояд. Гап дар сари мустақилияти муайян ва дастгирии кадрҳо меравад. Роҳбар ё худ менечери корхона бояд тавре сухан гӯяд, ки тобеонаш онро фаҳманд ва моҳияти онро дарк намоянд.

Идоракунии самаранок дар назар дорад, ки аз нуқтаи назари муносибати инсонӣ дар ҳосият мушкilot нест. Алоқаҳои мунтазам ва робитаи мукамал дар муҳити коллектив шароити кориро хуб намуда, мушкilot ва низоъҳоро бартараф менамояд. Идоракунии самаранок мавҷудияти муносибати манфиоро дар коллектив инкор мекунад. Дар бархӯрдҳои байниҳамдигарӣ нақши ҳалии онҳо аз ҷониби роҳбарони корхона дар мадди аввал меистад.

Принсипи асосии фаъолияти идоракунии самаранок ин таҳлил ва ченкунии самараноки қобилият ва вазифаҳои инсон мебошад. Амалинамоии ин принципҳо имконият медиҳад, ки дар назди коргар вазоифоро гузоранд, ки аз ӯҳдаи ҳалли он барояд. Инчунин, аҳамият додан ба вазъи раванӣ ва ҷисмонии коргар низ дар идоракунии самаранок нақши муҳим дорад. Роҳбар бояд тавре идора намояд, ки тобеон аз он қаноатманд бошанд ва иззати нафасшон ҳалил наёбад.

Истифодаи омилҳои ҳавасмандкунӣ ба монанди ҳаҷми музди меҳнат, шароити корӣ, сафарҳо, нафақа, имтиёзҳо, болоравӣ дар мансабу вазифа ва ғайра дар идоракунии ҳайат аҳамияти калон дорад.

Бояд қайд намуд, ки натиҷаҳо оҳиста-оҳиста ва ё зина ба зина ба даст меоянд. Ҳангоми идоракунии бояд дар назар дошт, ки ин ҷараён одамонро идора мекунад ва онҳо ба дастгирӣ, эҳтиром, муносибати дӯстона ва инсонӣ эҳтиёҷ дорад.

Принсипҳои асосии идоракуниро мумкин аст, ба таври зер дар шакли тавсияҳои амалӣ матраҳ сохт:

- дар бораи натиҷа ва мақсадҳои гузошта шуда сухан гуфта истода, бояд онҳо фаҳмо ва дастрас баррасӣ гарданд;
- бо тобеон бо забони фаҳмо сухан гуфтан. Дар ҳолати зарурӣ пурсидан даркор аст, ки вай фаҳмид ё не?;
- муносибати мӯътадил барқарор кардан бо тобеон;
- дуруст муайян ва ҷобачо намудани кадрҳо;
- назорат намудани ноилшавӣ ба натиҷаҳо;
- ба инобат гирифтани ҳолати равонӣ ва ҷисмонии коргар;
- таъмини шароити зарурии меҳнатӣ;
- пешгирӣ кардани низоъ ва нофаҳмиҳо дар байни ҳайати кормандон;
- кӯшидан;
- фаъол будан.

Бо мақсади такмили сохтори идоракунии ҳайат дар корхона бояд шароитҳои хуб фароҳам овард, чунки натиҷаи самаранок танҳо дар ҳолати идоракунии самаранок ба даст меояд.

Боби 7. Ташкили таъминоти

моддӣ-техникӣ дар корхона

- 7.1. Аҳамият ва зарурати ташкили таъминоти моддӣ-техникӣ дар корхона
- 7.2. Мақсад ва вазифаҳои шӯъбаи таъминоти моддӣ-техникӣ дар корхона
- 7.3. Ташкили нақшагирии таъминоти моддӣ-техникӣ дар корхона

7.1. Аҳамият ва зарурияти ташкили таъминоти моддӣ-техникӣ дар корхона

Дар марҳилаи муосири ташаккулёбии муносибатҳои бозорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таъминоти моддӣ-техникии корхонаҳо қисми ҷудонашавандаи фаъолияти онҳо ба ҳисоб меравад. Инчунин, ташкили хариди захираҳои моддӣ-техникӣ ба фаъолияти корхона, сифати маҳсулоти истеҳсолшаванда, ҳосилнокии меҳнат, арзиши аслии маҳсулот ва фоида таъсири мустақим дорад.

Дар шароити муносибатҳои бозорӣ талабот ба захираҳои моддӣ-техникиро ҳадамоти таъминот бояд дар асоси супориши зерсохторҳои истеҳсоли муайян ва қонеъ созад. Танҳо зерсохторҳои истеҳсоли маълум менамоянд, ки чӣ, қай ва ба рои кӣ зарур аст. Бинобар ин шӯъбаи таъминоти моддӣ-техникӣ супоришҳои истеҳсолиро аз нуқтаи назари маводҳои тақозошаванда тафтиш намуда, тағйироти захираҳоро бо шароитҳои техникӣ мувофиқа намояд.

Фаъолияти ҳадамоти таъминоти моддӣ-техникӣ бо фаъолияти дар боло номбаршуда маҳдуд намешавад. Мутаносибан масъалаи омӯзиши вазифаҳои шӯъбаи таъминоти моддӣ-техникӣ ва таъсири он ба нишондиҳандаҳои иқтисодии фаъолияти корхона мубрам ба ҳисоб меравад.

Хариди захираҳои моддӣ дар асоси тадқиқотҳои бозоршиносӣ бояд ба роҳ монда шавад. Ҳангоми хариди захираҳои моддӣ корхона бояд бозори ашёи хом ва масолеҳҳо, тағйироти

нархҳо дар ин бозор, хароҷоти интиқоли захираҳои моддӣ, имконияти ивазнамоии масолеҳҳо ва ғайраро омӯзад ва таҳлил намояд.

Корхона бояд ба истифода ва сохтори ашёи хом у масолеҳҳо ва истифодаи онҳо аҳамияти аввалиндараҷа диҳад. Махсусан, бояд истифодаи шабакаҳои нав ва самараноки маҳсулот-гузаронӣ, инкишоф ва васеъсозии ҳаҷми хизматҳои кашондани бор, нигоҳдории онҳо, коркарди анборӣ, пешниҳоди ахбор дар бораи ҳамкорӣ бо ташкилотҳои нақлиётӣ, усулҳои интиқоли захираҳои моддии харидашуда ва дигар хизматҳо самаранок ба роҳ монда шавад.

Дараҷаи омӯзиши масъалаи ташкили шӯъбаи таъминоти моддӣ-техникӣ комилан аҳамиятнок буда, дар воқеият имкониятҳои назаррас дорад.

Дар шароити гузариш аз идоракунии марказонидашудаи иқтисодиёт ба муносибатҳои бозорӣ таъминоти моддӣ-техникии корхонаҳо низ тағйир меёбад. Таъмини истеҳсолот бо ашёи хом, масолеҳ, маҳсулотҳои такмилдиҳанда, нимсохтҳо бо иҷроиши вазифаҳои ба монанди хариди яклухт, ҳамлу нақл, коркарди анборӣ, нигоҳдорӣ ва ғайра алоқаманд аст.

Вазифаҳои мазкур нақшагирӣ, назорат, танзим буда, аз ҷониби ҳадамотҳо ва ё шӯъбаи махсус дар ҳамоҳангӣ бо дигар ҳадамот ва шӯъбаҳо амалӣ карда мешаванд.

Вобаста ба ин нақши шӯъбаи таъминоти моддӣ-техникиро дар низоми фаъолияти корхона муайян намудан мувофиқи мақсад мебошад. Чунки ҳангоми гузариш ба муносибатҳои бозорӣ масъулият ва аҳамияти шӯъбаи таъминоти моддӣ-техникӣ боло рафт.

Ташаккули сохтори ҳадамоти таъминоти моддӣ-техникӣ дар корхона ду ҷанбаро дар бар мегирад: муайянсозии ҷои он дар сохтори идоракунии корхона ва тақсимнамоии вазифаҳо дар байни гурӯҳҳои алоҳида ё коргарон мебошад. Сиёсати таъминкунандагии корхона бояд дар самти беҳтарсозии сохтори захираҳои моддии истеъмолшаванда, истифодаи шабакаҳои нав ва самараноки ҳаракати маҳсулот ва инчунин, баландбардории рақобаттобоварии корхона амалӣ карда шавад.

Корхонае, ки дастгоҳи таъминотии мукамал дорад, дорои бартариятҳои рақобатӣ мебошад, чунки фаъолияти ҳадамоти

таъминоти моддӣ-техникӣ ба таъминоти иттиҳодияҳои истеҳсолӣ, корхонаҳо, коргоҳ ва инчунин, ҷойҳои корӣ бо захираҳои зарурии моддӣ равона карда шудааст.

Бояд қайд намуд, ки ҳатто фаъолияти самараноки таъминоти корхона самараи мусбат намедихад, агар менеҷменти дараҷаи зурурӣ ташкил карда нашуда бошад. Вобаста ба ин бояд таъкид намуд, ки аз самаранокии фаъолияти сохторҳои корхона, ки ба таъминоти моддӣ-техникӣ ҷавобгаранд, самаранокии фаъолияти корхона дар маҷмӯъ алоқамандии зиҷ дорад.

Марказонидани хариди захираҳои моддӣ зарурияти таъсиси хадамот ва шӯъбаҳои таъминоти моддӣ-техникиро ба вуҷуд овард. Ҷонишини директор, ки масъалаи таъминоти моддӣ-техникиро роҳбарӣ мекард, ҳуқуққояш бо ҷонишини директор, ки фаъолияти истеҳсолӣ-молиявиро роҳбарӣ мекард, баробар карда шуд. Хадамоти марказии таъминот сиёсати харидро пеш бурда, «дурнамои таъминотро» таҳия ва масъалаҳои харидан ё нахаридани ин у он намуди захираҳои моддӣ-техникӣ ва истеҳсол намудани онро ҳал менамояд.

Вазифаи асосии шӯъбаи таъминоти моддӣ-техникии корхона ин харидани намудҳои асосии захираҳои моддӣ-техникӣ бо хароҷоти камтарин мебошад. Хадамоти марказии таъминоти моддӣ-техникии корхона аз болои бозори ашёи хом ва масолеҳҳо назорат бурда шуда, пешниҳод ва талаботи онро меомӯзад. Дар бозори мазкур оид ба масолеҳҳои нав ва имконияти истифодаву технологияи истеҳсолоти онҳо маълумот мавҷуд аст.

Дар корхонаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон нақшаҳои гуногуни ташкили шӯъбаҳои таъминоти моддӣ-техникӣ мавҷуд аст.

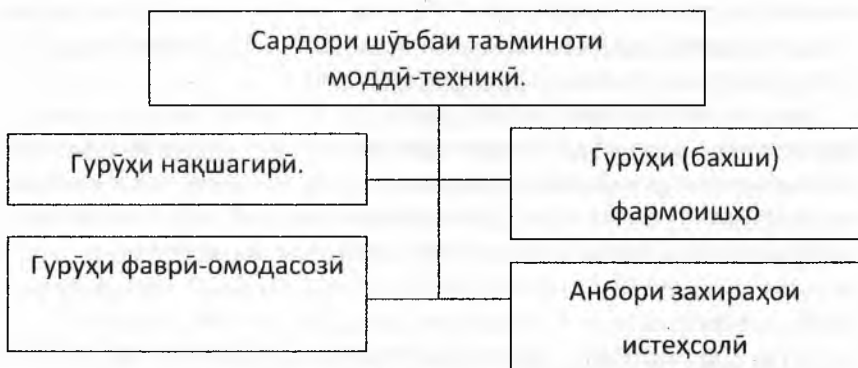
Асоси ташкил ва сохтори шӯъбаҳои таъминоти моддӣ-техникиро принципҳои зерин ташкил медиҳанд:

1. функционалӣ;
2. моддӣ (маҳсулӣ);
3. матрисавӣ (омехта).

Хусусияти ташкили нақшаи (схемаи) якум, ки дар расми 7.1 нишон дода шудааст, ин махсусгардонии вазифавии зерсохторҳои ба шӯъбаи таъминоти моддӣ-техникӣ дохилшаванда мебошад. Барои ин нақша тақсимнамоии вазифаи нақшагирии талаботҳо ба захираҳои моддӣ-техникӣ, корҳои

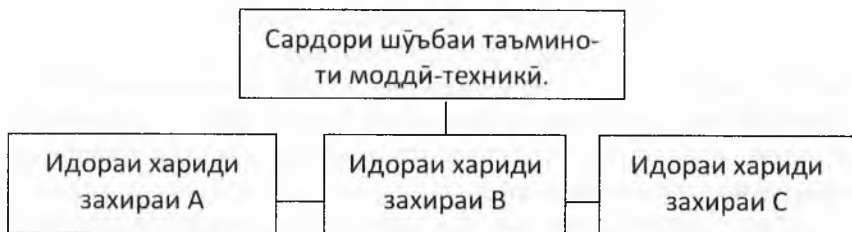
фаврии оmodасозӣ, ба амборбарӣ ва ғайра хос аст. Гурӯҳи нақшашавӣ бозори ашёи хом ва масолехҳоро омӯхта, талаботи корхонаро ба захираҳои моддӣ-техникӣ муайян мекунад. Гурӯҳи фаврӣ-омодасозӣ хариди ашёи хом, масолех ва дигар захираҳои моддӣ-техникиро амалӣ месозад. Анборҳо захираҳои моддиро қабул ва нигоҳ дошта, онҳоро ба зерсохторҳои истеҳсоли интиқол медиҳанд.

Ҳамин тавр самаранокии фаъолияти таъминотӣ аз нуқтаи назари натиҷаҳои ниҳонии онҳо аз дараҷаи ташкили фаъолияти тичоратии корхона вобаста мебошад, ки дар навбати худ бо хусусиятҳо ва сифати касбии сардори шӯъбаи таъминоти моддӣ-техникӣ инъикос карда мешавад. Дар марҳилаи муосири инкишофи иқтисодиёт идоракунии самаранокии таъминнамоӣ кафолати ҳалли муваффақонаи мушкилотҳои истеҳсолот мебошад, аниқтараш қонеъсозии талаботҳои истеҳсолот ба масолехҳо бо самаранокии баланди иқтисодӣ ба ҳисоб меравад.

Расми 7.1. Ташкили шӯъбаи таъминоти моддӣ-техникӣ аз рӯи вазифаҳо.

Дар шароити муосир, вақте ки корхонаҳо озодона захираҳои моддиро харидорӣ менамоянд, онҳо бояд ба дараҷаи нархҳои масолехҳои харидоришаванда ва ҳаҷму самаранокии молу маҳсулот аҳамият дода, рақобати байни таъминкунандагонро ба инобат гирифта, таъминкунандаи аз нуқтаи назари иқтисодӣ самаранокро интихоб намоянд.

Расми 7. 2. Ташкили шӯъбаи таъминоти моддӣ-техникӣ аз рӯи намуди захираҳои истифодашаванда.

Базаи моддӣ-техникии таъминоти корхонаро хоҷагии анбор ташкил медиҳад. Хоҷагии анбор дар сатҳи корхонаи саноатӣ қисми зарурии сохтори тиҷоратии корхона ба ҳисоб рафта, фаъолияти муназзами онро таъмин менамояд ва истеҳсолотро дар асоси талаботҳои ҷараёнҳои технологӣ бо ашёи хом ва масолеҳҳо таъмин менамояд. Маҳаки самаранокии фаъолияти хоҷагии анбор дар корхона сахми хоҷагии анбор дар инкишофи истеҳсолот ва фуруши маҳсулот мебошад.

Хариди захираҳои моддӣ, ғайр аз ин бояд ба тадқиқоти маркетингӣ асос ёбад. Чунки дар шароити омӯзиши шакл ва усулҳои ташкили фаъолияти хоҷагидорӣ сиёсати таъминоти корхона ҳамчун қисми ҷудонопазири сиёсати бозоршиносии корхона буда, барои қонеъсозии талаботҳо ва эҳтиёҷоти харидорони маҳсулоти корхона равона карда шудааст. Азбаски низоми идоракунии таъминоти моддӣ-техникии корхона ин маҷмӯи чорабиниҳои иқтисодӣ, ташкилӣ, техникӣ ва ҳуқуқӣ мебошад, зарур аст, вазифаҳои ҳар як зерсохтори шӯъбаи таъминоти моддӣ-техникиро амиқ муайян созем.

7.2. Мақсад ва вазифаҳои шӯъбаи таъминоти моддӣ-техникӣ дар корхона

Ба вазифаҳои шӯъбаи таъминоти моддӣ-техникӣ инҳо дохил мешванд:

- Муайянсозии талабот ба хароҷот ва интиқоли ашёи хом, сӯзишворӣ, масолеҳҳо, маҳсулоти такмилдиҳанда, таҷҳизот ва дигар захираҳои моддӣ-техникӣ;
- Омӯзиши бозори ашёи хом ва масолеҳҳо;
- Ташкили алоқаҳои ҳамкорӣ бо таъминкунандагон;
- Таҳияи нақшаи хариди захираҳои моддӣ-техникӣ;
- Ташкили хариди захираҳои моддӣ-техникӣ;
- Ҳисоббаробаркунӣ бо таъминкунандагон оиди хариди захираҳои моддӣ-техникӣ;
- Таҳлили арзишии бахши таъминотӣ.

Таҳлили арзишӣ гуфта усули таҳқиқи арзишии вазифаи ҳар як масолеҳро меноманд, ки ба камкунии хароҷот дар ҳама зинаҳои истеҳсоли маҳсулот бо сифати баланд равона карда шудааст.

Ташкили хариди захираҳои моддӣ-техникӣ ба фаъолияти корхона таъсир мерасонад ва мақсади асосии он таъмини талаботи корхона бо захираҳои моддӣ бо самаранокии баланди иқтисодии имконпазир мебошад. Шӯъбаи таъминоти моддӣ-техникӣ бояд вазифаҳои дар пешаш гузоштаро бо назардошти таъсири он ба фаъолияти корхона, ҳал намояд. Ҳалли ин масъалаҳоро дар шакли умумӣ ба таври зерин баррасӣ намудан мумкин аст:

1. Ниғаҳдошт ва риояи мӯҳлатҳои асоснокшудаи хариди ашёи хом ва масолеҳҳо, чунки хариди пеш аз мӯҳлат ва ё дермонӣ дар хариди онҳо метавонад ба фаъолияти истеҳсолий-хоҷагидории корхона таъсир расонад.

2. Таъмини таносуби амиқ дар байни сифати таъминот ва талаботҳо ба он, яъне барзиёдӣ ва ё камчинии захираҳои моддӣ-техникии овардашуда ба тавозуни фондҳои гардон ва устувории истеҳсоли маҳсулот таъсири манфӣ мерасонанд ва ғайр аз ин метавонад барои барқароркунии тавозуни номбурда хароҷоти изофи талаб намояд.

3. Риояи талаботҳои истеҳсоли оид ба сифати ашёи хом ва маҳсулоти такмилӣ.

Асоси самаранокии иқтисодии фаъолияти харидории шӯъбаи таъминоти моддӣ-техникиро ҷустуҷӯ ва хариди захираҳои зарурӣ бо сифати баланд ва нархҳои паст ташкил медиҳад. Дар омӯзиши бозоре, ки аз ҷониби шӯъбаи таъминоти моддӣ-техникӣ гузаронида мешавад, нарх масъалаи асос, аммо нақши назаррасро таҳлили омилҳои дигар, аз ҷумла, хароҷоти логистикӣ имконпазир ва мӯҳлати таъминот мебозанд.

Маҷмуи вазифаҳои, ки бо таъминоти истеҳсолоти худӣ бо захираҳои алоқаманд аст, таркиби фаъолияти таъминотии корхонаро ташкил дода, хароҷоте, ки барои амалисозии он сарф карда мешавад, хароҷоти таъминотӣ номида мешаванд.

Яке аз вазифаҳои шӯъбаи таъминоти моддӣ-техникӣ самараноксозии хароҷоти таъминотӣ мебошад.

Мувофиқи мақсад аст, агар хароҷоти таъминотии корхонаро тасниф намоем, ки ба намудҳои зерин ҷудо мешаванд:

- а) Кашонидани ашёи хом, масолах, сӯзишворӣ, маҳсулоти такмилдиҳанда;
- б) Идоракунии таъминот;
- в) Ташкил ва нигоҳдории захираҳо;
- г) Омодасозии захираҳои барои истеҳсолот;
- д) Таъмини ҷойҳои корӣ (коргоҳҳо ва қитъаҳои истеҳсоли).

Чунин таснифи хароҷоти таъминотӣ имконият медиҳад, ки масъалаҳои зерин ҳал карда шаванд:

1. Тасниф намудани хароҷоте, ки таркиби фаъолияти таъминотии корхонаро ташкил медиҳанд.

2. Муайян кардани доираи хароҷоте, ки бо амалисозии фаъолияти таъминотии корхона алоқаманд аст.

3. Муайянсозии нуқтаи иҷроиши вазифаҳо ва инчунин, ҷойҳои пайдоиши хароҷот.

Барои корхона ба ҳисобгирии хароҷот муҳим аст. Ҳарчанд дараҷаи таъсири хароҷоти таъминотӣ ба дараҷаи хароҷоти умумиистеҳсоли дар соҳаҳои меҳнатғунҷоиш ва сармояғунҷоиши баланд дошта нисбат ба дигар соҳаҳои иқтисодиёт на он қадар калон аст, ҳисобгирии хароҷот барои хариди ашёи

хом ва масолах куллан стратегияи минбаъдаи истеҳсолот ва фурӯши маҳсулотро муайян мекунад.

Вазифаи муҳими шӯъбаи таъминоти моддӣ-техникӣ дар корхонаҳои гуногун ин интиҳоби таъминкунандагон мебошад. Чунин интиҳоб бо роҳҳои гуногун амалӣ карда шуда, усулҳои бештари он инҳо мебошанд:

1. Таҳлили вариантҳои имконпазир ва пешниҳодҳоро ша-рики корхона оиди харид амалӣ месозад. Он таъминкунандаро интиҳоб намуда, супориш медиҳад, иҷроиши онро назорат ме-кунад, кӯшиш мекунад, ки мушкilotҳои ба вучуд омадаро ҳал намояд.

2. Таҳлили ҳамшарикии имкониятҳо ва талаботҳои таъминотӣ. Таҳлил ҳам дар сатҳи шӯъбаи таъминоти моддӣ-техникӣ ва ҳам дар сатҳи ҳамкориҳои шӯъбаи номбаршуда бо шӯъбаи истеҳсолот, назорати сифати маҳсулот ва ғайра гуза-ронида мешавад.

Инчунин роҳи сеюм, мавҷуд аст, ки асосан, барои таъмини корхона дар бозорҳои нав истифода карда мешавад.

Чунин вазъият дар ҳолате ба вучуд меояд, ки агар корхона ба ашёи хом ва маҳсулоти такмилдиҳандаи комилан нав эҳтиёҷ пайдо намояд. Чунин талабот ҳангоми тафриқабандии истеҳсолот ва коркарди маҳсулоти комилан нав ва инчунин, хариди воридотӣ дар минтақаи наомухта ба вучуд меояд. Дар ин ҳолат шӯъбаи таъминоти моддӣ-техникӣ, одатан, ба ширкат ва дафтари миёнарав муроҷиат мекунад.

Одатан, ширкати миёнарав оиди имкониятҳои таъминку-нандагон аз нуқтаи назари барномаи истеҳсоли маҳсулот, си-фати он, ғаврияти амалисозии супоришҳои мушаххас маълу-моти зарурӣ дорад.

Яке аз масъалаҳои асосии таъминоти моддӣ-техникӣ ин сифати ашёи хоми овардашуда ва маҳсулотҳои такмилдиҳанда мебошад. Азбаски сифати ашёи хом ба сифати маҳсулоти истеҳсолкардашаванда таъсири бевосита мерасонад, шӯъбаи таъминоти моддӣ-техникиро зарур аст, захираҳои моддии си-фати заруриро таъмин намояд. Вобаста ба ин ҳангоми дида ба-ромадани имкониятҳои таъминкунанда, талаботҳои зерин дар мадди аввал меистад:

1. Мавҷудияти таҷҳизот барои истеҳсоли маҳсулоти сифати баланд дошта.

2. Имконияти гузаронидани ташхиси сифати маҳсулот та-вассути дастгоҳҳои зарурӣ.

3. Назорати таҷрибавии ашёи хом ва масолеҳҳо.

4. Мавҷудияти ҳуҷҷатҳои зарурӣ ва дастурамалҳое, ки шу-морай амалиётҳои корӣ ва назорати онро муайян месозад.

5. Мавҷудияти ҳуҷҷатҳои зарурии сайрхате, ки гузаронида-ни ҳамаи амалиётҳои заруриро оиди истеҳсол ва назорат тасдиқ менамояд.

Ғайр аз ин, идоракунии стратегии таъминоти моддӣ-техникӣ, ки асоси онро нақшагири ташкил медиҳад, яке аз вазифаҳои асосии шӯъбаи таъминоти моддӣ-техникӣ ба ҳисоб меравад.

Нақшагирии таъминоти моддӣ-техникии корхона ҳамчун асос дар қабули қарор оид ба хариди захираҳои моддӣ-техникӣ мебошад. Мақсади асосии нақшагирии таъминоти моддӣ-техникӣ ин кафолати таъмин бо хароҷоти паст мебошад. Нақшагирии таъминоти моддӣ-техникӣ дар корхона унсури асоси пешбинӣ намудани хавфи фаъолияти мазкур мебошад. Бинобар ин, омӯзиши ташкили нақшагирии фаъолияти шӯъ-баи таъминоти моддӣ-техникӣ аз аҳамият холӣ нест.

7.3. Ташкили нақшагирии таъминоти моддӣ-техникӣ дар корхона

Нақшагирии дохиликорхонавӣ заминаи асосие, ба ҳисоб ме-равад, ки бе он инкишофи мӯътадили корхона ва натиҷадорӣи баланди он ғайриимкон аст.

Низоми нақшагирии корхона нақшагирии таъминоти моддӣ-техникиро дар бар мегирад. Роҳбарони аксар ширкату корхонаҳо ба хулосае омаданд, ки нақшагирии алоқаҳо бо бо-зори таъминот ба монанди нақшагирии бозори фуруш дар фаъолияти самараноки корхона нақши аввалиндараҷа дорад.

Дар шароити гуногунии бозори харид, омилҳои гуногун ба инкишофи ҳаҷми фоида ва фуруши маҳсулот таъсир мерасо-нанд.

Амалан муносибати дигар ба вазифаҳои таъминоти тавассути коркарди нақша ва ё ҷиҳатҳои асосии стратегияи харид, амалӣ карда мешавад. Сиёсати таъминоти дар асоси таҳлили ҷиҳатҳои зерин кор карда баромада мешавад:

– Имконияти харид (аз нуқтаи назари таъсири он ба маҳсулоти истеҳсоли, камшавии хароҷоти истеҳсоли, фоида).

– Махсусияти бозори таъминот, маҳдудияти имкониятҳои бозор, мавҷудияти мамониатҳо дар роҳи воридшавӣ ба бозори монополи ва олигополи.

Нақшагирии сифатнок ва хизматрасонии ахбории фаъолияти шӯъбаи таъминоти моддӣ-техникӣ, инчунин, мушкilotи муқобилияти таъминоти бетанаффуси истеҳсолот ва камкунии захираҳои анбориро ҳал менамояд. Дар ҷараёни нақшагирии харид масъалаҳои интихоби намуди масолеҳҳои муайян намудани шумораи масолеҳҳои барои истеҳсоли маҳсулот зарур имконияти таъминкунандагон, ки захираҳои заруриро доро мебошанд, ҳалли худро меёбад.

Дар корхонаҳо усулҳои гуногуни муайянкунии талабот ба захираҳои моддӣ мавҷуд аст. Усулҳои бештар маъмул инҳоянд:

- а) усули ҳисоби бевосита;
- б) усули зарибҳои тағйирёбанда (динамикӣ);
- в) усули ояндабинии талаботҳо;
- г) усули экстрополятсияи маълумотҳои мунтазам (системавӣ).

Усули муайянкунии шумора, вақт ва давранокии харид бартарият ва камбудихои худро, аз нуқтаи назари дақиқӣ, хароҷоти вақт, арзиши хизмат ва ё муайянкунии талабот ба масолеҳҳо, доро мебошад. Интихоби усул аз намуди фаъолияти корхона, имкониятҳои супоришдиҳанда, намуди маҳсулот, мавҷудият ва намуди анборҳо, низоми назорат аз рӯи захираҳо вобастааст.

Интихоби усули харид бо мураккабии маҳсулоти ниҳой, таркиби маҳсулотҳои такмилшаванда ва масолеҳҳо низ вобаста аст. Усулҳои асосии харид супоришҳои яклухт, супоришҳои мунтазам, хариди мавриди эҳтиёҷ ва омезиши гуногуни усулҳои қайдшударо дар бар мегирад.

Ҳар як усул камбудӣ ва бартарии худро дорад, ки ҳангоми банақшагирии таъминоти моддӣ-техникӣ бо мақсади сарфаи вақт ва хароҷот онро бояд ба инобат гирифт.

Интихоби таъминкунанда унсури муҳими банақшагирии таъминоти моддӣ-техникӣ мебошад. Ду меъёри асосиро номбар кардан мумкин аст, ки дар интихоби таъминкунандагон истифода мешавад:

- арзиши хариди маҳсулот ва ё хизмат;
- сифати хизматрасонӣ.

Арзиши харид нархи маҳсулот ва ё хизматро, ки ифодаи пулӣ надоранд, дар бар мегирад. Масалан, обрӯю эътибори корхона, аҳамияти иҷтимоии соҳаи фаъолияти корхона, дурнамои рушд ва инкишофи истеҳсолот ва ғайра ба ҳисоб мераванд.

Хизматрасонии сифатнок, сифати маҳсулот ва ё қору хизматро дар бар мегирад. Эътимоднокии хизматрасонӣ гуфта, кафолатнокии хизматрасонии истеъмолкунандагонро ба захираҳои зарурӣ дар назар доранд. Эътимоднокиро тавассути эҳтимолияти набудани раднамоиҳо дар қонеъсозии супоришҳои истеъмолкунандагон баҳо додан мумкин аст.

Дар аксар ҳолатҳо сифати хизматрасонӣ ва инчунин, шартҳои алоҳидаи таъминнамоӣ дар нархи харид инъикос намеёбанд.

Ғайр аз маҳакҳои асосии интихоби таъминкунандагон, меъёрҳои дигаре низ мавҷуданд, ки шумораи онҳо аз 60 зиёд аст. Ба онҳо дохил мешаванд:

- Чудогии таъминкунадагон аз истеъмолкунандагон;
- Мӯҳлати иҷроиши супоришҳои ҷорӣ ва фаврӣ;
- Мавҷудияти захираҳои иқтидорӣ дар таъминкунанда;
- Ташкили идораи сифати маҳсулоти таъминкунандагон;
- Муҳити раванӣ дар коллективи меҳнатии таъминкунандагон;
- Ҳавфи корпартоии таъминкунандагон;
- Қобилияти таъминкунанда оиди таъмини қисмҳои эҳтиётӣ дар мӯҳлати хизмати таҷҳизот;
- Қобилияти қарзадоқунӣ ва вазъи молиявии таъминкунадагон ва ғайра.

Унсурҳои баррасӣ шудаи нақшагирии таъминоти моддӣ-техникӣ нақшагирии ҷорӣ таъминоти моддӣ-техникиро дар бар мегирад. Дар шароити иқтисодиёти бозорӣ аксар корхонаҳо на танҳо нақшаҳои ҷорӣ, балки дарозмуддатро низ таҳия менамоянд.

Нақшаи дарозмуддати корхонаи саноатӣ стратегияи онро ифода мекунад. Ин аз рӯи моҳияти баррасии эълумияи инкишоф, ки дар он лоиҳаҳои асосӣ дида баромада шуда, самтҳои афзалиятноки он муайян карда мешаванд, мебошад. Нақшаи дарозмуддат дар сатҳи роҳбарияти олии корхона таҳия карда мешавад. Мақсади нақшагирӣ аз ҷониби сохторҳои тижоратие муайян карда мешаванд, ки захираҳои асосӣ дар ихтиёри онҳост.

Раванди нақшагирии дарозмуддати корхонаи саноатӣ дар шароити бозор се марҳиларо дар бар мегирад. Дар марҳилаи якум, мақсадҳои корхона шакл гирифта, дар бораи муҳити беруна, соҳа ва рақибон маълумот ҷамъ карда мешавад. Дар марҳилаи дуввум бошад, вобаста аз мақсадҳои корхона дар дурнамо дараҷаи инкишоф, суръати рушди нишондиҳандаҳои асосии фаъолияти корхона ва ҳиссаи он дар бозор муайян карда мешавад. Баъд аз ин нишондиҳандаҳои муҳимтарин ояндабинӣ карда шуда, фарқияти байни нишондиҳандаҳои ояндабинишавандаи корхона ва мақсадҳои он аниқ карда мешаванд.

Боби 8. Хароҷоти истеҳсоли ва

арзиши аслии маҳсулот

- 8.1. Мафҳум, моҳият ва аҳамияти хароҷот
- 8.2. Таснифи хароҷоти истеҳсоли
- 8.3. Банақшагирии арзиши аслии маҳсулот
- 8.4. Омилҳои камкунии арзиши аслии маҳсулот

8.1. Мафҳум, моҳият ва аҳамияти хароҷот

Дар шароити муносибатҳои бозорӣ яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи корхона ин кам кардани хароҷоти истеҳсолии маҳсулот (хизмат) ба шумор меравад. Хароҷоти истеҳсол ва фурӯши маҳсулот, ки арзиши аслии онро ташкил медиҳанд, яке аз омилҳои муайянкунандаи фаъолияти иқтисодии корхона ба ҳисоб рафта, дараҷаи он ҳаҷми фоида, даромаднокии маҳсулот ва дигар нишондиҳандаҳои молиявӣ иқтисодии корхонаро муайян менамояд.

Хароҷот (арзиши асли) – ин ифодаи пулии омилҳои истеҳсоли мебошад, ки барои ба амал баровардани фаъолияти истеҳсолии тижорати корхона чиҳати истеҳсол ва фурӯши маҳсулот истифода шудааст. Ба тарзи дигар ғуём, хароҷоти истеҳсол ва фурӯши маҳсулот ин баҳои арзиши дар ҷараёни истеҳсоли маҳсулот истифодабарии захираҳои табиӣ, ашёи хом, масолеҳ, сӯзишворӣ, энергия, фондҳои асосӣ, захираҳои меҳнатӣ ва дигар хароҷот мебошад.

Хароҷоти истеҳсоли метавонад вобаста ба ҳаҷми захираҳои моддӣ ва меҳнатӣ зиёд гардад. Истеҳсолкунанда соҳиби имкониятҳои зиёди таъсиррасонӣ ба хароҷоти истеҳсоли мебошад.

Барои муайян намудани хароҷот ва арзиши аслии маҳсулот як қатор вазифаҳои муҳимро бояд иҷро кард:

- ба ҳисобгирӣ ва назорат аз болои хароҷоти истеҳсол ва фурӯши маҳсулот;
- аниқ намудани дараҷаи нархҳои яклухт барои маҳсулоти корхона;

– асоснокии иқтисодии мувофиқи мақсад будани маблағгузори ҳақиқӣ барои таҷдиди техникӣ, азнавсозӣ ва васеъсозии корхона;

– муайян кардани андозаи дурусти корхона;

– асосноккунии иқтисодии қабули қарорҳои идоракунии ва ғайра.

Якчанд намуди арзиши аслии маҳсулотро фарқ мекунад: арзиши аслии коргоҳ, истеҳсоли ва пурра.

Арзиши аслии коргоҳ – хароҷоти коргоҳро, ки ба истеҳсоли маҳсулот вобастаанд, дар бар мегирад.

Хароҷоти коргоҳӣ ва хароҷоти умумиистеҳсоливу умумихоҷағӣ арзиши аслии истеҳсолиро ташкил медиҳанд.

Арзиши аслии пурра – ин маҷмӯи хароҷоти арзиши истеҳсол ва фуруши маҳсулот мебошад. Онҳо аз арзиши аслии маҳсулот ва хароҷоти ғайриистеҳсоли (хароҷоти борбандӣ, ба даст овардани зарфиёт, қуттиҳо, хароҷоти нақлиёт, расонидани маҳсулот то харидор ва ғайра) таркиб ёфтаанд.

Арзиши аслии инфиродӣ ва байнисоҳавиро низ ҷудо мекунад. Арзиши аслии инфиродӣ бо шароитҳои мушаххас, ки ин ё он корхона амал мекунад, ифода меёбад.

Арзиши аслии байнисоҳавӣ мисли андозаи миёнаи санҷида муайяншуда, хароҷоти миёнаро ба воҳиди маҳсулот аз рӯи соҳаҳо ифода мекунад, бинобар ин ба хароҷоти меҳнати ба ҷамъият зарур наздикӣ дорад.

Дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ аҳамияти арзиши аслии маҳсулот зиёд мегардад. Бо назардошти вазъи иқтисодиву иҷтимоӣ аҳамияти кам кардани арзиши аслии маҳсулот дар чунин шартҳо ифода меёбад:

– дар зиёдшавии фоида, ки дар ихтиёри корхона мондааст, ҳамчун имкониятҳои бавучудодаи на танҳо такрористеҳсоли оддӣ, балки такрористеҳсоли васеъ;

– дар пайдо шудани имкониятҳои васеъ барои ҳавасмандкунии моддии коргарон ва ҳалли масъалаҳои зиёди иҷтимоӣ коллективи меҳнатӣ;

– дар беҳтар гардидани вазъи молиявии корхона ва паст кардани дараҷаи хавфи муфлисшавӣ;

- дар имконияти паст кардани нархи фурӯши маҳсулоти худӣ, ки имконият медиҳад рақобатнокии маҳсулот афзуда, ҳаҷми фурӯш зиёд шавад.

Ҳамин тариқ, паст кардани сатҳи хароҷот дар корхона таҳлили шароит ва омилҳои ба арзиши аслии маҳсулот таъсиррасонандаро тақозо менамояд. Аз ин рӯ, масъалаи ба таври мукамал омӯхтани таснифоти хароҷоти истеҳсоли ба миён меояд.

8.2. Таснифи хароҷоти истеҳсоли

Дар амалия бо мақсади таҳлил, ҳисоб ва банақшагирии тамоми намудҳои хароҷоте, ки ба таркиби арзиши аслии маҳсулот дохил мешаванд, ду намуди таснифоте, ки якдигарро пурра менамоянд, истифода бурда мешаванд:

- Таснифот аз рӯи унсурҳои иқтисодӣ;
- Таснифот аз рӯи моддаҳои ҳисоббаробарӣ.

Дар мавриди аввал тақсими хароҷот аз рӯи таркиби иқтисодӣ новобаста аз он, ки дар кучо ва бо кадом мақсад сарф мешавад, анҷом мегирад. Ин тариқи гурӯҳбандии хароҷот ба рои тартиб додани харҷнома истифода мегардад. Барои корхонаҳои тамоми соҳаҳои саноатӣ номгӯи зерини хароҷоти истеҳсоли муқаррар карда шудааст.

1. Хароҷоти моддӣ (бо тарҳ кардани арзиши партовҳои қобили истифода);
2. Хароҷоти музди меҳнат;
3. Ҳиссаҷудокуниҳо барои эҳтиёҷоти иҷтимоӣ;
4. Ҳиссаҷудокуниҳои истеҳлоки фондҳои асосӣ;
5. Дигар хароҷот.

Ба хароҷоти моддӣ дохил мешаванд: ашёи хом, масолеҳи нимтайёри харидашуда, масолеҳи ёридиҳанда, сӯзишворӣ, энергия, асбобҳои камарзиш ва зудфарсо.

Ба бардоштҳо барои эҳтиёҷоти иҷтимоӣ, пардохтҳо ба фонди нафақа, фонди бимаи иҷтимоӣ, бимаи тиббӣ дохил мешаванд.

Ба бардошти истехлоки фондҳои асосӣ тамоми ҳисоббаробариҳои истехлоқӣ аз рӯи воситаҳои асосӣ дар марҳилаи ҳисоботӣ дохил мешаванд.

Дигар хароҷот ва пардохтҳо барои фоиз, фарсудашавии дороиҳои ғайри моддӣ, хароҷоти рухсатӣ, хароҷоти интиҳобӣ, хароҷот барои таблиғот (реклама), хароҷот барои тайёркунӣ ва бозомӯзии кадрҳо ва ғайраҳо мебошанд.

Хароҷот аз рӯи чузъҳои иқтисодӣ, барои муайян кардани сарчашмаҳои паст кардани арзиши аслии маҳсулот, миқдори талабот ба воситаҳои гардон, ҳисоб кардани сметаи хароҷот, инчунин, асосноккунии иқтисодии сармоягузориҳо тасниф мешаванд.

Барои банақшагирии дохилиистехсолӣ ва ошкор намудани манбаҳои паст кардани арзиши аслии маҳсулот бояд на танҳо маблағи умумии хароҷотро донист, инчунин, андозаи хароҷотро вобаста ба мавқеъи пайдоиши он муайян кардан зарур аст.

Гуруҳбандии хароҷот аз рӯи моддаҳои ҳисоббарорӣ таркиби онҳоро вобаста ба таъинот ва ҷойи зуҳурашон инъикос менамояд. Дар ин маврид хароҷоти корхона барои истехсол ва фуруши воҳиди маҳсулот дар шакли арзишӣ ифода меёбад, ки аз моддаҳои зерин иборат мебошад:

1. Ашёи хом ва масолах;
2. Маҳсулоти нимтайёри харида;
3. Партовҳои қобили истифода (тарҳ карда мешавад) ;
4. Маводи сӯхт ва нерӯ барои мақсадҳои технологӣ;
5. Музди кори асосии коргарони истехсолӣ;
6. Музди кори иловагии коргарони истехсолӣ;
7. Бардоштҳо барои бимаи иҷтимоӣ;
8. Хароҷот барои тайёр ва аз худ кардани истехсолот;
9. Фарсудашавии асбобҳо ва олотҳои таъиноти махсус ва хароҷоти дигари иҷтимоӣ;
10. Хароҷоти нигоҳдорӣ ва истифодабарии таҷҳизот;
11. Хароҷоти коргоҳӣ;
12. Хароҷоти умумикорхонавӣ;
13. Талафот аз маҳсулоти нуқсондор;
14. Хароҷоти дигари истехсолӣ;
15. Хароҷоти ғайриистехсолӣ;

Ба таркиби хароҷоти ғайриистеҳсоли (тиҷоратӣ) дохил мешаванд: хароҷот барои ба даст овардани зарфиёт ва борҷома, хароҷот барои баркашии маҳсулот, ҳисоббаробариҳои комиссионӣ, хароҷот барои таблиғот ва дигар хароҷот доир ба фурӯш.

Дар корхона хароҷоти умумиистеҳсоли ва умумихоҷагири низ муайян мекунамд.

Хароҷоти умумиистеҳсоли ин хароҷоте мебошад, ки бо идоракуни ва хизматрасонии истеҳсолот вобаста мебошад.

Таркиби хароҷоти умумиистеҳсолиро чунин харҷҳо ташкил мекунамд.

1. Хароҷот барои ба даст овардан ва истифодаи таҷҳизот;
2. Хароҷоти коргоҳӣ барои идоракуни.

Дар навбати худ хароҷоте, ки барои нигоҳубин ва истифодабарии таҷҳизот равона карда шудаанд, ин бардошти истеҳсоли таҷҳизот ва воситаҳои нақлиёт, хароҷот барои истифодабарии таҷҳизот дар шакли маводи равшанкуни, тозакуни ва дигар масолеҳи ба ин монанд, музди кори коркуне, ки ба таҷҳизот хизмат мерасонад ва ҳисоббаробариҳо барои эҳтиёҷи иҷтимоӣ, хароҷоти ҳама намудҳои энергияи корхона, хароҷот барои таъмири таҷҳизот, назорати техникӣ, нигоҳубин, хароҷоти таҳвили масолеҳ, ашёи хом, маҳсулоти нимтайёр, маҳсулот, фарсоиши олотҳо ва асбобу анҷоми арзон ва зудфарсо ва дигар хароҷоте, ки ба истифодабарии таҷҳизот алоқаманданд.

Ба хароҷоти коргоҳӣ ё хароҷоти истеҳсолии иловагӣ барои идоракуни дохил мешаванд: музди кори дастгоҳи идоракунии коргоҳ ҳамроҳи ҳисоббаробариҳо барои ҳифзи иҷтимоӣ, хароҷоти ҳисоббаробарӣ барои бино, иншоот, асбобу анҷом, таъмири бино, иншоот, таъмин кардани шароити мӯътадили меҳнат ва техникаи бехатарӣ, барои либос ва пойафзоли маҳсул, фарсоиши асбобҳои зудфарсо ва арзонбаҳо ва ҳамин гуна хароҷоте, ки бо идоракунии истеҳсоли алоқаманданд.

Ҳар як аз хароҷоти иловагӣ ҳосияти ба худ хос дорад, лекин ба нақшагирии онҳо аз рӯи маҳали ба вуқӯъ омадани онҳо ё аз рӯи маҳали истеҳсол ба миён меояд.

Хароҷоти умумихоҷагии иловагӣ, ё ки хароҷоти иловагии таъиноти ғайриистеҳсоли дошта, бо вазифаҳои роҳбарият алоқаманд, ки дар доираи ширкат (корхона) ба пуррагӣ амалӣ

мегарданд. Ба таркиби ин намуди хароҷот илова шудаанд: хароҷоти маъмурию идоракунӣ, умумихоҷагӣ, андоз, пардохтҳои ҳатмӣ, ҳисоббаробариҳо ва ғайра.

Дар таркиби хароҷоти умумихоҷагии иловагӣ чунин намудҳои зеринро ҷудо менамоем:

– музди кори кормандони маъмурию идоракунӣ, ҳисоббаробариҳо барои эҳтиёҷоти иҷтимоӣ, хизматрасониҳои моддӣ-техникӣ, нақлиётӣ, хароҷот барои руҳсатӣ;

– оиди хизматрасониҳои воситаҳои техникии идора (марказҳои ҳисоббарор, шабакаҳои алоқа, воситаҳои садодиханда), дастгоҳҳои равшанидиханда, сӯзишворӣ ва ғайра;

– музди хизмати мушовирон, таъминкунандагони ахбор, аудиторон, музди хизматрасониҳои бонкӣ (фоизҳои қарзӣ);

– тайёркунӣ ва бозомӯзии кадрҳо, хароҷот барои интиҳоби кадрҳо;

– хароҷоти ҷорие, ки барои ба даст овардани фондҳои таъминоти ҳифзи табиат, тоза кардани иншоот, нобуд сохтани партовҳои аз ҷиҳати экологӣ хатарнок сарф мешаванд;

– фарсоиши воситаҳои асосӣ, дороиҳои ғайримоддӣ ва ғайра;

– таъмири биноҳо, иншоот, асбобҳои таъиноти умумихоҷагидошта;

– пардохтҳои, ки барои суғуртаи ҳатмии амволи корхона, дараҷаи алоҳидаи коргарон, андоз ва дигар ҳисоббаробариҳои ҳатмӣ, ҷудо карда мешаванд.

Ғайр аз ин таснифот, хароҷот аз рӯи дигар аломатҳо ба гурӯҳҳо ҷудо карда мешаванд:

– хароҷоти асосӣ – ин хароҷоте мебошад, ки бевосита бо ҷараёни технологияи истеҳсолот алоқаманд аст, ба монанди хароҷот барои ашёи хом, хароҷоте, ки ба хизматрасонии ҷараёни истеҳсолот ва идоракунӣ он вобаста аст;

– хароҷоти ҷорӣ – хароҷоте мебошад, ки хусусияти доимоамалкунандагӣ доранд, ба монанди хароҷоти ашёи хом ва масолах;

– хароҷоти яквукта – хароҷоте мебошад, ки ба тайёр кардан ва аз худ кардани истеҳсоли намуди нави маҳсулот вобаста аст;

– хароҷоти мустақим – хароҷоте мебошад, ки бевосита ба истеҳсоли маҳсулот вобаста аст (ашёи хом, масолах, музди

меҳнати коргарони асосӣ, истеҳсоли таҷҳизот, хароҷоти нақлиёт ва ғайраҳо);

- хароҷоти ғайримустақим – хароҷоте мебошад, ки бо афзудани ҳаҷми истеҳсолот мутаносибан намеафзояд (хароҷоти идоракунии, хароҷоти нигоҳубини таҷҳизот, истеҳлоки биноҳо, иншоот, музди меҳнати мутахассисон, хизматчиён ва ғайра).

8.3. Банақшагирии арзиши аслии маҳсулот

Банақшагирии хароҷоти истеҳсолотӣ дар асоси меъёрҳои пешқадами аз ҷиҳати илмӣ асоснокшудаи хароҷоти масолах, маводи сузишворӣ, қувваи барқ, хароҷоти меҳнат ва дигар захираҳои истеҳсолӣ амалӣ мегардад. Дар мавриди сарфаи манбаъҳо, захираҳои моддӣ, афзоиши ҳосилнокии меҳнат, ба нақшагирии арзиши аслиро таъмин намудан мумкин аст.

Яке аз чунин нишондиҳандаҳо нишондиҳандаи хароҷот ба воҳиди маҳсулот мебошад, ки бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$X = \frac{Aa}{Mm}$$

ки ин ҷо

X - хароҷот ба як сомонӣ маҳсулоти молӣ;

Aa – арзиши аслии кулли маҳсулоти молӣ;

Mm – маҳсулоти молии корхона.

Барои соҳаҳое, ки номгуӣ гуногуни маҳсулот истеҳсол менамоянд, пастшавии арзиши аслии маҳсулот бо арзиши аслии (маҳсулот) қисми муқоисавии маҳсулоти молӣ, муайян карда мешавад ва барои соҳаҳое, ки маҳсулоти якҷинса истеҳсол менамоянд, вазифаи нишондиҳандаҳои паст кардани арзиши аслиро нишондиҳандаҳои арзиши аслии воҳиди маҳсулот мебошад.

Барои баъзе корхонаҳое, ки вазни қиёсии маҳсулоти муқоисавӣ на он қадар калон аст вазифаи нишондиҳандаи паст кардани арзиши аслиро нишондиҳандаҳои хароҷоте, ки ба як сомонӣ маҳсулоти молӣ рост меояд, мебошад. Маҳсулоти муқоисавӣ, гуфта ҳамон молеро меноманд, ки дар соли гузашта истеҳсол карда шудааст. Арзиши аслии маҳсулоти соли нақшавиро бо арзиши аслии соли гузашта муқоиса карда, му-

айян менамоям, ки арзиши асли чӣ қадар паст шудааст ва сарфа аз арзиши аслии маҳсулот чӣ миқдор аст.

Пастшавии арзиши аслии маҳсулоти муқоисавӣ (A_m) бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$A_m = \frac{\sum A_0 \cdot M_m - \sum A_1 \cdot M_m}{\sum A_0 \cdot M_m} \times 100\%,$$

ки ин ҷо:

A_0 - арзиши аслии воҳиди маҳсулот дар марҳилаи муқоисавӣ, (соли гузашта);

A_1 - арзиши аслии воҳиди маҳсулот дар марҳилаи нақшавӣ;

M_m - миқдори маҳсулоти муқоисавӣ дар марҳилаи нақшавӣ.

Дар корхонаҳои саноатӣ чунин нишондиҳандаҳои хароҷоти маҳсулот истифода бурда мешаванд:

1) Арзиши аслии воҳиди маҳсулот. Ин нишондиҳанда дараҷа ва тағйирёбии хароҷотро барои истеҳсоли маҳсулоти корхона нишон медиҳад. Вай бо усули нархгузорӣ арзиши аслии воҳиди воҳиди маҳсулотро муайян мекунад. Ин нишондиҳанда сатҳ ва тағйирёбии хароҷотро дар истеҳсоли намудҳои алоҳидаи маҳсулот тавсиф медиҳад. Вай барои муайян кардани арзиши аслии маҳсулоти молӣ ва инчунин, барои асоснок кардани нархҳои яклухт мавриди истифода қарор мегирад.

2) Паст кардани арзиши аслии муқоисавии маҳсулоти молӣ. Ин нишондиҳанда пастшавии арзиши аслии маҳсулоти соли нақшавиро дар муқоиса бо соли гузашта нишон медиҳад. Ҳисоб бо формулаи зерин амалӣ мешавад.

$$\Pi = \frac{A_{a.g.} - A_{a.n.}}{A_{a.g.}} \times 100\%,$$

ки ин ҷо:

Π - фоизи пастшавии арзиши аслии муқоисавии маҳсулоти молӣ.

$A_{a.g.}$ - арзиши аслии муқоисавии маҳсулоти моли нақшавӣ, ки бо арзиши аслии миёнасолони маҳсулоти соли гузашта ҳисоб карда шудааст.

$A_{a.n.}$ - арзиши аслии маҳсулоти муқоисавии нақшавӣ, ки аз рӯи арзиши аслии нақшавии маҳсулоти соли нақшавӣ ҳисоб карда шудааст.

Ин нишондиҳанда дар корхонаҳое истифода бурда мешавад, ки дар ҳаҷми умумии истеҳсолот вазни қиёсии маҳсулоти муқоисавӣ зиёд аст.

3) Хароҷот барои як сомонӣ маҳсулоти молӣ. Дар амалияи хоҷагидорӣ ин нишондиҳанда васеъ истифода бурда мешавад, ки бо роҳи тақсими арзиши аслии куллии маҳсулоти молӣ ба ҳаҷми маҳсулоти моли корхона бо нархи амалкунандаи яклухт бо чунин формула муайян мегардад:

$$X = \frac{A_a}{M_m},$$

ки ин ҷо: A_a – Арзиши асли;

M_m – маҳсулоти молӣ.

Ин нишондиҳанда барои муайянкунии ҳаҷми умумии хароҷот ва даромаднокии корхона истифода бурда мешавад.

4) Арзиши аслии пурраи кулли маҳсулоти молӣ. Бо роҳи зарб намудани арзиши аслии нақшавии ҳар як намуди маҳсулот ба миқдори онҳо ва ҷамъ кардани (арзиши) натиҷаҳои аз онҳо ҳосилшуда, муайян карда мешавад.

5) Арзиши аслии пурраи маҳсулоти молии фуруҳташаванда. Бо роҳи ҷамъ кардани боқимондаи маҳсулоти тайёр дар аввали соли нақшавӣ ва арзиши аслии маҳсулоти молии соли нақшавӣ бо тарҳ кардани арзиши аслии боқимондаи маҳсулоти фуруҳтанашудаи тайёр, ки дар охири соли нақшавӣ муайян мегардад.

6) Сатҳи ниҳоии захираҳои моддӣ. Нишондиҳандаи номбурда таносуби андозаи нақшавии захираҳои моддиеро, ки дар таркиби арзиши аслии нақшавӣ нишон дода шудааст, ба арзиши маҳсулоти молӣ ифода мекунад.

Дар корхонаҳо ба нақшагирии хароҷоти маҳсулот дар 5 марҳила ба амал бароварда мешавад:

а) муайян намудани арзиши аслии маҳсулоти соли нақшавӣ нисбат ба дараҷаи нақшавии хароҷоти соли гузашта;

б) муайян намудани сарфаи хароҷот дар соли нақшавӣ аз ҳисоби таъсири омилҳои алоҳида;

в) муайян намудани арзиши аслии маҳсулоти фурушӣ дар соли нақшавӣ;

г) муайян намудани фоизи хароҷот ба як сомонӣ маҳсулоти фурушии соли нақшавӣ;

д) муайян намудани фоизи тағйирёбии хароҷот ба як сомонӣ маҳсулоти фурушии соли нақшавӣ.

Ба нақшагирии арзиши аслии маҳсулот бояд амиқу ҳаматарафа таҳлил карда шавад. Таҳлили арзиши асли дар ҳамбастагӣ бо таҳлили ҳамачонибаи техникую иқтисодии кори корхона, аз худ кардани сатҳи техника, ташкили истеҳсолот ва меҳнат, истифодабарии иқтидорҳои истеҳсоли, захираҳои моддӣ, сохтор ва сифати маҳсулот ва ғайра гузаронида мешавад.

8.4. Омилҳои камкунии арзиши аслии маҳсулот

Пеш аз ҳама, қайд кардан зарур аст, ки роҳбарият ва менеҷерони корхона бояд дарк созанд, ки идоракунии хароҷоти истеҳсолот ва фуруши маҳсулот бо мақсади паст кардани хароҷот яке аз қисмҳои таркибии идоракунии тамоми корхона аст.

Барои ҳалли масъалаи паст кардани хароҷоти истеҳсолот ва фуруш бояд барномаи умумӣ таҳия шавад, ки бо назардошти тағйиротҳои вазъияти корхона ҳар сол мавриди баррасӣ мебардад. Ин барнома бояд хусусияти ҳамачониба дошта бошад, ё ки бояд тамоми омилҳоеро, ки пастшавии хароҷоти истеҳсолот ва фурушро ба миён меоранд, ба ҳисоб гирад.

Мафҳум ва моҳияти барнома бо хусусияти корхона, вазъи ҳозираи вай ва ояндааш вобаста аст, лекин дар нақшаи умумии барномаи пасткунии арзиши аслии маҳсулот бояд чунин лаҳзаҳо акс ёбанд:

- маҷмуи чорабиниҳо барои дуруст истифода бурдани захираҳои моддӣ (ҷорӣ кардани техника ва технологияи навин, ки имконият медиҳанд ашёи хом, масолеҳ, сӯзишворӣ ва энергия беҳтар истифода бурда шавад, такмил додани базаи меъёрии корхона), ҷорӣ кардан ва истифода бурдани масолеҳ, беҳтар кардани сифати маҳсулот ва кам кардани фоизи маҳсулоти нуқсондор;

- чорабиниҳое, ки ба муайян кардан ва дастгирии андозаи дурусти корхона алоқаманд буда, вобаста ба ҳаҷми истеҳсолот имконият медиҳанд, ки хароҷот кам шавад;

- чорабиниҳое, ки ба беҳтар истифодабарии фондҳои асосӣ вобастаанд: озод кардани корхона аз мошину таҷҳизотҳои зиёдати; ба иҷорадиҳии амволи корхона; беҳтар кардани сифати хизмат ва таъмири воситаҳои асосӣ, таъмин кардани коршоямии мошин ва таҷҳизот; баланд бардоштани сатҳи ихтисоснокии коргароне, ки ба мошину таҷҳизот хизмат мерасонанд; истифода бурдани истеҳлоки босуръат;

- чорабиниҳое, ки ба беҳтар истифодабарии қувваи коргарӣ вобастаанд дастгирӣ ва муайян кардани миқдори дурусти коргарон; баланд бардоштани сатҳи ихтисос; зиёд кардани ҳосилнокии меҳнат бо таносуби музди миёнаи меҳнат; такмил додани асоси меъёрӣ; беҳтар намудани шароити меҳнат; механиконӣ ва автоматикунонии ҷараёни истеҳсолот;

- чорабиниҳое, ки ба такмил додани ташкили истеҳсолот ва меҳнат вобастаанд;

Ғайр аз ин, барномаи ҳамаҷонибаи паст кардани хароҷоти истеҳсолот бояд механизми амалигардониро дошта бошад.

Инчунин, қайд кардан лозим аст, ки ба амал баровардан ва ба нақшагирии чорабиниҳои алоҳида гарчанде самараи муайян дошта бошанд ҳам, вале пурра масъаларо ҳал карда наметавонанд. Бо назардошти талаботи бозор ва таъмин намудани даромаднокии навъҳои маҳсулот, корхона бояд доимо дар ҷустуҷӯи роҳҳои истифодабарии омилҳои камкунии арзиши аслии маҳсулот бошад.

Боби 9. Нарх ва сиёсати нархгузорӣ дар

фаъолияти корхона

9.1. Моҳият ва функцияҳои нарх

9.2. Таркиб ва сохтори нарх

9.3. Сиёсат ва стратегияи нархгузорию корхона

9.1. Моҳият ва функцияҳои нарх

Яке аз омилҳои асосии иқтисоди бозорӣ нарх ва стратегияи нархгузорӣ буда, вай манбаи асосии маълумот барои қабули қарорҳои идоракунии ба шумор меравад. Нарх ва стратегияи нархгузорӣ қисми таркибии фаъолияти бозоршиносии корхона мебошад. Нархҳо бо самтҳои асосии фаъолияти корхона алоқаи зич дошта, ба натиҷаҳои тичоратию молиявии корхона таъсири бевосита мерасонад.

Ҳар як корхона муаммоҳои нархгузориюро бо тарзи хос ҳал менамояд. Дар корхонаҳои хурд, асосан, стратегияи нархгузорӣ аз тарафи роҳбарият муайян карда мешавад. Дар корхонаҳои бузург ин масъала аз тарафи роҳбарияти зинаи миёна ҳалли худро меёбад, вале мақсади сиёсати нархгузорӣ аз тарафи роҳбари корхона муайян мегардад.

Барои муайян намудани моҳияти нарх иқтисоддонон фикру ақидаҳои зиёд пешниҳод намудаанд, ки дар давраҳои гуногун истифода шудаанд. Дар айни замон, асосан, назарияи хароҷоти нарх, ки бо номи асосгузори назарияи иқтисодӣ А.Смит, Д.Рикардо, К.Маркс алоқамандии зич дорад, хеле ташаккул ёфтааст. Аз рӯи ин назарияи илмӣ арзиши мол ин меҳнати дар мол таҷассумёфтаи молистеҳсолкунанда мебошад. Нарх дар ин ҳолат бо хароҷоти миёнаи корхонаҳои ин молро истеҳсолкунанда муайян карда мешавад.

Ба арзиши мол миқдоран ва сифатан баҳо додан зарур аст. Дар ҳолати яқум миқдори меҳнати дар мол таҷассумёфта омилҳои асосист, зеро арзиши истеъмолии молро ташкил менамояд (қобилияти қонез намудани ягон талаботи одамон).

Хусусияти сифати арзиш ифодакунандаи муносибатҳои истеҳсолии байни одамони мубодилакунандаи молҳо мебошад

ва ҷараёни мубодила маҳсулотро ба мол табдил дода, арзиши истеъмолиро ба арзиши мубодилавӣ мубаддал мегардонад. Та-носубе, ки барои иваз намудани молҳои гуногун зарур аст, ар-зиши мубодилавиرو ташкил медиҳад.

Асосан, ҳар як мол ба миқдори муайяни моле иваз карда мешавад, ки воситаи мубодилаи молҳои гуногун аст – яъне пул. Пас, нарх ифодакунандаи миқдори муайяни пул аст, ки барои ҳуқуқи истифодаи моли дигар ҳамчун моликият дода мешавад.

К. Маркс дар «Капитал» таърифи зерини нархро овардааст: «Нарх ифодаи пулии арзиши мол аст». Аз рӯи ин ақидаи К.Маркс таълимоти ӯ дар бораи характери духела доштани меҳнат барои фаҳмондани бисёр ҳодисаҳои иқтисодӣ ёрӣ ме-расонад, вале илми давраи шуравӣ ин ақидаро эътироф наму-да, мафҳумҳои нарх, инкишофи илмӣ-техникӣ, фарсоиши маънавӣ ва ғайраро аз ҷумлаи ҳодисаҳои табиати духелагӣ дошта ҳисобида, аз мадди назар дур намудаанд.

Ба ғайр аз ин таърифи классикии нарх, дар адабиёти иқтисодӣ боз таърифҳои зиёди нарх оварда шудаанд. Вале то ҳол дар адабиёти муосири иқтисодӣ мафҳуми пурраи нарх ва таърифи илмии аз тарафи ҳама эътирофшуда ҳанӯз мавҷуд нест. Ҳоло яке аз таърифҳои паҳншудаи нарх дар адабиёти иқтисодӣ чунин аст: «Нарх баробар аст ба хароҷоти истеҳсолкунанда ҷамъи санъати менечер».

Ба ақидаи мо таърифи нарх, ки мафҳуми пурраи онро дар шароити бозор муайян менамояд, чунин аст: «Нархи моли мушаххас – ифодаи пулии маҷмӯи омилҳои нархро муайянку-нанда мебошад, ки дар айни ҳол амал менамоянд».

Моҳияти иқтисодии нарх дар вазифаҳои асосии он ифода меёбад. Вазифаҳои нарх бо амалиёти қонунҳои объектии иқтисодӣ зич алоқаманд аст, зеро ин қонуниятҳо мавқеи нарх-ро дар механизми хоҷагидорӣ муайян менамоянд.

Вазифаҳои нарх ин маҷмӯи хусусиятҳои умумист, ки ба тав-ри объективӣ ба нарх ҳамчун категорияи иқтисодӣ хос аст. Вазифаҳои асосии нарх инҳоянд:

- 1) Баҳисобгирӣ ва ченаки хароҷот;
- 2) Азнавтақсимкунӣ;
- 3) Ҳавасмандгардонӣ;
- 4) Мувозинатӣ;

5) Чойгиркунии истеҳсолот.

Байни вазифаҳои асосии нарх алоқамандӣ мавҷуд буда, дар шароити иқтисодӣ бозорӣ ин алоқамандиро вобаста ба мувозинати талабот ва тақлифот бояд омӯхт.

9.2. Таркиб ва сохтори нарх

Ҳама гуна нарх аз маҷмӯи унсурҳо иборат аст, ки таркиби онро ташкил медиҳанд. Дар ин ҳолат вобаста ба намуди нарх аз рӯи хусусияти гардиши хизматрасонӣ таркиби он метавонад тағйир ёбад, чунки ба нарх унсурҳои гуногун дохил мешаванд. Таносуб байни унсурҳои асосии нарх, ки бо фоиз ё ҳиссаҳо ифода карда мешаванд, сохтори нархро ташкил медиҳад.

Таҳлили сохтори нарх марҳилаи муҳими асосноксозии он мебошад, зеро дар ин ҳолат аҳамияти ҳар як унсурро муайян намуда, ба дараҷа ва инкишофёбии нархҳо баҳо додан мумкин аст. Хусусан, ин таҳлилу ҳисобҳо ҳангоми муайянсозии нархи молҳои яхела ва яқдигарро ивазкунанда заруранд.

Барои таҳлили бехтари унсурҳои асосии нарх зарур аст, ки ҳар яки онҳоро ба таври мушаххас баррасӣ намоем (нигаред ба нақшаи 9.1.).

Ҳангоми таҳлили сохтори нарх зарур аст, ки пеш аз ҳама, нархи (яклухти) фурӯши истеҳсолкунандаро дида бароем. Аз рӯи моҳияти иқтисодӣ ин нарх барои бисёр молҳои таъиноти истеҳсоли-техникӣ нархи ниҳой буда, аз арзиши асли ва фоида иборат аст.

$$\text{Нарх} = \text{А} + \text{Ф}$$

Арзиши асли – ин ифодаи пулии хароҷоти захираҳои табиӣ, ашё, масолахҳо, сӯзишворӣ, қувваи барқ, фондҳои асосӣ, захираҳои меҳнатӣ, инчунин дигар хароҷотест, ки дар ҷараёни истеҳсоли маҳсулот, корҳо ва ҳадамот сарф мешаванд. Ҳангоми муайян намудани хароҷоте, ки ба арзиши асли дохил мешавад, зарур аст, ки аз дастурамали таркиби хароҷот истифода карда шавад.

Арзиши истеҳсол ва фурӯши мол	Фоидаи (зарари) истеҳсолкунанда	Аксиз	Андоз аз арзиши иловагардида	Иловапулиҳои миёнаравон	Иловапулиҳои савдо
Нархи (яклухти) фурӯши истеҳсолкунанда			↑	↑	↑
Нархи (яклухти) фурӯш (бе андоз аз арзиши иловашуда)			↑	↑	↑
Нархи (яклухти) фурӯш (бо андоз аз арзиши иловашуда)			↑	↑	↑
Нархи харид (хариди яклухт)			↑	↑	↑
Нархи чакана			↑	↑	↑

Нақшаи 9.1. Унсурҳои асосии нархи маҳсулот

Хароҷот барои истеҳсоли маҳсулот дар асоси ду унсур муайян карда мешавад:

- а) аз рӯи унсурҳои иқтисодӣ;
- б) аз рӯи моддаҳои нархгузорӣ.

Ба таркиби хароҷот аз рӯи унсурҳои иқтисодӣ инҳо дохиланд:

- хароҷоти ашёи хом бе партовҳои молӣ;
- хароҷот барои музди меҳнат;
- ҳиссаҷудокуниҳо барои суғуртаи иҷтимоӣ ва фонди нафақа;
- маблағи истеҳлоки фондҳои асосӣ;
- дигар хароҷот.

Гуруҳи дуюми хароҷот барои муайян намудани арзиши асли, яъне моддаҳои нархгузорӣ хароҷоти зеринро дар бар мегирад:

- масолеҳҳо, маснуоти харидашудаю нимтайёр ва хизмати хусусияти истеҳсолидоштаи корхонаҳои беруна;

- хароҷот барои музди меҳнати коргарони бевосита ба истеҳсоли маҳсулот машғул буда;
- ҳиссаҷудокуниҳо барои бимаи иҷтимоӣ ва фонди нафақа;
- хароҷот барои нигоҳдорӣ ва истифодабарии мошини дастгоҳҳо;
- хароҷоти умумиистеҳсолӣ;
- талафот аз нуқсон (брак);
- хароҷоти умумихоҷагӣ;
- арзиши аслии истеҳсолӣ;
- хароҷоти тиҷоратӣ;
- арзиши аслии пурра.

Гуруҳбандии хароҷот аз рӯи унсурҳои иқтисодӣ хароҷоти умумии корхонаро инъикос намуда, дар асоси он арзиши аслии як воҳиди маҳсулотро муайян намудан имконнопазир аст. Бинобар ин барои нархгузорӣ муайян намудани арзиши аслии маҳсулот дар асоси моддаҳои нархгузорӣ аҳамияти бештар дорад, чунки дар натиҷаи истифодаи ин усул хароҷот вобаста ба мавқеи харҷи он муттаҳид мегардад. Аҳамияти дигари истифодаи гуруҳбандии хароҷот аз рӯи моддаҳои нархгузорӣ аз он иборат аст, ки арзиши аслиро барои ҳаҷми умумии маҳсулот ё барои як воҳиди он муайян намудан мумкин аст.

Унсури дигари нарх ғоида буда, одатан, аз рӯи меъёри ғоида (даромадноки) назар ба арзиши асли ё дигар нишондиҳандаҳо муайян карда мешавад. Дар шароити бозор ғоида мақсади асосии истеҳсолот буда, инчунин, танзимгари асосии бозор мебошад.

9.3. Сиёсат ва стратегияи нархгузорию корхона

Дар шароити бозор корхона, асосан, ду сарчашмаи афзунсозии ғоидаро соҳиб аст:

- 1) баландшавии нархи молу хизмат зери таъсири омилҳои гуногун;
- 2) камкунии арзиши аслии маҳсулот бо роҳи усулҳои мухталиф.

Аз ин рӯ, шаклгирии нархи маҳсулот дар корхона раванди ҳаётан муҳим ба ҳисоб меравад, зеро нарх на танҳо чун сарчашмаи зиёдкунии ғоида, балки чун шартӣ ғуруши

бомуваффақонаи мол низ баромад мекунад. Дар ин ҳолат, нарх чун воситаи тактикӣ ба корхона як қатор бартариҳоро фароҳам меорад:

а) дар тафриқа аз аксар усулҳои ҳавасмандкунандаи талабот истифодаи нарх хароҷоти иловагиро талаб намекунад;

б) истеъмолкунандагонро нисбат ба тарғиботи (реклама) фардияти маҳсулот нархи он бештар ҷалб менамояд;

в) ҳатто дар ҳолате, ки дигар усулҳои ҳавасмандкунии талабот ба мисли ташкили фурӯшу тарғиботи фаврӣ асосиянд, нархро метавон чун воситаи тавоноии дастгирикунандаи онҳо истифода бурд.

Таъсири нарх ба истеъмолкунанда чӣ гуна зоҳир мешавад? Ифодаи ин таъсирро дар муқаррарсозии сатҳи мувофиқи он метавон мушоҳида кард. Зеро нархи муқарраршаванда бояд писанду даромади аз хариди ин маҳсулот пешбинишавандаи харидорро ифода намояд.

Яке аз роҳҳои бадастовариини ин мақсад дар он зоҳир меёбад, ки нархро дар қатори сифату хусусиятҳои истеъмолӣ, ҳамчун, хусусияти ҷудонопазири маҳсулот ҳисоб кардан лозим аст. Ҳақиқатан, агар нархи мол хеле гарон бошад, пас ин мол ё тамоман ба фурӯш намеравад ё ба миқдори хеле кам харидорӣ мешавад. Дар фаъолияти хоҷагидории корхонаҳо стратегияҳои гуногуни нархгузорӣ истифода мегарданд:

а) стратегияи нархҳои баланд. Ин стратегия дар назар дорад, ки қисми зиёди мол дар ибтидо бо нархи баланд фурӯхта шуда, баъдтар он тамоюли пастравӣ мегирад, яъне корхона дар зинаи аввал фоидаи зиёд ба даст меорад. Ин стратегия дар шароити сатҳи баланди талаботи ҷорӣ, пазироии нархи гарон аз ҷониби харидорон чун нишондиҳандаи сифати баланди мол имконпазир ва асосан, ба молҳои нави бо патентҳо ҳифзшуда хос аст;

б) стратегияи нархҳои арзон ё худ стратегияи ба бозор «воридшавӣ». Ин кор бо мақсади ҳавасмандсозии талабот карда мешавад, ки дар бозорҳои дорои ҳаҷми зиёди истеҳсол ва сатҳи баланди мунъатифии талабот самараи хуб медиҳад. Зеро харидорон ба пастшавии нарх фавран эътино намуда, талаботро зиёд мекунанд. Корхона бошад аз ҳисоби истеҳсолоти омтавӣ сатҳи пасти нархро нигоҳ медорад;

в) стратегияи нархҳои тафрикавӣ, ки дар муқаррарсозии нархҳо дар пайвастагӣ бо тахфифҳои иловапулиҳо бар сатҳи миёнаи нарх дар бозорҳои гуногун ва сегментҳои он ифода меёбад;

г) стратегияи нархҳои имтиёзнок барои харидороне истифода мешавад, ки корхона ба идома додани муносибат бо онҳо ҳавасманд асту молҳоро бо нархҳои имтиёзнок пешкаш менамояд;

д) стратегияи нархҳои мунъатиф. Нархҳо вобаста аз имконоти харидории истеъмолкунандагон гузошта мешаванд;

е) стратегияи нархҳои мӯътадил, доимӣ ва стандартӣ;

ж) стратегияи нархҳои ғайрияклухт. Мувофиқи ин стратегия харидор молро на бо нархи 100 сомонӣ, балки 99 сомонӣ меҳарад. Дар ин ҳолат, харидор ин нархро чун нархи арзон ё чун исботи ҳисобукитоби аниқии корхона ҳангоми нархгузорӣ қабул мекунад (бештар ин нарх таъсири раванӣ дорад, яъне адади яклухт ва ғайрияклухт таъсир гуногун дорад);

з) стратегияи нархҳои хариди оммавӣ;

к) стратегияи пайвастаи дараҷаи нарх бо сифати мол ва ғайра.

Пеш аз он, ки дар амалия ин ё он сиёсати нархгузорӣ истифода шавад, лозим аст, ки ҳамаҷуз тамоюли баландшавию пастишавии нархҳоро мушоҳида намуд. Нархҳои додугирифтҳои ҳақиқӣ, музоядаҳо, биржаҳо ва дигар намуди онҳоро мушоҳида карда, оиди ҷараёни инкишофи нархҳо тасаввуроти комил гирифтани мумкин аст.

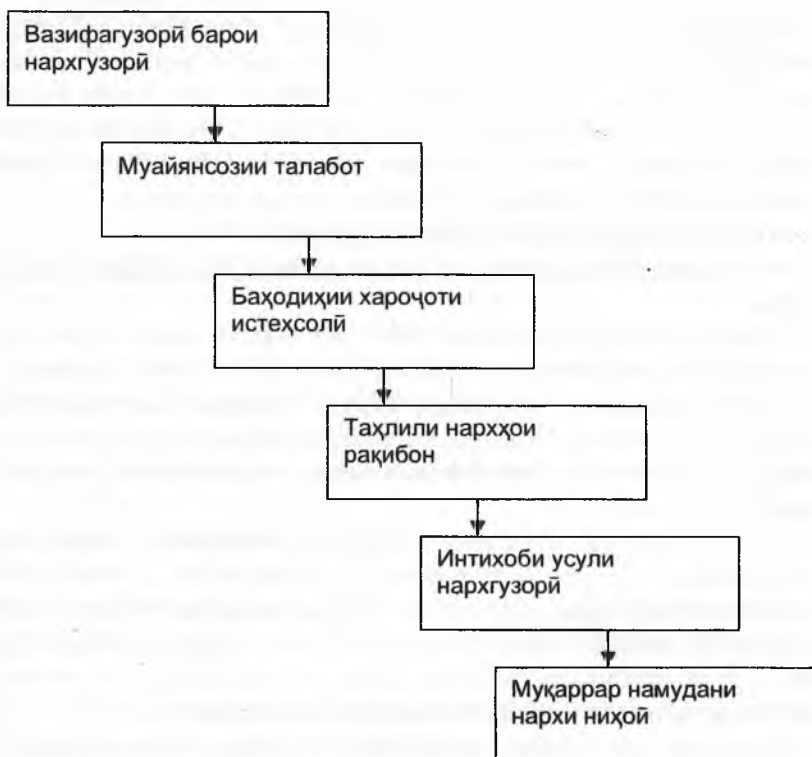
Дар иқтисоди корхона қоидаи ибтидоии нархгузорӣ пӯшонидани хароҷоти истеҳсоли фуруши молу хизмат ва гирифтани фоида дар ҳаҷмест, ки барои такрористеҳсоли васеъ, пардохти андозҳо кифоят намояд. Ин вазифаҳо бо роҳи ба таври зарурӣ муқаррар кардани нархҳои маҳсулоти дар корхона истеҳсолшаванда амалӣ сохтан имконпазир аст.

Ҷараёни нархгузорӣ ба ҳисобгирии омилу вазъиятҳои гуногун ва баъзан мухталифро тақозо мекунад. Дар ҳолати фавқфоида (Ф) вобастааст аз сатҳи нарх (Н), хароҷоти истеҳсоли (А_а) ва миқдори молҳои фурухташуда (Q):

$$\Phi = \Phi(N - A_a) \times Q$$

Бояд зикр намуд, ки агар дараҷаи хароҷоти истеҳсолӣ аз кӯшиши худӣ корхона вобаста бошад, ташаккули сатҳи нарх ва ҳаҷми фурӯш бо арзаву тақозои бозор иртиботи зич дорад. Аз ин рӯ, кӯшиши ба даст овардани фоидаи бештар аз корхона амалӣ кардани сиёсати нархгузори мувофиқ ва риояи пайдарҳамии коркард ва ҳисобкунии нархро талаб мекунад.

Таҷрибаи нархгузори аксар ширкатҳои пешқадами ҷаҳонӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки чунин пайдарҳамии муайян намудани коркарду ҳисобкунии нарх ба мақсад мувофиқ аст (нигаред ба расми 9.1.).

Расми 9.1. Пайдарҳамии коркард ва ҳисобкунии нарх.

1) Ҳангоми вазифагузорӣ барои нархгузорӣ бояд ба ҳисоб гирифт, ки дар фаъолияти тиҷоратии корхона нарх чӣ нақше дорад. Тавре қайд намудем, нарх як қатор вазифаҳоро иҷро ме-

кунад. Нарх ба ғайр аз он, ки дар муайянсозии бузургии фонда омили муҳим аст (нархи баланд – фондаи бисёр), инчунин, воқитаи ҳавасмандкунии талабот мебошад. Ба тарзи дигар гӯем, дар ин марҳила таъиноти нарх ва коркарди сиёсати нархгузори корхона амалӣ мегардад.

2) Ҳангоми муайян намудани талабот ба молҳои корхона диққатро бояд ба он равона сохт, ки кадом омилҳо ба талабот таъсир мерасонанд: шумораи истеҳсолкунандагони ҳамин намуди мол, анъанаҳои миллӣ, одатҳои харидорон, мавсим, шароитҳои иқлимӣ ва ғайра.

3) Ҳангоми баҳодиҳии хароҷоти истеҳсолии маҳсулот бояд ҳамчун асос арзиши аслии соҳавии ҳамин намуди маҳсулотро гирифт ва қиёс намуд. Зеро нархи бозории маҳсулот ифодакунандаи суммаи хароҷоти истеҳсолии ин молҳо мебошад. Меъёри миёнаи фонда дар иртибот бо фондмусаллаҳӣ, фондғунҷоиш, сохтори техникийи гуногуни корхонаҳо барои ҳар як гуруҳи молҳо, барои ҳар як соҳа алоҳида аст. Аз ин ҷо хулоса мебарояд, ки корхонаҳои хароҷоти истеҳсолиашон ба хароҷоти ҷамъиятӣ баробар ё аз он паст соҳиби фонда мешаванд аз он баланд зарар мебинанд. Яъне ҳудуди поёнии нархгузори маҳсулоти корхона бузургии хароҷоти истеҳсолии он ва ҳудуди болоӣ – нархи бозорист, ки таҳти таъсири талаботу тақлифот ва сатҳи рақобатии истеҳсолкунандагони маҳсулоти монанд шакл мегирад.

4) Ҳангоми баҳодиҳии нархҳои рақибон диққати асосиро ба маҷмӯи таҳфифҳои аз ҷониби онҳо пешкашшаванда бояд равона сохт. Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ беш аз 20 намуди гузаштҳои нархӣ воқеъ шудаанд, ки асоситарини онҳо инҳоянд:

- таҳфифи нархномавӣ ва маълумотӣ;
- ҳангоми харид бо пули нақд харидор метавонад соҳиби таҳфифи «сконто» гардад. Масалан, баёни мухтасари «3/12, нетто 30» он маъноро дорад, ки пардохтро метавон дар давоми 30 рӯз адо намуд, аммо агар харидор дар давоми 12 рӯз нархи молро пардозад, соҳиби 3 % таҳфиф мешавад;
- таҳфифҳои бонуспӣ барои гардиш ба харидорони доимӣ вобаста аз гардиши фуруш пешкаш мегарданд;
- таҳфифҳои афзоянда вобаста аз миқдор, мусалсаливу ҳаҷми харид ба харидорон дода мешаванд;

бд - тахфифи содиротӣ ҳангоми фуруши мол барои содирот;

вд - тахфифҳои махсус – аз ҷониби фурушанда ба харидороне дода мешаванд, ки фурушанда дар маҷмӯъ аз онҳо манфиатдор аст;

гд - тахфифҳои ниҳонӣ ба харидор дар шакли намунаҳои бе-пул вогузор мегарданд.

Ҳамчунин, тахфифҳои маҷмӯъ низ мавҷуданд, ки дар созишномаҳо сабат намешаванду бо созиши шифоҳӣ амалӣ мегарданд. Дар таҷрибаи хоҷагидорӣ илованархҳо кам вомехӯранду он ҳам бошад барои беҳкарди сифати маҳсулот, баъзан, барои ҳавасмандкунӣ пардохт мешаванд.

Дар иртибот бо гуфтаҳои боло ҳар як корхонаро зарур аст, ки сиёсату стратегияи нархгузорию худро соҳиб бошад.

Дар ин ҳаҷми китоб ба таҳлили муфассал баъзе аз ин масъалаҳо ҷой дода шудаанд. Дар ин ҳаҷми китоб ба таҳлили муфассал баъзе аз ин масъалаҳо ҷой дода шудаанд. Дар ин ҳаҷми китоб ба таҳлили муфассал баъзе аз ин масъалаҳо ҷой дода шудаанд.

Дар ин ҳаҷми китоб ба таҳлили муфассал баъзе аз ин масъалаҳо ҷой дода шудаанд.

Дар ин ҳаҷми китоб ба таҳлили муфассал баъзе аз ин масъалаҳо ҷой дода шудаанд.

Дар ин ҳаҷми китоб ба таҳлили муфассал баъзе аз ин масъалаҳо ҷой дода шудаанд.

Дар ин ҳаҷми китоб ба таҳлили муфассал баъзе аз ин масъалаҳо ҷой дода шудаанд.

Дар ин ҳаҷми китоб ба таҳлили муфассал баъзе аз ин масъалаҳо ҷой дода шудаанд.

Дар ин ҳаҷми китоб ба таҳлили муфассал баъзе аз ин масъалаҳо ҷой дода шудаанд.

Дар ин ҳаҷми китоб ба таҳлили муфассал баъзе аз ин масъалаҳо ҷой дода шудаанд.

Дар ин ҳаҷми китоб ба таҳлили муфассал баъзе аз ин масъалаҳо ҷой дода шудаанд.

Боби 10. Ташаккули натиҷаҳои ниҳоии фаъолияти корхона

10.1. Моҳият, аҳамият ва нақши даромад дар корхона

10.2. Сарчашмаҳои ташаккули фоидаи корхона

10.3. Таҳлили даромади корхона

10.4. Самтҳои тақсими фоида дар корхона

10.1. Моҳият, аҳамият ва нақши даромад дар корхона

Дар соҳаи истеҳсолоти моддиву муомилот дар рафти фаъолияти корхона даромад ба вучуд оварда мешавад. Натиҷаи бо ҳам пайвастшавии омилҳои истеҳсолот (меҳнат, сармоя, захираҳои табиӣ) ва фаъолияти фойданоки истеҳсолии субъекти хоҷагидорӣ маҳсулоти тайёр ба шумор меравад, ки дар шароити ба истеъмолкунандагон фурӯхта шуданаш ба мол табдил меёбад. Фурӯши маҳсулоти тайёр, корҳои иҷрошуда ва хизматҳо имкон медиҳанд, ки натиҷаҳои молиявии фаъолияти корхона муайян карда шаванд.

Дар зинаи фурӯш арзиши мол маълум мегардад, ки он таҷассуми арзиши меҳнати воқеӣ мебошад.

Арзиши меҳнати ҳақиқӣ арзиши аз нав ба вучуд омадаро ифода намуда ва ба ду қисм ҷудо мешавад. Қисми аввал музди кори коркунонро, ки дар истеҳсол намудани маҳсулот иштирок кардаанд, дар бар мегирад. Андозаи он ба як қатор омилҳои, ки барои такрористеҳсоли қувваи коргарӣ зарур аст, вобастагӣ дорад. Ба ин маънӣ, барои корхона вай як қисми хароҷоти истеҳсоли маҳсулотро дар бар мегирад. Қисми дуввуми арзиши аз нав ба вучуд омадаро арзиши ҳолис ифода мекунад, ки танҳо дар натиҷаи фурӯхтани маҳсулот амалӣ гардида, маънои эътирофи ҷамъиятӣ ва фойданокии онро дорад.

Дар сатҳи корхона дар шароити муносибатҳои молияи пулӣ даромади ҳолис шакли фойдаро мегирад.

Дар бозори молҳо корхона ҳамчун истеҳсолкунандаи мол нисбатан мустақилона амал мекунад. Нархи маҳсулотро аниқ муайян карда, маҳсулотро ба истеъмолкунандагон мефурӯшад

ва дар ин ҳол пул ба даст меорад, ки ин маъноӣ ба даст даровардани даромадро надорад. Барои муайян намудани натиҷаҳои молиявӣ даромади ба даст даровардашударо бо хароҷоти барои истеҳсол ва фурӯши он сарфшуда, ки ба худ шакли арзиши аслии маҳсулотро мегирад, муқоиса кардан даркор аст. Вақте, ки даромади ба даст овардашуда аз арзиши аслии зиёд бошад, натиҷаи молиявӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки фаъолияти корхона дар ин давра даромаднок аст.

Корхонаҳо ҳамеша дар назди худ мақсад мегузоранд, ки даромадашон аз хароҷоти истеҳсолию ғайриистеҳсолии ниҳой зиёд бошад, вале мутаассифона на ҳамеша ба ин комёб мешаванд.

Агар даромад ба арзиши аслии баробар шавад, дар ин ҳолат маълум мегардад, ки ба корхона муяссар гардидааст, ки танҳо хароҷоти сарфкардашударо барои истеҳсол ва фурӯши маҳсулот боз гардонад. Дар мавриди безарар фурӯхтани маҳсулот, даромад ҳамчун сарчашмаи тараққиёти истеҳсолот, тараққиёти илмию техникӣ ва иҷтимоӣ хизмат мекунад. Дар мавриди харҷи бештаре, ки аз даромад зиёдтар аст, корхона зарар мебинад, ки ин натиҷаи манфии молиявӣ мебошад ва ин корхонаро дар ҳолати вазнини молиявӣ гузошта, оқибат онро муфлис мегардонад.

Даромад ҳамчун категорияи муҳими муносибатҳои бозорӣ вазифаҳои муайяноро иҷро менамояд.

Якум, даромад самаранокии иқтисодиро дар рафти фаъолияти корхона нишон медиҳад. Вале тамоми паҳлӯҳои фаъолияти корхонаро бо ёрии даромад баҳо додан ғайриимкон аст. Ин гуна нишондоди умумӣ вучуд дошта ҳам наметавонад. Маҳз барои ҳамин ҳам дар вақти таҳлили фаъолияти истеҳсолию тичоратӣ ва молиявӣ дар корхона маҷмӯи нишондиҳандаҳои истифода бурда мешавад.

Аҳамияти даромад аз он иборат аст, ки вай натиҷаи охирини ҷамъбасти молиявиро ифода менамояд. Дар баробари ин ба андозаи даромад, ҷараёни инкишофи он омилҳои таъсир мерасонанд, ки ба ҷидду ҷаҳди корхона вобастагӣ доранд ва ё вобастагӣ надоранд.

Дар амал вазъи бозор, сатҳи нарх ба доираи нуфузи корхона дохил намешаванд. То андозаи муайян омилҳои зерин ба кор-

хона вобастагӣ доранд, ба монанди сатҳи нарх ба маҳсулоте, ки ба фуруш бароварда мешавад, музди кор, дараҷаи хоҷагидорӣ оқилона, роҳбарии босалоҳияти менеҷерҳо, ба рақобат тоб оварда тавонистани маҳсулот, такмили ташкили илмӣ истеҳсолот ва меҳнат, самарабахшии он, ҳолат ва сермаҳсулии банақшагирии истеҳсолию молиявӣ.

Дуюм, даромад вазифаи ҳавасмандгардониро иҷро менамояд. Мазмунан аз он иборат аст, ки вай дар як вақт ҳам натиҷаи молиявӣ ва ҳам таркиби асосии захираҳои молиявии корхона ба ҳисоб меравад. Таъмини ҳақиқии қоидаи маблағгузорӣ аз рӯи даромади ба даст овардашуда муайян карда мешавад. Ҳиссаи даромади умумӣ, ки дар шакли ғоида дар ихтиёри корхона мемонад, баъди пардохти андозҳо ва дигар ӯҳдадорихоӣ қарзидихӣ, бояд барои маблағгузорӣ, васеъ намудани фаъолияти истеҳсоли, тараққиёти илмӣ-техникӣ ва иҷтимоии корхона, ҳавасмандгардонии моддии коркунон кифоя бошад.

Сеюм, даромад яке аз сарчашмаҳои ташаккулёбии бучети зинаҳои гуногун ба ҳисоб меравад. Вай ба бучет дар шакли андоз дохил шуда, барои маблағгузорӣ ва қонеъ гардонидани талаботи истеъмолкунандагони ҷамъиятӣ, таъмини ниғаҳдорӣ дастгоҳи давлатӣ, барои иҷроӣ барномаҳои давлатии инвеститсионӣ, истеҳсоли, илмӣ-техникӣ ва иҷтимоӣ равона карда мешавад.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ аҳамияти даромад бузург аст. Молистеҳсолкунандагон барои ба даст овардани даромад ҳавасманданд, бинобар ин онҳо кӯшиш менамоянд, ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулотро зиёд намоянд, молҳоеро истеҳсол намоянд, ки ба истеъмолкунандагон бисёр лозим бошанд ва молҳои истеҳсол мекардагашонро бо харҷи камтар тавлид намоянд. Дар шароити рақобати мутараққӣ бо ин роҳ на танҳо корхона ба мақсади худ мерасад, балки дар баробари ин эҳтиёҷоти ҷамъиятӣ қонеъ гардонида мешавад.

Барои корхона даромад омили нишондиҳандаи он аст, ки дар кучо ва чӣ тавр имконоти коҳиш додани андозаи арзиш мавҷуд аст. Зарар дидани корхона низ нақши муассири худро дорад, зеро камбудихоӣ маблағгузорӣ, ташкили истеҳсолот ва фуруштани маҳсулот ошкор мегардад. Ноустуворӣ иқтисодӣ, вазъияти инҳисорӣ молистеҳсолкунандагон ташкил ёфтани

даромадро ҳамчун даромади холис халалдор мекунад ва ба он оварда мерасонад, ки молистеҳсолкунандагон кӯшиш меку-
нанд, ки даромадро, асосан, аз ҳисоби баланд бардоштани нарх
ба даст дароранд.

Нишондиҳандаи муҳимтарини молиявӣ ин фоидаи
тавозунӣ ба ҳисоб меравад.

Фоида (зарар) аз фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо) ҳамчун
фарқияти байни пули ба даст омада, аз ҳисоби фурӯши
маҳсулоти тайёр ва арзиши аслии пурраи истеҳсолӣ фаҳмида
мешавад.

Аз ин ҷо бармеояд, ки пайдоиши он бо даромади умумии
корхона аз ҳисоби фурӯши моли худ бо нархҳои, ки дар асоси
талабот ва пешниҳод ба вуҷуд омадааст, вобастагӣ дорад. Да-
ромади умумии корхона – пули ба даст омада аз ҳисоби
фурӯхтани маҳсулот, шакли холиси маҳсулоти корхона ба шу-
мор рафта, маош барои меҳнат ва фоида дар бар мегирад.
Алоқамандии байни онҳо дар расми 10.1. нишон дода шудааст.

	Даромади умумӣ	
Хароҷоти моддӣ	Музди меҳнат	Фоида
Харҷи истеҳсолот (арзиши асли)	Даромади холис	
Ҳамаи моли фурӯхташуда		

Расми 10.1. Алоқамандии зинаҳои ташаккулёбии даромад.

Коллективи меҳнатӣ барои баланд бардоштани дараҷаи
музди меҳнат, баланд бардоштани даромад ҳавасманд мебо-
шад, зеро он дар шароити рақобат сарчашмаи асосии васеъ
кардани истеҳсолот, баланд бардоштани дараҷаи неқӯаҳволии
кормандони корхона ба ҳисоб меравад. Аз ин бармеояд, ки
қисми асосии даромади умумии корхона ҳаҷми самаранокест,
ки дар натиҷаи фаъолияти истеҳсолию хоҷагидорӣ корхона
ба даст меояд.

Корхона дар шароити бозорӣ бояд ба он кӯшад, ки дар раф-
ти истеҳсолот аққалан ба ҳамон дараҷаи ҳаҷми фоида ноил
гардад, ки ба корхона имконият диҳад то мавқеи худро дар бо-

зори фурӯши молҳояш нигоҳ дорад, инчунин, тараққиёти мунтазами истеҳсолоти ӯро дар шароити рақобат таъмин карда тавонад. Ин маънои онро дорад, ки муттасаддиёну менеҷерони корхона бояд сарчашмаҳои ташаккули даромад ва роҳҳои ҷустуҷӯву дарёфти усулҳои беҳтар истифодабарии онро ёфта тавонанд.

10.2. Сарчашмаҳои ташаккули ғоидаи корхона

Дар шароити муносибатҳои бозорӣ, чӣ тавре, ки таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ду сарчашмаи асосии ба даст овардани даромад мавҷуд аст:

а) сарчашмаи яқум, аз ҳисоби инҳисорӣ будани фаъолияти корхона оид ба истеҳсоли ин ё он маҳсулот ба вучуд меояд. Доимо нигоҳ доштани ин сарчашма дар ҳолати нисбатан баланд, тақозо менамояд, ки маҳсулоти корхона ҳамеша таҷдид гардад, сиёсати навҷорисозӣ (иноватсионии) корхона бояд ҳамеша барои дар бозор рақобат карда тавоништан равона шуда бошад. Дар ин ҷо қувваи муҳолифаткунанда, ба монанди сиёсати ҷиддии инҳисории давлат ва рақобати афзояндаи корхонаҳои дигарро ба ҳисоб гирифтани лозим аст;

б) сарчашмаи дуҷум, ба фаъолияти бевоситаи истеҳсоли соҳибкорӣ алоқаманд аст. Дар амал вай тамоми корхонаҳоро дар бар мегирад. Самаранокии фаъолияти соҳибкории корхона аз донишҷуи вазъи бозор ва мувофиқ карда тавонишҷани тараққиёти истеҳсолот вобаста аст. Дар ин ҷо бештар ба гузаронидани тадқиқотҳои бозоршиносӣ бояд аҳамият дод.

Андозаи ғоида дар ин ҳолат аз ин омилҳо вобаста аст:

– яқум, аз интиҳоби дурусти самти истеҳсол намудани маҳсулот, интиҳоби маҳсулоти истеҳсолшаванда, ки ба он эҳтиёҷот зиёд аст;

– дуҷум, аз муҳайё намудани шароити хуби фурӯш ва барои рақобат тоб овардани мол ва хизматрасонӣ (нарх, мӯҳлати баровардани он, хизматрасонӣ ба харидорон, хизматрасонии баъди фурӯш ва ғайраҳо);

– сеҷум, аз ҳаҷми истеҳсолот (ҷӣ қадаре, ки ҳаҷми истеҳсолот зиёд бошад, ҳамон қадар даромад меафзояд);

– чорум, аз тариқи ҷоннок намудани истеҳсолот аз фаъолияти навҷорисозии (инноватсионии) корхона. Истифодаи навоарӣ тақозо менамояд, ки маҳсулоти истеҳсолшаванда пай дар пай таҷдид гардад, қобилияти рақобаттобоварии он афзуда, баланд бардоштани ҳаҷми фурӯш ва зиёд гардонидани миқдори даромад таъмин карда шавад.

Ғоида аз фурӯши маҳсулот (кор, хизмат) маъноӣ ғоидаи холисро дорад. Қисми боқимондаи ғоидаи тавозунӣ, асосан, аз навтақсимкунии даромади пештар ба даст омадаро ифода мекунад. Натиҷагири охиринаи молиявӣ фаъолияти хоҷагидорӣ корхона ғоидаи тавозунӣ ба шумор меравад.

Ғодаи тавозунӣ ин маблағи даромадҳои (зарарҳои) корхона ҳам аз фурӯши маҳсулот, ҳам аз даромаде (зараре) мебошад, ки ба истеҳсол ва фурӯши он вобастагӣ надорад. Дар зери мафҳуми фурӯши маҳсулот на танҳо фурӯши молҳои истеҳсолшуда, ки шакли молу ашё доранд, балки иҷрои кор, хизматрасонӣ низ фаҳмида мешавад. Даромади тавозунӣ ҳамчун натиҷаи охиринаи молиявӣ дар асоси ҳисобу китоби муҳосибавӣ тамоми амалиётҳои корхона бо моддаҳои тавозунро дар бар мегирад. Даромади тавозунӣ ба натиҷаи охиринаи кори молиявӣ корхона алоқаманд буда, дар тавозуни он ифода меёбад, ки он дар ҷамъбасти семоҳаи сол тартиб дода мешавад. Ғоидаи тавозунӣ се ҷузъи калонро дар бар мегирад: даромад аз фурӯши маҳсулот, иҷрои кор, хизматрасонӣ; даромад аз фурӯши воситаҳои асосӣ ва моликияти корхона; натиҷаҳои молиявӣ амалиётҳои ғайрифурӯшӣ.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ натиҷаҳои молиявӣ аз амалиётҳои ғайрифурӯшӣ барои корхона аҳамияти махсус дорад. Ба таркиби даромади ғайрифурӯшӣ бақияи ҷаримаҳои ситонидашуда ва додашуда, ҷаримаҳои аҳдшиканӣ ва ҷунин даромадҳо дохил мешавад:

а) ғоидаи солҳои гузашта, ки соли ҷорӣ ошкор карда шудааст;

б) даромад аз баҳодиҳии иловагии молҳо;

в) ғоизҳое, ки аз воситаҳои пулии дар суратҳисобҳои корхона мавҷуд буда гирифта мешавад;

г) даромад аз фарқияти мусбии қурби суратҳисоби асҷорӣ ва амалиётҳо бо асҷори хориҷӣ.

Ба даромадҳои ғайрифурӯши корхона даромад аз қоғазҳои қиматнок ва даромад аз ба иҷора додани амвол низ дохил мешавад.

Ҷараёни ташаккули фоидаи корхонаро дар расми 10.2 мушоҳида намудан мумкин аст.

Фоида аз фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо) – ин натиҷаи молиявӣ аст, ки аз фаъолияти асосии корхона ба даст оварда мешавад ва метавонад дар намудҳои гуногун дар ҳаёт татбиқ гардад. Даромади корхона танҳо аз рӯи ҳар як намуди фаъолияти корхона, ки ба фурӯши маҳсулот, иҷрои кор, хизматрасонӣ мансуб аст, муайян карда мешавад. Вай ба фарқияти байни даромад аз фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо) бо нархҳои амалкунанда ва маблағҳои сарфшуда барои истеҳсол ва фурӯш баробар аст.

Расми 10.2. Ҷараёни ташаккули фоидаи софи корхона.

10.3. Таҳлили даромади корхона

Таҳлили иқтисодӣ – зинаи муҳимтарини кори банақшагириӣ ва пешгуи кардани захираҳои молиявии корхона, самаранок истифода бурдани он мебошад. Натиҷаҳои таҳлил барои қабули қарорҳои идоракунии дар сатҳи роҳбарияти корхона ҳамчун асос хизмат карда, ибтидои маълумотнома барои вазифаҳои асосии таҳлили ғоида ба шумор меравад:

- барои баҳо додан ба нишондиҳандаҳои тавозунии ғоида;
- омӯштани таркиби ташкилбии ғоидаи тавозуни;
- ошкор кардан ва чен кардани таъсири омилҳои, ки ба ғоида таъсир мерасонанд;
- ошкор кардани захираҳои афзоиши ғоида, таҳияи чорабиниҳои оиди истифодаи оқилонаи ин захираҳо.

Бо ин мақсад муайян мекунам, ки оё маблағи ғоида ба нақшаи қабул кардашудаи соли чорӣ, ба вазифаҳои он мувофиқат мекунад ё не.

Барои тафтиши асоснокии нақшаи ғоида зарур аст, ки дараҷаи ба нақшагирии сатҳи даромаднокии маҳсулоти молии баровардашуда ва фурухташуда бо даромаднокии ҳақиқии боқимондаи маҳсулоти молии фурухташуда дар аввали сол, муқоиса карда шавад. Вазифаҳои банақшагирии ғоида то андозае бо нишондиҳандаҳои нақшаи тавлиду фуруши маҳсулот алоқаманд аст, агар тафовут байни ин нишондиҳандаҳо чандон зиёд набошад.

Таҳлили чараёни инкишофи ғоидаи тавозуни, дараҷаи афзоишион, нисбати чараёни инкишофи андоза ва афзоиши ғоидаи холис аз аҳамият холи нест. Натиҷаҳои таҳлил метавонанд оиди пастшавии суръати афзоиши ғоидаи холисро нисбати тавозуни ва баръакс нишон диҳад. Маълумоти ғоиданокро метавон аз таҳлили чараёни ҳиссаи ғоидаи холис дар тавозун дарёфт кард. Агар ҳиссаи ғоидаи холис афзояд, ин аз андозаи муносиби андозҳои супоридашаванда, ҳавасмандии корхона ба натиҷаҳои кор ва хоҷагидории самарабахш, гувоҳӣ медиҳад.

Ғоида аз фуруши маҳсулот (қору хизмат) дар таркиби ғоидаи тавозунии корхона вазни хос дорад. Андозаи он зери таъсири се омилҳои асосӣ ташаккул меёбад: арзиши аслии маҳсулот; ҳаҷми фуруш ва дараҷаи нархҳои амалкунанда ба

маҳсулоти фурӯхташаванда. Муҳимтарини онҳо арзиши асли ба ҳисоб меравад. Аз ҷиҳати шумора дар таркиби нарх вай бештар вазни хос дорад, бинобар ин паст шудани арзиши асли ба зиёд шудани фоида дар шароитҳои гуногуни якхела таъсири калон мерасонад. Ҷараёни инкишофи нишондиҳандаи арзиши аслии маҳсулот аз дигар нуқтаи назар ҳам ҷолиби диққат аст. Паст шудани хароҷот дар доираи иқтисоди мамлакат аз дараҷаи умумии хоҷагидорӣ шаҳодат медиҳад ва равандҳои мусбиро дар иқтисодиёт ифода менамояд. Дар ҳолати баҳо додан ба нақши фоидаи тавозунӣ фоизи иҷроӣ нақшаи солона ва фарқият аз нақша ва давраи гузаштаре муайян мекунад (дар маблағи мутлақ ва фоизҳо). Баъди баҳои умумӣ, иҷроӣ нақшаро оид ба фоида (аз рӯи таркиби онро ташкилкунанда), инчунин таркиби фоидаи тавозуниро баррасӣ мекунад.

Дар вақти чамъбаст кардани ҳуҷҷатҳо оид ба таҳлили фоида зарур аст фоидаеро, ки дар зерӣ таъсири омилҳои беруна ба даст омадааст ва ба фаъолияти корхона вобастагӣ надорад, муайян намоем (тағйир ёфтани нархи яклухт ба маҳсулот, боҷи гарон барои хизматҳо, кам кардани нархи тиҷоратӣ, иҷорапулӣ, ставкаи тарифӣ ва музди меҳнат, навъҳои маҳсулоти баровардашуда, ҷорӣ кардани музди ҳавасмандгардонӣ барои баровардани маҳсулот ва молҳои сифатан беҳтар ва ғайра).

Таҳлили фойданокии супоришоти алоҳида ва истехсол аҳамияти махсус дорад. Дар корхонаи саноатӣ фоида аз рӯи супоришоти алоҳида муайян карда намешавад, зеро ин ҳисобу китоби дуру дарозро талаб мекунад. Муайян кардани маблағи фоида аз рӯи истехсоли молҳои алоҳида душвориеро ба вуҷуд намеорад, зеро барои ин арзиши маҳсулот аз рӯи нархи яклухти нархнома оид ба ин ё он коргоҳ бо арзиши аслии пурраи ин маҳсулот муқоиса карда мешавад.

Таҳлили чуқури дараҷаи фоида дар коргоҳҳои алоҳида, гуруҳҳои ҳисобу китоб ва супоришот имкон медиҳад, ки корхона ҳангоми банақшагирии фоида омилҳои ба он таъсиррасонро муайян намояд.

10.4. Самтҳои тақсими Ҷоида дар корхона

Ҷоидаи соф вобаста ба шакли моликият чунин тақсимбандӣ карда мешавад.

Барои корхонаҳои давлатӣ:

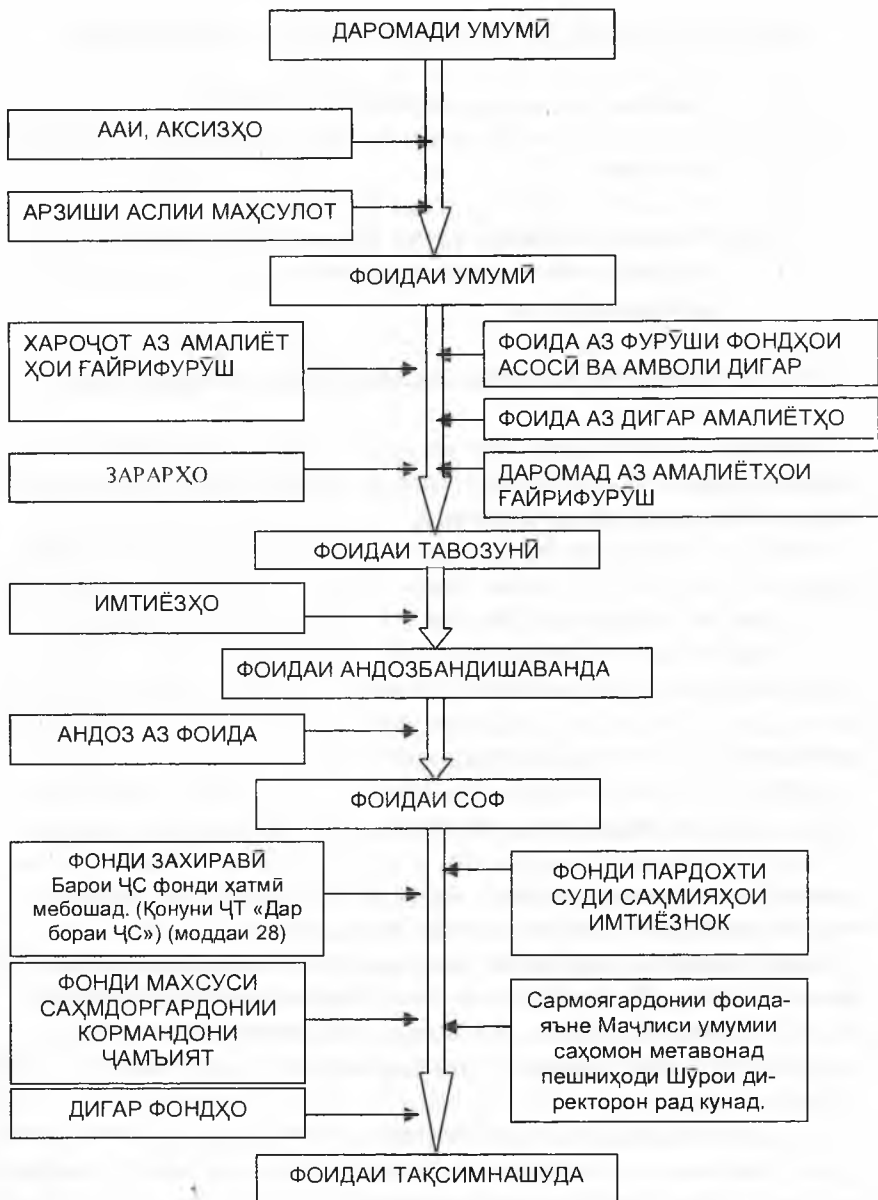
Тибқи қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз санаи 10 июли соли 1996 № 262 «Дар бораи тасдиқ кардани низомномаи тартиби тақсим ва истифодаи Ҷоидаи корхонаҳои давлатӣ» Ҷоидаи соф ба тариқи зайл тақсим мешавад: (барои корхонаҳои соҳаи саноат, сохтмон, савдо, нақлиёт, хизматгузори маишӣ ва ғайра). Ҷоидаи соф барои ташаққули захираҳо ба тартиби зайл равона мегардад:

- 1) Захираи инкишофи истеҳсолот-25%;
- 2) Захираи инкишофи иҷтимоӣ-10%;
- 3) Захираи ҳавасмандгардонии моддӣ-15%;
- 4) Барои захираҳои дигар (сандуқи захира, бима ва ғайра)-20%;
- 5) Маблағ барои сохтмони истгоҳи барқии Роғун ва Сангтуд, барои навҷорисозӣ ва таҷдиди ширкати холдингии саҳомии «Барқи тоҷик» ва ширкати арзизи Тоҷикистон-30%

Дар ҷамъиятҳои саҳомӣ Ҷоидаи соф пеш аз ҳама барои пардохти суди саҳмия (дивиденд) равона карда мешавад. Ҷоидаи боқимонда Ҷоидаи тақсимнашуда ба ҳисоб рафта, бо қарори Маҷлиси умумии саҳмдорон ба фондҳои ҷамъияти саҳомӣ равона карда мешавад.

Аз ин лиҳоз ҷамъиятҳои саҳомӣ ва корхонаҳои дигар шакли моликият бояд кӯшиш намоянд, ки Ҷоидаи софи худро тавре истифода кунанд, ки на танҳо барои инкишофи фаъолияти хоҷагидорӣ, балки барои ҳавасмандгардонии коргарони корхона, ҳайати идоракунандаи он ва баланд бардоштани статуси иҷтимоии онҳо мусоидат кунанд.

Тарҳи назариявии ташаққул ва тақсими Ҷоида дар ҷамъиятҳои саҳомӣ дар нақшаи 10.3 нишон дода шудааст.

Нақшаи 10.3. Алгоритми ҳисоб ва тақсими фоида (назария)

Боби 11. Идоракунии молияи корхона

- 11.1. Мафҳум ва вазифаҳои молияи корхона
- 11.2. Ҷараён ва мақсадҳои асосии идоракунии молияи корхона.
- 11.3. Моҳият ва мақсади таҳлили молиявӣ
- 11.4. Нақшаи солимгардонии молиявии корхона
- 11.5. Банақшагирии молиявӣ ва принципҳои ташкили он дар корхона

11.1. Мафҳум ва вазифаҳои молияи корхона

Мафҳуми молия ҳанӯз дар шаҳрҳои калони тиҷоратии Италия дар қарни XII ба миён омада, ҳамагуна муносибатҳои бо пул алоқамандро ифода менамуд.

Минбаъд баробари инкишоф ва пешрафти ҷомеаи инсонӣ мафҳуми молия нисбатан васеъ паҳн шуда, ба мафҳуми байналхалқӣ табдил ёфт. Молия ҳамчун мафҳуми иқтисодӣ дорои моҳият ва мазмуни мустақил ва шакли хоси ифодаи муносибатҳои пулӣ мебошад. Молия ҳамеша шакли ифодаи пулӣ дошта, раванди гардиши пул ва гардиши боигариҳои маблағгузоришавандаро ифода мекунад.

Зери мафҳуми молия тамоми тадбир ва андешаҳои субъектҳои иқтисодӣ оид ба ташкил ва истифодаи фондҳои пулии таъиноти хосдошта, ки мавриди тақсим ва азнавтақсимкунии маҷмӯи маҳсулоти миллӣ ва даромади миллӣ ба вучуд меоянд, фаҳмида мешаванд.

Бояд тазаккур дод, ки молия дар асоси муносибатҳои пулӣ сурат мегирад. Дар навбати худ пул, воситаҳои пулӣ ва фонди пулӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Пул эквиваленти умумии ҳамаи молҳо буда, моҳияти он дар асоси иҷрои вазифаҳои зоҳир мегардад.

Дар аснои харидан ва фурӯхтани моли тайёр аз ҷониби корхона пул на ба сифати муносибатҳои молиявӣ, балки муносибатҳои пулӣ баромад мекунад. Бояд қайд намуд, ки аз рӯи хусусияти пайдоиш молия дар асоси муносибатҳои пулӣ ба вучуд меояд, аммо на ҳамаи муносибатҳои пулӣ муносибатҳои молиявӣ шуда метавонанд.

Фондҳои пулӣ азбаски қисми махсусгаштаи муносибатҳои пулӣ буда, таъиноти хоси мақсадноки истифодабарӣ доранд, дар ин мазмун онҳо муносибатҳои молиявиро ифода менамоянд. Масалан, корхона пули аз фуруши маҳсулот ба даст омадаро бо мақсади таъмини раванди тақриристеҳсол ба фондҳои пулии истифодаи мақсаднок табдил медиҳад. Бо ибораи дигар пули дар ҳисоб буда ба фонди барқароркунӣ, фонди истеъмол ва фонди андӯхт ҷудо карда мешавад.

Фондҳои пулӣ дар чунин ҳолатҳо ба манбаи молиявии таъиноти хоси истифодабаридошта табдил меёбад. Аз ин рӯ, молия ифодагари муносибатҳои пулӣ нисбат ба гирдгардиши пул буда, бе муносибатҳои пулӣ ҷой дошта наметавонад. Молия муносибатҳоеро ифода менамояд, ки онҳо ҳамеша шакли пулӣ доранд ва ҳамчун мафҳуми иқтисодӣ муносибатҳои тақсим ва азнавтақсимкунии маҷмӯи маҳсулоти миллиро ифода намуда, муносибатҳои мубодилавии эквивалентиро инъикос намекунад.

Тақсиму азнавтақсимкунии арзиш бо ёрии молия, ҳатман бо гардиши пул анҷом ёфта, шакли манбаъҳои молиявиро мегарданд. Аз ин ҷиҳат, захираҳои молиявӣ ифодагари муносибатҳои молиявӣ мегарданд.

Муносибатҳои молиявӣ ҳамеша бо ташкили даромадҳои пулӣ ва андӯхт, ки шакли захираҳои молиявиро доранд, бунёд мегарданд ва онҳо барои ҳамаи низомҳои иқтисодӣ хос мебошанд.

Ташкил ва истифодаи фондҳои пулии таъиноти хосдошта таносуби муайянеро дар корхонаҳо ва умуман, иқтисодиёт фароҳам меорад, ки яке аз аломатҳои молия ба ҳисоб меравад.

Мазмуни молия на танҳо бо ёрии мафҳумҳои умумӣ, балки мафҳумҳои ҷузъӣ-ифодагари раванди ташкил ва истифодаи фондҳои пулӣ (сафарбарнамоии маблағҳо, пардохтҳои ҳиссаҷудокуниҳо аз даромадҳо, пардохтҳо ва андозҳо, маблағгузорӣ, музди кор ва ғайра) тавсиф карда мешавад.

Моҳияти молия ба воситаи мафҳумҳои даромад, фоида, даромаднокӣ, арзиши аслӣ, воситаҳои асосию гардон, истехлок, зарар ва ғайра зоҳир мегардад.

Фоида ва даромаднокӣ вазъ ва ҳолати молиявии воҳидҳои иқтисодиро нишон медиҳанд. Арзиши аслӣ ва меъёри он ба

ҳаҷми ғоидаи соҳибкор таъсир мерасонад. Ҳолати истифодабарии воситаҳои асосию гардон ба нишондиҳандаи даромадноки ва сатҳи истифодаи воситаи гардону суръати гардиши онҳо ба дараҷаи пардохтпазирии корхона таъсир мерасонад. Аз ин рӯ, дар асоси гуфтаҳои боло молияро чунин таъриф додан мумкин аст:

Тамоми шакл ва усулҳои ташкил ва истифодабарии фондҳои пулии таъиноти махсусдошта, ки барои баамалбарории такрористеҳсол дар мавриди тақсим ва азнавтақсимкунии даромади корхона ба вучуд меоянд молияи корхона номида мешавад.

Пас метавон хулоса намуд, ки муносибатҳои пулӣ бавучудорандаи муносибатҳои молиявӣ бошанд ҳам, молия ва пул аз якдигар аз рӯи мазмун ва вазифаҳояшон фарқ мекунад. Пул моли махсусест, ки нақши эквиваленти умумиро нисбати дигар молҳо иҷро менамояд. Пул бо ёрии меҳнати дар худ таҷассумёфта баробарии меҳнати дар дигар молҳо сарфшударо инъикос менамояд.

Молия бошад механизми иқтисодие мебошад, ки тақсим ва азнавтақсимшавии маҷмӯи маҳсулоти миллӣ ва даромади миллиро ба амал мебарорад. Молия ҳамчун механизми назорат оид ба ташкил ва истифодабарии маблағҳои пулии таъиноти хосдошта хизмат мекунад.

Дар ин робита молияи корхона гуфта низоми муносибатҳои пулии корхонаро, ки дар ҷараёни фаъолияти он ба вучуд меояд, дар назар доранд. Молияи корхона ва низоми муносибатҳои молиявӣ дар корхона унсурҳои зеринро дар бар мегиранд:

– Муносибат бо таъминкунандагон оиди таъмини ашёи хом, масолах, сӯзишворӣ ва ғайра;

– Муносибат бо истеъмолкунандагон оид ба фуруши маҳсулот мувофиқи шартномаи мавҷуда;

– Муносибат бо шарикон оид ба ҷарима ва ҷораҳои ҷаримавӣ дар мавриди иҷро нақадани нишондодҳои шартнома;

– Муносибат бо низоми бонкӣ оиди гирифтани ва бозпасгардонидани қарз, пардохти ғоизи қарз, хизматрасониҳои бонкӣ оид ба кушодани ва пешбурди суратҳисоб ва дигар амалиётҳои бонкӣ;

- Муносибат бо ширкатҳои бимавӣ оид ба бимаи фаъолияти тиҷоратӣ ва хавфҳои молиявӣ;
- Муносибат бо фондҳои сармоягузорӣ оид ба амалисозии лоиҳаҳои сармоягузорӣ;
- Муносибат бо ҳайати кормандони корхона оид ба пардохти музди меҳнат;
- Муносибат бо шахмдорон оиди пардохти дивиденд;
- Муносибат бо муассисон оиди ташаккули сармояи оинномавӣ ва тақсими даромад;
- Муносибат бо давлат оид ба пардохти андоз ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба фондҳои ғайрибуҷетӣ;
- Муносибат бо филиал, намояндагиҳо, корхонаҳои фаръӣ, ҷамъиятҳои тобеъ ва вобаста;
- Муносибат бо аудиторон ва ширкатҳои машваратӣ ва ҳуқуқӣ.

Фарқияти асосии муносибатҳои дар боло дарҷшуда дар он аст, ки онҳо маҷмӯи ҷараёнҳои пулӣ ва пардохтҳоро фаро гиранд.

Моҳияти молияи корхона дар вазифаҳои он инъикос меёбад. Дар иқтисодиёт молия ҳамчун воситаи тақсими воқеии арзиши бавучудовардашуда баромад мекунад. Дар мавриде муносибатҳои пулӣ ба муносибатҳои ташкил ва истифодабарии фондҳои пулӣ табдил меёбанд, ки арзиши бавучудовардашуда ба истеъмолкунандаи охирин расонида шуда, тақсим ва аз нав тақсим карда шавад.

Молия се вазифаи асосиро иҷро менамояд: тақсимотӣ, ҳавасмандгардонӣ ва назоратӣ.

Моҳияти молия ҳамчун доираи махсуси муносибатҳои тақсимотӣ бо ёрии функсияи тақсимотӣ ифода мегардад. Муносибатҳои тақсимотӣ дар сатҳи корхона дар мавриде ифодагари муносибатҳои молиявӣ мегардад, ки маблағҳои пули аз фурӯш ва хизматрасонӣ ба даст омадари барои бароҳмонии такрористеҳсол тақсим карда, он дар натиҷа ба маблағҳои пули таъиноти хосдошта ва даромад табдил ёбанд. Аз маблағи аз фурӯш ба даст омада фонди барқарорнамоӣ, фонди истеъмол ва фонди андӯхт ташкил карда мешавад. Қисми боқимондаи фоидаи фоидаи софи корхонаро ташкил медиҳад, ки барои васеъ кардани корхона ё андӯхт истифода карда мешавад. Ба ифодаи

дигар даромади субъектҳои гуногуни иқтисодӣ ба миён меояд. Дар сатҳи макроиқтисодӣ маҷмӯи маҳсулоти миллии ва даромади миллии тақсим ва азнавтақсим карда мешаванд.

Ҳамин тавр мо гуфта метавонем, ки функсияи тақсимоӣ ифодагари таъиноти ҷамъиятии молия мебошад. Бояд маҳсус қайд намуд, ки ҳамаи субъектҳои моликият, ки иштирокчиҳои раванди тақсиристеҳсоланд, бо ёрии вазифаи тақсимоии молия соҳиби фондҳои пулии таъиноти алоҳидаи истифодабарии дошта мегарданд.

Раванди тақсимоӣ, ки бо ёрии молия зуҳур меёбад, серпахлӯ ва мураккаб буда, тақсим ва аз нав тақсимоӣ дар ҳамаи давраҳои фаъолият ва сатҳҳои гуногуни идораи иқтисодӣ, аз ҷумла, корхона дар бар мегирад. Ба ғайр аз ин раванди тақсимоӣ молиявӣ хусусияти бисёрзинагиро дорад, яъне раванди тақсимоӣ зинаҳои гуногуни низоми молиявӣ амалӣ менамоянд. Бо ёрии вазифаи тақсимоӣ молия ба раванди тақсиристеҳсол, суръату дараҷаи муносибатҳои молиявӣ таъсир мерасонад.

Вазифаи тақсимоии молия вобаста ба ҳолати иқтисодии бозор таъминкунандаи мутаносибии ҳаҷму суръати тақсиристеҳсол мебошад. Дар мавриди бӯҳрони камистеҳсолӣ ва барзиёдистеҳсолӣ тақсими манбаъҳои молиявӣ бо мақсади рафъи ҳолати ҷайдошта ба роҳ монда мешавад.

Тақсимоӣ аз нав тақсим ва таъсири он ба ҳолати воқеии тақсиристеҳсол ва сатҳи таъмин будани онро бо манбаи молиявӣ маълумот медиҳад ва зарурияти назорати молиявии доимиро ба миён меорад. Аз ин рӯ, вазифаи тақсимоии молия бо таври пурра моҳияти онро ифода намекунад. Пас вазифаи дигари молияи корхона низ бояд мавриди таҳлил қарор дода шавад.

Вазифаи тақсимоӣ, чи тавре ки дар боло қайд гардид, зарурияти назоратро, яъне вазифаи назоратиро ба миён меорад. Вазифаи назоратии молия дар раванди ташкилу истифодабарии фондҳои пулии таъиноти ҳосдошта ҷой дорад. Назорати молиявӣ ба маънои умумияш гардиши фондҳои пулиро дар бар мегирад.

Вазифаи назоратии молия дар соҳаҳои иқтисодии миллии ва зинаҳои ибтидоии он аз тарафи мутахассисони бахшҳои

иқтисодӣ, шӯъбаи муҳосибот ва шӯъбаи музди кору меҳнат, маркетинг ва ғайра ба роҳ монда мешавад. Назорати молиявӣ аз назорати дохилиистеҳсолӣ, ки ба зиммаи мутахассисони баҳши иқтисодиёт воғузошта шудааст, оғоз мешавад. Дар дохили корхона вазифаи назоратӣ аз дуруст ташкил кардани фаъолияти иқтисодӣ ва воқеӣ будани санаду рақамҳои ба назорат пешниҳодшаванда сар мешавад.

Назорати молиявӣ раванди ташкилу истифодаи фондҳои пулии таъиноти махсусдоштаро дар бар мегирад ва муносибатҳоро нисбат ба молия, қарз, истеҳсолот, бима ва баҳои иқтисодии субъектҳои хоҷагӣ фаро мегирад.

Бо ёрии назорати молиявӣ раванди муносибатҳои молиявӣ дар мавриди истеҳсол, тақсим, мубодила ва истеъмол таҳлил мешавад. Асоси назорати молиявиро интизоми молиявӣ ташкил медиҳад.

Якҷоягии вазифаи тақсимотию назоратии молия воситаи ба амал баровардани танзими иқтисодиёт дар сатҳи микро ва макроиқтисодиёт мебошад. Дар ниҳоди муносибатҳои молиявӣ вазифаи танзим табиатан ҷой дорад, ки онро вазифаи тақсим ба вучуд меорад. Маблағи аз фуруш ба даст омада бо меъёрҳои аз ҷиҳати илмӣ асоснок тақсим карда шуда, таносубии муайяно барои ташкил, тақсим, мубодила ва истеъмол ба миён меорад.

Менеҷери молиявӣ таносуби номукамалро вобаста ба таъсири рақибон, ҳолати корхонаро дар бозор меомӯзад ва бо роҳи паст кардани хароҷоти истеҳсолӣ ва баланд бардоштани самаранокӣ ин таносубҳоро мукамал менамояд.

Дар навбати худ давлат нисбат ба танзими ҳолати молиявии субъектҳои хоҷагидорикунанда бетараф буда наметавонад. Давлат бо ёрии низоми молиявӣ, истеҳлоқ, андоз, қарз, бима, имтиёз ва қарордодҳои маъмури ба ҳолати иқтисодию молиявии корхонаҳо таъсир мерасонад.

Ҳамчунин дар адабиётҳои иқтисодӣ вазифаҳои зерини молияи корхонаро бештар қайд мекунаманд:

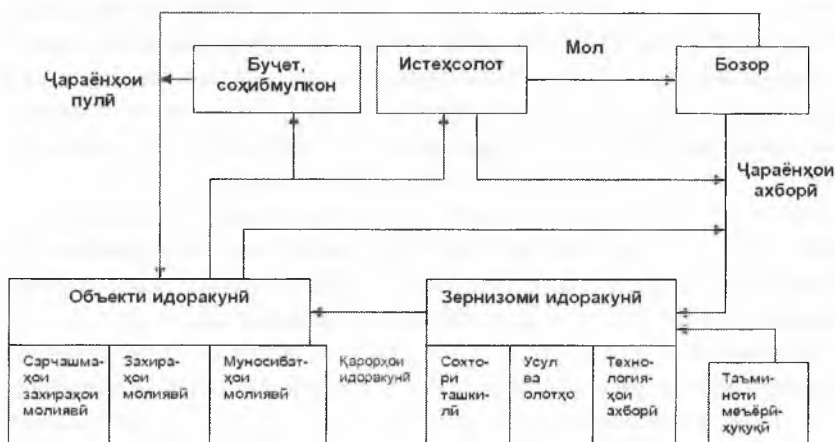
- Ташаккули фондҳои пулӣ (даромади корхона);
- Истифодаи фондҳои пулӣ (хароҷоти корхона);
- Банақшагирии молиявӣ.

Дар шароити иқтисодиёти бозаргонӣ вазифаҳои молияи корхона гуногун ва рӯз ба рӯз бо инкишофи механизмҳои хоҷагидорӣ ғанӣ мегардад.

11.2. Ҷараён ва мақсадҳои асосии идоракунии молияи корхона

Идоракунии молия, идоракунии муносибатҳои молиявиро бо субъектҳои бозор, ки дар раванди ташаккул ва истифодаи захираҳои молиявии худӣ ва қарзӣ барои таъмини фаъолияти истеҳсолӣ, хоҷагидорӣ ва амалисозии сиёсати иҷтимоӣ ба вуҷуд меоянд, ифода менамояд. Захираҳои молиявӣ (пулӣ), ҳаҷм, сарчашмаи ташаккул ва самти истифодабарии онҳо ба сифати объекти идоракунии баромад мекунад.

Дар нақшаи 11.1 ҷараёни амалисозии низоми идоракунии молиявии корхона нишон дода шудааст.

Расми 11.1. Нақшаи умумии идоракунии молиявии корхона.

Натиҷаҳои идоракунии дар шакли ҷараёни пулӣ миёни корхонаҳо, бюджет, соҳибмулкони сармоя, шарикон ва дигар субъектҳо инъикос меёбад. Зернизоми идоракунии (мақомоти идоракунии молияи корхона) маълумотро дар бораи вазъи молиявӣ ва вазъи муҳити берунаи корхона, ки шаклгирии

конъюктураи бозор ва таъмини меъёрӣ-ҳуқуқиро дар бар мегирад, таҳлил менамояд.

Идоракунии молиявӣ 3 гурӯҳи мақсадҳоро иҷро менамояд:

1. Таҳлили молиявӣ ва нақшагирии молиявӣ;
2. Таъмини корхона бо захираҳои молиявӣ (идоракунии сарчашмаи захираҳои молиявӣ);
3. Тақсимкунии захираҳои молиявӣ (идоракунии активҳо ва сармоя).

Дар шароити бозор мақсади асосии коркарди сиёсати молиявӣ ин таъмини идоракунии самараноки идоракунии молиявӣ ва дар ин замина ноил шудан ба мақсадҳои ҷорӣ ва стратегии корхона мебошад. Ин мақсадҳоро мумкин аст бо роҳҳои гуногун амалӣ сохт, вале ҳама ҷанбаҳои фаъолият бо роҳи истифодаи усулҳои идоракунии дар таҷрибаи хоҷагидории ҷаҳонӣ ва ватанӣ ба вуҷуд омада амалӣ карда мешаванд.

Ҷараёни идоракунии молияи корхона бояд ҳама унсурҳои асосии идоракуниро дар бар гирад. Ин ҳам бошад: гузориши мақсад, табдилдиҳии онҳо ба нақшаҳои молиявӣ, таъмини иҷроиши онҳо, роҳҳои ҷалби захираҳои моддӣ, молиявӣ ва меҳнатӣ, интиҳоби низоми самараноки ҳисобгирӣ ва таҳлили натиҷаҳо, имконияти пешниҳоди маълумот ва идоракунии ғаври назорати онҳо, дастгирии тамоюлҳои мусбӣ ва бартарфосозии тамоюлҳои манфӣ ва ғайра мебошад.

Амалисозии зарурии қарорҳои идоракунӣ дар асоси ташкили механизми нишондиҳандаҳои сифатии низоми идоракунӣ дар амал татбиқ карда мешавад.

Ҳамин тавр, ҷараёни идоракунии молияи корхона сафарбарнамоии талошҳои зерсохторҳои корхонаро ба пуррагӣ талаб намуда, ҷиҳатҳои асоситарини зеринро дар низоми идоракунӣ дар назар дорад:

- таҳияи нақшаҳои молиявӣ, ҳам барои корхона ва ҳам барои зерсохторҳои он дар алоҳидагӣ;
- муайянкунии шакли ҳисоботдиҳӣ (барои истифодаи ғаврии дохилии роҳбарон) ҳамчун натиҷаи иҷроиши нақшаҳо ва мӯҳлати амалинамоии онҳо;

– тайёр кардани низоми қарорҳои идоракунии пайдарпай, ки кӯшишҳои якҷояи ҳамаи зерсохторҳоро ба як низоми ягонаи идоракунии молияи корхона муттаҳид месозад.

Иҷрои самараноки вазифаҳои дар боло қайдшуда, танҳо бо истифодаи принципи идоракунии нақшавӣ ва ташкили технологияи нақшагирӣ, ҳисобгирӣ, ҳаракати воситаҳои пулӣ ва натиҷаҳои молиявӣ иқонпазир мегардад.

11.3. Моҳият ва мақсади таҳлили молиявӣ

Таҳлили молиявии корхона таҳлили натиҷаҳои молиявӣ, вазъи молиявӣ ва фаъолнокии кори корхонаро фарогир аст.

Дар шароити муносибатҳои бозорӣ таҳлили молиявӣ аҳамияти махсус пайдо менамояд, зеро корхона оиди натиҷаҳои фаъолияти худ дар назди саҳмдорон, коллективи кормандон, бонк ва қарздиҳандагон, масъулияти пурраи иқтисодӣ дорад.

Мақсадҳои асосии таҳлили натиҷаҳои молиявии фаъолияти корхона инҳоянд:

- баҳодиҳии тағйирёбии нишондиҳандаҳои мутлақ ва нисбии натиҷаҳои молиявӣ (фоида ва даромадноқӣ);
- муайянкунии самтнокӣ ва ҳаҷми таъсири омилҳои алоҳида ба фоида ва дараҷаи даромадноқӣ;
- ошкорсозӣ ва баҳодиҳии захираҳои имконпазири инкишофи фоида ва даромадноқӣ;
- таҳлили ҳадди фоида.

Сарчашмаи асосии маълумот барои таҳлили молиявӣ ин ҳисоботҳои муҳосибавӣ, махсусан, тавозуни муҳосибавӣ ва замимаҳои он мебошанд.

Таҳлили натиҷаҳои молиявӣ аз баҳодиҳии умумии тағйирёбии бузургӣ ва таркиби фоида то андозбандӣ оғоз мегардад. Маълумоте, ки дар замимаи №2-и тавозуни муҳосибавӣ мавҷуд аст, имконият медиҳад нишондиҳандаҳои молиявии аз ҳама намуди фаъолияти корхона ба даст омадаро таҳлил намуда, сохтори фоидадро муқаррар намоянд. Таҳлили амудии нишондиҳандаҳои мутлақ натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидориро тавсиф медиҳад, таҳлили уфуқӣ бошад сохтори фоидадро муқаррар мекунад.

Минбаъд таъсири омилҳои гуногун ба фоида ва даромадноки муайян карда мешавад. Омилҳои муҳимтарини афзоиши фоида аз фуруши маҳсулоти корхона: зиёдкунии ҳаҷм, мунтазамии боркунии маҳсулот, пасткунии арзиши аслии он, баландбардории сифат ва рақобатнокӣ, беҳтарсозии захираҳои маҳсулоти тайёр дар анборҳо, таъмини саривақтии маҳсулоти супоришдодашуда ва истифодаи шаклҳои пешрафтаи тартиби ҳисобу китоби тарафайн барои маҳсулот (факторинг, овердрафт) ба ҳисоб меравад.

Таъсири тағйири ҳаҷми фуруш ба маблағи фоида тавассути формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$\Delta \Phi = \Phi_0 \times K - \Phi_0,$$

дар ин ҷо: $\Delta \Phi$ – афзоиши (коҳиш) фоида аз ҳисоби тағйирёбии ҳаҷми фуруш; Φ_0 – фоидаи соли гузашта; K – зариби тағйирёбии ҳаҷми фуруш.

Зариби тағйирёбии ҳаҷми фуруш бо роҳи таносубгузории ҳаҷми фуруши соли ҳисобӣ бо ҳаҷми фуруши соли гузашта бо нархҳои муқоисавӣ (бо нархҳои соли гузашта) ҳисоб карда мешавад.

Гуногунӣ дар номгӯи маҳсулот ва хизмат ба фоида таъсир мерасонад. Аз сатҳи даромаднокии миёна зиёдтар афзудани ҳиссаи маҳсулот ва хизмат ба афзоиши фоида оварда мерасонад, ва баръакс. Таъсири номгӯйро (ассортимент) ба фоида бо формулаи зерин ҳисоб намудан мумкин аст:

$$\Delta \Phi^a = \Phi_1 - \Phi_1 \times K,$$

дар ин ҷо: K – зариби тағйирёбии ҳаҷми фуруш; Φ_1 – фоидаи аз фуруши воқеии маҳсулот дар соли ҳисобӣ бо нарх ва арзиши аслии соли гузашта, ба даст омада мебошад.

Таъсири тағйирёбии арзиши аслии фуруш ба маблағи фоида тавассути муқоисаи арзиши аслии пурраи воқеии фуруши соли ҳисобӣ бо ҳаҷми воқеии фуруши соли ҳисобӣ, вале бо нархҳои соли гузашта бо формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$\Delta \Phi_c = A_{a.1} - A_{a1(2)},$$

дар ин ҷо: $A_{a.1}$ – арзиши аслии пурраи воқеии фурӯш дар соли ҳисобӣ; $A_{a.1(2)}$ – фурӯши воқеии соли ҳисобӣ, вале бо арзиши аслии соли гузашта.

Таҳлили омилӣ тавассути усули зерсозҳои занҷирӣ (усули таҳлили детерминиронӣ), таҳлили регрессионии бисёромилла ва ё таҳлили коррелятсионӣ (усули таҳлили стохастикӣ) амалӣ карда мешавад.

Баъди он, ки омилҳои асосии ташаккули фоида (зарар), тартиби истифодаи он таҳлил карда мешаванд, барои ҳисобгирии фоидаи андозбандишаванда, фоида дар ҳаҷми маблағҳои, ки барои суди саҳмия, фоизи вомбаргҳо ва дигар қоғазҳои қимматнок, даромадҳои, ки аз иштироки ҳиссаҳои дар дигар ташкилотҳо ба даст омадаанд, пардохт мешаванд, кам карда мешавад.

Самти истифодаи фоидаи соф (фоида баъди андозсупорӣ) аз ҷониби корхона мустақилона муайян карда шуда, дар шакли ҳиссаҷудокунӣ ба сармои захираҳои, фонди андӯхт, фонди истеъмоли ва инкишофи иҷтимоӣ равона карда мешавад.

Таҳлили ҳадди (зинаи) фоида бо ду роҳ: графикӣ ва алгебраӣ муайян карда мешавад. Усули яқум ҳалли графикаро дар назар дорад. Уфуқӣ ҳаҷми истеҳсолот ва амудӣ даромад аз фурӯш ва арзиши аслиро нишон медиҳад.

Вазъи молиявии корхона ин маҷмӯи нишондиҳандаҳои мебошад, ки қобилияти пардохти ӯҳдадориҳои қарзии корхонаро нишон медиҳад. Аз ин рӯ, мақсади асосии таҳлили вазъи молиявии корхона чунин баҳодиҳӣ ва самтҳои таҳлилро дар бар мегирад:

- баҳодиҳии тағйирёбии таркиб ва сохтори активҳо, инчунин, вазъ ва ҳаракати онҳо;
- баҳодиҳии тағйирёбии таркиб ва сохтори сармои худӣ ва қарзӣ, вазъ ва ҳаракати онҳо;
- таҳлили нишондиҳандаҳои мутлақ ва нисбии устувории молиявии корхона ва баҳодиҳии тағйироти дараҷаи он;
- таҳлили пардохтпазирии корхона ва қобилиятнокии активҳои тавозуни он.

Таҳлили вазъи молиявии корхонаро аз омӯзиши таркиб ва сохтори моликияти корхона аз рӯи активҳои тавозун оғоз менамоянд. Тавозун имконият медиҳад ба тағйирёбии тамоми

амволи корхона баҳои умумӣ дода шуда, дар таркиби он активҳои гардон ва ғайригардон ҷудо карда шавад. Инчунин, тағйирёбии сохтори моликият низ дар асоси активҳои тавозун омӯхта мешавад. Сохтори амволи корхона гуфта таносуби фоизии гурӯҳҳои алоҳидаи моликият ва бобҳои дохили ин гурӯҳҳоро меноманд.

Таҳлили тағйирёбии моликият ва сохтори он имконият медиҳад андозаи инкишофи (ва ё камшавӣ) мутлақ ва нисбии моликияти корхона ва намудҳои алоҳидаи он муқаррар карда шавад.

Инкишофи (камшавии) активҳо оиди васеъшавии тавсия (маҳдудияти) фаъолияти корхона шаҳодат медиҳад.

Нишондиҳандаҳои тағйироти сохторӣ ҳиссаи иштироки ҳар як намуди моликиятро дар тағйирёбии активҳои маҷмӯӣ инъикос менамояд. Онҳо нишон медиҳанд, ки кадом активҳо аз ҳисоби захираҳои молиявии ҷалбшуда зиёд шуда, кадом активҳо аз ҳисоби кӯчиши захираҳои молиявӣ кам шуданд. Зиёдшавии вазни қиёсии активҳои қобилиятнокиашон кам (ғайригардон) устувории молиявии корхонаро заиф мегардонанд.

Сабабҳои зиёдшавӣ ва ё камшавии моликияти корхона дар рафти омӯзиши тағйирот дар таркиби захираҳои молиявӣ муқаррар карда мешаванд. Воридшавӣ, харид, сохтани моликияти корхона метавонад аз ҳисоби сармояи худӣ ва ё қарзӣ амалӣ карда шуда, тавсифи таносубии онҳо моҳияти вазъи молиявии корхонаро муайян менамояд. Зиёдшавии ҳиссаи сармояи қарзӣ дар бораи заифшавии вазъи молиявии корхона ва афзоиши дараҷаи хавфи молиявии он шаҳодат медиҳад.

Моҳияти устувории молиявии корхона ин таъмин будан бо сарчашмаҳои ташаккули (пӯшонидан) захираҳои молӣ-моддии корхона мебошад.

Барои тавсифи сарчашмаҳои ташаккули захираҳо якчанд нишондиҳандаҳо истифода кардан имконпазир аст, ки дараҷаҳои гуногуни фарогирии сарчашмаҳои мухталифро инъикос менамоянд:

а) мавҷудияти сармояи гардони худӣ (E^x), ки ҳамчун фарқияти байни бузургии сармояи худӣ (Cx) ва активҳои ғайригардон (F) бо формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$E^x = CX - F;$$

б) мавҷудияти сармояи гардон ва дарозмуддати қарзӣ (E_T), ки бо роҳи ҷамъкунии сармояи гардони худӣ ва қарзҳои дарозмуддат (K_T) бо формулаи зерин муайян карда мешавад:

$$E_T = E^x + K_T;$$

в) бузургии умумии сарчашмаҳои асосии воситаҳо барои ташаккули захираҳо (E), ки баробари маблағи сармояи гардони худӣ, қарзҳои дарозмуддат ва кӯтоҳмуддат; $E = E^x + K_T + K_K$.

Ба ин се нишондиҳандаҳои мавҷудияти сарчашмаҳои воситаҳо се нишондиҳандаи таъмин будан ва ё захираҳо мувофиқ меояд:

а) барзиёди (+) ва ё норасогии (-) сармояи гардони худӣ ва дарозмуддати қарзӣ: $\pm E_x = E_x - Z$, дар ин ҷо: Z захираҳои молӣ-моддӣ;

б) барзиёди (+) ва ё норасогии (-) сармояи гардони худӣ ва қарзи дарозмуддат:

$$\pm E_T = E_T - Z = (E_x + K_T) - Z.$$

в) барзиёди (+) ва ё норасогии (-) бузургии умумии сарчашмаҳои асосии воситаҳо барои ташаккули захираҳо:

$$+E = E - Z = (E_x + K_T + K_K) - Z.$$

Ҳисобкунии се нишондиҳандаи таъмин будани захираҳо бо сарчашмаҳои ташаккули онҳо имконият медиҳад, ки вазъи молиявӣ аз рӯи дараҷаи устувории онҳо гурӯҳбандӣ карда шавад. Ҳангоми муайянкунии намуди вазъи молиявӣ нишондиҳандаи сеченака истифода карда мешавад:

$$C = \{C_1 (\pm E^x); C_2 (\pm E_T); C_3 (\pm E)\},$$

дар ин ҷо функсия ба таври зерин муайян карда мешавад:

$$\begin{cases} 1, \text{ агар } X \geq 0 \\ C(x) = 0, \text{ агар } X \leq 0 \end{cases}$$

Бо истифода аз ин формула, мумкин аст чор намуди вазъи молиявӣ ҷудо карда шавад:

1. Суботи мутлақи вазъи молиявӣ. Он бо чунин шароит маънидод карда мешавад:

$$\begin{cases} \pm E^x \geq Z \\ \pm E^t \geq Z \\ \pm E \geq Z \end{cases}$$

Нишондиҳандаи сеченакаи вазъият $C = (1, 1, 1)$.

2. Суботи мӯътадили вазъи молиявии корхона, ки пардохтпазирии онро кафолат медиҳад. Нишондиҳандаи сеченакаи вазъият $C = (0, 1, 1)$.

3. Ноустувории вазъи молиявӣ, ки бо вайроншавии пардохтпазирӣ алоқаманд аст. Аммо дар ин ҳолат имконияти барқарорсозӣ аз ҳисоби пуршавии сарчашмаҳои воситаҳои худӣ ва ҷалби сарчашмаҳои воситаҳои қарзӣ мавҷуд аст.

$$\begin{cases} \pm E^x < Z \\ \pm E^t < Z \\ \pm E \geq Z \end{cases}$$

Нишондиҳандаи сеченакаи вазъият $C = (0, 0, 1)$,

4. Вазъи бӯҳронии молиявӣ, ки дар он корхона ба муфлисшавӣ дучор мешавад, чунки сармояи гардони худӣ, қарзҳои дарозмуддат ва кӯтоҳмуддат ва қарзҳои кредиторӣ корхона барои ташаккули захираҳо кифоя нестанд.

$$\begin{cases} \pm E^x < Z \\ \pm E^t < Z \\ \pm E < Z \end{cases}$$

Нишондиҳандаи сеченакаи вазъият $(0, 0, 0)$.

Вазъи суботи мутлақ ва мӯътадили молиявии корхона бо дараҷаи баланди даромадноқӣ ва мавҷудияти интизоми молиявӣ шарҳ дода мешавад.

Вазъи ноустувори молиявӣ бо мавҷудияти вайроншавии интизоми молиявӣ, танаффусҳо дар воридшавии воситаҳои пулӣ ба суратҳисоб ва пастшавии даромадноқии фаъолияти корхона маънидод карда мешавад.

Устувории вазъи молиявии корхона бо низоми нишондиҳандаҳои нисбӣ-зарибҳои молиявӣ маънидод карда мешавад. Онҳо дар намуди таносуби нишондиҳандаҳои

мутлақи актив ва пасиви тавозун ҳисоб карда мешаванд. Таҳлили зарибҳои молиявӣ дар муқоисаҳои моҳияти онҳо бо бузургиҳои базисӣ ва дар омӯзиши тағйирёбии онҳо аз ҳисоби давраи ҳисобӣ ва якҷанд сол ифода меёбад.

Яке аз нишондиҳандаҳои муҳимтарине, ки устувории молиявиро тавсиф медиҳад, ин зароби мухторият (автономия) мебошад, ки ҳамчун таносуби сармояи худӣ ба маблағи молиякунонӣ ҳисобида мешавад. Ҳадди минималии зароби мухторият баробар ба 0,5 мебошад. Бо чунин нишондод ҳама ӯҳдадорихои корхона аз ҳисоби сармояи худӣ пардохт карда мешаванд.

Зароби худмухторӣ бо зароби таносуби сармояи қарзӣ ва худӣ пурра карда мешавад. Таносуби 1:2, муътадил ҳисобида мешавад, ки бо чунин нишондод аз се як ҳиссаи он аз ҳисоби воситаҳои қарзӣ пушонидани мешавад.

Тавсифи муҳимтарини вазъи устувори молиявӣ ин зароби маневрнокӣ мебошад, ки ба таносуби сармояи гардони худӣ ба бузургии сармояи худӣ фаҳмида мешавад. Баландшавии зароби мазкур дар бораи он шаҳодат медиҳад, ки қисми зиёди сармоя ба воситаҳои мобилӣ (зудҳаракатӣ) гузошта шудаанд. Бузургии меъёри он ба 0,5 баробар аст.

Баҳодиҳии умумии устувории молиявиро зароби ояндабинии муфлисшавӣ инъикос менамояд, ки ба таносуби активҳои софи гардон ба асъори тавозун баробар аст.

$$K_m = \frac{D_r - K_{co} - C_x - K - K_k - K_d - D_{yk}}{B}$$

дар ин ҷо: D_r – активҳои гардон (воситаҳои мобилӣ); K_{co} – қарзи иштирокчиён аз рӯи аъзоҳаққи ба сармояи оинномавӣ; C_x – саҳмияҳои худии аз саҳмдорон боз пас харидашуда; K – қарзҳо; K_k – қарзи кредиторӣ; K_d – қарз аз рӯи даромад дар назди иштирокчиён; B – асъори тавозун.

Шароитҳои бозории хоҷагидорӣ корхонаро водор менамоянд, ки дар ҳама давраи вақт имконияти пушонидани ӯҳдадорихои берунаро дошта бошад, яъне пардохтпазирии худро таъмин созад.

Фаъолияти молиявӣ ва нишондиҳандаҳои молиявӣ воситаи ягонаи баҳодиҳии натиҷаи фаъолияти корхона ба ҳисоб мера-

вад. Дар шароити иқтисоди бозорӣ дар фаъолияти хоҷагидорӣ барои баҳодиҳии самаранокии фаъолияти субъекти хоҷагидорӣ ва натиҷагирӣ аз фаъолияти он низоми нишондиҳандаҳо истифода карда мешаванд.

Бо мақсади ҳалли масъалаҳои хоҷагидорӣ ва гирифтани маълумоти бештар оиди вазъи молиявии корхона роҳбарияти он бештар ба таҳлили молиявӣ рӯ оварда аз нишондиҳандаҳо ва зарибҳои баҳодиҳии вазъи молиявии корхона истифода мекунанд.

Зарибҳои молиявӣ таносуби байни бобҳои ҳисоботро ифода мекунанд. Бартарии зарибҳои молиявӣ дар осоннамоии ҳисобгирӣ ва таҳлили вазъи молиявии корхона мебошад.

Барои менеҷменти молиявӣ зарибҳои молиявӣ аҳамияти махсус доранд. Самти мақсаднокии таҳлили вазъи молиявӣ аз он вобаста аст, ки таҳлилро ки мегузаронад: идоракунандагон, мақомоти андоз, соҳибмулкони (саҳмиядорон) корхона ва ё қарздиҳандагон.

Мақомоти андоз қобилияти корхонаро дар мавриди пардохт намудани андоз баҳо медиҳад. Бинобар ин аз нуқтаи назари мақомоти андоз вазъи молиявии корхона тавассути нишондиҳандаҳои зерин баҳо дода мешавад:

- ❖ Фоидаи тавозунӣ;
- ❖ Даромаднокии активҳо = фоидаи тавозунӣ бо % нисбат ба арзиши активҳо;
- ❖ Даромаднокии фуруш = фоидаи тавозунӣ бо % нисбат ба даромад аз фуруш;
- ❖ Фоидаи тавозунӣ ба 1 сомонӣ воситаҳои пардохти музди меҳнат.

Дар асоси нишондиҳандаҳои мазкур мақомоти андоз воридшавии пардохтҳоро ба буҷет муайян мекунад.

Бонкҳо бошанд барои таҳлили вазъи молиявии корхона қобилияти пардохтпазирии корхонаро таҳлил мекунанд.

Роҳбарияти корхона асосан ба истифодабарии самараноки захираҳо ва фойданокии корхона аҳамият медиҳанд.

Баҳодиҳии қобилиятнокӣ ва пардохтпазирии корхона дар асоси нишондиҳандаҳои зерин баҳо дода мешаванд:

- ❖ Бузургии воситаҳои гардони худӣ – ҳамон қисми сармояи ҳуди корхонаро тавсиф медиҳад, ки сарчашмаи пардохти

активҳои ҷорӣ мебошад. Бузургии воситаҳои гардони худӣ миқдоран баробари барзиёдии активҳои ҷорӣ нисбат ба ӯҳдадориҳо мебошад;

❖ Ҳаракати сармояи гардишкунанда – ҳамон қисми воситаҳои гардони худиро тавсиф медиҳад, ки дар шакли воситаҳои пулӣ мебошанд. Барои фаъолияти мӯътадили корхона ин нишондиҳанда дар атрофи аз 0 то 1 тағйир меёбад.

❖ Зариби пӯшонидан – баҳои умумии қобилиятнокии активҳоро тавсиф дода, нишон медиҳад, ки чанд сомонии активҳои ҷорӣ корхона ба як сомонӣ ӯҳдадориҳои ҷорӣ рост меояд.

❖ Зариби қобилиятнокии фаврӣ моҳиятан ба зариби пӯшонидан монанд аст, аммо дар ин ҷо захираҳои истеҳсоли ба ҳисоб гирифта намешаванд. Дар адабиёти хориҷа омадааст, ки зариби қобилиятнокии фаврӣ тахминан аз 1 камтар ва ин шартӣ аст.

❖ Зариби қобилиятнокии мутлақ нишон медиҳад, ки кадом қисмати ӯҳдадориҳои кӯтоҳмуддати қарзӣ метавонанд фавран пардохт карда шаванд. Дар таҷрибаи байналхалқӣ аҳамияти онро дар баробарӣ ва зиёд будан аз 0,2 то 0,25 муайян намудаанд.

❖ Ҳиссаи воситаҳои гардони худӣ дар пӯшонидани захираҳо ҳамон қисмати арзиши захираҳоро тавсиф медиҳад, ки аз ҳисоби воситаҳои гардони худӣ харида мешаванд ва сарҳади поёниаш дар ҳудуди 50 % тавсия мешавад.

❖ Зариби пӯшонидани захираҳо ҳамчун таносуби бузургии сарчашмаҳои пӯшонидани захираҳо ва маблағи захираҳо ҳисоб карда мешавад. Агар мавқеи нишондиҳанда < 1 бошад, пас вазъи молиявии корхона ноустувор аст.

Баҳодиҳии вазъи молиявии корхона ва устувории фаъолияти он дар давраи дарозмуддат бо ёрии нишондиҳанда ва зарибҳои зерин муайян карда мешаванд:

❖ Зариби марказонидани сармояи худӣ – ҳиссаи соҳибмулкони корхонаро дар маблағи умумии воситаҳои дар фаъолияти корхона сафарбарнамуда нишон медиҳад. Ҳар чи қадаре, ки ин нишондиҳанда баланд бошад, ҳамон қадар вазъи молиявии корхона устувор аст.

❖ Зариби вобастагии молиявӣ нисбат ба зариби марказонидани сармояи худӣ таносуби чаппа мебошад. Болоравии ин нишондиҳанда воситаҳои қарзиро ифода мекунад.

❖ Зариби гардишпазирии (манёврнокии) сармояи худӣ-нишон медиҳад, ки кадом қисмати сармояи худӣ барои молиякунони фаъолияти ҷорӣ истифода мешавад, ё ин ки ба воситаҳои гардон гузошта шудааст.

❖ Зариби сохтори маблағгузориҳои дарозмуддат – нишон медиҳад, ки кадом қисмати воситаҳои асосӣ ва дигар активҳои ғайригардон аз ҷониби сармоягузори беруна молиякунонӣ шудаанд.

❖ Зариби ҷалби дарозмуддати воситаҳои қарзӣ сохтори сармояро тавсиф медиҳад. Ҳар чи қадаре, ки нишондиҳанда баланд бошад, ҳамон қадар корхона аз сармоягузори беруна вобаста аст.

❖ Зариби таносуби воситаҳои худӣ ва қарзӣ баҳои умумии вазъи молиявии корхонаро нишон медиҳад. Болоравии нишондиҳанда аз зич вобаста будан аз сармоягузори беруна шаҳодат медиҳад.

Бояд қайд намуд, ки маҳаки ягонаи меъерӣ барои таҳқиқи нишондиҳандаҳо мавҷуд нест. Онҳо аз бисёр омилҳо ба монанди мансубияти соҳавӣ, принципҳои қарздиҳӣ, сохтор ва сарчашмаҳои воситаҳо вобаста мебошад.

Бинобар ин гурӯҳбандии нишондиҳандаҳои мазкурро вобаста аз корхона бояд амалӣ сохт. Муҳим он аст, ки соҳибмулкони корхона ба инкишофи воситаҳои қарзӣ ва кредиторон ба корхонаи ҳиссаи сармояи худиаш баланду мустақилияти бештари молиявӣ дошта аҳамият зоҳир менамоянд.

Ба нишондиҳандаҳои асосие, ки даромаднокии корхонаро тавсиф медиҳанд, даромаднокии сармояи пешпардохткардашуда (авансшуда) ва даромаднокии сармояи худӣ дохил мешаванд.

Даромаднокиро аз ҷанбаи фазоиву вақтӣ баҳо дода, бояд ба махсусияти он аҳамият диҳем:

❖ Ҷанбаи вақтӣ, вақте ки корхона ба технологияи нав ва ё истеҳсоли маҳсулоти нав мегузарад;

❖ Мушкилоти таваккал;

❖ Мушкилоти баҳодихӣ (фоида дар тағйирёбандагӣ баҳо дода мешавад, сармояи худӣ ва қарзӣ дар як чанд сол).

Аммо на ҳама ҷиҳатҳо дар тавозуни корхона инъикос меёбанд, масалан, нишони фуруш, технологияҳои замонавӣ, ҳайати созгор баҳои арзишӣ надоранд, бинобар ин ҳангоми интихоби қарори тавсифи молиявӣ дошта, бояд арзиши бозории корхона низ ба инобат гирифта шавад.

Инчунин, дар замони муосир, ки таносуби ҷамъиятҳои саҳомӣ ё ин ки корхонаҳои дар асоси сармояи саҳомӣ фаъолияткунанда инкишофи босуръат доранд вазъи молиявии корхона бо нишондиҳандаҳои зерин низ баҳо дода мешавад:

- ❖ даромад аз саҳмия;
- ❖ арзишнокии саҳмия;
- ❖ даромаднокии саҳмия;
- ❖ дивиденди интизоришаванда;
- ❖ зариби қурби саҳмия ва ғайра.

Бинобар сабабе, ки бозори қоғазҳои қимматнок дар кишвари мо инкишоф наёфтаанд, номи нишондиҳандаҳои дар боло қайдшуда шартӣ мебошад.

Устувори вазъи молиявии корхона дар шароити иқтисоди бозорӣ ба фаъолнокии кори он саҳт алоқаманд мебошад. Нишондиҳандаҳои асосии фаъолнокии кори корхона инҳо мебошанд:

- васеъ будани бозори фуруш;
- обрӯи корхона;
- тағйирёбии нишондиҳандаҳои асосии техникӣ-иқтисодӣ;
- дараҷаи самаранокии истифодаи захираҳо;
- босуботии рушди иқтисодӣ.

11.4. Нақшаи солимгардонии молиявии корхона

Бо мақсади баландбардории самаранокии амалисозии ҷорабиниҳо оид ба солимгардонии молиявии корхона, нақшаи солимгардонӣ ва бизнес- нақша тартиб дода мешавад.

Нақшаи солимгардонии молиявии корхона хосияти маҷмӯӣ ва махсус дорад. Он дар шакли муайян тартиб дода мешавад.

Дар қисмати якум, тавсифи умумии корхона дода мешавад. Ба он номи корхона, суроғаи ҳуқуқии он, реквизиҳои бонкӣ,

тобеъияти корхона, намуди асосии фаъолият, шакли ташкилӣ-хуқуқии корхона ва шакли моликият бо таъкиди ҳиссаи иштирокчиён (бо фоиз) дохил мешавад. Ғайр аз ин, дар тавсифи умумӣ санаи бақайдгирии он, рақами шаҳодатномаи бақайдгирӣ ва номи мақомоти бақайдгиранда, сохтори ташкилии он дар намуди нақша нишон дода шуда, номи зерсохторҳо, натиҷаҳои молиявии фаъолияти корхона дар 1-2 соли охир, ўҳдадорихои ҷорӣ молиявӣ ва вазъи қарзи кредиторӣ ҳамроҳ карда мешавад.

Тавсифи умумии корхона бо номбаркунии ҳамаи шахсони мансабдори корхона бо таъкиди шумораи телефони онҳо, факс ва маълумоти мухтасар (собиқаи корӣ, маълумот, вазифаи пешина, ҷои кор, синну сол) дар бораи онҳо илова карда мешавад.

Дар қисмати дуюм, маълумоти мухтасар дар бораи нақшаи солимгардонии молиявии корхона оварда мешавад. Ин қисмат аз мўҳлати амалисозии нақша, маблағи умумии воситаҳои ба роӣ корхона зарур, натиҷаҳои молиявии амалинамоии нақша (пардохти қарзи тамдидшуда, барқарорсозии пардохтпазирӣ) иборат мебошад.

Дар ҳолати тағйир додани фаъолият ба ягон намуди фаъолияти дигар зарур аст, ки намуди нави фаъолият асоснок карда шавад.

Қисми сеюми бизнес-нақша ба таҳлили вазъи молиявии корхона ва муқарраркунии сабабҳои ба пардохтнопазирӣ боисшуда, бахшида шудааст.

Дар ин қисмат тавсифи пурраи сиёсати ҳисобгирии корхона дода шуда, ҷадвали ҷамъбасти нишондиҳандаҳои молиявии корхона тартиб дода мешавад. Дар он ҷадвал зареби қобилиятнокӣ (ҷорӣ, мутлақ ва ғайра), зареби устуворӣ (зареби таъмин будани сармояи гардони худӣ, таносуби қарздорӣ умӯӣ ба натиҷаи тавозун ва арзиши бақиявии воситаҳои асосӣ), зареби фаълнокии корӣ (зареби гардишнокии ҳамаи активҳои корхона ва унсурҳои он) нишон дода мешавад. Нишондиҳандаҳои корхона бо нишондиҳандаҳои миёнасоҳавӣ муқоиса карда мешаванд.

Ҳисобгирӣ барои 3 сол гузаронида мешавад. Маълумоти ибтидоӣ ин тавозуни муҳосибавӣ ва ҳисобот дар бораи натиҷаҳои молиявӣ мебошад.

Дар қисми чоруми нақшаи солимгардонии молиявии корхона номгӯи чорабиниҳое, ки барои барқарорсозии пардохтпазирӣ ва дастгирии фаъолияти самараноки хоҷагидорӣ корхона равона карда шудаанд, дарҷ меёбад. Он дар шакли нақшае, ки замимаи 2 бизнес-нақша мебошад, тартиб дода мешавад. Дар он, инчунин, мӯҳлати амалинамоӣ ва воситаҳои молиявии зарурӣ нишон дода мешавад.

Ба номгӯи мазкур чорабиниҳои зерин дохил мешаванд:

- Ивазнамоии роҳбарияти корхона;
- Азнавбаҳодиҳии корхона;
- Камкунии хароҷоти истеҳсолӣ;
- Фуруҳтани корхонаҳои фаръӣ ва ҳиссаҳо ба дигар корхонаҳо;
- Муътадилсозии шумораи ҳайат ва таъмини кафолатҳои иҷтимоӣ барои аз кор озод мешудагон;
- Фуруҳтани таҷҳизоти иловагӣ, масолеҳ ва маҳсулоти тайёри дар анбор буда;
- Таҷдиди қарзҳо бо роҳи табдилдиҳии онҳо ба қарзҳои дарозмуддат ва ё ипотека;
- Ҷоринамоии технологияи пешқадам, механиконӣ ва автоматикунонии истеҳсолот;
- Такмили ташкили меҳнат;
- Таъмири асосӣ, модернизатсияи воситаҳои асосӣ, ивазнамоии таҷҳизотҳои кӯҳна, хариди воситаҳои асосии иловагӣ.

Қисми панҷуми бизнес-нақша номи «Бозор ва рақобат»-ро дорад. Ин қисмат аз: маълумот дар бораи соҳае, ки корхона ба он мансуб аст, тавсифи бозорҳое, ки корхона дар он фаъолият менамояд, маълумот дар бораи дигар субъектҳои хоҷагидорӣ, ки дар ин бозор мақоми худро доранд, низоми нархгузорӣ ба маҳсулоти корхона, маҳдудиятҳои қонуние, ки ба корхона таъсир мерасонанд ва ғайраро дар бар мегирад.

Дар маълумот дар бораи соҳа таърихи инкишофи он, вазъи муосир, дурнамо, гуруҳи истеъмолкунандагони маҳсулоти соҳавӣ ва таносуби соҳавии онҳо нишон дода мешавад.

Ба тавсифи бозори фуруш: ғунҷоиши бозор, ҳаҷми он ва сиёсати нархгузорӣ дохил мешавад. Ғунҷоиши бозор имконияти максималии ҳаҷми фуруши маҳсулот дар давоми сол нишон медиҳад. Андозаи бозор ин масоҳатест, ки дар он маҳсулоти корхона фурухта мешавад. Дар ин иртибот бозорҳо ба маҳаллӣ (дар доираи вилоят, шаҳр, ноҳия), миллӣ (дар доираи давлат) ва ҷаҳонӣ чудо карда мешаванд.

Ҳангоми тавсифи сиёсати нархгузорӣ нархҳое нишон дода мешаванд, ки дар бозор мавҷуд буда аз ҷониби корхона пешниҳод карда шудаанд. Бояд дар ин маврид тағйири нархҳои маҳсулоти корхона бо назардошти дараҷаи нархҳо, ҳаҷми фуруши маҳсулот ва намуди бозор ояндабинӣ карда шаванд.

Нархҳо бояд аз хароҷоти муомилот баланд бошанд. Вале дараҷаи болоии нархҳо вобаста аз маҳаки даромади максималӣ, ки метавонад ҳангоми болоравии назарраси нархҳо кам шавад, муқаррар карда мешавад.

Дар таҷриба ҳангоми муқарраркунии нархҳо корхона бояд ақсуламали рақибонашро ба инобат гирад. Ҳангоми даромаднокии баланд доштани маҳсулоти истеҳсолнамудаи корхона, бозори мазкур барои рақибон диққатҷалбкунанда мешавад, ки рақобатро метавонанд бо роҳи воридсозии маҳсулоти монанди арзон таъмин намоянд.

Сатҳи рақобати бозор аз рӯи намудҳои зерин ба гуруҳҳо чудо мешаванд: 1) рақобати соф; 2) рақобати инҳисорӣ; 3) олигополия; 4) инҳисори соф. Дар ин қисмат тавсифи рақобатпазирии корхона нишон дода мешавад.

Маълумот дар бораи маҳдудиятҳои қонунӣ номгӯи ҳуҷҷатҳоеро дар бар мегирад, ки намудҳои алоҳидаи фаъолияти корхонаро ба танзим мебароранд ва барои таҳияи бизнеснақша муҳим ба ҳисоб мераванд. Маҳдудиятҳои воридшавӣ ба бозор, гумрукӣ, андозӣ, иҷозатномавӣ, танзими давлатии нархҳо ва тарофаҳо, мавҷудияти иқтидорҳо ва захираҳои сарфарбаршуда ва ғайра аз зумраи чунин маҳдудиятҳои қонунианд.

Дар қисмати шашум тавсифи фаъолият дар соҳаи бозоршиносӣ⁴ нишон дода мешавад. Ин қисмат: тавсифи маҳсулоти корхона, стратегияи воридшавии корхона ба бозори дахлдор, стратегияи рушди корхона, шабакаҳои фуруши

маҳсулот ва иртиботро, ки объекти бизнес-нақшагирӣ мебошад, дар бар мегирад.

Тавсифи пурраи маҳсулоти истеҳсолии корхона бо таъкиди нишондиҳандаҳои техникӣ ва истеҳсолӣ, аз ҷумла, нархи он оварда мешавад. Аз рӯи имконият тавсия карда мешавад, ки расми маҳсулот, буклетҳои тарғиботӣ, дастурамали истифодаи маҳсулот ва дигар ҳуҷҷатҳо барои истеъмолкунанда, ки маҳсулотро тавсиф медиҳанд, ҳамроҳ карда шаванд. Инчунин маҳсулоти корхона бо маҳсулоти монанди рақибон муқоиса карда мешавад. Ҷиҳатҳои заифи маҳсулот ошкор карда шуда, барои бартарфосозии онҳо чорабиниҳо пешбини мегарданд.

Ба сифати стратегияи воридшавӣ ба бозор маҷмӯи амалиётҳои пайдарпайи зерин тавсия карда мешавад:

- а) воридшавӣ ба бозори нав бо маҳсулоти хуб;
- б) ташкили имиҷи баланди сифати маҳсулот ва муаррифии он дар бозор;
- в) воридсозии маҳсулоти нисбатан гароннарх.

Шабакаи фурӯш ин зерсохтор мебошад, ки фурӯши маҳсулоти корхонаро таъмин менамояд. Ба ташаккули он дар бизнес-нақшаи солимгардонии молиявии корхона бояд аҳамияти махсус дода шавад. Ғайр аз ин, бояд на танҳо субъектҳои ба фурӯш машғулбуда номбар карда шаванд, балки вазифаҳои онҳо дар ҷараёни фурӯш бояд таъкид карда шавад. Аз рӯи ҳар як шабакаи фурӯш маълумот дар бораи ҳаҷми лоиҳавии маҳсулоти корхона оварда мешавад.

Кисмати ҳафтуми бизнес-нақша ба масоили коркарди барномаи истеҳсолии корхона бахшида шуда «Нақшаи истеҳсолот» ном дорад. Дар он вобаста аз иқтидорҳои истеҳсолии мавҷуда ва конъюнктураи бозор, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот дар шакли натуралӣ аз рӯи ҳамаи номгӯи он ва ҳаҷми фурӯши маҳсулоти нақшагирифташуда бо ифодаи пулӣ аз рӯи ҳар як намуди он муайян карда мешавад. Ҳангоми зарурат талабот ба зиёдшавии иқтидорҳои истеҳсолӣ муқаррар карда шуда, роҳи ҳалли ин мушкилотҳо муайян карда мешавад. Ғайр аз ин, истифодаи захираҳои дохилии корхона имконпазир буда, чорабиниҳои оиди азнавмусаллаҳонии техникӣ ва ё таҷдид, ё ин ки воридкунии иқтидорҳои истеҳсолии нав метавонанд аз ҳисоби сохтмо-

ни нав амалӣ карда шаванд. Ҳамаи ин дар нақшаи инкишофи техникӣ ва такшили истеҳсолот нишон дода мешаванд.

Ҳангоми муайянкунии ҳаҷми фурӯш нархи ояндабинишавандаи маҳсулот тавассути тадқиқотҳои бозоршиносӣ амалӣ карда мешавад.

Баъд аз ин ҳисобгирии талабот ба захираҳои молиявӣ барои барномаи истеҳсолӣ, ҳисобгирии талабот ба ҳайат ва музди меҳнат гузаронида шуда, инчунин, харҷномаи хароҷот ва арзиши аслии маҳсулоти нақшагиришуда ва талаботи корхона ба сармоягузорию иловагӣ ҳисоб карда мешавад.

Бизнес-нақша бо таҳияи нақшаи молиявӣ ба анҷом мерасад. Дар ин қисмат, пеш аз ҳама, ояндабинии натиҷаҳои молиявии фаъолияти корхона ва инчунин, ташаккули сарчашмаҳои молиякунонии талабот ба сармоягузориҳои иловагӣ, ки андозаи онҳо дар қисмати ҳафтуми бизнес-нақша муайян карда шудааст, нишон дода мешавад.

Ояндабинии натиҷаҳои молиявии фаъолияти корхона вобаста аз ҳисобҳои дар қисмати панҷум «Бозор ва рақобат», шашум «Фаъолияти корхона дар соҳаи бозоршиносӣ» ва ҳафтум «Нақшаи истеҳсолот» мавҷудбуда амалӣ карда мешавад. Онҳо имконият медиҳанд, ки ғоидаи тавозуни ояндабинишудаи корхона вобаста аз ҳаҷми фурӯш, нархи воҳиди маҳсулот, хароҷот ба воҳиди маҳсулоти ояндабинишуда ва инчунин даромад ва хароҷот аз амалиётҳои ғайрифурӯш, пардохтҳои бучавӣ аз ғоида ва ғоидаи софи корхона муайян карда шаванд.

Сарчашмаҳои молиякунонии талабот ба захираҳои нави сармоягузорию иловагӣ, дар аксар ҳолатҳо, зиёдкунии сармояи саҳомӣ дар давраи амалишавии лоиҳа, истифодаи сармояи ҷалбшуда дар шакли қарзҳои дарозмуддату кӯтоҳмуддат, инчунин дигар сарчашмаҳои молиякунонӣ (қарздорӣ аз рӯи пардохти маош, ҳисоббаробаркунӣ бо бучет, бимаи амвол ва шахс ва ғайра.) ба ҳисоб меравад. Фарқияти байни талабот ба сармоягузориҳои иловагӣ ва маблағи сарчашмаҳои молиякунонии номбаршуда ин андозаи дастгирии давлатии молиявии корхона мебошад.

Чудокунии маблағи дархосткардаи дастгирии давлатии корхона баҳодиҳии самаранокии иқтисодии қисмати молиявии бизнес-нақшаро ҳамчун лоиҳаи инвеститсионӣ дар назар до-

рад, яъне гузаронидани таҳлили иқтисодии маблағгузориҳои банақшагирифташуда амалӣ карда мешавад. Агар ба сатҳи ояндабинишуда ноил гардад, пас самаранокии лоиҳаи инвеститсионӣ тасдиқ мешавад. Ғайр аз ин, бояд дар назар дошт, ки воситаҳои пулие, ки дар ибтидои амалисозии лоиҳа сармоягузорӣ мешаванд (ин лаҳзаро лаҳзаи сифрии вақт меноманд), дар солҳои минбаъда аз ҳисоби воридшавии маблағҳо аз сармоягузорӣ (гирифтани даромад аз сармоягузорӣ) пӯшонидани мешаванд. Барои таъмини қиёси ин маблағҳо нисбати арзиши воситаҳои иловагии дар давоми давраи амалисозии лоиҳа, сармоягузоришаванда дар лаҳзаи сифрии вақт таҷдиди назар гузаронидани мешавад, ки ин раванд дисконтиронӣ номида мешавад.

Андозаи воситаҳои пулӣ дар лаҳзаи сифрии вақт арзиши ҷорӣ (дисконтӣ, овардашуда, воқеӣ)-ро нишон медиҳад.

Ҳамаи дигар сармоягузориҳои ба корхона ворид гашта, ғайр аз сармояи ибтидоӣ, ба арзиши ҷорӣ оварда мешавад. Барои ин арзиши онҳо ба зариби дисконтиронӣ (α) зарб карда мешавад:

$$\alpha = \frac{1}{(1+r)^n},$$

дар ин ҷо n – шумораи солҳо; r – меъёри интиҳобшудаи дисконт (меъёри фоида ва ё дараҷаи даромаднокии интизории сармоягузорӣ интизор буда).

Зариби дисконтиронӣ барои охири сол ва ё миёнаи сол ҳисоб карда мешавад. Агар воситаҳои пулӣ дар давоми тамоми сол ворид шаванд, пас ҳангоми дисконтиронии ҷараёнҳои пулии давраи нақшагиришаванда зариби дисконтиронӣ истифода мешавад, ки он нишондиҳандаи миёнасолона аст.

Ҳангоми ҳисобгирии зариби миёнасолона дар формулаи зерин шумораи сол мутаносибан 0,5 кам мешавад:

$$\alpha = \frac{1}{(1+r)^{n-0,5}}.$$

Ҳаракати воситаҳои пулӣ ҳама тағйиротҳоро дар активҳо ва ўҳдадорҳои корхона нишон медиҳад. Дар натиҷаи қиёси воридшавӣ ва ҳиссаҷудокунии воситаҳо дар раванди фаъолияти хоҷагидорӣ ҷараёни пулӣ муайян карда мешавад.

Вобаста аз ояндабинии натиҷаҳои молиявӣ, ки дар қисми ҳаштуми бизнес-нақшаи корхона омадааст, тарҳи (моделӣ) дисконтиронии ҷараёнҳои пулӣ дар тамоми давраи амалисозии лоиҳаи татбиқшавандаи инвеститсионӣ ташаккул меёбад. Ғайр аз ин бояд арзиши ҷорӣ ва арзиши бақиявии ҷараёни пулӣ берун аз давраи нақшагиришаванда ба инобат гирифта шаванд. Он арзиши ҳамаи ин ҷараёнҳоро, ки ба лаҳзаи сифрии вақт оварда расонида шудаанд, инъикос менамояд.

Ҳисобгирии арзиши бақиявии ҷараёнҳои пулӣ берун аз давраи ҳисобӣ аз рӯи формулаи зерин, ки модели Гордон ном дорад, ҳисоб карда мешавад:

$$\text{Арзиши бақиявӣ} = \frac{CA_m \times (1+q)}{r-q},$$

дар ин ҷо: CA_m – ҷараёни пулии соли охири давраи нақшагиришаванда; r – меъёри дисконт; q – суръати инкишофи ҷараёнҳои пулӣ; $(1+r)$ – суръати рушди ҷараёнҳои пулӣ.

Дар аксар давлатҳои марҳилаи гузариш дастгирии молиявии давлатӣ ба корхонаҳо дар ҳолате амалӣ карда мешавад, ки агар дар натиҷаи ҳисобҳои гузаронидашуда андозаи арзиши ҷорӣ бузургии манфӣ набошад. Ин маънои онро дорад, ки сармогузориҳои ҷудошуда натиҷаи дилхоҳ медиҳанд, яъне ғоидаи гирифташаванда дараҷаи зарурии даромаднокиро таъмин менамояд.

Баъд аз ин дар қисмати охирин, яъне ҳафтуми бизнес-нақша ҳисобгирии зареби меъёри дохилии ғоида гузаронида мешавад. Аз рӯи қоида, он бо усули интихоби меъёрҳои гуногуни дисконт муайян карда мешавад. Яъне чунин ҳисоб карда мешавад, ки арзиши софӣ ҷорӣ ба бузургии 0 ба таври максималӣ наздик карда шуда, вале манфӣ нашавад. Баъд муқаррар карда мешавад, ки дар мӯҳлати кадом вақт натиҷаи интизорӣ ба вуқӯъ мепайвандад, яъне вақте ки ҷараёнҳои пули дисконтишудаи даромадҳо бо ҷараёнҳои пули дисконтии хароҷот баробар мешаванд. Ин давра давраи дисконтии (динамикии) пӯшонидани харҷи лоиҳа номида мешавад.

Дар ин қисмати бизнес-нақша, вобаста аз мӯҳлатҳои муқарраршуда ва талаботҳои шартнома нақшаи пардохти қарзҳои кредиторӣ тартиб дода мешавад.

Нишондиҳандаи дигаре, ки дар нақшаи молиявӣ нишон дода мешавад, ин нуқтаи безарарӣ (ҳадди даромаднокӣ) мебошад. Он андозаи фоидаи мегирифтаи корхонаро инъикос намуда, яъне дар ин нуқта зарар намебинад, вале фоида ҳам намегирад.

Қоркарди нақшаи молиявӣ бо таҳияи тавозуни ояндабинӣ аз рӯи солҳои нақшагирифташуда ва дар асоси он ҳисоб намудани зариви қобилиятнокии ҷорӣ ва зариви таъминнокии бо воситаҳои худӣ, анҷом мепазирад.

11.5. Банақшагирии молиявӣ ва приисипҳои ташкили он дар корхона

Банақшагирии молиявӣ ҳамчун қисмати асосии нақшаи соҳибқориҳои корхона баромад мекунад. Вай ҳамчун воситаи банақшагирии дохилиистеҳсолӣ ва воситаи асоснокмандии қарзчудокунӣ аз ҳисоби маблағҳои беруна (банк, бучет, дигар корхонаҳо) хизмат мекунад.

Нақшаи соҳибқориҳои корхона чунин қисмҳоро дар бар мегирад:

- Имкониятҳо;
- Қисми асосӣ;
- Стратегияи сармоягузорӣ.

Дар қисми яқум ба тариқи мухтасар мақсади асосии нақша, ҳаҷми захираҳои молиявии зарурӣ барои амалигардонии нақша зарур буда, мӯҳлати ҷуброни онҳо нишон дода мешавад.

Қисми дуюм ҳамчун қисми асосӣ сурат гирифта, чунин унсурҳоро дар бар мегирад:

- Тавсифи навъи фаъолият;
- Тавсифи маҳсулот (хизматрасонӣ);
- Баҳои соҳа;
- Бозор;
- Маркетинг;
- Нақшаи истеҳсолот;
- Нақшаи ташкилӣ;

- Нақшаи ҳуқуқӣ;
- Таҳлили таваккал;
- Нақшаи молиявӣ.

Қисми муҳими нақшаи соҳибкорӣ ин нақша ва банақшагирии молиявӣ мебошад. Дар он ҷамъи арзиши ҳамаи қисмҳои нақшаи соҳибкорӣ ифода карда мешавад. Нақшаи молиявӣ ба соҳибкорону сармоягузoron дахл дошта, имкон медиҳад, ки сарчашмаю ҳаҷми захираҳои молиявии заруриро барои таъмини истеҳсолот, тамоюли истифодаи воситаҳо, миқдори пули нақди зарурӣ, натиҷаи фаъолияти ҷорӣ ва интиҳои истеҳсолотро сари вақт дарҷ намоянд. Дар навбати худ сармоягузoron бояд ба самаранокии воситаҳо (боздеҳи воситаҳо, ҳаҷми ғоидаву дивиденд, мӯҳлати хароҷотбарорӣ ва худпӯшонии воситаҳо) сари вақт сарфаҳм раванд.

Нақшагирии фаъолияти молиявии корхона бо натиҷаҳои истеҳсолот саҳт алоқаманд буда, ду масъалаи асосӣ, аз ҷумла, истеъмоли захираҳои молиявӣ ва истеҳсолоти маҳсулоти тай-ёрро ба танзим мебарорад.

Муносибатҳои молиявӣ дар шароити бозор ҷараёнҳои зеринро дар бар мегирад:

- Мубодилаи пул барои меҳнати коргарони кироя;
- Мубодилаи пул барои мол ва хизматҳо;
- Мубодилаи молу хизматҳо ба пули истеъмолкунандагон;
- Дигар муносибатҳои вобаста бар ҳаракати маблағҳои пулӣ.

Даромади корхона ва ё ин ки ғоида дар шароити бозор шакли асосии худмолиякунонии ҳама гуна фаъолияти истеҳсолӣ-хоҷагидорӣ ва муносибатҳои иҷтимоӣ-меҳнатии ҳайати кормандон ба ҳисоб меравад. Бинобар ин, афзунсозии ғоида ва ё даромади корхона мақсади асосӣ ва ниҳонии ҳама гуна нақшагирӣ дар корхона мебошад.

Ғоида ва даромад танҳо дар шароити баҳамтаъсиррасонии меҳнат ва сармоя ба вуҷуд меоянд. Ғоидаи умумӣ бузургии даромади умумии корхонаро бе дарназардошти сармояи камбаҳошуда, ифода мекунад.

Ғоидаи соф бошад, даромади умумӣ тарҳи воситаҳои харҷшуда, аз ҷумла воситаҳои барои барқарорсозии воситаҳои фарсудашудаи истеҳсолот ҷудошударо ифода менамояд.

Даромади умумӣ тариқи зарбнамоии ҳаҷми маҳсулот ба нархи фурухташаванда муайян карда мешавад. Даромади ниҳой даромади иловагӣ ва ё замшударо, ки дар натиҷаи фуруши аз нақша зиёди маҳсулот ба даст меояд, дар назар дорад.

Ҳангоми фаъолият дар шароити бозор дар назди ҳар як корхонаи истеҳсолӣ се саволи нақшагирӣ-идоракуни меистад:

1. Оё истеҳсолоти маҳсулоти мазкурро дар давраи ҳисобӣ бояд ба нақша гирифт?

2. Истеҳсоли чӣ миқдор маҳсулотро бояд ба нақша гирифт?

3. Дар натиҷаи иҷрои нишондодҳои нақшавӣ чи миқдор фоида ва ё зарар мо интизорӣ дорем?

Нақшагирии молиявӣ ин банақшагирии даромад ва самтҳои харҷнамоии воситаҳои пулӣ барои таъмини инкишофи корхона мебошад. Нақшагирии молиявӣ тавассути таҳияи нақшаҳои молиявӣ ҳархела ва гуногунтаъинот вобаста ба мақсад ва объекти нақшагирӣ амалӣ карда мешавад.

Дар ин асос нақшаҳои молиявиро ба дарозмуддат, қорӣ ва фаврӣ ҷудо менамоянд.

Мисоли таҳияи нақшагирии қорӣ ва дарозмуддат бизнес – нақша мебошад, ки дар давлатҳои инкишофёфтаи иқтисоди бозорӣ ҳангоми таъсис додани корхона коркарда шуда, истеҳсолоти маҳсулоти навро асоснок месозад. Бизнес-нақша дар марҳилаи аз се то панҷ сол таҳия мешавад, ки асоси фаъолияти корхонаро ташкил медиҳад.

Бизнес-нақша танҳо нақшаи молиявӣ набуда, он ҳамчунин барои коркардабароии дурнамои молиякунонӣ ва ҷалби сармоягузори мушаххас бо шартҳои муайян барои таъсиси корхона ва ё молиякунонии барномаи нави истеҳсолӣ зарур мебошад.

Таҳияи бизнес-нақша ба идоракунии дохилии корхона муносибат намуда, дар асоси мақсадҳои гузошташуда таҳия шуда, усулҳои амалисозии онҳо ва таъминоти молиявӣ, моддӣ ва меҳнати корхонаро дар бар мегирад. Таҳияи моҳиронаи бизнес-нақша имкон медиҳад, ки воситаҳои сармоягузор нигоҳдошта шуда, эҳтимолияти муфлисшавӣ ба ҳадди камтарин расонида шавад.

Роҳбарияти корхона ҳама вақт сари интихоби роҳҳои инкишоф меистад. Бинобар ин, вай бояд нархи самараноки фурӯшро интихоб намуда, дар соҳаи сиёсати қарзӣ ва сармоягузорӣ бояд қарори мувофиқ қабул намояд.

Бояд чунин натиҷае ба даст ояд, ки фаъолияти корхона даромаднокии баланд дошта бошад ва маблағҳои пулиро дар чунин ҳаҷм таъмин намояд, ки талаботи нафарони ба натиҷаи фаъолияти корхона манфиатдорро қонеъ гардонад. Тафсири натиҷаҳои интизоришавандаи фаъолияти иқтисодӣ дар давраи оянда дар ҳолати таҳияи буҷети корхона ҷой дорад.

Мувофиқи қоидаи нақшагирии кӯтоҳмуддат ва дарозмуддатро аз ҳамдигар фарқ мекунад. Аҳамияти қабули баъзе қарорҳо дар муддати тӯлонӣ созгор боқӣ мемонанд. Ба он қабули қарор дар мавриди хариди сармояи асосӣ, сиёсати кадрӣ, муайянкунии номгуӣ маҳсулоти истеҳсолшаванда ва ғайра мисол шуда метавонанд. Қарорҳои мазкур фаъолияти корхонаро дар якҷанд соли минбаъда муайян намуда, бояд дар нақшаҳои дарозмуддат инъикос ёбанд. Нақшаҳои дарозмуддат бояд тарҳи муайянеро ташкил диҳанд, ки дар он нақшаҳои кӯтоҳмуддат танҳо унсурҳои таркибии он ба ҳисоб мераванд.

Дар корхонаҳо, асосан, нақшаҳои кӯтоҳмуддат таҳия карда мешаванд, ки одатан то як солро дар бар мегиранд, ки дар мӯҳлати мазкур вазъиятҳои барои корхона ошно ба вуқӯъ пайваستا, калавиши мавсимии конъюктураи бозор дар ин мӯҳлат баробар мешавад. Аз рӯи вақт буҷет (нақша)-ро ба моҳона ва семоҳа ҷудо мекунад.

Қоидаҳои умумие мавҷуд нест, ки дараҷаи мушаххассозии буҷети корхонаро муқаррар намояд. Дар навбати аввал он ба андозаи устувории дараҷаи ҳисобҳои таҳияшаванда вобаста аст. Ғайр аз ин, дар ҳар як корхона дараҷаи зарурии мушаххасгардонии буҷа барои таъмини ҳамоҳангии амалиётҳои банақшагирифташудаи алоҳида бояд баҳо дода шавад.

Мақсади нақшагирии метавонад дар корхонаҳои ҳархела, гуногун бошад. Вазифаҳои нақшагирии вобаста ба намуди фаъолият ва ҳаҷми корхона метавонад гуногун бошад.

Дар адабиёт доир ба банақшагирӣ дар корхонаҳо ду усули ташкили кор оид ба таҳияи нақшаҳои молиявӣ мавҷуд аст.

а) аз рӯи усули break-down (аз боло ба поён);

б) аз рӯи усули build-up (аз поён ба боло)

Аз рӯи усули break-down таҳияи нақшаҳо «аз боло» шуруъ мешавад, яъне роҳбарияти корхона мақсад ва вазифаҳо, аз ҷумла, нишондиҳандаҳои нақшавии ғоидаро муайян мекунад. Баъд ин нишондиҳандаҳо дар шакли мушаххасшуда ба нақшаҳои зерсохторҳои корхона дохил карда мешаванд.

Аз рӯи усули build-up нақшаҳо баръакс таҳия мешаванд. Масалан, ҳисоби нишондиҳандаҳои фурӯшро зерсохторҳои алоҳидаи фурӯш оғоз намуда, баъд мудирӣ шӯъбаи фурӯши корхона ин нишондиҳандаҳоро ба нақшаҳои алоҳида ворид месозад, ки дар натиҷа ба нақшаи умумии корхона ворид карда мешаванд.

Усулҳои break-down ва build-up ду тамоюли ба ҳам муқобилро ташкил медиҳанд. Дар таҷриба истифодаи алоҳидаи ин усулҳо ба мақсад мувофиқ нест. Нақшагирӣ ва таҳияи буҷа фаъолияти маҷмуавие мебошад, ки зарурияти ҳамоҳангсозии нақшаҳои зерсохторҳои алоҳидаро тақозо менамояд.

Нақшагирии талабот ба сармояи гардон. Дар корхона бояд нақшагирии истифодаи ҳам сармояи асосӣ ва ҳам сармояи гардон гузаронида шавад. Омили муҳими нақшагирии истифодабарии сармояи гардон ин нақшагирии вақти истифодаи даромад ва хароҷот мебошад. Мавҷудияти сармояи гардон бояд хароҷоти корхонаро шуруъ аз истеҳсолот то пардохти маҳсулот аз ҷониби истеъмолкунандагон, таъмин намояд.

Нақшагирии талабот ба сармояи асосӣ. Вобаста ба андозаи инкишофи корхона дастгоҳҳо фарсуда мешаванд, технология тағйир меёбад, биноҳо, дастгоҳҳо ва компютерҳои нав лозим мешаванд. Одатан, муҳлати харидани сармояи асосӣ тӯлонӣ мебошад.

Ин чунин маъно дорад, ки нақшагирии молиявӣ бояд ба ҷараёни нақшагирии стратегии корхона ворид карда шавад. Агар корхона хоҳад бозори навро аз худ намуда, истеҳсоли

маҳсулотро васеъ созад, вай бояд талаботро ба сармоя дар ҷараёни ташаккули нақшаҳои дарозмуддат оид ба маркетинг ва таҳқиқотҳои асосӣ оиди усулҳои истеҳсоли муайян созад.

Накшагирии сарчашмаҳои даромад. Сарчашмаҳои гуногуни фондҳои корхона мавҷуд аст, ки даромад аз фурӯши маҳсулот, сармоя ва моликияти он ва инчунин, қарз ба он дохил мешаванд. Мақсад, пеш аз ҳама, аз он иборат аст, ки сарчашмаи самаранок барои таъмини талаботҳо дар ҳолати ба вучуд омадани онҳо пайдо намояд.

Накшагирии сифатнок аз он иборат аст, ки фондҳои зарурӣ на танҳо сари вақт, балки бо нархҳои пасттарин ба даст оварда шаванд. Барои он бояд бонкero пайдо намуд, ки қодир бошад онҳоро пешниҳод намояд, сарчашмаҳои фондҳоро бо мақсадҳои он мувофиқ гардонад, чунки танҳо ба қарзи бонкӣ, барориши саҳмия ва даромадҳо таъя намудан номумкин аст. Аз ҷумла, бояд вақт дуруст интихоб карда шавад: саҳмия ҳангоми болоравии қурби он фурӯхта шавад ва ҳангоми баланд будани фоизи бонкӣ қарз нагирад ва ғайра.

Боби 12. Шаклҳои муосири ташкили истеҳсолот

- 12.1. Тамаркузи (концентратсия) истеҳсолот ва андозаҳои корхона
- 12.2. Самтҳо ва намудҳои махсусгардонии истеҳсолот
- 12.3. Тарҳрезии дараҷаи махсусгардонии истеҳсолот
- 12.4. Кооператсиякунонии истеҳсолот
- 12.5. Самаранокии иқтисодии махсусгардонӣ ва кооператсиякунонӣ

12.1. Тамаркузи (концентратсия) истеҳсолот ва андозаҳои корхона

Дараҷаи тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолии ҷомеа бо инкишофи тақсимои ҷамъиятикунонии меҳнат тавсиф дода мешавад.

Тақсимот ва ҷамъиятикунонии меҳнат бо тафриқабандиву тамаркузи (концентратсияи) фаъолиятҳои истеҳсоли маҳсулот дар корхона ифода мешаванд. Умуман, дар дараҷаи истеҳсолоти ҷамъиятӣ тақсимот ва ҷамъиятикунонии меҳнат бо тафриқабандии соҳавӣ ва тамаркузи истеҳсолот тавсиф дода мешавад.

Тафриқабандии соҳавӣ дар афзоиши шумораи соҳаҳои истеҳсолот ифода мегардад.

Тамаркузи истеҳсолот дар ҷамъ намудани истеҳсолот дар корхонаҳои калони ҳар як соҳа ё худ дар ҳудудҳои нисбатан васеи ғункунандаи амалиётҳои соҳаҳои гуногун инъикос меёбад.

Тамаркузи истеҳсолот дар ҷаҳор шакл зӯҳур меёбад: бузургсозии корхонаҳо, махсусгардонӣ, кооператсиякунонӣ ва комбинатсиякунонӣ.

Бузургсозии корхонаҳо, ҷамъ намудани истеҳсолот дар корхонаҳои калон буда, бо рушди илмӣ-техникии олотҳои меҳнат ва афзоиши ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшаванда муайян мегардад.

Махсусгардонӣ – тамаркузи истеҳсолоти якҷинса буда, аз рӯи намуди худ истеҳсолоти васеъ мебошад.

Кооператсиякунонӣ равобити бевоситаи истеҳсолии байни корхонаҳо (иттиҳодияҳо)-ро, ки дар истеҳсолоти муштараки маҳсулот ширкат мекунанд, фаро мегирад.

Комбинатсиякунонӣ пайвасти истеҳсолотҳои гуногуни паиҳамро дар назар дорад, аз қабилӣ коркарди паиҳами масолеҳ, азнавкоркунии маҷмуавии масолеҳ, ё худ истифодаи партовҳои истеҳсолот дар як корхона (комбинат).

Шаклҳои зикршудаи ташкили соҳавии истеҳсолот байни ҳам робитаи устувор доранд ва танҳо омӯзиши ҷомеъ метавонад имкони қабули қарорҳои воқеии истифодаи онҳоро диҳад.

Ҳангоми тарҳрезӣ шаклҳои зерини ташкили истеҳсолоти саноатӣ пешбинӣ мегардад:

- бузургсозии корхонаҳо дар мувофиқат бо афзоиши иқтидорҳои воҳидии мошину агрегатҳо;

- шаклгирии иқтидорҳои махсусгардонидашудаи нав ва инкишофи иқтидорҳои мавҷуда;

- ҷамъ намудани истеҳсоли маҳсулот дар соҳаҳои муносиби махсусгардонидашудаи саноат;

- озодкунии корхонаҳо аз истеҳсоли маҳсулоте, ки ба соҳаи онҳо мувофиқ нест;

- созмондиҳӣ ва инкишофи корхонаҳои махсус аз рӯи истеҳсолоти марказонидашудаи масолеҳу маснуоти истифодаи байнисоҳавӣ дар мошинсозӣ;

- барқарор намудани алоқаҳои аз лиҳози иқтисодӣ муфид дар чорҷӯбаи кооператсиякунонӣ.

Дар нақшаҳои такмилдиҳии шаклҳои ташкили истеҳсолот хароҷоти он ба ҳисоб гирифта шуда, самаранокии макроиқтисодии онҳо муайян карда мешавад.

Тамаркуз, ки дар бунёди инкишофи истеҳсолоти васеъ ва корхонаҳо ифода меёбад, барои истифодаи самаранокии техникаи сермаҳсул ва рушди бемайлони ҳосилнокии меҳнати ҷамъиятӣ, заминаи муфид фароҳам меорад.

Дар адабиёти иқтисодӣ, аксаран, ду мафҳуми ба ҳам алоқамандро истифода мекунанд, ки фарқияти онҳоро бояд зикр намуд: тамаркузи истеҳсолот ва марказонидани

идоракуни. Ҳангоми омӯзиши масъалаи тамаркузи истеҳсолот, одатан, мафҳуми андозаҳои корхонаро истифода мебаранд.

Нишондиҳандаҳои мутлақи ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ва ҳиссаҳои корхонаҳои азим дар ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулоти соҳа дараҷаи тамаркузи истеҳсолотро боз ҳам пурратар тавсиф медиҳанд.

Ҳангоми таҳлилу тарҳрезии умумии раванди тамаркуз дар саноат, одатан, корхонаҳоро аз рӯи шумораи коргарон, арзиши миёнасолони фондҳои асосӣ, ҳаҷми истеъмоли нерӯи барқ гурӯҳбандӣ мекунад. Аммо барои таҳлили ҷузъӣ ин гурӯҳбандиҳо нокифояанд, аз ин рӯ, бояд корхонаҳоро аз рӯи истеҳсоли маҳсулоти ба ҳам монанд (бо ченакҳои асли ё шартӣ-аслӣ) гурӯҳбандӣ намуд.

Тамаркузи истеҳсолот дар ҳар як соҳа ё худ зерсоҳа, ки маҳсулоти муайяно истеҳсол мекунад, ба хусусиятҳои сохторӣ-технологии маҳсулот вобастагӣ дорад. Масалан, дар саноати маъдангудозии сиёҳ, истеҳсоли нерӯи барқ тамаркуз ва мантиқан, андозаҳои корхона аз андозаву миқдори агрегатҳои асосӣ, дар саноатӣ мошинсозӣ, пойафзолбарорӣ, нассочӣ аз пайвасти мақбули маҷмуи мошину таҷҳизот, шаклҳои ташкил дар мувофиқат бо хусусиятҳои технологияи истеҳсолот вобастаанд.

Меъёри асосии самаранокии тамаркузи истеҳсолоти саноатӣ истифодаи ҳадалимкон зиёди омилҳои истеҳсолот мебошад.

Хусусиятҳои соҳавӣ имкон намедиҳанд, ки барои ҳамаи соҳаҳо андозаҳои мақбули ягонаи истеҳсолот ва корхонаҳо муқаррар карда шавад.

Дар соҳаҳои саноати истихроҷ вобаста ба захираҳои канданиҳои фойданок, мӯҳлати сохтмону истифодабарии иншоотҳои рӯизаминиву зеризаминӣ, ҳаҷми истеҳсолот, ҳаҷми истихроҷ андозаҳои корхона муайян мешаванд.

Дар соҳаҳои саноати коркарди раванди истеҳсолиашон бефосила (маъдангудозӣ, кимиё, истеҳсоли нерӯи барқ ва гайра) иқтидорҳои мақбул аз рӯи иқтидорҳои воҳидии агрегатҳои замонавӣ муқаррар мегарданд. Бояд қайд намуд, ки иқтидорҳои мақбули коргоҳҳои алоҳида дар асоси иқтидорҳои воҳидии агрегатҳои устуворшуда, иқтидори умумии корхона

бошад дар асоси имконоти истеҳсоли маҳсулоти тайёр (барои корхонаҳои мазкур) муайян карда мешавад.

Дар соҳаҳои саноати коркарди раванди истеҳсолиашон фосилатор (мошинсозӣ, коркарди чӯб, пойафзолбарорӣ, нассоҷӣ) андозаҳои мақбули истеҳсолот дар асоси интиҳоби оқилонаи дастгоҳу таҷҳизоти гуногун, хатҳои паиҳам ва автоматӣ, хоҷагиҳои хизматрасон ва дигар воҳидҳои, ки барои таъмини истеҳсоли маҳсулот бо хароҷоти камтарини нерӯҳои корӣ, моддӣ ва молӣ заруранд, ҳисоб карда мешаванд.

Тамаркузи истеҳсолоти саноатӣ дар се намуди асосӣ амалӣ мегардад:

- тамаркузи истеҳсолоти махсусгардонидашуда;
- тамаркузи истеҳсолоти комбинатсиякунонидашуда;
- -зиёдкунин андозаҳои корхонаҳои ҳаматарафа

(универсалӣ).

Намуди аввали тамаркузи истеҳсолот, ки ҷамъшавии истеҳсолоти якҷинсаро дар корхонаҳои азим таъмин менамояд, имкон медиҳад, ки мошинҳои махсусгардонидашудаи маҳсулнокиашон баланд, хатҳои автоматикунонидашуда ва паиҳам, усулҳои замонавии ташкили истеҳсолот истифода шаванд.

Намуди дуюми тамаркузи истеҳсолот низ самаранок аст, зеро вай пайдарҳамии иҷрои равандҳои технологӣ, коркарди пурраи масолеҳ, истифодаи маҳсулоту партовҳои ғайриасосӣ, камкунии партовҳои зараррасонро таъмин менамояд.

Намуди сеюми тамаркузи истеҳсолот, нисбатан, камфоида аст. Дар ин намуд, корхонаҳои гуногунсоҳа истеҳсолоти гуногунҷинсаро дар худ ғунҷоиш додаанд. Дар ширкату корхонаҳои намуди сеюми тамаркузи истеҳсолоти асосӣ дар коргоҳҳои асосӣ ва истеҳсолоти хурд дар коргоҳҳои ёрирасон тақсим шудаанд.

Тамаркузи истеҳсолот ва намудҳои алоҳидаи он дар зери таъсири ду омилҳои асосии зерин тараққӣ меёбад: афзудани талабот ба намудҳои муайяни маҳсулот ва рушди техникаи истеҳсолот. Аз ин рӯ, дар ҳар марҳалаи инкишоф дараҷаи тамаркузи истеҳсолот бо андозаҳои истеҳсолот ва ҳосилнокии таҷҳизот бояд мувофиқ афтад. Он тавр, ки тамаркузи нокифоя

нолозим аст, ба ҳамон андоза тамаркузи барзиёд низ номуфид мебошад.

Зиёд намудани андозаҳои корхонаҳо дар саноат аз ҳисоби баланд бардоштани иқтидорҳои воҳидии машину таҷҳизотҳо, инчунин, андозаҳои иншоотҳо, зиёдшавии миқдори машину таҷҳизоти якхела ва пайвасти онҳо амалӣ карда мешавад.

Аммо бояд кайд намуд, ки ҳар як соҳа андозаҳои мақбули истеҳсолотро дорост, ки нишондиҳандаҳои техникӣ-иқтисодии баландро таъмин менамоянд.

Масалан, дар аксари мамлакатҳои ҳориҷӣ, дар саноати машинсозӣ коркарди аз ҳама бисёри маҳсулот ба як коргар ва ба воҳиди фондҳои асосии истеҳсоли ба корхонаҳои рост меояд, ки шумораи коргаронашон аз 1001 то 5000 нафаранд. Дар корхонаҳои нисбатан калон коркарди маҳсулот ба як коргар дар ҳамин меъёр нигоҳ дошта шавад ҳам, ба воҳиди фондҳои асосӣ мукин аст, камтар гардад.

Баръакс, дар корхонаҳои бофандагӣ, ки дорои 1000–2000 дастгоҳҳои бофандагианд, коркард ба як дастгоҳ ва ҳосилнокии меҳнати як коргар баландтар аз корхонаҳои, ки беш аз 5000 дастгоҳдоранд.

Зиёдшавии андозаҳои корхона, баъзан, хароҷоти иловагиро такозо менамояд, ки на ба камшавӣ, балки ба афзуншавии хароҷоти истеҳсоли меорад.

Аз ин рӯ, муқаррар намудани андозаҳои мақбули корхона ба баландшавии самаранокии фаъолияти он мусоидат мекунад.

Дар ҳар як соҳаи саноат андозаҳои мақбули корхона бояд дар асоси андозаҳои мақбули истеҳсолот, шароити ҷиҳати масолеҳу маҳсулоти тайёр ва як қатор омилҳои дигари боҷойгиркунони корхона алоқаманд, муайян гарданд.

Зери мафҳуми андозаҳои мақбули истеҳсолот чунин андозаҳои мебояд фаҳмид, ки иҷрои аҳдномаву ӯҳдадорӣҳои гирифташударо оид ба истеҳсоли маҳсулот (иҷрои кор) дар мӯҳлатҳои муқарраршуда бо ҳадди камтарини хароҷоти овардашудаи истеҳсолоту фурӯш он, таъмин менамояд.

Таъсири омилҳои экстенсивӣ ва интенсивиро ба самаранокии истеҳсолот дар мисоли корхонаҳои саноати кимиё мушоҳида менамоем.

Афзоиши панҷкаратаи иқтидори истеҳсоли аммиакро дар корхона бо ивазкунии панҷ дастгоҳи иқтидори воҳидиашон 100 ҳазор тонна дар як сол ба як дастгоҳи иқтидори воҳидиаш 500 ҳазор тонна дар як сол, ба ду баробар камшавии маблағгузориҳои қиёсӣ ва хароҷоти истифодабарӣ мусоидат мекунад. Агар иқтидори корхонаро бо роҳи шинондани панҷ дастгоҳи иқтидорашон то 50 ҳазор тонна ба панҷ маротиб афзоиш диҳем, маблағгузориҳои қиёсӣ ва хароҷоти истифодабарӣ фақат ба 9 андоза кам мешаванд. Ҳол он, ки коркарди солонаи аммиак ба як коргар дар ҳолати якум 3,4 маротиба, дар ҳолати дуюм 3,6 маротиба меафзояд.

Тавре аз мисоли боло аён аст, камшавии хароҷот ҳангоми шинондани дастгоҳи нисбатан комилу пурқудрат, яъне интенсививунонии истеҳсолот, бештар аст. Ҳангоми ба тарзи оддӣ зиёдкунии миқдори дастгоҳҳои якхела, хароҷот, асосан, аз ҳисоби ихтисори ҳайати хизматрасон, марказонидану махсусгардонии хадамоти ёрирасон, истифодаи беҳтари масоҳатҳои истеҳсолӣ ва амсоли инҳо, кам мешаванд, аммо ин захираҳои камкунии хароҷот ҳудуди муайяне доранд ва ҳангоми аз ин ҳудуд гузаштан бартариҳои тамаркузи истеҳсолот ҳеҷ мегарданд.

Аз ин хотир, барои ҳар як соҳаи мушаххас вобаста ба ин ҳудуди захираҳо ва дигар омилҳои ба тамаркузи истеҳсолот таъсиррасон, андозаҳои мақбули корхонаҳо муайян мешавад.

Дар корхонаҳои саноати мошинсозӣ бунёди истеҳсолоти махсусгардонияшон маҳдуди агрегатҳо, қисмҳо, масолеҳ ва ҷамъкунии мошинҳои тайёр мувофиқи мақсад аст.

Дар корхонаҳои андозаашон миёнаи пойафзолбарорӣ як навбати мураттаби дӯхт дар як сол иқтидори 1 000 000 ҷуфт дорад. Андозаи мақбули корхонаи пойафзолбарорӣ се-чор навбат мебошад.

Корхонаҳои хурду миёна тавре қайд намудем, қобилияти ба тағйири тақозои бозор фавран мутобиқ шуданро доранд ва манбаи ташкили ҷойҳои кории иловагӣ мебошанд.

Нишондиҳандаҳои асосии дараҷаи тамаркузи истеҳсолоти саноатӣ андозаҳои корхонаанд, ки бо ченакҳои зерин майян карда мешаванд:

- ҳаҷми истеҳсол ва фуруши солонаи маҳсулот;

- шумораи миёнасолони коргарон;
- арзиши миёнасолони фондҳои асосии истеҳсоли;
- истеъмоли солони нерӯи барқ;
- вазни қиёсии корхонаҳои калон дар истеҳсоли маҳсулоти умумии соҳа;

- андозаи миёнаи корхона дар соҳа.

Барои тавсифи дараҷаи тамаркузи истеҳсолот дар соҳаҳои, ки як намуди маҳсулот мебароранд, нишондиҳандаҳои натуралиро истифода мебаранд. Масалан, дар соҳаи истеҳсоли нерӯи барқ бузургии миёнаи иқтидори муқарраргаштаи истгоҳи барқӣ бо киловатт; коркарди солони нерӯи барқ – бо ҳисоби як истгоҳ; вазни қиёсии нерӯи барқи истеҳсолнамудаи истгоҳҳои барқии калонтарин ба микдори умумии нерӯи барқи дар як сол истеҳсолкардаи ҳамаи нерӯгоҳҳо ҳисоб карда мешаванд.

Дар соҳаҳои мошинсозӣ, саноати сабук, саноати хӯрокворӣ, саноати кимиё, ки маҳсулотҳои гуногунамуд истеҳсол мекунанд, дараҷаи тамаркузи истеҳсолот бо нишондиҳандаҳои арзишӣ чен мегардад.

Дар баъзе корхонаҳо, ки маҳсулоти якхела, ё гуногуни бо ҳам монандро истеҳсол менамоянд, дараҷаи тамаркузро метавон бо ченакҳои аслий ё худ шартӣ-аслий ҳисоб кард. Масалан, шакар бо тонна, консерваҳо – бо қуттиҳои шартӣ, тракторҳо бо дона ё иқтидори муҳаррикҳо ба ҳисоби қувваи асп ва ғайра.

Шумораи миёнасолони ҳайати кормандони саноатӣ-истеҳсоли тавсифдиҳандаи андозаҳои корхона аз лиҳози истифодаи меҳнати фардӣ аст. Аммо вобаста ба пешрафти илмӣ-техникӣ, хусусан, механикунонӣ ва автоматикунонии равандҳои истеҳсоли шумораи кормандон дар аксар корхонаҳо ихтисор гашта, арзиши фондҳои асосии истеҳсоли меафзояд, ки ин нишондиҳандаҳо ҷанбаҳои гуногуни раванди тамаркузи истеҳсолотро тавсиф медиҳанд.

Бояд зикр кард, ки дараҷаи баланди тамаркуз ҳанӯз даракдиҳандаи самаранокии иқтисодии истеҳсолот нест, зеро байни нишондиҳандаи тамаркузи истеҳсолот ва нишондиҳандаҳои иқтисодии он иртиботи бевосита вучуд надорад. Агар корхона андозаҳои калон дошта бошаду сохтору ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот барои ҳамон соҳа мақбул набошанд, пас

дараҷаи тамаркузи истеҳсолот нишондихандаи самаранокии истеҳсолот буда наметавонад,

Ҳангоми банақшагирии тамаркузи истеҳсолот бояд ба тайёр кардани маҳсулоти якҷинса ё аз лиҳози сохторӣ-технологӣ ҳаммонанд, ё худ иҷроиши корҳои якхела дар корхонаҳои андозашон мақбул, диққат дода шавад.

Дар вақти муайян кардани дараҷаи тамаркузи истеҳсолоти саноатӣ таъсири омилҳои берунаву дохилистехсолиро низ бояд аз мадди назар берун намонд.

Омилҳои дохилистехсолӣ бо андозаҳои мақбули истеҳсоли маҳсулот аз нуқтаи назари истифодаи ҳадалимкон бештари захираҳои истеҳсолӣ, муайян карда мешавад.

Ба омилҳои беруна нақлиёт, андозаҳои захираҳои ашёи хом, мавҷудият ё имкони ҷалби қувваи корӣ, захираҳои обӣ, шароити иқлимӣ ва ғайра дохил мешаванд.

Пешрафти илмӣ-техникӣ ба омилҳои дохилистехсолӣ ва берунӣ таъсири хеле калон дорад (тақмили ташкилу идоракунии истеҳсолот, ивазкунии як намуди ашёи хом бо намуди дигар, ивазкунии як воситаи нақлиёт бо намуди дигар ва ғайра).

Дараҷаи тамаркузи истеҳсолот ва андозаҳои мақбули дар асоси вай муайяншавандаи корхонаҳо ба ҷойгиршавии ҷуғрофӣ саноат ва ноҳиябандии ҷуғрофӣ вобастгии зич дорад. Ҷойгиршавии ҷуғрофӣ сарчашмаҳои ашёи хом, маводи сӯхт ва захираҳои меҳнатӣ ҳудудҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ оқилонаи тамаркуз ва андозаҳои мақбули истеҳсолотро муқаррар мекунад.

12.2. Самтҳо ва намудҳои махсусгардонии истеҳсолот

Дар саноат тақсимоти хусусӣ ва воҳидии меҳнат мавҷуд аст. Дар асоси тақсимоти хусусӣ меҳнат соҳаҳои алоҳида, мисли металлургияи сиёҳ, саноати ангишт, мошинсозӣ ва зерсоҳаҳо ба мисли дастгоҳбарорӣ, шакл мегиранд. Дар асоси тақсимоти хусусии меҳнат корхонаву комбинатҳо арзи вучуд мекунаанд.

Тақсимоти меҳнат ба тафриқабандии намудҳои алоҳидаи кор меорад, вале тамаркузи он дар асоси афзоиши ҳаҷми ҳар як намуди мухталифи меҳнат то меъёрҳои аз назари иқтисодӣ

мақбул ба такрори дастҷамъии амалиёту равандҳо, яъне истеҳсолоти махсусгардонидашуда меорад. Ҳамин тавр, махсусгардонӣ, аз як тараф, натиҷаи тақсимои ҷамъиятии меҳнат бошад, аз тарафи дигар, натиҷаи тамаркузи истеҳсолоти якҷинса ба шумор меравад. Пас, хулоса мебарояд, ки махсусгардонӣ ягонагии диалектикии ду раванди мутақобил мебошад: тафриқабандӣ ва тамаркуз.

Махсусгардони истеҳсолоти саноатӣ дар се намуди асосӣ амалӣ мегардад: ашёвӣ (предметӣ), ҷузъӣ (деталӣ), технологӣ (марҳилавӣ).

Махсусгардони ашёвӣ (предметӣ) ҷамъшавии истеҳсоли маҳсулоти тайёрро барои истеъмоли пурра дар корхонаҳои алоҳида тавсиф мекунад. Мисоли чунин махсусгардонӣ заводи автомобилбарорӣ, корхонаи дӯзандагиро ҳисобидан мумкин аст.

Махсусгардони ҷузъӣ (деталӣ) ҷамъшавии истеҳсоли қисмҳои алоҳида, ҷузъҳои маҳсулотро дар корхона тавсиф мекунад. Мисоли чунин намуди махсусгардонӣ дар саноати мошинсозӣ заводи поршенбарорӣ, заводи истеҳсоли қисмҳои эҳтиётӣ шуда метавонад; дар соҳаи кимиё – корхонаи истеҳсоли ҷузъиёт аз пластмасс; дар соҳаи саноати пойафзол – корхонаи истеҳсоли ҷузъҳои болои пойафзол, истеҳсоли ҷузъҳои таги пойафзол.

Махсусгардони технологӣ (марҳилавӣ) – ин чунин намуди махсусгардонӣ мебошад, ки дар он давра ё амалиёти ҷараёни технологӣ ба истеҳсолоти мустақил ҷудо карда шуда дар корхонаи алоҳида гузаронида мешавад. Масалан, заводи рехтагарӣ, ки барои заводҳои мошинсозӣ, фабрикаи ресандагӣ, ки барои фабрикаи бофандагӣ маҳсулот мерасонанд, аз мисолҳои намоёни махсусгардони технологӣ ба шумор мераванд.

Дар соҳаи махсусгардонӣ истилоҳҳои маҳсулоти «якҷинса» ва соҳавӣ (профилӣ) истифода мешаванд,

Якҷинсагии маҳсулот ё кори иҷрошаванда аз рӯи нишонаҳои конструкторӣ-технологӣ муайян карда мешавад. Меъёрҳои якҷинсагӣ хеле гуногунанд: дар ҷои корӣ – амалиётҳои якхелаи ҷузъӣ, дар қитъа ё коргоҳи истеҳсоли деталу қисматҳо, маснуот ё кори иҷрошавандае, ки

хусусиятҳои якхелаи техникии дорад; дар корхона – маснуот ё коре, ки аз ҷиҳати техникиву сохторӣ ҳаммонанданд.

Маҳсулоти соҳавӣ – мафҳуми хеле васеъ аст ва аксаран, ба корхонаву соҳаҳо нисбат дода мешавад. Ҳар як корхона барои истеҳсоли маҳсулоти муайяне сохта мешавад, ки ин маҳсулот барояш асосӣ ҳисобида мешавад.

Дар сохтори бозорӣ доимо намудҳои нави истеҳсолот пайдо мешаванд, ки ба қитъаҳои мустақил ва воҳидҳои истеҳсоли табдил меёбанд. Масалан, то ба наздикӣ муҳаррики автомобилҳо ва тракторҳо дар иттиҳодияҳои комплекси автомобилӣ ва тракторӣ тайёр карда мешуданд. Дар ҳоли ҳозир бошад заводҳои маҳсусгардонидашудае, ки ин ҷузъҳоро истеҳсол менамояд, хеле афзудааст.

Дар корхонаҳои тракторсозӣ ва мошинсозии ҳочагии қишлоқ низоми идоракунани маҳсусгардонии истеҳсолот кор карда шудааст. Мутобиқгардонии ҳамаи корҳоро шӯъбаву гурӯҳҳои маҳсусгардонӣ, ки дар пажӯҳишгоҳҳои илмӣ-тадқиқотӣ ташкил шудаанд, бар дӯш доранд.

Низоми идоракунани маҳсусгардонӣ коркарди пешбиниҳои дарозмуддатро дар назар дорад, ки баъдан амалӣ мешаванд.

Хангоми коркарди асноди техникии сохтмони корхонаҳои нав ва таҷдиди корхонаҳои амалкунанда ба бунёди истеҳсолоти маҳсусгардониаиш баланд, ки ашӯи хом, масолах, нимсохтаҳо, асбобу анҷом, ҷузъҳои истеҳсолиро аз дигар корхонаҳои маҳсусгардонидашуда мегиранд, диққати калон дода намешавад. Дар инкишофи маҳсусгардонӣ байни рушд ва навсозии номгӯи маҳсулот, аз як тараф ва афзоиши сусти миқдори корхонаҳои маҳсусгардонии ҷузъӣ ва технологӣ дошта аз тарафи дигар, зиддият пайдо мешавад. Масалан, мошинсозӣ, аллакай, садҳо ҳазор мошину асбобҳои гуногун мебарорад. Ҳамзамон миқдори деталҳои як мошин сол ба сол афзуда истодааст. Дар мошинҳои навбаромад миқдори ин деталҳо фаразан ду маротиба зиёд шуд. Ин зиддиятро бояд маҳсусгардонии деталӣ дар асоси якхелакунии маснуот ва қисмҳои он, густариши истифодаи деталҳои якхела дар маҳсулоти гуногун ва дар шароити иқтисоди бозорӣ – инкишофи корхонаҳои хурд, ки ин амалҳоро иҷро мекунанд, ҳал намояд.

12.3. Тархрезии дараҷаи махсусгардони истеҳсолот

Ба инкишофу тавсеаи махсусгардони истеҳсолот дараҷаи стандартикунонӣ таъсири ҳалқунанда мерасонад. Зеро инкишофу тавсеаи махсусгардони истеҳсолоти маҳсулоти мушаххасро бе нақшакашии рушди маҳсулоти аз ҷиҳати сохториву технологӣ якҷинса тархрезӣ намудан имкон надорад. Ҳар қадаре, ки дараҷаи стандартикунонӣ баланд бошад, ҳамон қадар дараҷаи махсусгардони истеҳсолот зиёд шуданаш мумкин аст.

Тадқиқотҳо ошкор намуданд, ки тавсифи микдори дараҷаи стандартикунонӣ ва махсусгардонӣ то имрӯз муқаррар нашуда, муносибати байниҳамдигарии онҳо дар шакли вобастагии риёзӣ ифода наёфтааст. Барои таҳлили дараҷаи махсусгардонӣ интиҳоб ва асосноккунии меъёрҳои лозиманд, ки:

- ба дараҷаи махсусгардонӣ баҳои ягонаи мутлақ дода, имкони қиёси махсусгардони як корхонаро бо дигар корхона дар як вақт медиҳанд;

- самаранокии иқтисодии нисбии махсусгардониро нишон медиҳанд;

- имкони агрегативунониро аз зинаҳои пасти истеҳсолот (қитъа, коргоҳ) то зинаҳои болоӣ (корхона, соҳа ва умуман, саноат) медиҳанд;

- ба тағйири дараҷаи техникий истеҳсолот зуд ҷавоб меғоянд;

- ҳисобкунӣ, тархрезӣ ва ҳисобдори содда дошта бошанд;

- истифодаи васеъро соҳиб бошанд.

Таҳлили ин талабот ошкор менамояд, ки меъёри махсусгардонӣ оддӣ буда наметавонад. Вай бояд нишондиҳандаҳои ҳиссаи маҳсулоти соҳавӣ, стандартикунонӣ, самараву иқтисодии аз ҳисоби маҳдудсозии номгуӣ маҳсулоти истеҳсолшаванда бадастомада, муҷаҳҳазсозии технологиро фарогир бошад.

Бо назардошти ин нишондиҳандаҳо меъёри умумии махсусгардони корхона ё соҳа дар нисбати маснуоти намуди j аз рӯи формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$E_j = (\eta m_1 x_{ст. j} \eta_j) / \eta \cdot t \cdot j$$

ки ин ҷо: ηm_1 – нишондиҳандаи ҳиссаи маҳсулоти соҳавӣ (тафриқабандии корхона дар ҳудуди соҳа ва берун аз он):

η_{CT} – нишондиҳандаи стандартикунонӣ (нақши стандартикунонӣ дар тағйирёбии дараҷаи махсусгардонии истеҳсолот);

η_j – самараи иқтисодӣ (ҳиссаи самараи иқтисодии нақшавӣ-амалӣ), ки аз гузаронидани чорабиниҳои бо махсусгардонии истеҳсоли маснуоти намуди j алоқаманд, ба даст меояд;

$\eta_{T.T.j}$ – чораҳои тайёрии технологию корхона барои истеҳсоли маснуоти намуди j .

Меъёри умумикардашудаи махсусгардонӣ дар ҳудуди $0 < E_j < 1$ ҷойгир аст.

Зарибҳои ηm_1 , η_j , $\eta_{T.T.j}$, ба маҷмуи истеҳсолии таҳлилшаванда саҳт вобастагӣ доранд ва барои ҳисобкунии ҳар як ҳолати мушаххас доим истифода шуданашон мумкин аст. Онҳоро метавон дар намуди ягон зариб умумӣ гардонид:

$$K = (\eta m_1 \times \eta_j) / \eta_{T.T.j}$$

Он гоҳ формулаи соддаеро ҳосил мекунем, ки алоқамандии меъёрҳои махсусгардонӣ ва стандартикунониро ифода мекунад, яъне:

$$E_j = K \times \eta_{CT.j}$$

Аксаран, масъалаи стандартикунонӣ вобаста ба нақшаҳои махсусгардонии истеҳсолот ҳал мешавад ва он гоҳ тарҳрезии дараҷаро дар мувофиқат бо нисбати $\eta_{CT.j} = K^{-1} \times E_j$ – гузаронидан мумкин аст. Вақте меъёри умумии беҳина (оптималӣ)-и махсусгардонӣ E_j опт ба даст меояд, $\eta_{CT.j}$ опт-ро низ ёфтан мумкин аст.

Риоя намудани нисбатҳои муътадили дараҷаҳои стандартикунонӣ ва махсусгардонии истеҳсолот имкон медиҳад, ки нақшаҳои илман асосноки инкишофу амиқгардонии истеҳсолот тарҳрезӣ шаванд.

12.4. Кооператсиякунонии истеҳсолот

Зери мафҳуми кооператсия кардани истеҳсолот алоқаҳои истеҳсолии корхонаро барои истеҳсоли муштараки маҳсулоти

ниҳой мефаҳманд. Кооператсияи истеҳсоли натиҷаи ногузири махсусгардонии соҳаву корхонаҳо барои истеҳсоли қисмҳои алоҳида, масолеҳ ва агрегатҳои мошини таҷҳизот, дигар маснуоту маҳсулот мебошад.

Қараёни кооператсия – ин расонидани маҳсулоти нимтайёри ҷамъшаванда ва иҷрокунии корҳо барои талаботи истеҳсолоти муайян, робитаи таъминкунандагон бо харидорони мушаххаси намуди муайяни маҳсулот, қори таъминкунандагон бо истеъмолкунандагони муайян, ки маҳсулоти тайер истеҳсол мекунанд ё бо ташаккули маҳсулоти нимтайёр шуғл меварзанд, мебошад.

Кооператсиякунони аз рӯи принципҳои соҳавӣ ва ҳудудӣ ҷудо мекунанд, ки кооператсияи соҳавӣ боз ба дохилисоҳавӣ ва кооператсияи ҳудудӣ ба дохилиноҳиявӣ ва байниноҳиявӣ тақсим мешавад.

Кооператсияи дохилиноҳиявӣ ба пешрафти маҷмуавии ҳоҷагиҳои ноҳияи алоҳида мусоидат намуда, шартҳои муҳими истифодаи беҳтари захираҳои маҳаллӣ ва имконоти истеҳсоли ба шумор меравад. Аммо аз рӯи бисёр маснуоти саноатӣ кооператсия дар доираи як ноҳияи иқтисодӣ на ҳама вақт имкони истифодаи оқилонан иқтидорҳои истеҳсолии корхонаро медиҳад. Дар ин ҳолатҳо ташкил намудани кооператсияи байниноҳиявӣ мувофиқи матлаб аст.

Кооператсиякунонӣ дар мошинсозӣ, саноати ҳӯрокворӣ, саноати сабук, саноати коркарди ҷӯб хеле густариш ёфтааст.

Дараҷаи кооператсия бо нишондиҳандаҳои асосии зерин муайян карда мешавад:

- вазни қиёсии маснуоту маҳсулоти нимтайёри ҷамъшаванда, ки дар натиҷаи кооператсия ба даст меояд, дар арзиши аслии маҳсулоти истеҳсолнамудаи корхона;

- вазни қиёсии маҳсулоти нимтайёри берун аз корхона истеҳсолшаванда дар ҳаҷми умумии истеҳсоли онҳо ва дар ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулоти корхона;

- шумораи корхонаҳои, ки бо корхонаи мазкур робитаи кооператсия доранд.

Дар шароити муосир дар натиҷаи вайроншавии низоми кооператсияи байнисоҳавию байниминтақавӣ корхонаҳои қалоне, ки номгуӣ васеи маҳсулотро истеҳсол мекарданд, зарари

калон диданд. Аксар маврид, онҳо маҷбур шуда истодаанд, то ки истеҳсолоти қисму деталҳои ҷамъшавандаро дар худӣ корхона ба роҳ монанд, ки ин чиз ба дараҷаи самаранокии истеҳсолот таъсири манфӣ мерасонад.

12.5. Самаранокии иқтисодии маҳсусгардонӣ ва кооператсиякунонӣ

Самаранокии иқтисодии маҳсусгардонӣ ин натиҷаи ҷорабиниҳои ташкилӣ-нақшавӣ ва баланд бардоштани дараҷаи техникий истеҳсолот мебошад. Самаранокии ҷорабиниҳои ташкилӣ-нақшавӣ дар меҳнат ва камшавии хароҷоти шартӣ-доимии воҳиди маҳсулот зоҳир мешавад. Аслан, қисми асосии самарани иқтисодии маҳсусгардонӣ дар натиҷаи баландшавии дараҷаи техникий истеҳсолот ва сифати маҳсулот дар як вақт амал мекунад.

Тамаркузи истеҳсоли маҳсулоти аз ҷихати сохторӣ ва технологӣ якҷинса (яъне маҳсусгардонидашуда) имкон медиҳад, ки унсурҳои меҳнативу молӣ-ашёвии истеҳсолот самаранок истифода шаванд.

Самаранокии иқтисодии маҳсусгардонӣ ва кооператсиякунонии истеҳсолоти саноатӣ бо як қатор омилҳо муайян карда мешавад.

Маҳсусгардонӣ барои ташкили раванди бефосилаи истеҳсолот шароит фароҳам меорад: ҳамаи раванди истеҳсоти маҳсулот ба амалиётҳои нисбатан хурд тақсим мешаванд, ки ҳар яки онҳо бо ҷойҳои корӣ (аз рӯи раванди технологӣ) пайванд мегарданд.

Маҳсусгардонӣ равандҳои истеҳсолиро ба қисматҳо тақсим намуда, гуногуншаклии олотҳои маҳсули меҳнатро таъмин мекунад, барои ҷорӣ намудани ҷараёнҳои пешқадами технологӣ, воситаҳои самаранокии механикунонӣ ва автоматикунонии пурраи истеҳсолот шароити мусоид меофарад.

Маҳсусгардонӣ истифодаи оқилона ва пурраи таҷҳизотҳои амалкунандаро фароҳам меоварад.

Маҳсусгардонӣ имкони ҳарчӣ бештар содда намудани сохтори истеҳсолии корхона, яъне таркиби коргоҳу ҳоҷагиҳои асосӣ, ёрирасон ва хизматрасонро медиҳад. Ҳар қадар номгӯи

маҳсулоти аз ҷиҳати технологӣ якҷинса кӯтоҳ бошад (яъне истеҳсолот ҳар қадар амиқтар махсусгардонӣ шуда бошад), ҳамон қадар миқдори ками чузъҳои сохторӣ ба таркиби корхона шомил мешаванд.

Дар асоси махсусгардонӣ ва кооператсиякунонии истеҳсолот бо таъминкунандагону истеъмолкунандагон робитаҳои устувор барқарор мешаванд, ки имкони беҳбуд ва соддашавии таъминоти моддӣ-техникӣ ва фурӯширо фароҳам меорад.

Дар шароити махсусгардонии истеҳсолот дараҷаи баланди таҳассуси кормандон талаб карда мешавад, зеро дар раванди истеҳсоли техникаи мураккабу гуногуннамуд мавҷуд аст ва истифодаи моҳиронаи онҳо аз коргарон дониши амиқу васеи техникиро талаб мекунад.

Самаранокии иқтисодии шартӣ – солонаи (қиёсии) махсусгардониро аз рӯи формулаи хароҷоти ба як ҳолат овардашуда (бо назардошти тағйирёбии арзиши асли ва хароҷоти нақлиётӣ) ҳисоб кардан мумкин аст:

$$C_c = ((Aa_1 + X_{H1}) - (Aa_2 + X_{H2}) \times A_2,$$

ки ин ҷо:

Aa_1 ва Aa_2 – арзиши аслии пурраи воҳиди маҳсулот то ва баъди гузарониданн махсусгардонӣ;

X_{H1} ва X_{H2} : – хароҷоти нақлиётии интиқоли маҳсулоти тайёр то ва баъди гузаронидани махсусгардонӣ;

A_2 – ҳаҷми солонаи истеҳсоли маҳсулот (аз рӯи нақша) пас аз гузаронидани махсусгардонӣ.

Самараи иқтисодии солонаи махсусгардониро бошад, аз рӯи формулаи зайл ҳисоб мекунем:

$$C_{c.c.} = (Aa_1 + X_{H1} + E_n \times K_1 - (Aa_2 + X_{Hn} + E_n \times K_2)) A_2^1,$$

ки ин ҷо:

E_n – зариби меъёрии маблағгузорӣ;

K_1 ва K_2 – маблағгузориҳои қиёсӣ то ва баъди гузаронидани махсусгардонӣ;

A_2^1 – ҳаҷми солонаи истеҳсоли маҳсулот (ҳақиқӣ) пас аз гузаронидани махсусгардонӣ.

Самараи иқтисодӣ – сарфаи меҳнати фардӣ ва дар мол таҷассумёфта мебошад, ки бо нишондиҳандаҳои пулӣ ё натуралӣ ифода ёфтааст (дар ҳолати мазкур чун натиҷаи махсусгардонӣ ҳисобида мешавад).

Боздеҳи маблағгузорӣ барои ба амал баровардани махсусгардонӣ аз рӯи формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$T = K - \Phi / C.c.c.$$

ки ин ҷо:

K – ҳаҷми маблағгузорӣ барои гузаронидани махсусгардонӣ муайян шудааст:

Φ – арзиши фондҳои асосӣ, ки дар натиҷаи махсусгардонӣ озод гашта ва ба дигар истехсолот фиристода ё фурӯхта мешаванд.

Бо мақсади боз ҳам дақиқтар асоснок кардани самаранокии махсусгардонӣ нишондиҳандаҳои хусусии дигарро низ истифода бурдан мумкин аст: коркарди миёнасолони як коргар, меҳнатгунҷоиш, масолахгунҷоиш, боздеҳи фондҳо, фойданокӣ ва ғайра.

Агар хароҷоти асосӣ дар фосилаҳои вақт нобаробар тақсим шавад ё худ хароҷоти ҷорӣ истехсолот ҳангоми истифода сол ба сол тағйир ёбад, ҳангоми ҳисобкунии самараи иқтисодии солони омили вақт бо роҳи истифодаи зареби ба як ҳолат овардани хароҷоти гуногунвақта дар лаҳзаи ҷорӣ, ба назар гирифта мешавад:

$$dT = (1 + E) T.$$

ки ин ҷо:

E – меъёри ба як ҳолат овардан (0.1);

Z – шумораи солҳо аз соли дуҷуми амали хароҷот ва гирифтани натиҷа аст.

Хароҷоту натиҷаҳои гирифтара то соли ҳисобӣ ба dT зарб мекунанд, пас аз ибтидои соли ҳисобӣ ба ин зареб тақсим менамоянд.

Боби 13. Самаранокии иқтисодии

истеҳсолот дар корхона

- 13.1. Моҳият, маҳак ва нишондиҳандаҳои самаранокии иқтисодии истеҳсолот
- 13.2. Самаранокии иқтисодии умумӣ ва қиёсии хароҷот
- 13.3. Самтҳои асосии баландбардории самаранокии истеҳсолот

13.1. Моҳият, маҳак ва нишондиҳандаҳои самаранокии иқтисодии истеҳсолот

Иқтисоди бозаргонӣ аз ҷиҳати моҳияти худ воситае ба шумор меравад, ки мусоидаткунандаи рушди ҳосилнокии меҳнат ва афзоиши самаранокии истеҳсолот аст.

Самаранокии иқтисодии истеҳсолот ҳамчун натиҷабахши раванди истеҳсолӣ, таносуби байни натиҷаҳои дар раванди истеҳсолот ба даст омада ва хароҷот муайян карда мешавад. Умуман, самаранокии иқтисодӣ ҳамчун таносуби самараи иқтисодӣ (натиҷа) бар хароҷот ё захираҳо, ки ин самараро ба миён овардаанд, муайян карда мешавад. Пас, дараҷаи самаранокии иқтисодӣ бо роҳи муқоисаи ду бузургӣ муайян карда мешавад, яъне бо ҳаҷми самараи иқтисодӣ ва андозаи хароҷот ё захираҳо. Дараҷаи самаранокии иқтисодӣ ба он баҳо медиҳад, ки корхона бо чӣ гуна хароҷот самараи иқтисодӣ ба даст овардааст.

Хусусияти мураккаби иқтисодиёт ва маҷмӯи муносибатҳои гуногуншакли он дар рафти андоза кардани самараи иқтисодӣ вобаста ба миқёсу доираи истеҳсолот (ҳочагии халқ, соҳаҳои он, соҳаи саноат, корхона) ва самтҳои тараққиёти он, истифодабарии нишондиҳандаҳои муайянро тақозо менамояд. Аз ин рӯ, самараи иқтисодиро метавон ба воситаи чунин нишондиҳандаҳои арзишӣ ба монанди андозаи маҷмӯи маҳсулоти миллӣ, даромади миллӣ, фоида (даромад), ҳаҷми маҳсулоти умумӣ, ҳаҷми маҳсулоти ба фуруш баровардашуда ва

фурухташуда, андозаи хароҷоти моддӣ ва меҳнати сарфашуда, пастшавии арзиши асли ва ғайра, андозагирӣ кард.

Дар рафти муайян намудани андозаи самараи иқтисодӣ, инчунин, нишондиҳандаҳои асли ба монанди нишондиҳандаҳои пастшавии меҳнатғунҷоиши маҳсулот, камшавии хароҷоти масолах, сӯзишворӣ, қувваи барқ ба як воҳиди маҳсулот, камшавии вазни аслии маҳсулот, баландшавии сифати мол ва ғайра истифода карда мешаванд.

Натиҷаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ низ дар рафти муайян намудани самаранокии иқтисодии истеҳсолот мақоми махсусро доранд. Ин натиҷаҳо дар асоси чунин нишондиҳандаҳо, ба монанди афзоиши шуғли аҳоли дар истеҳсолоти ҷамъиятӣ, самаранокии истифодаи қувваи корӣ, баландшавии маданияти истеҳсолот дар корхона, беҳтар шудани шароити меҳнат ва техникаи бехатарӣ, баланд бардоштани савияи дониш ва малакаи кории коргарон ва ғайраҳо муайян карда мешавад.

Зарурати истифодаи маҷмӯи нишондиҳандаҳо барои баҳодихии самаранокии иқтисодии истеҳсолот, инчунин, бо сабаби хусусиятҳои гуногуни хароҷот ва захираҳо, ки бо табиати иқтисодии худ на ҳама вақт муқоисашавандаанд, пеш меояд. Дар рафти баҳодихии самаранокии иқтисодии истеҳсолот хароҷоти меҳнати фардӣ ва ҷамъиятӣ, ашё ва воситаҳои меҳнат истифода карда мешаванд. Ҳамчун, мебояд хароҷоти ҷорӣ ва хароҷоти якдафъагиро фарқ кард. Хароҷоти ҷорӣ ба истеҳсол намудани ҳар як воҳиди маҳсулот вобаста мебошад, ки дар муддати сол, моҳ доимо сарф карда мешаванд ва арзиши аслии маҳсулотро ташкил медиҳанд.

Хароҷоти якдафъагӣ дар шакли хароҷот барои бунёди фондҳои асосӣ ва афзоиши фондҳои гардон хизмат мекунанд. Сармоягузори асосӣ барои бунёди фондҳои асосӣ, техникаи нав, афзоиши фондҳои гардон як маротиба дар оғози ба истифода додани онҳо равона карда мешавад. Сармояи иқтисодиро бошад корхона, ҷамъият баъд аз ба истифода додани воситаҳои нави меҳнат, дар натиҷаи афзоиши фондҳои истеҳсолӣ доимо дар тӯли ҳамаи муҳлати истифодабарии онҳо мегирад.

Ба хоҳири дуруст муайян намудани самтҳои асосии баландбардории самаранокии иқтисодии истеҳсолоти ҷамъиятӣ ва

корхонаи алоҳида мебояд меъёру нишондиҳандаҳои самаранокиро муқаррар сохт.

Ҳосилнокии меҳнати ҷамъиятӣ (Ҳ ҷамъ) чун таносуби даромади миллӣ (ДМ) бар шумораи миёнаи коргарони машғули соҳаҳои истеҳсолоти моддӣ (Шк) ҳисоб карда мешавад:

$$H_{\text{ҷамъ}} = \frac{DM}{Ш_k}$$

Тавре маълум аст, даромади миллӣ арзиши дар соҳаҳои истеҳсолоти моддӣ аз нав офаридашударо ифода мекунад. Ба маънои дигар, вай он қисми маҳсулоти умумии ҷамъиятист, ки пас аз ихроҷи ашёи хом, маводи сӯхт, қувваи барқ ва дигар васоити истеҳсолоти дар раванди истеҳсоли сарфшуда, боқӣ мемонад. Даромади миллӣ чун маҷмӯи маҳсулоти софи ҳамаи соҳаҳои истеҳсолоти моддӣ ҳисоб карда мешавад. Дар навбати худ, маҳсулоти софи соҳаи алоҳида чун фарқи маҳсулоти умумӣ ва хароҷоти моддии истеҳсоли ҳисоб карда мешавад.

Дар баъзе соҳаҳои муайяни истеҳсолоти моддӣ ҳосилнокиро аз рӯи маҳсулоти умумӣ ҳисоб мекунанд. Ҳангоми муқоисаи суръати рушди ҳосилнокии меҳнати ҷамъиятӣ бояд қиёси нишондиҳандаҳоро риоя намуд. Дар ин маврид, даромади миллиро бо нархҳои қиёсӣ ҳисоб кардан лозим аст.

Меҳнатғунҷоиш, масолахғунҷоиш, сармояғунҷоиш ва фондғунҷоиш нишондиҳандаҳои муҳиме мебошад, ки самаранокии иқтисодии ҷамъиятиро тавсиф медиҳанд.

Меҳнатғунҷоиши маҳсулот бузургии ба нишондиҳандаи ҳосилнокии меҳнати фардӣ баръакс мебошад, ки чун таносуби миқдори меҳнати дар соҳаи истеҳсолоти моддӣ сарфшуда бар ҳаҷми умумии маҳсулоти истеҳсолгашта ҳисоб карда мешавад:

$$M = \frac{T}{Q};$$

ки ин ҷо:

M – меҳнатғунҷоиши маҳсулот;

T – миқдори меҳнати дар соҳаи истеҳсолоти моддӣ сарфшуда;

Q – ҳаҷми умумии маҳсулоти истеҳсолшуда (чун қоида, маҳсулоти умумӣ).

Масолехғунҷоиши маҳсулоти ҷамъиятӣ чун таносуби хароҷоти ашёи хом, масолех, маводи сӯхт, қувваи барқ ва дигар предметҳои меҳнат ба маҳсулоти умумии ҷамъиятӣ муайян мешавад. Масолехғунҷоиши маҳсулоти соҳа (иттиҳодия, корхона) чун таносуби хароҷоти моддӣ бар ҳаҷми умумии маҳсулоти истеҳсолшуда муқаррар мегардад:

$$m = \frac{X_m}{Q}$$

ки ин ҷо:

m – дараҷаи масолехғунҷоиши маҳсулот;

X_m – ҳаҷми умумии хароҷоти моддӣ барои истеҳсоли маҳсулот дар ифодаи арзишӣ;

Q – ҳаҷми умумии маҳсулоти истеҳсолшуда (чун коида маҳсулоти умумӣ).

Камшавии масолехғунҷоиши маҳсулот барои ҳоҷагии халқи мамлакат самаранок аст. Зеро дар арзиши аслии маҳсулоти саноатӣ тақрибан $3/5$ ҳиссаи хароҷот барои хариди масолех, ашёи хом, маводи сӯхт, қувваи барқ рост меоянд.

Нишондиҳандаҳои сармояғунҷоиш ва фондғунҷоиши маҳсулот то дараҷае қаробат доранд. Сармояғунҷоиш нисбати бузургии сармоягузорию бар афзоиши ҳаҷми маҳсулоти дар натиҷаи ин чорабинӣ ба даст оянда, нишон медиҳад:

$$K_g = \frac{K}{Q}$$

ки ин ҷо:

K_g – сармояғунҷоиши маҳсулот;

K – ҳаҷми умумии сармояи гузошташаванда;

Q – афзоиши ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшаванда.

Фондғунҷоиши маҳсулот бо таносуби арзиши миёнаи фондҳои асосии истеҳсолии ҳоҷагии халқ бар ҳаҷми умумии маҳсулоти истеҳсолшуда ҳисоб карда мешавад:

$$f = \frac{F}{Q}$$

ки ин ҷо:

f – фондғунҷоиши маҳсулот;

F – арзиши миёнаи фондҳои асосии истеҳсолӣ;

Q - ҳаҷми умумии маҳсулоти истеҳсолшуда (чун қоида, маҳсулоти умумӣ)

Фондғунҷоишро низ чун сармояғунҷоиш метавон бо истифодаи нишондиҳандаи даромади миллий (ба ҷои маҳсулоти умумӣ) ҳисоб намуд.

Дар соҳаҳои алоҳидаи ҳоҷагии халқ, хусусан, дар саноат истифодаи васеи нишондиҳандаи боздеҳи фондҳоро мушоҳида намудан мумкин аст. Ин нишондиҳанда ба нишондиҳандаи фондғунҷоиш баръакс буда, дар бобҳои дигар мавриди баррасӣ қарор мегирад.

13.2. Самаранокии иқтисодии умумӣ ва қиёсии хароҷот

Нишондиҳандаҳои дар боло зикргашта хусусияти истифодаи маҳдуд доранд ва ҳамаи онҳо (ғайр аз нишондиҳандаи ҳосилнокии меҳнати ҷамъиятӣ) тавсифи пурраву ҳамаҷонибаи самаранокии иқтисодиву хароҷотро намедиханд.

Барои пайдоиши тасаввуроти пурра дар бораи самаранокии умумии хароҷот тавсифи умумигардонидашудаи нишондиҳандаҳои арзишӣ ва аслий лозим аст. Самаранокии иқтисодии умумӣ ва қиёсии хароҷот ба ҳамин мақсад истифода мешавад.

Дар банақшаگیرӣ ва лоиҳаگیرӣ самаранокии умумии иқтисодӣ чун таносуби самара бар сармояи гузошта, самаранокии қиёсӣ бошад, чун таносуби фарқи хароҷоти ҷорӣ бар фарқи сармоягузориҳои имконпазир муайян карда мешавад. Ҳамзамон самаранокии иқтисодии умумиву қиёсӣ пуркунандаи ҳамдигаранд. Самаранокии иқтисодии умумии хароҷот вообаста ба ҳисобгирии ҷои самаранокии иқтисодии умумӣ, чун таносуби афзоиши даромади миллии истеҳсолшуда (ё маҳсулоти соф) бо нархҳои қиёсии ($\Delta ДМ$) бар сармоягузориҳои ин афзоишро таъминкарда (K), ҳисоб карда мешавад.

$$C_{и.у.} = \frac{\Delta ДМ}{K}$$

Барои муҷтамеҳои ҳоҷагии халқ, соҳаҳои алоҳида ва ҳамчунин, шаклҳои такрористеҳсоли фондҳои асосӣ (аз нав мусаллаҳкунони техникаӣ, таҷдид ва васеъкунии корхонаву

ташкилот) самаранокии иқтисодии умумии хароҷот чун нисба-ти афзоиши фоида (камшавии хароҷоти истеҳсолӣ) ё худ даромади корхона ($\Delta \Phi$) бар сармоягузориҳо (K) муқаррар мешавад:

$$C_{к.с.} = \frac{\Delta \Phi}{K},$$

Барои корхона, коргоҳ, дигар иншооти аз нав сохташаванда ва чорабиниҳои алоҳида, самаранокии иқтисодӣ ($C_{к.с.}$) чун таносуби фоидаи банақшагирифташуда бар сармоягузориҳо (арзиши сметаӣ) ҳисоб карда мешавад:

$$C_{к.с.} = \frac{(H - A_a)}{K},$$

ки ин ҷо:

H – истеҳсоли солонаи маҳсулоти бо нархи миёнаи фурӯши корхона аз рӯи лоиҳа ё бизнес-нақша;

A_a – хароҷоти истеҳсолии (арзиши аслии) солонаи маҳсулот (аз рӯи лоиҳа) баъди сохтану азхуд кардани иқтидорҳои истеҳсолии нав.

Нишондиҳандаҳои дигари самаранокии маблағгузорию асосӣ мӯҳлати хароҷотбарорӣ мебошанд, ки вақти ҷуброни хароҷотро нишон медиҳад. Ин мӯҳлат чӣ қадаре, ки кӯтоҳ бошад, ҳамон қадар барои корхона самараноктар аст, чунки дар корхона бештар шароит муҳайё мешавад, ки як қисми фоидаро барои аз нав таҷҳизонидани истеҳсолот, истифодаи технологияи навин, истеҳсоли намудҳои нави маҳсулот, равон намояд.

Нишондиҳандаи мӯҳлати хароҷотбарории маблағгузорию асосӣ ($T_{харч.}$) дар корхонаҳои фаъолияткунанда чунин ҳисоб карда мешавад:

$$T_{харч.} = \frac{K}{\Delta \Phi},$$

ки ин ҷо:

K – ҳаҷми маблағгузорию асосӣ;

$\Delta \Phi$ – афзоиши фоидаи корхона, ки аз ҳисоби сармоягузориҳои асосӣ таъмин карда шудааст.

Дар корхонаҳои сохташаванда бошад, мӯҳлати хароҷот-барории маблағгузории асосӣ чунин ҳисоб карда мешавад:

$$T_{\text{харч.}} = \frac{K}{(H_{\text{л}} - A_{\text{а}})},$$

ки ин ҷо:

K – ҳаҷми маблағгузории асосӣ;

$H_{\text{л}}$ – арзиши солонаи истеҳсоли маҳсулоти фурушии лоиҳавӣ;

$A_{\text{а}}$ – арзиши аслии маҳсулот

Самаранокии иқтисодии умумии хароҷот бо меъёр ва нишондиҳандаҳои мувофиқи давраҳои пешина ҳамчунин, бо нишондиҳандаҳои самаранокии истеҳсолии ширкату корхонаҳои дигар муқоиса карда мешаванд.

Ҳангоми муқоисаи имкониятҳои гуногуни қарорҳои техникӣ ҳоҷагидорӣ, ҷойгиркунонии корхона ва мучтамеҳои он, таҷдиди техникаи корхонаҳои амалкунанда ё сохтани корхонаҳои нав, интиҳоби маҳсулоти ивазкунанда, ҷорикунии намудҳои нави техника ва амсоли инҳо, самаранокии иқтисодии қиёсии хароҷотро ҳисоб мекунад. Нишондиҳандаи асосӣ ҳадди ақалли хароҷоти ба як ҳолат овардашуда мебошад, ки дар натиҷаи ҳисобкунии самаранокии иқтисодии қиёсӣ муайян мешавад. Хароҷоти ба як ҳолат овардашуда барои ҳар як вариант ҷамъи хароҷоти ҷорӣ (арзиши аслӣ) ва сармоягузориҳои дар мувофиқат бо меъёри самаранокӣ ба гуногунандозагии якхела овардашударо ифода мекунад:

$$3\Pi = C_i + E_n \times K < \min$$

ки ин ҷо:

3Π – хароҷоти ба як ҳолат овардашудаи варианти додашуда;

C_i – хароҷоти ҷорӣ (арзиши аслӣ) аз руи ҳамон вариант;

K – сармоягузориҳо аз руи ҳар як вариант;

E_n – зариби меъёрии самаранокии иқтисодии маблағгузории асосӣ.

Аҳамияти воқеи зареби додашуда ба ҳолати умумии ин-кишофи иқтисодии миллӣ ва хусусан суръати таваррум, вазъи сармоягузорӣ ва ғайраҳо вобаста мебошад.

Бояд қайд намуд, ки муайянсозии самаранокии иқтисодии хароҷот аз рӯи марҳалаҳои ҷорикунӣ ва самтҳои хусусиятҳои худро дорост. Масалан, ҳангоми баҳодиҳии самаранокии хароҷот барои бунёди асосӣ, моддӣ-техникӣ, корҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва таҷрибавӣ-конструкторӣ, ки ба тақмили истеҳсолоти моддӣ равона шудааст, дар баробари натиҷаҳои иқтисодӣ натиҷаҳои иҷтимоӣ ва экологӣ низ зоҳир мешаванд. Ин натиҷаҳо наметавон бо баҳои арзишӣ ифода намуд:

- аз байнравии меҳнати душвори ҷисмонӣ;
- беҳбуди шароити меҳнат;
- баландбардории дараҷаи техникаи бехатарӣ;
- бартарафсозии ҷароҳатгирии истеҳсолӣ ва бемориҳои касбӣ;
- беҳсозии вазъи муҳити атроф, пайванди суръатфизии тараққиёти илмӣ-техникӣ;
- ҷорӣ намудани усулҳои нави ташкили меҳнат, истеҳсолот ва идоракунии.

Ҳангоми муайян намудани самаранокии хароҷот аз рӯи барномаҳои мақсаднок, самаранокии умумӣ ва самаранокии ҷорабиниву вазифаҳои алоҳида, ҳисоб карда мешавад. Дар ин ҳол, нишондиҳандаҳои самаранокии умумӣ аз рӯи марҳалаҳои ҳисобии гирифтани самара ва амаликунии хароҷот муайян карда мешаванд. Аз рӯи барномаҳои мақсаднок, нишондиҳандаи умумии самаранокии таносуби маҳсулоти ниҳоии барнома (дар ифодаи арзишӣ ё асли) бар хароҷоти пурраи (бо назардошти соҳаҳои алоқаманд)-и бунёди барнома, ба шумор ме-равад.

Азнавмусаллаҳсозии техникӣ ва таҷдиди таркибӣ аз шаклҳои созгори такрористеҳсоли фондҳои асосии корхонаҳои ҳисобида мешаванд. Ҳангоми ҳисобкунии самаранокии хароҷот барои ин мақсад, аз меҳнат озодшавии шартии коргарон ва сарфи захираҳои масолаҳои сузишворӣ – энергетикӣ чун

нишондиҳандаҳои иловагӣ истифода мешаванд. Ҳамзамон ҳисоб кардани самаранокии хароҷот барои сохтмони нав ҳангоми васеъкунии корхонаҳои амалкунанда бо муқоисаи ҳатмии самаранокии азнавмусаллаҳсозии техникӣ ва таҷдиди таркибии ин корхонаҳо, сурат мегирад. Дар ин маврид, ҳамаи хароҷот ҳатто хароҷоти созмондиҳии иншоотҳои зерсохтори (инфраструктура)-и иҷтимоӣ низ ба назар гирифта мешавад. То як дараҷа вақти гузаронидани ин чорабиниҳо, инчунин, оқибатҳои иҷтимоии сохтмони нав ё тавсеаи корхонаҳои амалкунанда, мисли беҳбуди шароити меҳнат, пешгирии инфлосшавии муҳити атроф, низ дар назар аст.

Зерсохтори истеҳсоли дар хоҷагии халқ мавқеи намоёнро ишғол мекунад. Иншооти ҳамаи намудҳои нақлиёт: алоқа, таъминоти газу нафт, қувваи барқ, об, таъминоти моддӣ – техникӣ (анборҳо, маҳзанҳо ва ғайра) шомили зерсохтори истеҳсолианд. Маҷмӯаҳои коркарди ахбор ва техникаи ҳисоббарор, муҷтамеҳои шабакаҳои муҳандисӣ ва робитаҳои низ дохили таркиби зерсохтори истеҳсолианд. Ба сифати самараи хароҷот дар инкишофи зерсохтори истеҳсоли дар худ равандҳои зерро ғунҷоиш додааст:

- камшавии хароҷот барои тараққиёти соҳаҳои асосии истеҳсолоти моддӣ дар натиҷаи инкишофи соҳаҳои зерсохтор;
- беҳшавии махсусгардонӣ ва кооператсиякунонии истеҳсолот;
- баландбардории эътимоднокии ва коркарди ахбор;
- суръатфизоии гардиши воситаҳои гардону захираҳои моддӣ ва аз ин ҳисоб ихтисоршавии захираҳои камистифода дар соҳаҳои асосӣ;
- камшавии арзиши аслии маҳсулоти соҳаҳои асосӣ дар натиҷаи таъсири зерсохтор;
- ихтисор ва барҳам хӯрдани талафи масолеҳу таҷҳизот ва дигар зарарҳои моддӣ;
- самараи иҷтимоӣ дар шакли таъсири соҳаҳои зерсохтор ба густариши номгуӣ хизмат ба сифати хизматрасонӣ, сарфаи вақти шахсии аҳоли ва дигар оқибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ.

Ҳангоми муайян кардани самаранокии хароҷоти соҳаи ғайриистеҳсоли натиҷаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодии бадастоян- да бо хароҷоти барои ба даст овардани ин натиҷаҳо сарфша- ванда муқоиса карда мешаванд. Ва ниҳоят, самаранокии иқтисодии хароҷот дар иншооти ҳифзи табиат ба муқоисаи самараи ҳифзи табиат, ки дар натиҷаи ниғаҳдошти вазъи дои- мии табиат (ҳангоми азхудкунии минтақаи нав), беҳ кардани ҳолати экологии муҳити атроф ё камкунии зарар аз ифлосша- вии он (дар минтақаи азхуднамуда) ба даст меояд, бо хароҷоти барпокунӣ ва инкишофи иншооти ҳифзи табиат, муайян карда мешавад.

Ҳисобкунии самаранокии иқтисодии ҳам умумӣ ва ҳам қиёсии хароҷот бояд бо нишондиҳандаҳои дар боло оварда- шуда маҳдуд нагарданд. Барои ҳаматарафа асоснок кардан ва таҳлили самаранокии иқтисодии хароҷот, ошкорсозии захираҳои баландбардории самаранокии онҳо ҳангоми қабули қарорҳои муҳим нишондиҳандаҳои иловагиро бояд истифода кард, ки паҳлӯҳои алоҳидаи самараи гирифташавандаро инъ- икос мекунанд. Ба ин нишондиҳандаҳо ҳосилнокии меҳнат, боздеҳи фондҳо, маблағгузориҳои киёсӣ, сарфаи ашёи хом, масолеҳ, сӯзишворӣ, энергия, камшавии хароҷоти истеҳсолот, натиҷаҳои иҷтимоӣ шомиланд.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ вазифаи асосии фаъолияти хоҷагидории корхонаҳо, ширкатҳо ба даст овардани фоида, ва таъмин намудани даромаднокии зарурӣ аст. Аммо ин ҷо масъ- алаи дигар пеш меояд, ки корхонаро аз истифодаи воситаҳои номақбули фоидагирӣ чи гуна манъ кард? Воситаҳои ба даст- вариҳои фоидаро чӣ гуна оқилона маҳдуд намуд? Зеро имрӯзҳо корхона метавонад ҳам аз ҳисоби камкунии хароҷоти истеҳсолот, баландбардории сифати мол, сарфаи захираҳои истеҳсоли ва ҳам аз ҳисоби маҳсулоти камёфт ва баландкунии нарх, бе баланд бардоштани сифат фоида гирад.

Корхона, одатан, фоидаи аз ҳисоби камкунии арзиши аслии маҳсулот ба даст овардаашро барои гузаронидани чораби- ниҳои ташкилӣ – техникӣ, баландбардории ҳосилнокии

меҳнат, сарфаву истифодаи оқилонаи захираҳои истеҳсоли, беҳдошти истифодаи фондҳои асосӣ ва иқтидорҳои истеҳсоли равона мекунад. Дар ҳамин замина имкон дорад, то афзоиши ҳаҷми истеҳсолот ба даст ояд, ки дар натиҷаи он вазни қиёсии хароҷоти шартӣ-доимӣ дар таркиби арзиши аслии маҳсулот нисбатан кам гардад.

Бояд дар назар дошт, ки бо ташаккули муносибатҳои бозорӣ, барҳамдиҳии камбӯии мол, инҳисори истеҳсолкунандагони алоҳида, барои корхона танҳо як роҳи зиёд намудани фоида – афзоиш бахшидан ба ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ва ҳамзамон камкунии хароҷоти истеҳсоли он боқӣ мемонад.

13.3. Самтҳои асосии баландбардории самаранокии истеҳсолот

Муносибатҳои бозорӣ зарурати амалисозии тағйиротҳои куллиро дар иқтисодиёт – соҳаи халқунандаи фаъолияти инсон тақозо мекунад. Мебояд таҳаввули бузургро сӯи интенсификационии истеҳсолот амалӣ карда, ҳар як корхона, ташкилот, ширкатро ба истифодаи пурра ва аввалдараҷаи омилҳои сифатии рушди иқтисодӣ равона сохт. Барои иқтисодиёти бозорӣ дараҷаи баланди ташкил ва самараноки, қувваҳои истеҳсолкунандаи инкишофёфта ва муносибатҳои истеҳсолии муназзам, механизми хоҷагидорӣ мураттаб лозим аст.

Омили муҳимтарини баландбардории самаранокии истеҳсолот тараққиёти илмӣ-техникӣ буд ва мемонад. То замони охир тараққиёти илмӣ-техникӣ бо роҳи таҳаввулоти инкишоф меёфт, ба такмили технологияи ҷорӣ, таҷдиди мошину таҷҳизотҳо аҳамияти бештар меододанд. Чунин чорабиниҳо боздеҳи муайян, вале ночизро таъмин мекарданд.

Омилҳои чорабиниҳои коркард ва ҷорикунони техникаи нав нокифоя буданд. Дар шароити муносири шаклгирии муносибатҳои бозорӣ тағйиротҳои инқилобиву сифатӣ, гуза-

риш ба технологияи навин, таҷдиди куллии техникиву технологӣ ва истифодаи оқилонаи навоариҳои илмӣ, техникӣ, иқтисодӣ, ташкилӣ, экологӣ ногузир аст.

Самтҳои асосии тараққиёти илмӣ-техникӣ, азхудкунии ва сеи технологияи пешқадам: лазерӣ, плазмавӣ, технологияҳо бо истифодаи фишорҳои баланд, импульсӣ ва автоматикунонии истеҳсолот – инкишофи автоматикунонидашудаи мунъатиф, ки ҳосилнокии баланди меҳнатро таъмин менамояд, бунёд ва истифодаи намудҳои нави маҳсулоти металлӣ, пластмасс, композитҳо, хоқаҳои металлӣ, сафолӣ ва дигар масолеҳи пешрафтаи конструксионӣ мебошанд. Дар шароити иқтисоди бозорӣ, хусусан, дар марҳилаҳои ибтидоии он чорабиниҳои илмӣ-техникӣ аҳамияти муҳим касб мекунанд. Дар аксар коллективҳои меҳнатӣ роҳбарони корхонаҳо қисмати асосии Ҷоиди софро ба фонди истеъмолот равана сохта, ба ҳавасмандии моддии меҳнат аҳамияти калон медиҳанд. Чунин принсипи кор боиси дар оянда ба рақобат тоб наовардану муфлисшавии корхона мегардад. Аз ин хотир, коллективҳои меҳнатиро лозим аст, ки барои навсозии истеҳсолот, барои хариди техникаву технологияи нав, офаридан ва азхудкунии маҳсулоти нав маблағҳои бештаре ҷудо созанд.

Ғайр аз ин, барои Ҷаъолияти эҷодкоронаи олимон, муҳандисон, тарҳкашон (конструкторон), коргарон заминаи устувори ташкилӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ бояд фароҳам оварда шавад. Зеро таҷдиди техникиву технологӣ, тағйиротҳои куллии ташкилӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дар якҷоягӣ ба афзоиши ҳосилнокии меҳнат меоварад. Дар қатори чорабиниҳои номбурда ҷорикунии техникаву технологияи нав, шаклҳои пешқадами ташкили илмӣ меҳнат, такмили ба меъёргирии он, устуворсозии тартибу интизоми меҳнатро низ метавон зикр намуд, ки мусоидаткунандаи афзоиши самаранокии иқтисодиву иҷтимоии истеҳсолот мебошанд.

Омили дигари муҳими кам кардани хароҷоти истеҳсолӣ ва баландбардории самаранокӣ истифодаи низоми сарфакорӣ мебошад. Сарфаи захираҳо ба сарчашмаи асосии таъмини талабо-

ти рӯзафзуни сӯзишворӣ, ашёву масолеҳ ва қувваи барқ бояд таъдил ёбад. Дар шароити иқтисоди бозорӣ сарфақорона истифода намудани ашёву масолеҳ мазмуни афзун кардани захираҳои онҳоро дорад. Баробари ин сарфақорӣ ба корхона имконият медиҳад, ки хароҷоти истеҳсолиро паст наояд ва эҳтиётот ба қувваи корӣ ва маблағгузориҳои асосиро хеле кам кунад.

Афзоиши самаранокии иқтисодии истеҳсолот то дараҷаи муайян ба истифодаи оқилонаи фондҳои асосӣ вобастагӣ дорад. Барои ин бояд бефосилагии истеҳсолот, истифодаи шиддатнокии иқтидорҳои истеҳсолии мавҷуда, боздеҳи ҳадди аксари маҳсулнокии ҳар як дастгоҳ, ҳар як метри мураббаъ майдони истеҳсолии корхона бояд таъмин гардад.

Таҷрибаи корхонаҳои пешқадами ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки самаранок истифода кардани фондҳои асосии истеҳсолот, афзоиши боздеҳи фондҳо ба баланд шудани дараҷаи дармаднокии корхона мебарад.

Боби 14. Банақшагирии фаъолияти

корхона

- 14.1. Таркиб ва намудҳои банақшагири
- 14.2. Банақшагирии истеҳсол ва фурӯши маҳсулот
- 14.3. Бизнес-нақша ҳуҷҷати муҳими нақшагирии фаъолияти корхона
- 14.4. Таҷрибаи хориҷии банақшагири

14.1. Таркиб ва намудҳои банақшагири

Самаранокии фаъолияти корхона аз бисёр ҷиҳат ба ҳолатҳои зерин вобастагӣ дорад, аз ҷумла: дуруст муқаррар намудани миқдору сифат ва мӯҳлатҳои истеҳсоли маҳсулот дар робита бо арзаву тақозои бозор, интиҳоби технология ва шаклҳои ташкили мақбули истеҳсолот, таъминоти саривақтӣ ва истифодаи оқилонаи захираҳо, бузургии сармои асосиву гардон, шаклҳо ва усулҳои фурӯши маҳсулот ва ғайра.

Ҳар як корхона новобаста аз шакли ташкилӣ-ҳуқуқиаш ба нақшагири машғул мешавад. Нақшагири ин ҷараёни асосноксозӣ ва интиҳоби мақсадҳои корхона барои марҳилаи муайян, самтҳои асосӣ ва қарорҳо бо коркарди технологияи муайян барои ноилшавии он мебошад. Бояд қайд намуд, ки иқтисоди бозорӣ нисбат ба иқтисоди пешинаи планӣ, ба нақшагири бисёртар гирифта аст.

Фарқияти асосӣ дар он аст, ки дар шароити бозор субъекти нақшагири дигар мешавад. Нақшагири, ки қаблан вазифаҳои давлат ва мақомотҳои он буд, бевосита ба корхонаҳо гузаштаанд, ки ин зарурати дар сатҳи корхона ба роҳ мондани нақшаи стратегии инкишофро тақозо менамояд. Вобаста ба ин принсип ва шаклҳои нақшагири дар корхона тағйир меёбад.

Дар назария ва амалия, одатан, нақшагирии директивӣ ва индикативиро фарқ мекунанд. Нақшагирии директивӣ барои объекти нақшагири характери ҳатмӣ дорад. Ин намуди нақшагири дар сатҳи идоракунии давлатӣ ва соҳибкорӣ қабул карда мешавад.

Нақшагирии индикативӣ, аксаран, дар макросатҳ истифода мешавад. Индикаторҳои нақшагирии индикативӣ характери ҳатмӣ надоранд. Онҳо параметр ва самти инкишофи иқтисодиётро, ки дар натиҷаи коркард ва ташаккули самти сиёсати иқтисодӣ-иҷтимоии мақомоти таҳиянамуда муайян мегардад, тавсиф медиҳанд.

Нақшаи индикативӣ концепсияи умумии инкишофи иқтисодӣ-иҷтимоии давлат, ояндабинии инкишофи иқтисодӣ-иҷтимоиро дар бар мегирад. Фарқияти асосии нақшагирии индикативӣ аз директивӣ дар он аст, ки нақшагирии мазкур характери тавсиявӣ дорад. Корхонаҳо дар амалисозии нақшагирии индикативӣ аз рӯи яке аз шаклҳои зерин иштирок мекунанд: 1) иштирок дар барномаҳои мақсадноки давлатӣ ва минтақавӣ; 2) таъмини маҳсулот, иҷрои кор ва расонидани хизмат ба эҳтиёҷҳои давлатӣ.

Аз рӯи мӯҳлатнокии давраи нақшагирии онҳо ба нақшаҳои дарозмуддат, миёнамуддат, кӯтоҳмуддат ва аз рӯи муҳимияти мақсадҳои гузашташуда ба нақшагирии стратегӣ, тактикӣ, фаврӣ, лоиҳагирии инвеститсионӣ ва бизнес-нақшагирий тақсим мешавад.

Нақшагирии стратегӣ бо пайдарпайии зерин таҳия карда мешавад:

- а) муайянкунии бизнес (интиҳоби намуди фаъолият);
- б) ҳадафҳои (миссияи) бизнес (мақсадҳои пайгиришаванда ва андозагирии онҳо);
- в) стратегияи функционалӣ (стратегия дар соҳаи таҳқиқ ва коркарди маркетинг, истеҳсолот, инвеститсия, молия ва захираҳои меҳнатӣ);
- г) буҷетгирӣ (таҳияи буҷетҳое, ки амалишавии стратегия, нақша ва барномаҳоро таъмин мекунанд).

Нақшагирии тактикӣ ин чараҳои ташкили заминаҳо барои амалисозии имкониятҳои нави стратегияи корхона, асосноккунии мақсад ва воситаҳое, ки барои ноилшавӣ ба мақсадҳои пешакӣ муқарраршуда ва ё анъанавӣ қабулкардашуда заруранд, мебошад.

Нақшагирии фаврӣ бо мақсади мушаххаскунии нишондиҳандаҳои нақшаи тактикӣ ва ҳалли масъалаҳои амиқи фаъолияти корхона дар марҳилаи кӯтоҳмуддат амалӣ карда мешавад.

вад. Нақшагирии фаврӣ бо сатҳи баланди мушаххассозии нақшаҳо, самти маҳдуд ва гуногуншаклии усулҳо ва методҳои истифодашаванда тавсиф дода мешавад.

Лоиҳаи инвеститсионӣ ҳосияти дарозмуддатӣ дошта барои зиёдкунии иқтидорҳои истеҳсоли равона карда шудааст.

Бизнес-нақшагири барои асосноккунии ташкили корхонаи нав, баромад ба бозор ва таъмини ғоиданокии ғабӯлияти хоҷагидорӣ гузаронида мешавад.

Нақшаҳо, инчунин, вобаста аз нишонаҳои зерин тасниф карда мешаванд:

а) таркиби ғабӯлияти хоҷагидорӣ – нақшаи таҳқиқот ва кашфиётҳо; истеҳсолот, бозоршиносӣ, фурӯш, ҳайат, хариди ашёи хом ва масолах, инвеститсия, молиявӣ ва ғайра;

б) дараҷаи идоракунии ва сохтори ташкилии корхона-корпоративӣ, фирмавӣ, нақшаи корхонаҳои фарӣ, филиал, низоми коргоҳии нақшагири, низоми истеҳсолии нақшагири;

в) соҳаи истифода – нақшагирии байникоргоҳӣ, дохили коргоҳӣ, бригадавӣ ва инфиродӣ;

г) объекти нақшагири – нақшагирии мақсаднок, нақшагирии барномавӣ ва нақшагирии воситаҳо;

д) зарфияти нақшаҳо – агрегиронӣ ва ҷузъӣ;

е) фарогирии нақшаҳо – умумӣ ва хос;

ж) дараҷаи коркард: пешакӣ ва ниҳой;

з) ҳамоҳангсозӣ дар вақт – пайдарпай ва яквақта.

Раванди нақшагири панҷ марҳиларо дар бар мегирад. Дар марҳилаи аввал, ояндабинӣ гузаронида мешавад. Дар марҳилаи дуюм, муқоиса ва интихоби вариантҳои инкишофи корхона амалӣ карда мешавад. Ин бо мақсади муқоисаи нақшаҳо ва интихоби варианти бештар мувофиқ гузаронида мешавад. Марҳилаи сеюм шаклгирии мақсад ва вазифагузорӣ мебошад. Марҳилаи чорум барномаи амалиётҳоро бо нақшаҳои корӣ дар бар мегирад. Дар ин марҳила пайдарпаии иҷроиши вазифаҳо муайян карда мешавад. Дар марҳилаи панҷум баҳодиҳии арзиши барнома ва тақсироти захираҳо, пеш аз ҳама, захираҳои молиявӣ ба роҳ монда мешавад.

Низоми нақшагириро таҳия намуда, корхона бояд мавқеъҳои зеринро муайян наояд: 1) мақсади ташкили нақшагири; 2) мӯҳлати нақшагири; 3) таҳияи шаклҳои зарурии

санадҳои нақшавӣ; 4) интихоби методологияи нақшагирӣ; 5) муайянкунии технология нақшагирӣ.

Методҳои нақшагирӣ дар корхона ин усулҳо ва роҳҳои муайянкунӣ ва ҳисобкунии нишондиҳандаҳои нақшавӣ мебошад. Методҳои зерини нақшагириро дар корхонаҳо истифода мекунад:

- методи меъёрӣ ё нормативӣ (дар асоси меъёр ва нормативҳо талаботи корхона ба захираҳои моддӣ, молиявӣ ва меҳнатӣ, инчунин, муайянкунии сарчашмаҳои таъмини онҳо ҳисоб карда мешавад);

- методи ҳисобӣ-таҳлилӣ;
- методи тавозунӣ (балансӣ);
- моделиронии иқтисодӣ-риёзӣ.

Нақшагирӣ дар корхона қисми таркибии идоракунии истеҳсолот мебошад. Бинобар ин, се шакли асосии идоракунии онро ҷудо намудан мумкин аст:

1. марказонидашуда;
2. ғайримарказонидашуда;
3. омехта.

Дар корхонаҳои бузурги (корпоратсияҳои) идоракунии марказӣ дошта, вазифаи идоракунии истеҳсолот ва нақшагирӣ низ марказонида шудаанд. Дар назди роҳбарияти олӣ хадамоти марказии нақшагирӣ фаъолият мекунад. Хадамоти мазкур бевосита ба директор ва ё ҷонишини ӯ тобеъ буда, ба коркарди нақшаҳои ҷорӣ ва дурнамоӣ машғул аст. Низоми мазкури идоракунӣ дорои бартарӣ ва камбудихост. Дар низоми мазкур ҳамоҳангсозии фаъолияти корхона осон буда, таъминотҳои дохили корхонавӣ ва байникорхонавӣ ба осонӣ пайват карда мешаванд. Вале доираи низоми мазкур бо як мучтамеи корхонаҳои ба ҳам алоқаманд маҳдуд аст. Бо васеъшавии фаъолияти ширкат ва пурзӯршавии раванди диверсификатсия зарурати ғайримарказонидани низоми идоракунии дохили-корхонавӣ ба миён меояд.

14.2. Банақшагирии истеҳсол ва фуруши маҳсулот

Шарти муҳими фаъолияти босамари корхона – таъмин намудани истеҳсолот бо фармоишҳои истеъмолкунандагон мебошад, ки дар асоси он нақшаҳои ҷорӣ ва фаврӣ-тақвимии корхона тартиб дода мешаванд.

Банақшагирии барномаи истеҳсоли муайян кардани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот, номгӯи он, муддати тайёркунӣ, сифати маҳсулот ва ғайраро дар бар мегирад.

Ҳангоми муайян кардани ҳаҷми истеҳсолот бояд ба назар гирифт, ки корхона як ё якчанд намуди маҳсулотро истеҳсол мекунад.

Нақшаи истеҳсолии корхона дар асоси фармоишҳои гирифташудаи шӯъбаи фуруш тартиб дода мешавад. Маҷмӯи фармоишҳои нақшаи истеҳсолиро одатан, ба се қисмат тақсим мекунад:

- фармоишҳои ҷорӣ, ки кори мунтазами ҳаррӯзаи корхонаро таъмин мекунад;

- фармоишҳои миёнамӯҳлат, ки мӯҳлати иҷроишашон то 1-2 сол ва зиёдтар аст;

- фармоишҳои истиқболӣ, аз ҷумла, фармоишҳои пешбинишаванда барои 2-5 ва зиёда солҳои оянда.

Фармоишҳои ҷорӣ, асосан, бо шартномаҳои аз тарафи шӯъбаи фуруш басташаванда, мустаҳкам карда мешаванд. Истеҳсоли маҳсулоти бефармоиш танҳо дар асоси боварии қатъӣ доштани корхона оиди фуруши бемониаи он ба роҳ монда мешавад.

Агар фармоишҳои миёнамӯҳлат ва истиқболӣ низ шартномабандӣ гарданд, он гоҳ кафолати хариди маҳсулоти навро ба якчанд сол ва ҳатто якчанд моҳ пештар дода метавонанд. Корхона агар маҳсулотҳои навро азхуд накунад, хатари дар оянда пурра аз даст додани харидоронро дорад. Барои аксар корхонаҳо дар шароити муносибатҳои бозории идоранашаванда бартарафсозии хавф имкон надорад, аммо ба хоҳири камкунии хавфи муфлисшавӣ қисми зиёди онҳо ба қоидаҳои зерин риоя менамоянд:

– маҳдудсозии раванди истеҳсоли маҳсулоте, ки барои бе фармоиши пешакӣ ба бозор баровардан, таъин шудааст. Ин гуфтаҳо маънои онро дорад, ки тамоми ҳисобу китобҳои пешакии арзиши аслии маҳсулот гузаронида шуда, таъминкунандагони эҳтимолии ашёи хому масолах, маснуоти борҷомавӣ муқаррар мегардад. Раванди тайёриро дар ҳамин марҳала то фармоиши воқеӣ нигоҳ медоранд;

– якнамудсозии ҳадди аксари қисматҳои васлкунанда, технологияҳои номгуӣ маҳсулоти истеҳсолшаванда бо дарназардошти ҳолате, ки фармоишгар аз маснуоти истеҳсолии ба роҳмондашуда агар даст кашад, имкони зуд ва бебохт ба истеҳсоли дигар маҳсулот гузаштан бошад;

– кӯшиши дарёфти бозори фурӯши барои корхона фоиданок, ки ғунҷоиши кофии фоидагириро дошта бошад ва кафолати пардохти маҳсулоту хизмати фурӯхтаро диҳад. Ҳамзамон, корхонаро лозим аст, ки бозорҳои эҳтиётӣи фурӯшро низ чувствую кунад, то ки бозистиҳои истеҳсолотро дар корхона роҳ надихад, ҳарчанд сатҳи даромаднокии ин бозор аз бозори асосӣ камтар ҳам бошад;

– корхона бояд кӯшиш кунад, ки маҳсулоти вай, ақаллан, аз ягон ҷиҳат нисбат ба моли рақибон бартарӣ дошта бошад. Ин хусусият бештар дар молҳои бояд риоя гардад, ки ба бозори нави фурӯш ворид мешаванд;

– тавсеаи тарғиботи маҳсулот бояд на танҳо оиди мавҷудияти мол хабар диҳад, балки бовар кунонад, ки харидор барои қонеъ гардондани талаботи худ бояд маҳз ҳамин молро харидорӣ намояд;

– корхона бояд кӯшиш намояд, ки барои ҳам таъминкунандагону ҳам истеъмолкунандагон шарикӣ боэътимод гардад, зеро шӯҳрати хубу бад зуд паҳн мешавад.

Бояд корхона ба таъминкунандагони ашёи хом, масолах, нимсохтаҳо, сӯзишворӣ, энергия ва пеш аз ҳама, ба сифати маҳсулоти ба воситаи кооператсия таъминшаванда, боэътимодии таъминкунандагон, нархи маҳсулоти пешниҳодшаванда, қобилияти вобаста ба талаботи нави харидор зуд дигаргун сохтани кори худ ва ғайра, аҳамияти калон диҳад.

Ҳангоми тартиб додани барномаи истеҳсолий корхона нишондиҳандаҳои аслий, аслий-шартӣ, меҳнатӣ ва арзиширо ис-

тифода мебарад. Ин имконият медиҳад, ки банақшагирӣ, ҳисобот ва назорати иҷроиши нақшаҳо ба амал бароварда шавад. Яке аз нишондиҳандаҳои асосии барномаи истеҳсоли ин ченакҳои аслии мебошанд, чунки онҳо имконият медиҳанд, ки дараҷаи истифодаи дастгоҳҳо ва иқтидори корхона таҳлил карда шавад.

Нишондиҳандаҳои аслии бештар дар корхонаҳои соҳаи саноати истихроҷкунанда (ангиштсанг, саноати кӯҳӣ) васеъ истифода бурда мешавад. Дар баъзе корхонаҳои нишондиҳандаҳои аслии-шартӣ (қувваи асп дар соҳаи тракторсозӣ, килономер дар соҳаи ресандагӣ, ҳазор қуттии шартӣ дар соҳаи консервбарорӣ ва ғайра) истифода бурда мешавад.

Дар таҷрибаи банақшагирии дохиликорхонавӣ нишондиҳандаҳои меҳнатӣ барои истеҳсоли маҳсулот васеъ истифода мешаванд.

Нишондиҳандаҳои арзишӣ, ки хусусияти чамъбасти доранд дар ҳама корхонаҳои истифода бурда мешаванд. Ба воситаи онҳо ҳаҷми маҳсулоти ба фурушрафта, маҳсулоти молӣ, умумӣ ва соф ҳисоб карда мешаванд.

Маҳсулоти молӣ бо усули корхонавӣ ба нақша гирифта, ҳисоб карда мешавад. Ба таркиби он маҳсулоти тайёр ва нимтайёре, ки барои фуруш тайёр карда шудааст, қору хизматҳое, ки хусусияти саноатӣ дошта, барои дигар корхонаҳову муассисаҳо иҷро карда мешаванд, дохил мешавад.

Маҳсулоти умумӣ ин маҳсулоти молӣ ва тағйироти маҳсулоти боқимондаи нимтайёр дар аввал ва охири сол мебошад. Аммо ин нишондиҳанда аз камбудихо ҳолӣ нест, чунки ба он арзиши ашёи хом, масолах, маҳсулоти нимтайёри харидашуда ва ғайра дохил мешавад, яъне на ҳамаи он арзиши ҳиссаи ҳуди корхона аст. Бинобар он нишондиҳандаи маҳсулоти софро ҳисоб мекунанд. Барои ҳисоб кардани маҳсулоти соф аз маҳсулоти умумӣ хароҷоти моддӣ тарҳ карда мешавад.

Аммо нишондиҳандаи муҳимтарини фаъолияти корхона дар шароити иқтисоди бозорӣ ин нақшаи маҳсулоти ба фурушраванда мебошад.

Барои таъмини кори мӯътадил корхонаро лозим аст, ки бозори мӯътадилу доимии фурушро соҳиб ва дар ин иртибот,

маҳсулоти корхона бояд ба талаботҳои харидорон оиди сифат ва нарх ҷавобгӯ бошад.

Тавре маълум аст, сифати баланди маҳсулот, аксаран, бо хароҷоти иловагӣ робита дорад, аммо ин ба болоравии нарх меорад, ки ба фоидаи харидор нест. Аммо аз ҷониби дигар, барои ба рақобат тоб овардан, корхона бояд маҳсулоти хушсифат истеҳсол кунад.

Аз ин рӯ, дар бозор вақтҳои гуногун худ аз худ бурриши қачхатҳои афзоиши нарх ва сифати маҳсулот рух медиҳад, ки таносуби ин нишондиҳандаҳои рақобаткунандаро барои категорияҳои гуногуни истеъмолкунандагон нишон медиҳад. Дар ин ҳолат, аққалан, се нуқтаи назар ба ҳисоб гирифта мешавад:

1) харидор ба сифати маҳсулот кам аҳамият дода, моли арзон меҷӯяд;

2) нарху сифати мол харидорро қонеъ месозанд;

3) харидор тайёр аст, ки барои сифати баландтар бештар пардохт кунад.

Барои муайян намудани сабабҳои пастшавии ба рақобаттобоварии маҳсулот мутахассисони корхона (муҳандисон, иқтисодчиён, коргарони шӯъбаи назорати техникӣ ва диг.) таҳлили ҳамаҷонибаи моделу сохтор, технологияи истеҳсол, сифат ва нархи масолеҳ, вазъи ташкили истеҳсолотро мегузаронанд.

Ҳамаи камбудии ба чашм расида ба қисматҳо, амалиётҳои технологӣ, масолеҳ гурӯҳбандӣ шуда ному насаби шахсони масъули бартарафсозандаи ин камбудии муайян мегарданд. Нақша ва натиҷаи баландбардории рақобаттобоварии маҳсулот ба самъи ҳамаи коргарон расонида мешавад, ки ин имкон медиҳад, то нақшаи истеҳсоли маҳсулот ва маҷмуи фармоишҳо саривақт ва бо сифати баланд иҷро шавад.

14.3. Бизнес-нақша ҳуҷҷати муҳими нақшагирии фаъолияти корхона

Бизнес-нақша ҷузъи асосии амалиёти соҳибкории корхона дар шароити иқтисоди бозорӣ мебошад. Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки бизнес-нақша ҳамчун асоси баҳодихии оянда-

бинии ташкили амалиёти соҳибкорӣ ва инчунин амалигардонии лоиҳаҳои истеҳсоли маҳсулоти нав баромад мекунад.

Мафҳуми «бизнес-нақша» дар амалияи ҳаррӯзаи мо низ ҷорӣ шуда истодааст. Агар пештар ягон лоиҳаи муҳим бе асоснокунин ҷиддии техникӣ-иқтисодӣ ва барномаи иҷроӣ тасдиқ ва қабул карда намешуд, пас ҳоло бизнес-нақшаҳо ҳамчун ивазкунандаи барнома ва асоснокии иқтисодии мақсад ва имкониятҳои соҳибкор бояд талаб карда шаванд. Талабот ба бизнес-нақшаҳо аз тарафи соҳибкорон ҳарчи бештар эътироф ва мақбул дониста мешавад. Чи хеле ки таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, бизнес-нақша ба ҳама кас лозим аст: ҳам ба касоне, ки аз онҳо барои татбиқи лоиҳаи амалиёти худ маблағ талаб кардан лозим меояд, ҳам ба коркуноне, ки мехоҳанд ояндаи худро донанд ва вазифаҳои худро аниқ фаҳмида гиранд ва аз ҳама асосиаш, ба худи соҳибкор, то ин ки ақидаҳои худро аниқ таҳлил кунад, онҳоро дар тарозуи хирад воқеъбинона баркашад.

Бизнес-нақша барои пешакӣ муайян кардани мароми дилхоҳ ва амалан иҷрошавандаи амалиётҳои соҳибкорӣ, ки ба даст овардани мақсади дар пеш гузошташударо таъмин мекунанд, таъин шудааст. Ин маънои онро дорад, ки таҳти бизнес-нақша нақша-барномаи иҷрокунии аҳднома ва дар ин асос гирифтани фойдари мефаҳманд. Ба ибораи дигар, ин маҷмуи чорабиниҳо, амалиётҳои ба таври нақшавӣ ташаккулёфта мебошад, ки барои ба даст овардани натиҷаву мақсади гузошташуда, равона карда шудааст.

Азбаски бизнес-нақша олоти баамалбарории стратегияи инкишофи корхона мебошад, таркиби ин гуна ҳуҷҷатҳо таҳминан якхела мешавад. Одатан, таркиби бизнес-нақша аз чунин қисмҳо иборат аст:

1. Сарсухан.
2. Тавсифи корхона.
3. Стратегияи бозоршиносӣ.
4. Нақшаи навкунии истеҳсоли маҳсулот.
5. Нақшаи истеҳсол ва фуруши маҳсулот.
6. Нақшаи таъминоти истеҳсолот.
7. Нақшаи хизматрасонии истеҳсолот.
8. Нақшаи инкишофи истеҳсолот.

9. Нақшаи молиявии корхона.
10. Фаъолияти байналмиллалии корхона.
11. Инкишофи низоми идоракуни.
12. Ташкили баамалбарории бизнес-нақша.
13. Замима.

Бизнес-нақша ба соҳибкор ёрӣ мерасонад, ки ба ояндаи инкишофи кори худ назар афканад, тағйиротҳои имконпазир ва ҳалли масъалаҳоро дар оянда пешбинӣ намояд, амалиётҳои ҷориро назорат кунад ва ба равнақи фаъолияти соҳибкорию худ баҳо диҳад.

Ҳамин тариқ, бизнес-нақша ҳамчун маҷмӯи чорабиниҳо ва амалиётҳои аз рӯи вақт ва фазо ба ҳам алоқаманд ва аз рӯи мақсад ва захираҳо ба ҳам мувофиқ кунонидашудаест, ки ба гирифтани фоида аз фаъолияти соҳибкорӣ нигаронида шудааст.

Албатта, чунин таърифи бизнес-нақша то дараҷае мураккаб ба назар мерасад ва бояд қайд кард, ки баръакси барномаҳои маҷмӯии мақсаднок диққати асосӣ дар бизнес-нақша ба ҷиҳати молиявӣ-иқтисодии фаъолияти соҳибкорӣ дода мешавад.

Ҳамин тариқ, дар асоси бизнес-нақша ҳаргуна соҳибкор, корхона (ширкат) метавонад фаъолияти худро ташкил кунад ва истеҳсолоти самаранокро аз рӯи ҳамаи самтҳои имконпазирро фоидаовар ба роҳ монад.

14.4. Таҷрибаи хориҷии банақшагири

Солҳои 1970-90 аксарият корхонаҳои Ғарб ва корпоратсияҳо низоми идоракунии нақшагириро ғайримарказӣ гардониданд. Дар ихтиёри роҳбарияти ширкат танҳо нақшагирии корҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва сиёсати молиявӣ боқӣ монду халос. Вазифаҳои мазкури идоракуни дар ИМА 65–80% ва дар Ҷопон 75–90% корпоратсияҳо марказонида аст. Ба низоми нақшагири сохтори ташкилии корпоратсия таъсири муҳим мерасонад. Масалан дар корпоратсияҳои сохтори минтақавӣ дошта, нақшагирии дарозмуддат бо дараҷаи баланди ғайримарка-

зонидан фарқ мекунад. Корпоратсияи сохтори глобалӣ дошта бо марказонидани нақшагирӣ фарқ мекунад яъне: нақшаҳо аз марказ ба шӯъбаҳои поёнӣ дода мешаванд. Иштироки шӯъбаҳои поёнӣ дар марҳилаи ибтидоии нақшагирӣ дар назар дошта мешавад.

Дар ширкатҳои бо низоми идоракунии ғайримарказонидашуда корҳои тадқиқотӣ дар шӯъбаҳои истеҳсолӣ ва корхонаҳои калон марказонида шудааст. Махсусгардони истеҳсолот дар шӯъбаҳо махсусияти корҳои таҳқиқотиرو, ки истеҳсолоти мазкурро хизмат мерасонанд, тақозо менамояд. Дар ширкатҳо бо низоми идоракунии марказонидашуда шӯъбаи марказии таҳқиқот ва инкишоф мавҷуд аст, ки ба роҳбарияти олий тобеъ буда, талабот ба корҳои таҳқиқотии ҳамаи заводҳои ширкатро таъмин менамояд. Дар баъзан ширкатҳои ғайримарказонидашуда хадамоти марказии идоракунии дар қатори нақшаҳои дурнамо, инчунин, тафтиши мунтазами вазъияти хароҷоти ҷорӣ молиявии шӯъбаҳо ва корхонаро амалӣ менамояд.

Дар аксар ширкатҳои Ғарб хадамоти марказии нақшагирӣ дар таркиби шӯъбаҳои маъмурияти болоӣ махсусан ҷудо карда шудааст, ки ин аҳамияти ҳамоҳангсозандагии ин хадамотро дар фаъолияти роҳбарӣ, баланд мегардонад. Бо ин мақсад дар баъзе корхонаҳо роҳбарони ин хадамот дорои салоҳиятҳои зиёд мебошанд. Вазифаи асосии хадамоти марказии нақшагирӣ ин ояндабинӣ, ки яке аз унсурҳои нақшагирии дурнамо мебошад, ба ҳисоб меравад. Хадамоти нақшагирӣ дар ин ширкатҳо катализатори фаъолсозии фаъолияти корхона мебошад. Ин хадамот вазифаи назоратӣ ва бартарфсозии камбудихо дар қатори шӯъбаҳои маъмурияти болоӣ ва дигар хадамоти корхонаро иҷро мекунад. Ҳаёти хадамоти марказии нақшагирӣ гуногун буда, ширкат кӯшиш менамояд хадамоти мазкурро аз ҳисоби муттаҳассисони қобилиятдор ташкил намояд.

Дар қатори ташкил ва тақмили хадамоти марказии нақшагирӣ дар ширкатҳои бузург навсозии хадамотҳои нақшагирии корхонаҳои тобеъ амалӣ карда мешавад. Ташкил ва навсозии хадамотҳои мазкури корхона шакли оmodасозии ин ҷараёнҳоро ҳамчун гурӯҳи махсуси таҳқиқотӣ ва кумитаи роҳбариро (но-

зиротиро) ба вучуд оварданд. Ба вазифаҳои гурӯҳи таҳқиқотӣ коркарди низоми нави нақшагирии заводӣ ва назорат дохил мешавад. Барои ин дар аввал ҳама ҷараёнҳои истеҳсоли омӯхта, баъд усулҳои зарурии идоракунии ин ҷараёнҳо ва ҳаҷми ахбори зарурӣ барои назорати истеҳсолот муайян карда мешаванд.

Марҳилаи ибтидоии кори гурӯҳи таҳқиқотӣ дар бар мегирад: 1) омӯзиши амалиётҳои алоҳидаи истеҳсоли; 2) омӯзиши маҷмӯи амалиётҳои пайдарпай; 3) таҳияи номгуӣ маълумотҳо, ки ҳар як амалиёт ва ҳамаи амалиётҳо тавсиф медиҳад. Дар марҳилаи дуюм захираҳои маҳсулоти тайёр, ки барои таъмини бетанаффуси истеъмолкунандагон зарур аст, муайян карда мешавад. Дар марҳилаи сеюм масоҳатҳои истеҳсоли, ки ҳангоми муайянкунии пасткунии хароҷоти истеҳсоли аҳамияти бештар доранд, ошкор карда мешаванд. Ин дар асоси пурсиши кормандон муайян карда мешавад. Марҳилаи чорум таҳияи номгуӣ гурӯҳҳо дар бар мегирад.

Боби 15. Идоракунии сифати маҳсулот

дар корхона

- 15.1. Сифати маҳсулот ва нишондиҳандаҳои он
- 15.2. Низоми идоракунии сифат
- 15.3. Сифати маҳсулот ва ба бозори ҷаҳонӣ баромадан
- 15.4. Ташкили назорати сифати маҳсулот дар корхона
- 15.5. Сифати маҳсулот ва сертификатсия он
- 15.6. Таҷрибаи хориҷии идоракунии сифати маҳсулот

15.1. Сифати маҳсулот ва нишондиҳандаҳои он

Иқтисоди бозорӣ мубодилаи молӣ ва шакли арзиши хисоби хароҷоти меҳнатро пешбинӣ менамояд. Маҳсулоте, ки корхона истеҳсол менамояд, шакли молӣ дошта арзиши истеъмоли ва арзиш дорад. Хароҷоти истеҳсолкунанда дар сатҳе эътироф мешавад, ки мол талаботи истеъмолкунандаро қонеъ созад, хусусияти истеъмолии маҳсулот нархи онро муайян мекунад.

Арзиши истеъмоли дар категорияҳои сифат ва миқдори маҳсулоти дар бозор фурӯхташуда ифода меёбад.

Сифат маҷмӯи хусусиятҳои объект мебошад, ки қобилияти қонеъсозии талаботҳои муқарраршуда ва пешниҳодшавандаро дар бар мегирад. Агар мафҳумҳои умумии сифатро ҷойгир кунем, пас қатори зерин ба вуҷуд меояд: «хусусият» – «хосият» – «сифат». Тавсифи ин алоқамандии байни тағйирёбандаҳои тобеъ ва мустақил дар шакли матн, ҷадвал, формулаи математикӣ ва ё нақша мебошад.

«Хосият» ва «сифат» категорияҳои фалсафӣ буда, ҳамон тарафи ашёро ифода мекунанд, ки фарқият ва ё умумияти онро бо дигар ашёҳо нишон медиҳад.

Тадқиқотҳои солҳои охир нишон доданд, ки муваффақияти маҳсулот дар бозор аз сифати он вобаста аст. Дараҷаи сифат самти ноилшавӣ ба мақсад ва самаранокии фаъолияти молистеҳсолкунандаро таъмин менамояд. Барои баҳодихии дараҷаи сифати маҳсулот нишондиҳандаҳои алоҳидаи онро бояд муқоиса намуд.

Нақши тавсифи миқдории хосияти маҳсулотро, нишондиҳандаҳои сифат иҷро мекунанд. Низоми нишондиҳандаҳои дараҷаи сифати маҳсулот аз се гуруҳ иборатанд:

а) Нишондиҳандаҳои воҳидии сифат (ҳосилнокӣ, вазни қиёсии маводҳои судбахш ва ғайра);

б) Нишондиҳандаҳои маҷмӯии сифат, ки маҷмӯи хосиятҳои маҳсулотро тавсиф медиҳанд (навъ, марка, синф);

в) Нишондиҳандаҳои ҷамъбастии сифат, ки дараҷаи сифати ҳама маҳсулотро дар маҷмӯъ нишон медиҳанд (вазни қиёсии спирти тоза дар ҳаҷми умумии спирти корхона истеҳсолкарда ва ғайра).

Нишондиҳандаҳои воҳидии сифати маҳсулот дар гуруҳҳои зерин муттаҳид карда шудаанд:

а) нишондиҳандаҳои таъиноти техникӣ-иқтисодӣ (ҳосилнокӣ, иқтидор, ва ғайра);

б) нишондиҳандаҳои эътимодноқӣ ва тўлоният;

в) нишондиҳандаҳои технологӣ (масолахунҷоиш ва меҳнатгунҷоиши маҳсулот);

г) нишондиҳандаҳои эстетикӣ (намуди зоҳирии маҳсулот);

д) нишондиҳандаҳои эргономикӣ (мувофиқати маҳсулот ба талаботҳои антропометрикӣ, физиологӣ ва равонӣ);

е) нишондиҳандаҳои стандартикунонӣ (тавсифи ҷузъҳои маҳсулот ва истифодаи такрорӣ он);

ж) нишондиҳандаҳои ҳимояи патентӣ хуқуқӣ (дараҷаи ҳимояи патентии маҳсулот);

з) нишондиҳандаҳои иқтисодӣ (арзиши асли, нарх, фоида, даромадноқӣ ва ғайра).

Миёни нишондиҳандаҳои иқтисодӣ нархи истеъмоли, ки аз нарх ва хароҷоти истеъмоли он бар меояд, мавқеи муҳим дорад.

Нишондиҳандаҳои маҷмӯии сифат дар зинаҳои гуногуни идоракунии корхона ҳангоми таъмини иқтисодии чорабиниҳои оиди беҳсозии сифати маҳсулот ва баҳодихии рақобатпазирии маҳсулоти худӣ ва бегона истифода мешаванд.

Масалан, ҳангоми муайянкунии нархи мошинҳои электронӣ (ҳангоми муайян кардани нархи худӣ ва рақибон) формулаи Бериме истифода мешавад.

$$H_1 = H_0 \frac{X_1}{X_0} \cdot D,$$

дар ин чо:

H_0 ва X_0 – нарх ва хароҷоти сохтани воҳиди иқтидори мошини электронӣ аз рӯи маҳсулоти муайян;

H_1 , M_1 – нарх ва хароҷот барои сохтани воҳиди иқтидори мошини электронӣ, ки ба сифати базаи ҳисоб гирифта шудааст;

D – нишондиҳандаи дараҷа (0,5–0,7).

Нишондиҳандаҳои ҷамъбасти дар сатҳи иқтисодии миллии истифода мешаванд. Ба сифати он вазни қиёсии маҳсулоти рақобатпазир дар ҳаҷми умумии маҳсулоти саноатии мамлакат, фоизи номгӯи маҳсулот аз шумораи умумии он мувофиқи талаботҳои стандартҳои Созмони ҳамкории иттиҳоди Аврупо, Иёлотҳои Муттаҳидаи Америка ва дигар стандартҳои байналхалқӣ, инчунин, стандартҳои дар ин ё он давлат қабул гардида, истифода мешаванд. Дар асоси нишондиҳандаҳои сифати маҳсулот аҳамияти маҳсулоти алоҳида ва маҷмӯи он ба инобат гирифта мешавад. Яъне баҳодихии сифати маҳсулот аз рӯи яке аз формулаҳои зерин амалӣ карда мешавад:

$$D_c = \frac{A_B}{A_A}, \quad (1)$$

ё ин, ки:

$$D_c = \frac{A_A}{A_B}, \quad (2)$$

дар ин чо:

D_c – дараҷаи сифати маҳсулот;

A_A ва A_B – нишондиҳандаи аҳамияти воқеъӣ ва эталонии сифати маҳсулот.

Формулаи 1 ҳангоми баҳодихии хосиятҳои судбахши маҳсулот ва формулаи 2 ҳангоми баҳодихии хосиятҳои зиёнбахш ва зарароварии маҳсулот истифода карда мешавад. Ғайр аз нишондиҳандаҳои сифати маҳсулот, инчунин, нишондиҳандаҳои сифати меҳнат низ истифода карда мешаванд, ки ба онҳо фоизи ошкоркунии маҳсулоти нуқсдор дар корхона; фоизи маҳсулоти нуқси истеҳсолӣ дошта ва ғайра дохиланд.

Нишондиҳандаҳои қайдшуда унсурҳои муҳими низоми идоракунии сифати маҳсулот ба ҳисоб рафта, мувофиқати онҳоро бо тағйироти талаботҳои бозор таъмин менамоянд.

15.2. Низоми идоракунии сифати маҳсулот

Идоракунии сифати маҳсулот ин маҷмӯи чораҳои ба ҳам алоқаманде мебошад, ки муқарраркунӣ, таъмин ва ниғаҳдории дараҷаи зарурии сифати маҳсулотро ҳангоми коркарди он, истеҳсол ва истифода ё истеъмоли он тавассути назорати мунтазами сифат ва таъсири мақсаднок ба шароит ва омилҳои ба сифати маҳсулот таъсиркунанда амалӣ менамояд.

Идоракунии давлатии сифати маҳсулот маҷмӯи чунин санадҳо ва амалиётҳоро дар бар мегирад:

- а) қонун ва санадҳои меъёрий-ҳуқуқӣ;
- б) низоми давлатии стандартикунонӣ;
- в) назорати давлатии риояи стандартҳо ва вазъи техникаи ченкунанда;
- г) ҳисоботҳои омории давлатии корхонаҳо оиди сифати маҳсулот;

д) низоми корхонавии идоракунии сифати маҳсулот.

Таъмини ҳуқуқии идоракунии сифати маҳсулот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон айни замон дар марҳилаи ташаккулёбист.

Аҳамияти ҳуқуқии стандартҳо дар он зоҳир мегардад, ки онҳо барои истифода аз ҷониби ҳамаи корхонаҳои истеҳсолкунанда ва истеъмолкунандаи маҳсулот ҳатмӣ мебошад.

Дар рафти фаъолияти корхонаҳо як қатор стандартҳо истифода мешаванд, ки маҷмӯи муносибатҳои байни истеҳсолкунанда ва истеъмолкунандаи маҳсулотро ба танзим мебаранд.

Стандартҳои ИСО силсилаи 9000-ро дар бар мегиранд:

- ИСО 9000 «Стандарт оиди идоракунии сифат ва таъмини сифат. Роҳнамо барои интиҳоб ва истифода»;
- ИСО 9001 «Низоми сифат. Модели таъмини сифат ҳангоми лоиҳакашӣ, коркард, истеҳсол, васл ва хизматрасонӣ»;

- ИСО 9002 «Низоми сифат. Модели таъмини сифат ҳангоми истеҳсол ва васл»;
- ИСО 9003 «Низоми сифат. Модели таъмини сифат дар раванди назорат ва озмоиши маҳсулоти тайёр»;
- ИСО 9004 «Идоракунии сифат ва унсурҳои низоми сифат. Самтҳои асосӣ».

Се стандарти байналхалқии ИСО (9001, 9002, 9003) моделҳои низоми таъминоти сифатро дар марҳилаҳои гуногуни истеҳсоли маҳсулот дар бар мегиранд.

Стандарти байналхалқии қаблан таҳияшудаи ИСО 8402 «Фарҳанги истилоҳот» барои се стандарти дар боло қайдшуда асос мебошад.

ИСО 9000 хусусияти ба амалбарории низоми идоракуниро дар байни мафҳумҳои гуногуни сифат ҷорӣ намуда, қоидаҳои истифодаи моделҳои таъмини сифатро муайян мекунад.

ИСО 9004 тавсифи унсурҳои низоми сифатро, ки ба ИСО 9000 ва дигар стандартҳо ишора дорад, дар бар мегирад ва ҷорисозии стандартҳои силсилаи ИСО 9000 пайдарпай амалӣ карда мешавад.

Идоракунии самараноки сифати маҳсулот инкишофи бозор ва низоми принципҳои муайяноро тақозо менамояд, ки ба он асос меёбад. Принципи нисбатан маъмул дар ин соҳа ин принципи пешниҳоднамудаи Ф. У. Тейлор мебошад. Асоси принципи мазкурро муқаррарсозии талабот ба сифати маҳсулот ва назорати иҷроиши меъёрҳои муқарраршуда ташкил медиҳанд. Амалисозии принципи Ф. У. Тейлор дар сатҳи корхона дар заминаи муқаррарсозии меъёрҳои истеҳсоли имконпазир мебошад.

Дар таҷрибаи ширкатҳои пешрафта концепсияи олими ҷопонӣ доктор К. Исикава маъмул аст. Ҷиҳати асосии концепсияи К. Исикава таъмини гузариш аз идоракунии тоғозӣ ба идоракунии баргаштан ба номинал мебошад.

Принципи дигари идоракунии сифати маҳсулоти корхона ин мавҷудияти барномаи худии идоракунӣ мебошад. Ба сифати чунин барномаҳо бизнес-нақшаи корхона, махсусан, қисмати ба такмили маҳсулот бахшидашудаи он дохил мешавад. Унсурҳои барномаи баландбардории сифати маҳсулот ин ҷузъҳои ҳуҷҷатҳои техникӣ, стандартҳо ва маҳсулотҳои эталонӣ мебошад.

Принсипи дигари идоракунии сифати маҳсулот ин зарурия-ти ба инобат гирифтани хусусияти ғайриустувор доштани объекти идоракуни мебошад. Ин ба ҷамъоварӣ ва коркарди ахбор дар бораи рақибон, омӯзиши самаранокии истифодаи маҳсулот ва ғайра алоқаманд аст.

Назорат аз болои амалишавии стратегияи идоракуни бо истифодаи принсипи алоқаи баръакс таъмин карда мешавад ва ҳангоми идоракунии сифати маҳсулот ин принцип дар асоси омӯзиши талаботи бозор, санҷиши мувофиқати маҳсулот ба ҳуҷҷатҳои меъёри ва техникӣ амалӣ карда мешавад.

Сифати маҳсулотро ҳамчун низом баррасӣ намуда, бояд қайд намуд, ки он сохтори зинагӣ дорад. Яъне ҳар як унсури он аз рӯи зинаҳои идоравӣ воситаи ноилшавӣ ба дараҷаи болотари он мебошад.

Нишонаи ягонагии сифати маҳсулот ҳамчун низом аз он дарак медиҳад, ки сифати маҳсулот маҷмӯи як қатор хосиятҳои ба ҳам алоқаманди маҳсулотро ифода мекунад. Хосиятҳои муқоисавии маҳсулотҳои муайян дар ҳамон як муддати вақт якхела мебошанд ва набудани як ё якчанд хосияти маҳсулот ба косташавии судбахшии он оварда мерасонад.

Ҳисоби тавсифи бонизоми маҳсулот ва риояи пайдарпайи принсипҳои бунёди низоми идоракунии сифати маҳсулоти саноатӣ имконият медиҳад, ки дар таҷрибаи хоҷагидорӣ корхона низомҳои самаранок ташкил карда шаванд.

Чунин низомҳо дар сатҳи давлат ва ё корхона ташкил карда шуда метавонанд хусусияти байналхалқӣ дошта бошанд.

15.3. Сифати маҳсулот ва ба бозори ҷаҳонӣ баромадан

Дар шароити пурзӯршавии ҷараёнҳои ҳамошиӣ дар хоҷагии ҷаҳонӣ баромадан ба бозори хориҷӣ бо маҳсулоти саноатӣ на танҳо масъалаи рӯзмарра, балки шартӣ самаранокии иқтисоди миллӣ мебошад. Баромадан ба бозори ҷаҳонӣ ҷаҳиши муайяне дар инкишофи корхона ба ҳисоб меравад ва барои ворид шудан ба бозори ҷаҳонӣ дар дараҷаи сифати маҳсулот афзалиятҳои инкишофро дарёфта кӯшишҳои бояд ба ин самт равона сохт.

Ба сифати мисол Кореяи Ҷанубиро овардан мумкин аст, ки дар он ҷо стратегияи ворид шудан ба бозори хориҷӣ қор қарда баромада шудааст ва асоси онро панҷ самти инкишофи илмӣ-техникӣ ташкил медиҳанд. Имрӯз Кореяи Ҷанубӣ дар байни мамлакатҳои ҷаҳон аз рӯи ҳаҷми содирот дар ҷои 14 буда, дар соли 2010 маҷмӯи маҳсулоти миллиаш зиёда аз 1 трл. долларро ташкил дод.

Фарогирии ибтидоии ворид шудан ба бозори ҷаҳонӣ на он қадар васеъ буда, минбаъд одамон ва корхонаҳои зиёдро дарҳуд мегирад. Маркази он хусусияти фазо ва вақтиро соҳиб буда, аз рӯи принсипи инъикос соҳаҳои гуногунро дар бар мегирад.

Ҳангоми ворид шудан ба бозори ҷаҳонӣ инкишофи алтернативӣ рушд мекунад, ҳаракати иқтисодиёт тез шуда, тӯлонияти даврҳои инкишофи он кӯтоҳ мегардад. Самаранокии истеҳсолот баланд шуда, сатҳи некӯаҳволии аҳолии мамлакат боло меравад.

Ворид шудан ба бозори ҷаҳонӣ як қатор марҳилаҳоро дар бар гирифта, бо гузариши корхона ба муносибатҳои нав итмом мепазирад.

Ҷояи ворид шудан ба бозори ҷаҳонӣ дар шаклҳои гуногун амалӣ қарда мешавад. Принсипҳои асосии баромадан ба бозори ҷаҳонӣ инҳоянд:

- Боварӣ ба он, ки ворид шудан зарур аст;
- Қор дар самти сифати маҳсулот бояд қисми таркибии стратегияи корхона бошад;
- Ба сифати самтҳои мақсадӣ бояд маҳсулот ва технологиҳои нав бошад;
- Омӯзиши доимии бозор бо мақсади баҳодиҳии қарорҳои стратегияи имконпазир;
- Муносибати шарикона бо таъминкунандагон;
- Бетанаффусии омӯзиши муттаҳасисон ва махсусан, ҳайати роҳбарикунанда;
- Низоми бо маҷмӯи ҳуҷҷатҳо мустаҳкамшуда;
- Эҳтироми шахсияти ҳар як коргар, бовари ба он ва ба ӯ расонидани ахбор дар бораи фаъолияти корхона;
- Ҷалби ҳамаи коргарони корхона ба «стратегияи ворид шудан»;

- Ошкорсоъӣ, ташаккул ва истифодаи нерӯи дастаҷамъии кормандон;
- Ташаккули шароитҳо, ки фаъолгардонии коргарони корхонаро ба пиёда кардани стратегия таъмин менамояд;
- Ташкили самараноки меҳнат ва баландбардории дараҷаи маданияти коргарони корхона;
- Нигариши схолластикии баҳодихии кормандон;
- Мавҷудияти захираҳои молиявӣ.

Ворид шудан ба бозор дар асоси фаъолсозии инноватсиониву инвеститсионӣ амалӣ карда мешавад.

Навҷорисозиҳои (инноватсияҳои), ки тавсифи миқдорӣ до-ранд, ба панҷ гурӯҳ тақсим карда мешаванд.

Гурӯҳи якум – «тағйиротҳои сифатии мутобиқшавӣ» (ивазнамоии қисмҳои ёрирасони мошинҳо, конструксияи маҳсулот, таҳассуси коргарон). Истифодаи ин навигариҳо нисбат ба маҳсулот тағйироти на он қадар назарраси ҷузъҳои онро дар бар мегирад.

Гурӯҳи дуюм – «тағйиротҳои сифатии вариантӣ». Мақсади ин гурӯҳ аз такмилдиҳии муайяни хосиятҳои алоҳидаи унсурҳои аввала иборат мебошад.

Гурӯҳи сеюм – «ҷорисозиҳои сифатии насли нави маҳсулот». Нишонаи асосии маҳсулоти насли нав такмили ҳама хосиятҳои судбахши унсури аввала аст, аммо концепсияи аввала ва принципи амали он дигар намешавад.

Гурӯҳи чорум – «тағйироти сифатии намудӣ». Гурӯҳи мазкур тағйироти аввалаи унсурҳоро дар бар мегирад. Дар ин ҷо танҳо принципи ибтидоӣ бетағйир боқӣ мемонад.

Гурӯҳи панҷум – «тағйиротҳои принципиалии сифатӣ» ҳам тағйироти концепсия ва принципи аввала ба вучуд меояд. Яъне ҷорисозии комилан тағйироти нав кашф карда мешавад. Чунин тағйир додани унсурҳои аввала пайдоиши гурӯҳи нави унсурҳоро дар назар дорад, ки ба вучудоии онҳо барои пайдоиши соҳаи нав замина шуда, асоси инқилоби илмӣ-техникӣ мегарданд.

15.4. Ташкили назорати сифати маҳсулот дар корхона

Дар корхона амалиётҳои назоратӣ аз ҷониби хадамотҳо, коргоҳҳо ва шӯъбаҳои гуногун амалӣ карда мешаванд.

Назорат аз болои истифодаи дурусти стандартҳо, шароитҳои техникӣ ва дигар ҳуҷҷатҳои меъёрӣ-техникӣ дар ҷараёни тайёркунии истеҳсолот аз ҷониби хадамоти назорати меъёрҳо ба роҳ монда мешавад. Ғайр аз ин, сифати ҳуҷҷатҳои техникӣ, назорати сифат дар раванди тайёркунии маҳсулот аз ҷониби шӯъбаи назорати техникӣ ва инчунин, иҷрокунандагон ва роҳбарони зерсохторҳои истеҳсоли амалӣ карда мешавад.

Барои таъмини назорати пешгирикунандаи ноқисҳо, назорати ҷараёнҳои техникӣ, сифати ашёи хом, масолеҳ ва нимфабрикатҳо гузаронида мешавад. Амалиётҳои назоратӣ қисми ҷараёни истеҳсоли буда, онҳо якбора бо ҷараёнҳои технологӣ аз ҷониби хадамотҳои дахлдор бо иштироки шӯъбаи назорати техникӣ ва ё бо мувофиқа бо онҳо тартиб дода мешавад.

Дар раванди назорати сифати маҳсулот, одатан, он ба маҳсулоти солим ва нуқсондор ҷудо мешавад. Маҳсулоти солим талаботҳоро қонеъ намуда, нуқсондор иллати аён ва ё ноаён дорад. Нуқсон ислоҳшаванда аст, агар бартаарафсозии техникӣ он имконпазир ва мақсаднокии иқтисодӣ дошта бошад. Дар акси ҳол нуқс ислоҳнашаванда мебошад.

Сифати маҳсулоти тайёр аз рӯи натиҷаҳои озмоиш муайян карда мешавад. Намунаи таҷрибавӣ барои озмоиш ва таҷриба истеҳсол карда шуда, мувофиқати он бо талаботҳои техникӣ санҷида мешавад.

Омодагӣ ба истеҳсолоти сериявии маҳсулот аз рӯи натиҷаи озмоиши намуани он муайян карда мешавад.

Дар истеҳсолоти сериявӣ ва ё оммавӣ озмоишҳои намунавӣ (типӣ), даврӣ ва интиқоли гузаронида мешаванд.

Озмоиши намудӣ (типӣ) баъди ворид кардани тағйиротҳои конструкторӣ ва ё технологӣ гузаронида мешавад.

Озмоишҳои даврӣ устувории сифати маҳсулот ва мувофиқати онро ба ҳуҷҷатҳои конструкторӣ ва стандартҳо муқаррар менамоянд. Озмоишҳои интиқоли ҳангоми назорати

қабулу-интиқоли маҳсулоти тайёр ба мақсади кашфи норасогиҳо гузаронида мешавад. Дар корхонаҳо ҳангоми гузаронидани назорати сифати маҳсулот бештар усули омории назорат истифода мешавад.

Назорати якзинагӣ имконият медиҳад, ки оиди сифати маҳсулот аз рӯи як интиҳоб хулосабарорӣ кард. Назорати дузинагӣ қабули қарор дар бораи сифати маҳсулотро дар на кам аз ду интиҳоб имконпазир мегардонад. Интиҳоби дуюм аз натиҷаи интиҳоби якум вобаста аст.

Пайдарҳамии назорат миқдори маҳсулоти аз рӯи он хулосабароришавандаро муайян намекунад. Шумораи миёнаи маҳсулоти санчидашаванда бо зиёдшавии зинаҳо кам мешавад.

Усули омории танзими ҷараёнҳои технологӣ имконият медиҳад яке аз хосиятҳои сифатӣ ва яке аз амалиётҳои ҷараёни технологӣ назорат карда шавад. Автоматикунонии назорат, истифодаи технологияи компютерӣ барои таҳлили хосиятҳои назоратшавандаи ҷараёни технологӣ имконият медиҳад, ки ба низоми худидоракунии ҷараёнҳои технологӣ гузарем.

Тақмили низоми мавҷуда ва ташкили низоми идоракунии сифати ҷараёнҳои технологӣ дар ду самти асосии зерин гузаронида мешавад:

1. коркарди усулҳои навӣ иҷроиши амалиётҳои назоратӣ ва автоматикунонии назорат;
2. ташкили низоми устувор ва худидоракунии таъмини сифат.

15.5. Сифати маҳсулот ва сертификатсияи он.

Сифати маҳсулот айни замон дар фаъолияти тиҷоратӣ-иқтисодӣ ва ҳатто сиёсии ҷаҳони муосир мақоми хоса дорад. Ҳукамати ақсар давлатҳо бар он ақидаанд, ки унсури ҷудонопазири тиҷорати байналхалқӣ ин сертификатсияи маҳсулот мебошад.

Сертификатсия дар хориҷа таҷрибаи бисёрсола дорад ва бо ташкил ва барқароршавии иттиҳодияи ширкатҳои истеъмолкунандаи маҳсулоти ягона бо мақсади назорати муштаракӣ сифати маҳсулоти таъминкунандагон алоқаманд аст. Бо даст-

гирии мақомотҳои гуногуни давлатӣ иттиҳодияҳои мазкур ба марказҳои назорати сифати маҳсулот табдил ёфтаанд.

Агар асоси ташкили иқтисодии механизми идоракунии сифати маҳсулотро стандартизатсия ташкил диҳад, пас сертификатсия мувофиқати маҳсулотро ба стандартҳои давлатию байналхалқӣ ва шароитҳои техникӣ ифода менамояд. Қонеъсозии мувофиқатро ҷониби сеюм, яъне марказҳои озмоишӣ, маркази сертификатсионӣ ва мақомотҳои, ки на ба таъминкунандагон (ҷониби якум) ва на ба харидорон (ҷониби дуюм) тобеъ нест, амалӣ менамояд. Озмоишгоҳ сертификатсияи мувофиқатро гузаронида, ҳуҷҷате пешниҳод мекунад, ки ҳуқуқи ба ин фаъолият даст задани озмоишгоҳро тасдиқ менамояд. Сертификатсия низоме мебошад, ки қоидаҳо ва раванди идоракуниро дар гузаронидани сертификатсияи мувофиқат ифода мекунад. Сертификатсияи маҳсулот ин фаъолиятест, ки мувофиқати маҳсулотро ба талаботҳои муқарраршуда муайян месозад.

Сертификатсия бо мақсадҳои зерин амалӣ карда мешавад:

- Муҳайё сохтани шароит барои фаъолияти корхона, муассиса, ташкилот ва соҳибкорон дар бозори ягонаи фуруш ва инчунин, барои иштирок дар ҳамкориҳои байналхалқии иқтисодӣ, тиҷоратӣ, илмӣ-техникӣ.

- Ҳамкорӣ бо харидорон дар мавриди интихоби маҳсулот;

- Ҳимояи истеъмолкунандагон аз истеҳсолкунандаи (фурушанда, иҷрокунандаи) бевичдон.

- Назорати беҳатарии маҳсулот барои муҳити зист, ҳаёт, саломатӣ ва амвол.

- Тасдиқи нишондиҳандаҳои сифати маҳсулот, ки истеҳсолкунанда пешниҳод кардааст.

Сертификатсия метавонад ихтиёрӣ ва ё ҳатмӣ гузаронида шавад.

Сертификатсияи ҳатмӣ мувофиқи ҳолатҳои пешбининамудаи қонугузорӣ амалӣ карда мешавад. Мақомоти сертификатсиякунанда дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон Агентии давлатии «Тоҷикстандарт» ба ҳисоб меравад. Инчунин, мувофиқи қонунгузорӣ сертификатсияи намудҳои алоҳидаи маҳсулот метавонад ба салоҳияти мақомотҳои дигари давлатӣ ва ё ташкилотҳои дахлдори иҷозатномадошта вогузор карда шавад.

Маҳсулоте, ки мувофиқи қонун сертификатсияи ҳатмиро намегузарад, ихтиёран бо арзи истеъмолкунанда ва мақомоти сертификатсия дар асоси шартнома бо ташаббуси шахсони ҳуқуқӣ ва ё шахрвандон сертификатсия карда мешавад. Мақомоти сертификатсия ихтиёри қоидаҳои қор дар низоми сертификатсия, аз он ҷумла тартиби пардохти онро муайян мекунад.

Дар натиҷаи фаъолияти сертификатсия сертификати мувофиқат тартиб дода мешавад, ки дар асоси қоидаҳои низоми сертификатсия тартиб дода шуда, мувофиқати маҳсулот қор ва ё хизматро ба талаботҳои мавҷуда, стандарти муайян ё ин ки ҳуҷҷати меъёри тасдиқ менамояд. Дар маҳсулоти сертификатсияшуда нишонаи мувофиқат гузошта мешавад. Дар айни замон дар ҷаҳон якҷанд низоми байналхалқии сертификатсия мавҷуд аст. Масалан, дар доираи Комиссияи байналхалқии электротехникӣ (КБЭ) ду низоми фаъолият мекунад: Низоми байналхалқии сертификатсияи техникаи электронӣ ва Низоми байналхалқии сертификатсияи дастгоҳҳои электрикӣ ва мошинҳо.

Дар ИМА масъалаи метрология, стандартизатсия, сифат, эътимоднокиро Бюрои миллии стандартҳо назорат ва танзим менамояд менамояд.

Номгуи маҳсулоти (хизмати) дар ИМА сертификатсияшаванда инҳоянд:

- маҳсулоти хӯроқа ва кишоварзӣ;
- маҳсулоти истеъмолий (дастгоҳҳои электрикӣ, либос, ашёи ороиш);
- масолеҳи сохтмон;
- маҳсулоти радиотехникӣ ва воситаҳои алоқа;
- маҳсулоти тиббӣ (доруворӣ, техникаи тиббӣ, озмоишгоҳҳои тиббӣ);
- таҷҳизоти кӯҳканӣ, бурранда ва саноатӣ;
- маҳсулоти нақлиётӣ;
- маҳсулоти мувофиқи супориши давлат тайёршаванда;
- таҷриба, ченкунӣ ва озмоишҳои лабораторӣ.

Хусусияти барномаҳои давлатии сертификатсияи маҳсулот ва хизмат дар ИМА инҳоянд:

а) мақсади сертификатсия ғайр аз бехатарӣ, ҳимояи саломатӣ ва муҳити зист, инчунин, сарфаи захираҳо, эътимоднокӣ, рақобатпазирӣ дар бозори дохила ва хориҷа мебошад;

б) сертификатсия дар ИМА номгӯи васеи маҳсулотро дар бар мегирад, ки қисми зиёди он сертификатсияи ҳатмиро мегузарад;

в) мақомоти роҳбарикунандаи сертификатсия дар ИМА вазорат ва хадамоти идоракунандаи соҳаҳои хоҷагии халқ ба ҳисоб меравад. Вазифаи асосии давлат назорати сифати маҳсулот мебошад;

г) омили муҳими назорати сифат барномаи васеи аккредитатсияи озмоишгоҳҳои сертификатсионӣ мебошад

Дар Фаронса озмоишҳои сертификатсиониро 1000 лабораторияҳо амалӣ менамоянд. Озмоиши ҳатмӣ ва тиҷоратӣ дар чор категория лабораторияҳо гузаронида мешавад: 1) Давлатӣ; 2) Ҷамъиятӣ ва ё қисман ҷамъиятӣ; 3) Хусусӣ; 4) Лабораторияи ширкатҳои хусусӣ.

Дар ин ҷо нишонаи ягонаи миллии сертификатсия мавҷуд буда, аз ҷониби ассотсиатсияи фаронсавӣ оид ба стандартизатсия дода мешавад.

Дар Олмон низоми озмоиши сертификатсия мувофиқи қонунгузориҳои ҳукумати федералӣ ва ҳукумати заминҳо муайян карда мешавад. Дар ин ҷо низ дар қатори низоми ҳатмӣ инчунин низоми ихтиёрии сертификатсия мавҷуд аст. Зери назорати Институти стандартизатсия кумитаи кафолат ва тамғагузориҳои (маркировкаи) иттифоқҳои истеъмолӣ, ширкатҳои тиҷоратӣ ва саноатӣ фаъолият мекунад. Ба ҳар гурӯҳи молҳо кумитаи нишонаи сифати маҳсус медиҳад.

Дар Ҷопон ширкатҳои тиҷоратӣ ва саноатӣ ҳуқуқ надоранд маҳсулоти ба стандартҳои миллии ҷавобгӯ набударо истеҳсол ва ба фурӯш бароранд. Гарчанде, ки стандартҳои саноатӣ ва низоми сертификатсия дар Ҷопон ихтиёрӣ аст, вале гирифтани нишонаи сифат аз ҷониби қонун назорат карда мешавад. Мувофиқи қарори ҳукумат ширкате, ки мехоҳад маҳсулоташро сертификатсия кунад бояд ду шартҳои ҳатмии зеринро иҷро намояд:

1) маҳсулот бояд ба ягон стандарти ҷопонӣ мувофиқат кунад;

2) дар корхона низоми стандартизатсия ва назорати сифати маҳсулот, ки талаботҳои ҳукумати ро қонеъ месозад, ҷорӣ карда шавад.

Низоми назорати сифат дар корхонаҳо бояд унсурҳои зеринро дар бар гирад: а) назорати мувофиқат ба стандартҳои фирмавӣ, б) назорати сифати ҷараёнҳои истеҳсолӣ, маҳсулот ва маводҳо, технологияи истеҳсолот, в) назорати сифат дар корхонаҳои таъминкунанда, г) таҳлили рекламатсия ва андешидани чораҳо аз рӯи натиҷаҳои он.

На ҳама стандартҳои ҷопонӣ ба низоми сертификатсия дохил карда мешаванд. Вазорат танҳо ҳамон маҳсулотҳоеро интихоб менамояд, ки сертификатсияи онҳо ба васеъшавии доираи истифодаи онҳо, фаъолгардонии истеҳсолот, тақсимот ва истеъмол, инчунин, ноилшавӣ ба ҳадафҳои сиёсати давлат дар соҳаи бехатарӣ, ҳимояи муҳити зист ва сарфи қувваи барқ мусоидат менамоянд. Шурӯъ аз соли 1980 Ҷопон иштироки ширкатҳои хориҷиро дар низоми стандартизатсияи худ иҷозат додааст.

Афзалияти сертификатсия дар он аст, ки он ба зинаҳои алоҳидаи даври ҳаётии мол алоқаманд набуда, ҳама омилҳои ба сифати он таъмиркунандаро дар бар мегирад. Аз он ҷумла дар танзими муносибати истеҳсолкунанда ва истеъмолкунанда, барқарорсозии алоқаи баръакс, мусоидат мекунад.

15.6. Таҷрибаи хориҷии идоракунии сифати маҳсулот

Дар шароити муосир роҳбарияти аксар ширкатҳои пешрафтаи ҷаҳон, аз ҷумла, ширкатҳои Ғарб ба сифати маҳсулот ҳамчун шартӣ таъмини муваффақияти корхона дар бозор диққати махсус медиҳанд. Ба ақидаи олимони амрикоӣ ин омили 80% муваффақияти корхонаҳои саноатиро таъмин мекунад.

Дар ибтидои солҳои 80-уми асри ХХ ширкатҳои амрикоӣ бо ширкатҳои Ҷопон ва Аврупои Ғарбӣ дар муборизаи рақобатӣ шӯҳраташонро аз даст медоданд, барои баландбардории сифа-

ти маҳсулоташон як қатор чораҳо андешиданд. Он, пеш аз ҳама, дар ташкили кружокҳои сифат, истифодаи усулҳои омории назорат, гузаштан аз назорати барориш ба назорати ҷараёнҳои технологӣ, таҷдиди сохторҳои ташкилӣ, ҷорисозии барномаҳои ҳавасмандгардонии сифати меҳнат ва роботикунонику автоматикунонику усулҳои назорату озмоиш зоҳир гардид.

Дар мувофиқа бо усулҳои макротанзими иқтисодӣ (рейганомика) ин чораҳо имконият доданд, ки корпоратсияҳои америкӣ мавқеи худро мустақам намоёнд.

Аммо, вазъиятро дар асл тағйир додан муяссар нагашт ва ба ақидаи олими амрикоӣ дар масоили беҳтарсозии сифат Д.Чураи аксарият ширкатҳои Амрико дар муборизаи рақобатӣ бурд карда натавонистанд. Барои ноилшавӣ ба ин гуна рақобатпазирӣ бояд суръати мавҷудаи беҳсозии сифати маҳсулот на камтар аз 10 маротиба зиёдтар карда мешуд. Набудани чунин механизми доимӣ амалкунандаи беҳсозии сифат, ба ақидаи олим, сабаби асосии бохти ширкатҳои амрикоӣ дар мубориза бо ширкатҳои пешқадами ҷопонӣ гардид.

Ба ақидаи олимони ва муттаҳасисони амрикоӣ мафҳуми «беҳсозии сифат» бояд на танҳо нисбат ба маҳсулот ва ҷараёнҳои истеҳсоли-техникӣ, балки барои ҳама бахшҳои фаъолият истифода карда шавад. Чунки сифати маҳсулот ин натиҷаи иҷрои сифатноки ҳама намуди корҳо мебошад. Сифат «ченаки судмандӣ ва натиҷаи ҳама гуна меҳнат» мебошад.

Дар дохили корхона барои коркарди стратегияи беҳсозии сифат шахси масъул таъин ва зерин назорати ӯ кумитаи роҳбарӣ, ки аз роҳбарони зинаи олӣ иборат аст, ташкил карда мешавад. Раванди фаъолияти ӯ аз муқарраркунии «қоидаҳои асосии кори олӣ» оғоз мегардад. Яке аз мақсадҳои асосӣ дар ин марҳила ташкили коркарди меъёрҳои баҳодихии фаъолиятҳои гуногун мебошад.

Меъёри муҳими баҳодихӣ талафот аз сифати паст ба ҳисоб рафта, хароҷот барои пешгирии ноқисӣ, баҳодихии маҳсулот дар асоси муқарраркунии талабот ва мувофиқкунӣ ба ин талаботҳо, талаф аз ноқисӣ ва иллатҳоро дар бар мегирад. Дар ҷараёни истеҳсолот онҳо аз 2 то 4% арзиши маҳсулотро ташкил медиҳанд. Баъд аз 3 соли ҷорисозии ҷараёни доимамалку-

нандаи беҳсозии фаъолият талаф аз сифати паст бояд то ба 30 % кам карда шавад.

Марҳилаи дигари ташкили низоми беҳсозии сифати маҳсулот ин таъсиси шароитҳои партисипативӣ (иштироки хамаи коргарон дар ҳалли мушкилоти корхона) ба ҳисоб меравад. Натиҷаи ин нигариш аз рӯи баҳои ширкати «Вестингауз» баъд аз 2 сол рӯи кор омада, баъди 10 сол бартарияти мутлақро нисбат ба низоми анъанавии маъмури – бюрократӣ нишон медиҳад. Низоми мазкур аз ҷониби олими амрикоӣ Э.Деминг пешниҳод карда шудааст, ки ба принципҳои зерин асос ёфтааст:

- Кӯмак ба нафароне, ки мехоҳанд ба истеҳсолот ягон такмил ворид кунанд, ба тадқиқот майлдоранд ва доништан мехоҳанд.

- Даст кашидан аз даъватҳои ҳоли барои болобарии сифати маҳсулот, ки бо низоми мукаммали таълим таъмин нестанд.

- Такмили доимии усулҳои фаъолияти меҳнатӣ, даст кашидан аз усулҳои кӯҳнашуда.

Корхона бояд инкишофи инфиродии корманд ва болоравии мансабиро таъмин намояд. Масалан, дар ширкати IBM барои омодаسازی ва азнавомодакунии кадрҳо се ҳазор муттаҳассис машғул буда, барои онҳо ширкат садҳо миллион доллар сарф мекунад, донишҳо дар бораи идоракунии сифат инкишоф меёбанд. Дар ширкати «Полароид» курси таълими ҳайат ба ҳисоби миёна 176 соат давом мекунад. Ташкили ҷараёни идоракунии сифат аз ташкили гурӯҳи миёни идоракунандагон оғоз мегардад. Минбаъд раванди ҷалбнамоии ҳайати кормандон ба ин ҷараён шурӯъ мегардад.

Чор шакли ҳалли коллективии мушкилот мавҷуд аст:

- 1) гурӯҳи беҳсозии фаъолият;
- 2) кружокҳои сифат;
- 3) гурӯҳи беҳсозии ҷараёнҳо;
- 4) гурӯҳҳои лоиҳавӣ.

Миёни инҳо кружокҳои сифат бештар маъмуланд. Ин гурӯҳи коргароне мебошанд, ки ихтиёран мунтазам ҷамъ шуда зери роҳбарии назоратчи мушкилотҳои пайдошударо таҳлил ва ҳал менамоянд, маслиҳат медиҳанд ва ҷорисозии қарорҳои идоракуниро таъмин менамоянд. Дар натиҷаи фаъолияти кружокҳои

сифат коргарон худашон мустақилона ҳал намудани мушкилотҳоро шуруъ намуданд, ки муддати тӯлонӣ аз назари ҳайати техникӣ берун буд.

Принсипҳои ташкили низоми ҷопонии идоракунии сифат чиҳатҳои зеринро дар бар мегирад:

а) фарогирии васеи низом, иштироки ҳамаи коргарони корхона дар идоракунии сифат;

б) тайёр ва балндбардории тахассуси кадрҳо дар соҳаи балндбардории сифат;

в) фаъолияти кружокҳои сифат;

г) назорат ва баҳодиҳии фаъолият оиди идоракунии сифати маҳсулот;

д) истифодаи усулҳои омӯрӣ;

е) барномаи умумимиллӣ оиди назорати сифат.

Таъмини сифати маҳсулот дар ИМА, Ҷопон ва дигар мамлакатҳои пешрафта ҳамчун ҷараёни бетанаффус баррасӣ шуда, сохтори ширкат ва низоми назорати миллии иқтисодиётро пурра мегардонад.

Боби 16. Фаъолияти бозоршиносии

корхона

- 16.1. Мафҳуми бозоршиносӣ ва шаклу усулҳои он дар корхона
- 16.2. Намудҳо ва мақсаду вазифаҳои маркетинг
- 16.3. Талаботу тақлифот дар бозори молу хизмат
- 16.4. Нақши фурӯш дар корхона
- 16.5. Стратегия ва тактикаи фаъолияти бозоршиносӣ
- 16.6. Тартиби фаъолияти бозоршиносӣ

16.1. Мафҳуми бозоршиносӣ ва шаклу усулҳои он дар корхона

Яке аз талаботҳои асосии иқтисодиёти бозорӣ ин зарурияти истеҳсоли маҳсулот бо миқдор ва сифате мебошад, ки истеҳсолкунандигон иқтисодиёти истифодабарии онро доранд. Маҳз иҷрои шартҳои мазкур мақсади асосии ҳар як корхона, яъне гирифтани фоидаи бештарро таъмин менамояд. Зарурати мазкур истифодаи оқилона ва самараноки захираҳои дар назар дошта, ноҳақиқати гирифтани он иштироки иқтисоди миллиро дар тақсимоли байналхалқии меҳнат мушкул мегардонад.

Дар таҷриба маҷмуи равандҳои, ки дар рафти он манфиатҳои истеҳсолкунанда ва истеҳсолкунандагон мувофиқ меояд, маркетинг номида мешавад.

Концепсияҳои зиёде мавҷуданд, ки маркетингро гуногун маънидод намуда, нигаришҳо ва усулҳои махсуси ноилшавӣ ба мақсадҳои инъикос менамоянд. Панҷ концепсияи асосие мавҷуданд, ки дар заминаи онҳо корхонаҳои муосир фаъолияти бозоршиносии худро амалӣ месозанд: истеҳсоли, молӣ, фурӯш, истеҳсоли, иҷтимоӣ-ахлоқӣ. Концепсияҳои мазкур дар шароитҳои муайяни бозорӣ самараноканд.

Дар шароити норасоии молу маҳсулот концепсияи истеҳсоли истифода карда мешавад, ки такмили истеҳсолот ва афзунсозии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулотро дар бар мегирад. Зиёд будани талабот нисбат ба тақлифот имконияти медиҳад сама-

ранокии фаъолияти истеҳсолӣ-хоҷагидорӣ таъмин карда шавад. Камқунии арзиши аслии маҳсулот, ки ҳангоми тавсеа ва такмили истеҳсолот ба даст меояд, даромаднокии онро беш месозад.

Концепсияи такмили мол ва истеҳсолот нисбати ҳамдигар алтернативӣ ба ҳисоб мераванд. Концепсияи мазкур баҳри беҳтарсозии мунтазами сифати маҳсулоти истеҳсолӣ ва такмили хусусиятҳои истеъмолии он равона карда шудааст. Чунин сиёсати молии корхона, ки хосиятҳои истеъмолии маҳсулотро беҳ месозад, ҷалби бештари муштариёнро таъмин намуда, имконияти пурра қонеъ намудани талаботҳои мавҷударо нисбати маҳсулоташ пайдо менамояд.

Концепсияи фуруш барои бештар ба истеъмолкунандагон пешниҳод намудани маълумот дар бораи афзалиятҳои маҳсулоти истеҳсолшуда ва ҳавасмандгардонии фуруш равона карда шудааст. Фаъолияти самараноки тарғиботӣ имконият медиҳад, ки ҳаҷми фуруш афзун карда шавад. Аммо чунин тарзи ҳавасмандгардонии фуруш тӯлонӣ набуда, натиҷаи мусбии амалисозии ин концепсия, одатан, кӯтоҳмуддат мебошад.

Концепсияи истеъмолотии маркетинг барои қонеъсозии талаботҳои истеъмолкунанда равона карда шудааст. Шиори концепсияи мазкур дар намуди дигар чунин баррасӣ мешавад «Бояд муштариро дӯст дошт на ин, ки молро». Дар ин ҷо майлу рағбати истеъмолкунанда пешакӣ омӯхта шуда, баъд ташкили қонеъсозии он амалӣ карда мешавад. Бинобар ин, истеҳсоли мол ва хизматҳо дар ин концепсия на ин ки мақсад, балки воситаи ноилшавӣ ба он мебошад. Диққати махсус додан ба талаботҳои истеъмолкунанда ва қонеъсозии онҳо нигариши мазкурро самаранок мегардонад. Аммо дар навбати худ концепсияи мазкур дар байни истеҳсолот, қонеъсозии талаботҳои шахсии истеъмолкунанда ва неқӯаҳволии ҷамъият норозигиро ба вучуд меорад. Ин номувофиқӣ бештар дар ифлосшавии мӯҳити зист аён мегардад.

Концепсияи нисбатан пурра ва маҷмӯии маркетинг ин концепсияи иҷтимоӣ-ахлоқӣ мебошад. Концепсияи мазкур мутавозунии се омили асосии инъикоскунандаи вазъи ҷомеаро таъмин менамояд, яъне: гирифтани фоида; қонеъсозии талаботҳои истеъмолкунандагон ва иҷрои талаботҳои ҷомеа.

Амалисозии ин концепсия танҳо дар ҳолати инкишофи ҳамаҷонибаи ҷомеаи шаҳрвандӣ, ҳангоме, ки шаклгирии он зери таъсири назорати ҳаракат ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ сурат мегирад, имконпазир аст.

Бозоршиносӣ (маркетинг) усули ба даст овардани ахбори аниқ дар бораи андоза ва сохтори талабот мебошад, ки тавасути он феврияти баланд дар муайян кардани самти истеҳсол ва фурӯш, мутобиқ намудани хусусиятҳои истеъмолӣ ва арзиши маҳсулотро ба талабот таъмин менамояд. Дар солҳои охир бозоршиносӣ чун маҷмӯи воситаҳои ташкилӣ - иқтисодӣ ва усулҳои идоракунии фаъолияти истеҳсолию тиҷоратии корхона баромад мекунад.

Дар шароити бозор барои корхона яке аз мушкилтарин масъала ин таҳлил ва омӯзиши талаботи харидор мебошад. Оқиста-оқиста «бозори харидор» ба ивази «бозори фурӯшанда» меояд ва қоидаҳое, ки бозоршиносӣ дорост, амалӣ мегарданд. Таҷрибаи тараққиёти мамлакатҳои ҷаҳони бозаргонӣ нишон дод, ки ин падида ба пайдоиши фалсафаи нави бизнес ва афзудани нақши фурӯши маҳсулот дар силсилаи «тарҳрезӣ - истеҳсол - фурӯш» оварда расонд. Чун натиҷаи дигаргунии равандҳои иқтисодӣ «фалсафаи бозоршиносӣ» арзи вучуд кард, ки аз се қисмати асосӣ иборат аст.

Якум. тамоюл ба истеъмолкунанда - қоидаи асосии соҳибкорӣ буда, асоси онро омӯзиши хоҳиши истеъмолкунанда ва кӯшиши қонеъгардонии он ташкил медиҳад. Ба тарзи дигар баён кунем, сухан дар бораи талаботи қонеънагаштаи истеъмолкунанда меравад. Чун мисоли равшани ин ҳол рақобати байни корхонаҳои америкоии автомобилсозии «Форд» ва «Ҷенерал моторз»-ро қайд намудан мумкин аст. «Ҷенерал моторз» дар рақобат бо корхонаи «Форд» хоҳиши харидории автомобилҳои гуногунрангу гуногунроҳати истеъмолкунандагонро ба назар гирифта, қисмати назарраси бозори фурӯши «Форд»-ро соҳиб шуд.

Барои корхонаҳои амрикоӣ ҷустуҷӯи талаботҳои қонеънагаштаи истеъмолкунандагон бо ҷустуҷӯи маҳзани тиллоӣ баробар аст, ки сарчашмаи ғоидаи калон мебошад. Аз ин рӯ, онҳо доимо номгӯи молу хизмати ба бозор интиқолшавандаро тағйиру такмил медиҳанд. Пайдоиши ҳар

як намуди нави молу хизмат чун натиҷаи фаъолияти соҳибкории корхона ба тақозои мавҷудаву пайдошавандаи бозор вобаста аст.

Ин гуфтаҳо маънои онро доранд, ки раванди мутобиқшавии маҳсулоти барои бозор истеҳсолшавандаи корхона бояд хусусияти бефосила дошта бошад. Бо ин мақсад, корхона тамоюлоти инкишофи бозорро ба таври муназзаму доимӣ мушоҳида ва тадқиқ менамояд.

Фаъолияти ширкати дигари америкой – «Чон Дир»-ро метавон чун мисоли рӯшани чунин муносибат пазируфт. Ин корхона дар қатори чоргонаи аввали корхонаҳои истеҳсолкунандаи техникаи кишоварзии Иёлоти Муттаҳидаи Америка ҷой гирифта дар 20 корхонаву шабакаҳои фуруши он зиёда аз 43 ҳазор коргар дар 17 манотиқи мамлакат кор мекунанд. Дар асоси баҳодиҳии вазъи мавҷудаву ояндаи бозор корхона пас аз ҳар семоҳа нақшаи кӯтоҳмуддати яксола тартиб медиҳад, яъне корхона дар асоси барномаи «лағжандае» фаъолият менамояд, ки асоси онро талаботҳои нави қонёнагаштаи харидорон ташкил мекунад. Стратегияи инкишофи корхона дар асоси қоидае тартиб дода шудааст, ки имконоти фуруши маҳсулот назар ба имконоти истеҳсоли он дар мақоми аввал аст. Аз ин рӯ, асоси тарҳрезии нақшаи истеҳсоли маҳсулоти навро пешбиниӣ ғунҷоиши бозори ин маҳсулот ва меъёри ғоиданокии нақшавӣ ташкил медиҳад.

Дуввум. фалсафаи бозоршиносӣ бояд бо назардошти фавран нишон додани аксуламали корхона ба талаботҳои тағйирёбандаи бозор, эҷод карда шавад. Сарфи назар намудани ин омил боиси пастравии сатҳи рақобаттовариҳои молҳои корхона ва зери фишори рақибон мондани он мегардад.

Сеюм. рақобати шадид дар бозори фуруш тақозо менамояд, ки ба ҳалли масъалаи таъминоти корхона бо захираҳо муносибат тағйир дода шавад. Мавҷудияти беш аз меъёри захираҳои истеҳсолӣ ба сустшавии гардиши сармоя, сатҳи даромадноқӣ ва дар ниҳояти қор, ба пастравии рақобаттоварӣ оварда мерасонад. Аз ин рӯ, аксари корхонаҳои хориҷӣ таъминоти захираҳоро аз рӯи қоидаи истифодаи фаврии захираҳо ташкил намудаанд.

Масалан, дар корхонаи машҳури Чопон «Тойота» захираи қисмҳои зҳтиётӣ ва маснуоти ҷамъшаванда ҳамагӣ барои 2 соат кори бефосилаи ҳатти истеҳсоли кифоя мекунад.

Се қисмати зикршудаи фалсафаи бозоршиносӣ тақозо менамояд, ки ба таркибу хусусиятҳои инкишоф ва робитаи мутақобилаи ҷанбаҳои фаъолияти корхона чун фаъолияти техникӣ - истеҳсоли, тиҷоратӣ, иқтисодӣ, ташкилӣ-идоракунии ба тарзи нав муносибат карда шавад.

Ин вазифаро дар корхона ҳадамоти бозоршиносӣ бар дӯш дорад, ки бо роҳи банақшагирии кӯтоҳмуддати дарозмуддат фаъолияти босуботи корхонаро дар бозор таъмин мекунад.

Ҳадамоти бозоршиносӣ барои ҳар як маҳсулоти ба бозор пешкашшаванда талаботҳои махсуси харидоронро тартиб медиҳад ва барои тасдиқ ба роҳбарияти корхона пешниҳод менамояд. Баъд, ин ҳуҷҷат ба шӯъбаи истеҳсолот дода мешавад, то ки имкони истеҳсоли онро дар асоси кадрҳои захираҳои истеҳсоли ва технологияи мавҷуда муайян созад. Ҳулосаи таҳлили шӯъбаи истеҳсолот ба шӯъбаҳои банақшаگیرӣ, молиявӣ ва бозоршиносӣ фиристода мешавад, ки дар онҳо ҳароҷоти истеҳсоли, интиқол, реклама, нархи фурӯш муқаррар карда хоҳанд шуд. Натиҷаи ниҳони ин амалиётҳо нақшаи истеҳсоли маҳсулот ва таъмини истеҳсолот бо захираҳои моддиву пули мегардад. Ҳамчунин, корхона метавонад нақшаи корҳои илмӣ-тадқиқотиро барои маҳсулоти нав ё такмили маҳсулотҳои мавҷуда тартиб диҳад.

Бо роҳи муқаррар намудани омилҳои объективии инкишофи бозор, ҷанбаҳои миқдориву сифатии он ҳадамоти бозоршиносӣ бозорро таҳлил намуда заминаи муҳимро барои банақшагирии кӯтоҳмуддат, миёнамуддат ва дарозмуддати истеҳсоли фароҳам меорад.

Ҳадамоти бозоршиносӣ фаъолиятро баҳри истеҳсоли маҳсулоти бозоргир равона сохта, барои бартараф намудани фосилаҳо дар қонеъсозии талаботи харидорон кӯмак ва аз истеҳсоли маҳсулоти дар бозор номатлуб пешگیرӣ менамояд. Дар ин робита вазифаи аввалиндараҷа ва доимии ҳадамоти бозоршиносӣ мушоҳидаи муҳити соҳибкорӣ дар раванди инкишофи он мебошад, яъне ин ҳадамот бояд муайян созад, ки

тамоюлоту хусусиятҳои инкишофи омили беруна барои пешбурди соҳибкорӣ то кадом андоза мусоид ё номусоиданд.

Агар муҳити соҳибкорӣ ба корхона барои фаъолияти муваффақона имкон диҳад, пас ҳадамоти бозоршиносӣ бояд муайян созад, ки дар он кадом соҳибкор амал мекунад ё амал хоҳад кард. Пеш аз он, ки корхона ҳиссаи худро дар бозор афзоиш диҳад ё дар сатҳи пешина нигоҳ дорад ва ё худ кам кунад, ҳадамоти бозоршиносиро зарур аст то дарҳости минбаъдaro пешбинӣ намуда, дараҷаи пасту баланд шудани нархро ба назар гирад.

16.2. Намудҳо ва мақсаду вазифаҳои маркетинг

Гуногунӣ ва зиёд будани концепсия, мақсад ва вазифаҳои маркетинг, ки дар таҷриба истифода мешаванд, намудҳои гуногуни маркетингро ба миён оварданд, ки баъзе аз онҳо илман асоснок карда шуда заминаи назариявӣ пайдо намудаанд. Аммо қисми онҳо нисбатан нав буда, дурнамоии назаррас доранд.

Вобаста ба фарогирии бозор маркетингро ба микромаркетинг ва макромаркетинг ҷудо менамоянд. Агар микромаркетинг дар доираи як корхона ва ё як гурӯҳи мол алоқаи байни истеҳсолкунанда ва истеъмолкунандаро таъмин намояд, макромаркетинг дар низоми соҳаҳои бузург ва иқтисодиёт дар умум истифода карда мешавад. Маҳз макромаркетинг сабаби пайдоиши маркетинги макроглобалӣ, маркетинги иҷтимоӣ ва консюмеризм ба ҳисоб меравад.

Маркетинги глобалӣ баҳри ҳалли мушкилоти тиҷорати байналхалқӣ, сайёҳӣ ва дигар шакли ҳамкориҳои байналхалқӣ равона карда шудааст.

Маркетинги иҷтимоӣ дар истифодаи технологияҳои маркетингӣ бо мақсадҳои ғайритиҷоратӣ, пеш аз ҳама, дар фаъолияти ҷамъияти сиёсӣ (интиҳобот, зидди истеъмоли алкогол ва ғайра.) инъикос меёбад. Мақсади маркетинги иҷтимоӣ ин пурзӯр кардани ҷолибии ягон ғояи иҷтимоӣ, қоидаҳои муайяни рафтор, барномаи гурӯҳҳои муайяни иҷтимоӣ ва ҳаракатҳо ба ҳисоб меравад.

Консюмеризм барои коркард, ташкил ва амалинамоии низомҳои тавсея ва ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагони маҳсулот ва фурӯшандагони он равона карда шудааст.

Намуди афзалиятноки маркетинг ин маркетинги стратегӣ мебошад, ки таносуби омилҳои беруна ва захираҳои дохилиро, ки ҳангоми қабули қарор ба инобат гирифта мешаванд, баррасӣ менамояд.

Вобаста ба намуди маҳсулот маркетинги маҳсулоти истеъмолий, хизматҳои муайян, воситаҳои истеҳсолотро ҷудо мекунанд.

Дар байни намудҳои маркетинг мерчендайзинг ва бихевиоризмро ҷудо мекунанд. Мерчендайзинг ташкили савдои чакана, ороишдиҳии хонаҳои тиҷоратӣ, витрина, пешниҳоди маълумот дар бораи молро дар бар мегирад. Бихевиоризм омӯзиши рафтори истеъмолкунандагон ва таъсири он ба фаъолияти истеҳсолий-тиҷоратии корхонаро меомӯзад.

Намудҳои гуногуни маркетинг таносуби воқеӣ ва интизориравандаи талаботро ба маҳсулот инъикос менамоянд. Дар ин ҷо номи намуди маркетинг вазъияти амиқро тавсиф медиҳад. Масалан, маркетинги ҳавасмандсозӣ, ки ҳангоми набудани талабот истифода карда мешавад, тавассути роҳҳо ва воситаҳои гуногун талаботро ба вучуд меорад. Ҳангоми мавҷудияти талаботи бештар тағйирёбанда (лағжанда) синхромаркетинг истифода карда мешавад, ки тавассути низоми нархҳои муайян, низоми таҳфифҳо, пешниҳоди устувори маҳсулот лағжишҳои мазкурро рафъ месозад.

Маркетинги инкишофёбанда ҳангоми пайдоиши талабот ба маҳсулоти мавҷуднабуда ба вучуд омада, бузургии чунин талаботро баҳо медиҳад ва ташкили истеҳсоли моли мувофиқро роҳандозӣ менамояд. Инчунин, дар таҷриба аксулмаркетинг (антимаркетинг) истифода карда мешавад, ки талаботи зудинкишофёбандаро ба намудҳои муайяни маҳсулот (сигор, машруботҳои спиртӣ ва ғайра) халалдор месозад. Дар ин ҷо маркетинг харидорро маҷбур месозад, ки аз истеъмоли ин маҳсулот даст кашад. Ҳадафи мазкур тавассути баландбардории нархҳо, тарғиботи баръакс ва хизматрасонии нокифоя ба даст меояд.

Ҳамаи намудҳои маркетинг фуруши маҳсулотро ҳамчун во-ситаи муошират бо харидор ва омӯзиши майлу рағбати онҳо тавсиф медиҳад. Агар талабот қонеъ гардонида нашудааст, пас ин намуди маркетинг ба дигар намуд, вобаста ба вазъияти ҷойдошта иваз карда мешавад.

Новобаста аз концепсия, ки асоси фаъолияти маркетинги корхонаро ташкил медиҳад, бояд масъалаҳои зеринро ҳал на-мояд:

– Пешниҳод оиди истеҳсоли маҳсулоти ба талаботи бозор ҷавобгӯ;

– Асосноксоии доираи нархи маҳсулот, ки дастраси хари-дор аст ва ғоиданокии калонро таъмин менамояд;

– Ташкили пешниҳоди мол ба харидор ва таъсиррасонӣ ба он;

– Коркарди нақшаҳои самараноки расонидани маҳсулот аз истеҳсолкунанда ба истеъмолкунанда.

Усули ҳалли мақсадҳои маркетинг гуногун буда, аз концеп-сияи интихобшудаи маркетингӣ вобаста аст.

Самтнамои асосӣ ҳангоми муайянкунии намуди маҳсулот талаботи муштариён мебошад, ки номгӯ ва гуногунрангии маҳсулот ва хизматрасониро муайян менамояд. Рафтори истеъмолкунандаро дар мавриди тағйири маза, ранг, бӯй, оро-иш, осонии истифодабарӣ ва дигар хосиятҳои истеъмолии маҳсулот баҳо дода, қарори ниҳой қабул карда мешавад.

Пӯшида нест, ки яке аз унсурҳои мураккаби бозор ин нарх мебошад. Маҳз нарх талабот ва таклифотро ба ҳам мепайван-дад. Ба тағйиротҳои конъюктураи бозор нигоҳ карда, нарх ме-тавонад ба ҳаҷми истеҳсолот таъсир расонад, фурушро зиёд ва халалдор созад, инчунин, бевосита ба бузургии ғоидаи инти-зоришаванда таъсир расонад. Сиёсати нархиро таҳия намуда, бояд дар назар дошт, ки корхона маҳсулоти худро на бо нархе, ки хароҷоташро мепӯшонад, балки бо нархи мақбули харидор бояд ба фуруш барорад. Дар шароити бозор маркетинг танҳо нигаришҳои стратегии нархгузорию истифода менамояд, вале худӣ нархро унсурҳо (талаботу таклифот) ва субъектҳои бозор (харидорон ва фурушандагон) муайян мекунанд.

Дараҷаи мушаххаси нархҳоро муайян намуда, корхона, акса-ран, ба нархҳои мавҷуда така менамояд. Усули дигари

нархгузорӣ бошад ин дар асоси ҳисобгирии хароҷоти истеҳсоли ва меъёри фоида мебошад.

2) Мақсади пешниҳоди маҳсулот ба харидор тавассути дар истеъмолкунанда пайдо намудани муносибати нек нисбати маҳсулот ва истеҳсолкунандагони он амалӣ карда мешавад. Воситаи асосӣ ва самараноки ноилшавӣ ба ин мақсад тарғибот ба ҳисоб меравад, ки на танҳо дар бораи маҳсулот маълумот медиҳад, балки дар истеъмолкунанда нисбати ин мол боварӣ ба вучуд меорад. Чорабиниҳои дигари хислати тарғиботӣ дошта, ба монанди муаррифӣ (презентатсия), иштирок дар ярмарка ва намоишгоҳҳо, пешниҳоди таҳфифҳо ва ғайра низ фуруши маҳсулотро афзун месозанд. Самараи мусбӣ аз тарғибот ва гуногуншаклии он ба ҳадде зиёд аст, ки дар адабиёт ва дар амалия мафҳумҳои «тарғибот» бо «маркетинг»-ро ба як маънӣ баррасӣ менамоянд.

Расонидани маҳсулот аз истеҳсолкунанда ба истеъмолкунанда бо роҳи: таъмини (расонидани) бевосита; тавассути низоми фуруши яклухт ва чакана, тавассути дистрибюторҳо (миёнаравҳо), тавассути шабакаҳои шарикони дигар ва ғ. амалӣ карда мешавад.

Барои ноил шудан ба мақсади асосии маркетинг, яъне мувофиқнамоии манфиатҳои истеҳсолкунанда ва ҳалли вазифаҳои дар ин замина ба вучудодада, маркетинг як қатор вазифаҳоро иҷро менамояд. Дар байни онҳо: вазифаи таҳлилӣ, ташкилӣ ва иттилоотӣ (ахборӣ) асоситарин ба ҳисоб мераванд.

Вазифаи таҳлилии маркетинг дар таҳқиқи:

- конъюнтураи бозори маҳсулоти истеҳсолшаванда;
- майл ва рағбати истеъмолкунандагон, пешгӯии тағйирёбии онҳо;
- талаботи харидорон нисбати маҳсулоти истеҳсолшаванда;
- мавқеъ ва рақобаттобоварии маҳсулот дар бозор;
- рақибон, паҳлӯҳои қавӣ ва заифи онҳо, махсусиятҳои тарғибот, хизматҳои иловагӣ;
- таносуби нархи маҳсулоти худӣ ва рақибон;
- раванди ҷудокунии харидорон ба гурӯҳҳои алоҳида;
- муҳити дохилии корхона;

• фаъолияти корхона дар баҳши фурӯш, тамоюл дар тағйроти ҳаҷми истеъмоли маҳсулоти истеҳсолшаванда, сабабу муайянкунандаҳои он.

Мақсади асосии амалисозии вазифаи таҳлилӣ ин ихтисори номуайяниҳо ва хавф дар фаъолияти корхона мебошад. Натиҷаҳои он барои оmodасозии тавсияҳо дар қабул ва амалисозии қарорҳои идоракунии истифода карда мешаванд.

Вазифаи ташкилии маркетинг дар ҷиҳатҳои зерин инъикос меёбад:

- оmodасозии истеҳсолоти маҳсулоти нави бозорӣ;
- баландбардории сифату рақобаттовариҳои маҳсулоти истеҳсолшаванда;
- таҳия ва амалисозии сиёсати мақсадноки нархӣ ва молӣ;
- амалисозии чораҳои тарғиботӣ;
- таъмини хизматрасонии истеъмолкунандагонии маҳсулот;
- коркарди сиёсати навоаронае, ки такмили маҳсулоти истеҳсоли ва худи истеҳсолотро таъмин менамояд. / 2

Иҷроиши вазифаи ташкилӣ дар амал татбиқшавии фаъолияти бозошиносиро инъикос менамояд.

Вазифаи иттилоотии маркетинг роҳбарият ва муттаҳасисони корхонаро бо маълумоти зарурии иқтисодӣ, демографӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ таъмин менамояд, ки дар ҷараёни қабули қарор нақши муҳим доранд.

Маълумотҳои иқтисодӣ нишондиҳандаҳоро дар бораи ҳаҷми истеҳсолоти ҷамъиятӣ, тақсимот, мубодила ва истеъмолот фаро мегирад. Ба онҳо ҳаҷми истеҳсолот, суръати тағйирот, динамикаи нарх, қурби асъор, дараҷаи таваррум, вазъи савдои беруна ва ғайра дохил мешаванд.

Маълумотҳои демографӣ шумораи аҳоли, зичии он дар масоҳатҳои гуногун, ҷинсу сини сол, таркиби наҷодӣ ва ғайраро дар бар мегирад.

Маълумотҳои иҷтимоӣ дар бораи буҷаи оилавӣ, сохтори даромад ва хароҷот, ҳаҷми пасандозҳо, рафтор, низоми арзишҳо дар иқтисодиёт ва ғайра маълумот медиҳад.

Маълумотҳои сиёсӣ тағйиротҳои интизоришавандаро дар танзими иқтисодиёт, молия, андоз ва ғайра дар бар мегирад.

Ҳама гуна маълумот бояд дақиқ, пурра, бозътимод ва замонавӣ бошад. Ғайр аз ахборе, ки барои роҳбарият зарур аст,

инчунин, мутахасисони соҳаи маркетинги корхона чунон ҳаҷми зиёди маълумотҳоро ҳам ва коркард менамоянд, ки ҳатто дар корхона маҷбур мешаванд то низоми маълумоти маркетинг-ро таъсис диҳанд.

16.3. Талаботу таклифот дар бозори молу хизмат

3 Талаботу таклифот категорияҳои иқтисодии мураккабу бисёртаркиба мебошанд, ки барои муайян намудани хусусияти инкишофи ҷанбаҳои фаъолияти корхонаҳо лозим аст. Моҳияти ин гуфтаҳо дар он аст, ки аз як тараф, ғунҷоиши бозор, низоми нархгузори ва афзоиши нарх, хусусиятҳои истеъмолии молҳо ва ташкили усулҳои кори корхонаҳои дар соҳаи хоҷагидориву фаъолияти берунаи иқтисодӣ ҳамкорикунанда ва аз тарафи дигар, имкониятҳои молиявӣ, истеҳсоливу фурӯши худӣ корхона бояд таҳлил карда шаванд.

Ҳангоми омӯзиши талаботу таклифот чунин пайдарҳамии амалиётҳо зарурат дорад:

- муайян кардани объекти омӯзиш (бозорҳои миллӣ, минтақавӣ, ҷаҳонӣ);
- интихоби нишондиҳандаҳои асосии тавсифдиҳандаи вазъи бозори молу хизмат;
- муқаррар намудани доираи сарчашмаҳои ахбории вазъи бозорӣ;
- ҷамъоварӣ, нигоҳдошт, тафтиш, таҳлил, муназзамсозӣ ва коркарди маълумотҳо;
- таҳлили маълумотҳо бо мақсади муайянсозии қонуният ва тамоюлҳои ташаккули таклифоту талабот;
- коркарди пешбини инкишофи талаботу таклифот ба мол ё хизмат ва болоравии имконпазири нарх;
- қабули қарор оид ба истеҳсоли маҳсулот, ҳаҷм ва нархи он.

Аммо ин амалиётҳо кафолати хариди молу хизмати ба бозор воридшавандаро намедиханд. Барои расидан ба ин мақсад фаъолияти ҳамарӯзаву пурсамари хадамоти бозоршиносӣ лозим аст. Пеш аз ҳама, хоҳишу талаботи харидоронро бояд омӯхт, яъне ҷӣ онҳоро барои хариди ҳамина мол ё хизмат ҳавасманд месозад. Ин масъала хеле серҷабҳа мебошад ва

ҳалли он тавре, ки таҷрибаи мамолики мутараққӣ нишон медиҳад, ба амал баровардани фаъолияти бозоршиносиро талаб мекунад.

Амалиётҳои барои ҳалли ин масъала зарурӣ аз лиҳози таъинот гуногунанд. Масалан, баландбардории сифати маҳсулот, барномаи хизматрасонӣ, усулҳои фурӯш хусусиятҳои стратегӣ доранд ва кам кардани вақти фурӯш, шартҳои расонидани мол ба истеъмолкунандагон бештар хусусияти тактикиро соҳибанд. Унсурҳои асосие, ки хадамоти бозоршиносӣ бояд ба онҳо диққати асосиро равона созад, инҳоянд:

- коркарди моле, ки қобили қонеъгардонии хоҳишу талаботи муқарраргашта бошад;
- ҷойгирсозии мол дар ҷое, ки онро харидорӣ кунанд;
- муқаррар намудани нархи ба рақобат тобовар;
- ҳавасмандгардонии фурӯши мол.

Моҳияти ҳалли ин масъала дар он аст, ки пешниҳоди мол, нархгузорӣ, интихоби ҷой ва ҳавасмандгардонии фурӯшро чун раванди ягонаи пайиҳам иҷро намудани вазифаи иқтисодии корхона нишон медиҳад.

16.4. Нақши фурӯш дар корхона

Таклифоти бозории мол мафҳумест, ки нисбат ба маҳсулот ё хизматрасонӣ мазмуни васеътар дорад. Вай ҷанбаҳои мухталифро фаро мегирад, ки истеъмолкунанда ҳангоми харидани мол ба онҳо баҳо медиҳад. Ба тарзи дигар баён созем, таклифоти молӣ ин арзаи ҳамагуна молҳо (автомобил, пойафзол, дастгоҳ ва ғайраҳо) бо назардошти як қатор омилҳои зерин мебошад:

- мол (бо тамоми нишонаҳои хоси моддиву зоҳирӣ);
- нарх;
- обрӯи истеҳсолкунанда;
- борҷомаи мол;
- тамғаи мол;
- соҳибэҳтиромии мағоза;
- сатҳи хизматрасонӣ;
- таҷрибаи харидор;
- ўҳдадорҳои кафолатӣ ва ғайра.

Ҳангоми харидорӣ намудан истеъмолкунанда молҳоро аз рӯи ченакҳои зикршуда баҳо медиҳад. Пас, корманди шӯъбаи фурӯшро лозим аст, ки чун харидор фикр ронад ва ба молҳо аз «нигоҳи» ӯ баҳо диҳад.

Ҳамаи омилҳои зикршуда корхонаро водор менамоянд, ки сиёсати нархгузориву сиёсати молии худро пайваста бо онҳо тартиб диҳад.

Сиёсати молии корхона бояд аз як тараф, хоҳишу рағбати истеъмолкунандаро нисбат ба моли пешниҳодшаванда ва аз тарафи дигар, афзоиши рақобатпазирии вайро фаро гирад. Сиёсати молии корхона якҷанд самти фаъолиятро дар худ ғунҷоиш додааст:

- фардикунонии мол, ки вайро аз дигар молҳои ҳаммонанд фарқ кунонад;
- таҷдиду тақомули доимии молу хизматрасонӣ дар асоси тағйири завқу таъби харидорон;
- коркарди молҳои нав, ки пайдоиши онҳо аз беҳбуди вазъи иқтисодии аҳоли вобаста аст;
- фурӯши молҳои баландсифат бо нархи молҳои ҳаммонанди сифаташон пасттар.

Нуқтаи ибтидоии амалигардонин ин сиёсат муқаррар намудани номгуӣи молу хизматест, ки корхона бо он ба бозор ворид мешавад. Сабаб дар он аст, ки барои ба шароити рақобати шадиди бозорӣ тоб овардан корхона бо якҷанд мол ба бозор мепарояд. Масалан, ширкати «Проктер энд Гембл» силсилаи тамоми молҳоеро истеҳсол менамояд, ки бо хусусиятҳои табиӣи худ фарқиятдоранд, ё барои бозорҳои алоҳида таъин шудаанд: собун, хушкаи чомашуй, хушкаҳои барои мошинҳои зарфшуй. Дар доираи як силсилаи муайян корхона, чун қоида, бо якҷанд тамғаҳои рақобаткунанда маҳсулот истеҳсол мекунад.

Барои ҳар як корхона муайян сохтани номгуӣи беҳтарини маҳсулоти истеҳсолшаванда аҳамияти хоса дорад. Беҳтарин будани номгуӣи маҳсулот ҳам ноил шудан ба хароҷоти камтарин барои истеҳсоли ҳамаи номгуӣи молҳо ва ҳам камкунии хароҷоти фурӯш (истифодаи яке аз шабакаҳои фурӯш, реклама ва ғайра)-ро дар назар дорад.

Ҳамзамон, муқаррарнамоии номгӯи васеъи молҳо маънои онро дорад, ки корхона барои таҳлили номгӯи алоҳидаи маҳсулот низ бояд диққати зарурӣ диҳад. Моҳияти таҳлили номгӯи алоҳидаи маҳсулот дар он зоҳир мегардад, ки хусусиятҳои хоси моли истеҳсолшаванда муайян мешавад. Чун мисол, метавон фурӯши пойафзолҳои варзишии корхонаҳои «Адидас», «Найк», «Рибок»-ро қайд намуд, ки қисмати зиёди бозорро забт намудаанд ва бо нархи нисбатан гарон ба фурӯш мераванд.

Яке аз самтҳои муҳими амалӣ кардани сиёсати молии корхона ба вучуд овардани маҳсулоти нав ва муайян намудани вақти пайдоиши моли нав, инчунин, таъсири он ба тағйирпазирии хусусияти талабот мешавад. Дар таҷрибаи байналҳалқӣ зери мафҳуми «маснуоти нав» тағйирёбии таркиб ё бандубасти мол фаҳмида мешавад, ки барои истеъмолкунанда аҳамият дорад.

Мубориза барои истеъмолкунанда водор менамояд, ки на танҳо хароҷоти истеҳсолӣ кам карда шавад, балки маснуоти навини ҷавобгӯи талаботи истеъмолкунанда арзи вучуд намоянд.

Вобаста ба камёбии захираҳои истеҳсолӣ зарурати истифодан оқилонаи партовҳо ва иқтидорҳои истеҳсолӣ заминаро барои маснуоти нав ба вучуд меоварад.

Ҳангоми баррасии масъалаи ҷорикунии маснуоти нав бояд ба он диққат дод, ки на ҳама вақт маснуоти нав аз тарафи истеъмолкунандагон хуб пазируфта мешавад.

Масалан, зариби (индекси) боҳти молҳои навини баққолии Иёлоти Муттаҳидаи Америка 0,88-ро ташкил медиҳад. Яъне аз 100 моли навин танҳо 12-тои он аз тарафи бозор пазируфта мешаваду халос. Табиист, ки дар чунин шароит масъалаи камкунии эҳтимоли хатар дар коркарди маснуоти нав пайдо мешавад, ки он дар ду ҷанба зоҳир мешавад:

а) моли нав талаботи зарурӣ пайдо намекунад;

б) барои коркарди моли нав хароҷоти зиёд сарф мешавад ва нархи ниҳой барои харидор гаронӣ мекунад.

Аз ин рӯ, таҷрибаи корхонаҳои хориҷӣ нишон медиҳад, ки барои кам кардани эҳтимоли хатар ҳангоми бо моли нав ба бозор ворид шудан се гурӯҳи шароитҳоро бояд дар назар дошт:

1. Тавсифи корхона, донишҳои зарурӣ, масъулият, таҷрибаи кофии истеҳсолӣ, фуруш, таҳқиқи бозор ва ғайра.

2. Хусусиятҳои маснуот. Имкониятҳои, ки ба ҷорикунони маснуот мутобиқат мекунад, яъне тақозои зарурӣ меофаранд.

3. Ғунҷоиши бозор ва тавсифи он. Васеъ шудани бозор зиёд будани харидорони эҳтимолиро ба эътибор мегирад.

Аммо тавре зикр намудем, масъалаи «маснуоти нав» бе ҷавоб гуфтан ба вақти воридшавӣ ба бозор ҳалли комили худро намеёбад.

Ҳар як маснуот вобаста ба хусусияти худ идомаи гуногуни ҳаёти дорад. Масалан, фосилаи ҳаётии автомашина 5–10 сол, қартаи овоз – моҳ ё сол шуда метавонад.

Таҳлили давомнокии ҳаёти маҳсулот аз як тараф, имкон медиҳад, то муайян созанд, ки кай такмили маҳсулот ва ба нақша гирифтани ивазкунии молҳои кӯҳнашуда оғоз гардад. Таҷриба нишон медиҳад, ки ҳатто дар ҳолати истеҳсоли моли ҷавобгӯи талабот корхона барои бадаст даровардани фоидаи кофӣ умед баста наметавонад. Зеро дар бозор рақобати шадид мавҷуд аст. Аз ин рӯ, корхонаро лозим аст, ки тарҳи фаъолияти бозоршиносии худро дар асоси шароити бозор тартиб диҳад.

16.5. Стратегия ва тактикаи фаъолияти бозоршиносӣ

Стратегияи маркетинг гарчанде, ки ба стратегияи корхона тобеъ аст, вале онро пурра такрор наменамаяд. Мақсади стратегияи корхона ин гирифтани фоидаи максималӣ аз фаъолияти истеҳсолӣ-хоҷагидорӣ мебошад. Мақсади стратегияи маркетинг бошад ин ҳаддалимкон мувофиқнамоии манфиатҳои истеҳсолкунанда ва истеъмолкунанда мебошад.

Ҳангоми шаклгирии стратегияи маркетинг новобаста аз концепсияи истифодашаванда, диққати аввал ба рафтори ис-

теъмолкунанда дода мешавад. Истеъмолкунанда предмети асосии стратегияи маркетинг ба ҳисоб меравад.

Тактикаи фаъолияти маркетингӣ бошад ба мол ва хизматрасонӣ равона карда шуда, маҳз молу хизматҳо объекти асосии он мебошад.

Стратегия усулҳои ноилшавӣ ба мақсадҳои дарозмуддати корхонаро инъикос намуда, тактика ҷустуҷӯ ва амалинамоии имкониятҳои инкишофи қарорҳои кӯтоҳмуддати корхонаро фаро мегирад.

Шаклгирии фаъолияти маркетинги корхона бо назардошти дархостҳои харидорон, имкониятҳои истеҳсолии мавҷуда, вазъи бозор ва ғайра ба вуҷуд меояд. Чунин назария бозор ва моми дар он фурухташвандаро ба нав ва мавҷудбуда ҷудо менамояд.

Нигоҳдорӣ ва ё васеъсозии ҳиссаи корхона дар бозорҳои мавҷуда бо роҳи пасткунии нархҳо, беҳсозии борҷома ва баландбардории сифати он имконпазир мегардад. Одатан, дар марҳилаҳои мазкур ба камкунии хароҷот аҳамияти махсус дода мешавад.

Молҳои мавҷуда, ки дар бозорҳои нав пешниҳод карда мешаванд, аз ҳисоби болоравии ҳаҷми фуруш даромади зиёд ба даст меоранд.

Стратегияе, ки ба коркард ва истеҳсоли маҳсулоти нав, махсусан, бо хосиятҳои хуби истеъмолӣ асос ёфтааст муваффақияти бештар меорад. Чунин маҳсулотҳо дар бозорҳои мавҷуда ба корхона даромади зиёдро таъмин намуда, баъзан онҳоро молҳои «ситора» меноманд. Чунин стратегия хароҷоти камтаринро пешниҳод намуда, хавфи минималӣ доранд.

Стратегияи тафриқасозӣ (диверсификатсия) коркарди маҳсулоти нав ва ҳамзамон, азхудкунии бозорҳои навро дар бар мегирад. Дар ин ҷо маҳсулот бо сифатҳои баланди истеъмолӣ ва бозор бо ҳассосии паст нисбати дараҷаи нархҳо маънидод карда мешавад. Стратегияи мазкур ба шиддат гирифтани рақобати самаранок мусоидат мекунад.

Стратегияҳои дигари маркетингӣ ба монанди стратегияи мавқеъгирии бозорӣ, имконияти бозорӣ, бешинасозии ғоида

аз рӯи барномаҳои истеҳсоли ба монанди дигар стратегияҳои маркетинг унсур ва доираи истифодаи муайян доранд.

Мавқеи махсусро дар байни стратегияҳои номбаршуда стратегияи микс-маркетинг ишғол менамояд. Маънои асосии ин стратегия дар тақсимнамоии мутавозини кушишҳо дар фаъолияти маркетингӣ миёни унсурҳои алоҳидаи он барои таъсири самаранок ба бозор дар вақти муайян мебошад. Зарурияти стратегияи мазкур бо он маънидод карда мешавад, ки таносуби нодурусти унсурҳои алоҳидаи маркетинг фурӯши маҳсулотро душвор месозад. Дараҷаи нарх, борҷома, ва ғайра дигар хусусиятҳои дигари маҳсулот, ки ба талаботи бозор ҷавобгӯ нестанд, истифодабарии имкониятҳои бозориро халалдор месозад. Стратегияи микс-маркетинг на танҳо унсурҳои маркетинги мустақим (вазъи талабот, номгӯй ва сифати маҳсулот, нарх, хизматрасонӣ, тарғибот, низоми дастрасӣ ва ҳавасмандгардонӣ), балки унсурҳои истеҳсолиро (дараҷаи музди меҳнат, таҳассуси коргарон, вазъи таъмини моддӣ-техникии истеҳсолот, хароҷот, фоида ва ғайра) низ дар бар мегирад.

16.6. Тартиби ташкили фаъолияти бозоршиносӣ

Амалинамоии фаъолияти маркетингӣ дар корхона ташкили самараноки онро талаб менамояд. Вобаста аз ҳаҷми истеҳсолот бо он метавонанд худи роҳбарон (масалан дар корхонаҳои хурд), мутахассисон ва ҳадамотҳои махсус машғул бошанд. Ташкили фаъолияти маркетингӣ дар корхона гуногун аст. Одатан, ташкили функционалӣ, молӣ, бозорӣ ва молӣ-бозориро аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

Ташкили функционалӣ нисбатан содда мебошад. Дар ин ҷо ҳар як мутахассис ва воҳиди сохторӣ вазифаи аниқӣ маркетингро иҷро менамоянд. Агар як корманд бошад, пас ӯ ҳамаи вазифаҳо, яъне омӯзиши вазъи бозор, ташкили истеҳсоли маҳсулот, фурӯш, тарғибот ва ба харидор расонидани онро иҷро менамояд. Дар корхонаҳои бузург бошад, ҳадамотҳои махсус ташкил карда мешаванд, ки вазифаи алоҳидаи маркетингӣ ва ё як қисми онро иҷро менамояд. Самаранокии

чунин шакли ташкили фаъолияти маркетингӣ аз бузургии фаъолияти истеҳсолӣ-хоҷагидорӣ вобаста аст. Агар номгӯи маҳсулот маҳдуд ва доимӣ бошад, инчунин, фурӯши он танҳо дар ҳамамон як бозор ба роҳ монда шавад, пас самаранокии он бештар аст. Монандии таркиби ӯҳдадорихоӣ касбии ҳар як воҳиди сохтори корхона ва омехта набудани он бо дигар воҳидҳои сохторӣ ба баландшавии таҳассуси касбӣ ва масъулияти онҳо мусоидат мекунад.

Аммо чунин шакли ташкили фаъолияти маркетингӣ дар шароити зудтағйирёбии вазъи бозор на он қадар мақбул аст. Дар ин маврид нисбат ба натиҷаи умумӣ диққати маҳсус ба натиҷаи фаъолияти шахсӣ дода мешавад.

Корхонае, ки бо пешниҳоди номгӯи васеи маҳсулот дар бозор фаъолият мекунад, шакли ташкили молии маркетингро интихоб менамояд. Дар ин ҷо маҷмӯи вазифа ва мақсадҳо аз рӯи молҳои алоҳида (гурӯҳҳои молӣ) тақсим карда шудаанд. Сохтори дахлдор ҳамаи вазифаҳои маркетинги вобаста ба намуди муайяни молро иҷро менамояд. Шакли ташкили молии фаъолияти маркетингӣ ҳамамон вақт самаранок аст, ки маҳсулот истеҳсолменамудаи корхона аз рӯи таъинот, намуди беруна, борҷома, таркиби тарғибот аз ҳамдигар кулан фарқ кунанд. Бояд қайд намуд, ки ҳаҷми фоида аз рӯи моли алоҳида бояд максималӣ бошад, ки хароҷоти фаъолияти сохторҳои мазкурро таъмин намояд.

Ташкили бозори маркетинг ҷудонамоии фаъолиятро дар бозорҳои алоҳида ва ё сегменти алоҳида, ки бо шароитҳои фурӯш аз ҳамдигар фарқ мекунанд, дар назар дорад. Шакли мазкурро корхонаҳои истифода менамоянд, ки номгӯи маҳдуди маҳсулотҳои якхеларо истеҳсол менамоянд ва дар миқдори зиёди бозорҳо мефурӯшанд. Дар ин ҷо гурӯҳи калони истеъмолкунандагон ба воҳиди маҳсуси сохторӣ вобаста карда мешаванд, ҳамоҳангии ҳадамотҳои алоҳидаи корхона ҳангоми баромадан ба бозор таъмин карда шуда, вазъи бозор бо назардошти маҳсусиятҳои он пешгӯӣ карда мешавад. Ҳамзамон дараҷаи пасти маҳсусгардонӣ, надонистани номгӯи маҳсулот,

имкониати такрорнамоии вазифаҳо самаранокии чунин шакли ташкили фаъолияти маркетингиро паст месозад.

Барои рафъи маҳдудияти ташкили функционалӣ, молӣ ва бозорӣ унсурҳои алоҳидаи онҳо дар омехтагӣ: функционалӣ-молӣ, молӣ-бозорӣ, функционалӣ-молӣ-бозорӣ истифода карда мешавад.

Ҳар яке аз вариантҳои ташкили маркетинг дар корхона паҳлӯҳои қавӣ ва заифи худро доранд. Чӣ хати умумиашон дар он аст, ки ҳар қадаре, ки сохтор соддатар бошад, ҳамон қадар фаъолияти он самаранок аст. Маҷмӯи вазифаҳои, ки аз ҷониби як сохтор (мутахасис) иҷро карда мешаванд, маҳдуд мебошад. Ҳар қадаре, ки мол зиёд аст, ҳамон қадар функцияҳои иҷрошаванда маҳдуданд ва баръакс.

Бояд қайд намуд, ки ташкили маркетинг дар корхона чӣ гунае набошад, бояд фаъолияти соҳибқори корхонаро дар маҷмӯъ тавсиф диҳад. Бо маркетинг сикли истеҳсоли оғоз ёфта бо он анҷом меёбад.

Боби 17. Сиёсати иртиботии

корхона

- 17.1. Мафҳум ва моҳияти сиёсати иртиботии корхона
- 17.2. Реклама ва воситаҳои паҳнкунии он
- 17.3. Воситаҳо ва усулҳои ҳавасмандгардонии фурӯш дар корхона
- 17.4. Фаъолияти корхона дар робита бо ҷамъият (Public relation)
- 17.5. Маркетинги мустақим

17.1. Мафҳум ва моҳияти сиёсати иртиботии корхона

Сиёсати иртиботии корхона ин воситаи таъсиррасонии он ба муҳити беруна ва дохила бо ёрии таъсири ахборӣ буда, ба ташакули талабот, ҳавасмандгардонии фурӯш ва имичи (обруӣ ва эътибори) корхона равона карда шудааст.

Аҳамияти сиёсати иртиботии корхона барои бозори муосир бо воқеиятҳои бозор муайян гардида нақши он дар марҳилаи муосири инкишофи ҷамъият боло меравад. Ба ин хусусиятҳои зерини вазъи бозор сабаб мешаванд:

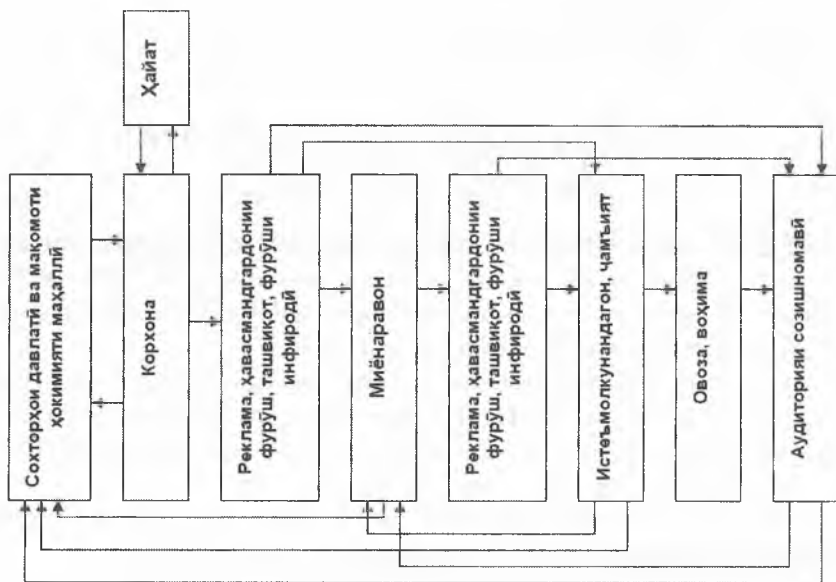
- Ҳассосияти баланди бозор, ки талабот дар он зарурияти ивазкунии маҳсулоти истеъмолиро тақозо менамояд;
- Мушкилоти сохтани (истеҳсоли) маҳсулоти нав;
- Стандартҳои баланд, ки тафриқасозии маҳсулотро тавассути нарх ва сифати он душвор мегардонад;
- Осону қулай додан ва гирифтани маълумот тавассути шабакаҳои гуногуни воситаҳои ахбори омма (BAO).

Иртиботи маркетингӣ, одатан, ҳамчун объекти омӯзиши сиёсати иртиботии корхона баромад мекунад.

Иртиботи (коммуникатсия) маркетингӣ гуфта омехтасозии муназзами истифодаи маҷмӯи алоқаҳои ахбориро барои ҷустуҷӯи ахбор оиди интихоби мақсади корхона, сегменти

бозорӣ, шабакаи фурӯш, муайянкунии шароитҳои самаранок, реклама, таъсиси имиҷи корхона ва кор бо ҳайати он мебошад.

Корхонаи муосир бо миёнаравон, истеъмолкунандагон ва доираи васеи дигар ташкилоту муассисаҳо иртибот дорад. Ғайр аз ин бо ҳайати кормандон, ҷамъият, давлат ва мақомоти маҳаллии идоракунӣ робита дорад. Ин иртибот барои таъмини муваффақияти маҳсулот дар бозор истифода карда мешавад. Яъне корхона дар замони муосир низоми мураккаби иртиботи маркетингиро идора мекунад (Расми 17.1).

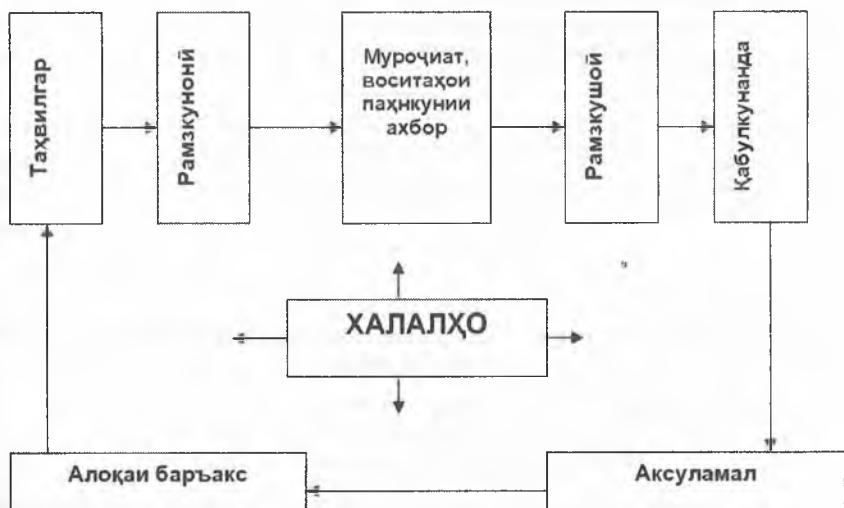

Расми 17.1. Низоми иртиботи маркетингӣ

Муваффақияти маҳсулот дар бозор тавассути ҳалли як қатор вазифаҳо ба даст меояд. Сифати баланд, ороиши хуб, нархи мақбул ва шабакаи хуби фурӯш ҳоло барои фурӯш ва мустаҳкамкунии мол дар бозор кифоя нестанд. Бояд истеъмолкунандагонро бовар кунонид, ки маҳсулоти корхона ҳақиқатан сазовори харид аст. Ахбордиҳӣ, боваркунонӣ, пурзӯркунӣ ва ё тағйири майлу рағбати истеъмолкунанда мақсади асосии сиёсати иртиботии корхона мебошад.

Барои ноилшавӣ ба ин мақсадҳо воситаҳои ғайришаҳсӣ (реклама, алоқа бо ҷамъият, ниғаҳдории фурӯш) ва шахсии (маркетинги мустақим) иртибот истифода мешавад.

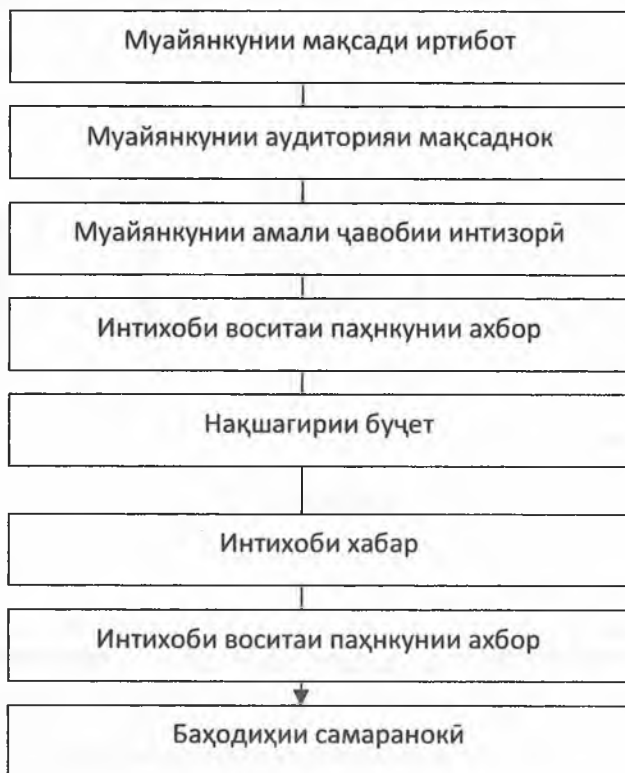
Ҷараёни иртибот нӯҳ унсуро дар бар гирифта, иштирокчиёни он таҳвилгар ва қабулкунанда мебошанд. Гардишкунӣ ва воситаҳои паҳнкунии ахбор яроқи иртибот ба ҳисоб меравад. Рамзикунонӣ (кодиронӣ), ғайрирамзкунонӣ (декодиронӣ), аксуламал ва алоқаи баръакс таркиби функционалии модели иртибот мебошанд. Рамзҳо (кодҳо) ин нишона, ки ғояро ба забони ба қабулкунанда фаҳмо тарҷума менамоянд. Рамзкунонӣ бояд тафсири муроҷиатро бо мақсади иртиботии қабулкунанда, таъмин намояд. Ба сифати рамзҳо метавонанд калимаҳои нутқи хаттӣ ва шифоҳӣ (лексика, темп, нутқ); образҳои назарӣ (одамон, молҳо) ва ҳаракати онҳо; садо (музикӣ, иннотатсия, тембри садо); ранг (равшан, хира), ишораҳо бошанд. Муроҷиат ин маҷмӯи нишонаҳои, ки таҳвилгар равона месозад ва аз дараҷаи тарҳи иртибот вобаста аст (Расми 17.2).

Расми 17.2. Тарҳи иртибот (коммуникатсия)

Воситаҳои паҳнкунии ахбор шабакаҳои иртиботӣ ба ҳисоб мераванд, ки тавассути онҳо муроҷиат аз таҳвилгар ба қабулқунанда дода мешавад. Рамзкушоӣ раванде мебошад, ки дар рафти он қабулқунанда ба нишонаҳои таҳвилгар равонкарда аҳамият зоҳир менамояд. Қабулқунанда тарафе мебошад, ки хабарро қабул мекунад. Аксуламал маҷмӯи ҷавобҳои қабулқунанда мебошад, ки дар натиҷаи робита бо хабар ба вуҷуд омада аст. Алоқаи баръакс қисмати амали ҷавобӣ мебошад, ки қабулқунанда ба таҳвилгар мерасонад.

Ташаккули алоқаҳои самаранокӣ корхона бо шарикон, истеъмолқунандагон, ҳайати кормандони худӣ ва ҷамъият дар асоси нақшаи иртибот амалӣ карда мешавад. Нақшагирии иртибот пайдарпаии муайяни амалҳоро дар бар мегирад (Расми 17.3).

Расми 17.3. Раванди нақшагирии иртибот.

Робитакунанда бояд, пеш аз ҳама, мақсади иртиботро муайян намояд. Он бояд амалишавии мақсадҳои корхонаро таъмин намуда, аз робитакунанда амали ҷавобии ҷамъиятиро интизор шавад. Хабар бояд ба самъи шахси боваринок расонида шавад. Дар охир робитакунанда бояд маълумотҳои тавассути шабакаи алоқаи баръакс воридшавандаро ҷамъ оварда, самаранокии барномаи иртиботро баҳо диҳад.

17.2. Реклама ва воситаҳои паҳнкунии он.

Мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи реклама», реклама – иттилооте мебошад, ки дар ҳар шакл, тавассути ҳар навъ воситаҳо оид ба шахси воқеӣ ва ҳуқуқӣ, молҳо, ғояҳо ва ташаббусҳо (ахбори рекламавӣ) паҳн мешаванд ва барои доираи васеи шахсон пешбинӣ шуда, ҷиҳати ташаккул ё дастгирии шавқмандӣ ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, молҳо, ғояҳо, ташаббусҳо таъин гардида, барои фуруҳтани молҳо, ғояҳо ва ташаббусҳо мусоидат менамояд. Реклама ин шакли пулакии пешниҳод ва пешбурди ғайришахсии маҳсулот аз номи сарпасти он мебошад.

Намудҳои реклама вобаста ба мақсадҳои дар пеш истодаи онҳо муайян карда мешавад. Вобаста ба ин рекламаи ахборӣ (маълумотӣ), хушдоркунанда, хотиррасонкунандаро аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

Инчунин, намудҳои зерини реклама мавҷуд аст:

- рекламаи номуносиб – рекламаи бевидеона, нодуруст, беодобона, ошкоро бардурӯғ, пинҳонӣ ё дигар рекламае, ки дар он ба вайронкунии талабот нисбати мазмун, вақт, маҳал ва тарзи паҳнкунӣ тибқи тартиби муқаррарнамудаи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон роҳ дода шудааст;

- аксулреклама – рад кардани рекламаи номуносиб, ки бо мақсади барҳам додани оқибатҳои он паҳн карда мешавад;

- рекламаи беруна – плакатҳо, стендҳо, овезаҳои номалавҳаи мунаввар ва воситаҳои дигари техникӣ, ҷойгиронии устувори он дар ҳудуди муайян;

- рекламаи дохилӣ – ҳар гуна рекламае, ки дар дохили хонаҳо, биноҳо, иншоотҳо ҷойгир карда шудааст;

▪ рекламаи иҷтимоӣ – ахбори мақомоти давлатӣ оид ба масъалаҳои тарзи солими ҳаёт, ҳифзи саломатӣ, ҳифзи табиат, пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ, ҳифзи иҷтимоӣ ва амнияти аҳоли, ки хусусияти тичоратӣ надоранд.

Реклама метавонад пурра ё қисман объекти ҳуқуқи муаллиф ва ҳуқуқҳои вобаста ба он бошад. Вай бояд дар ноилшавӣ ба мақсадҳои корхона бояд ҳиссаи намоён дошта бошад. Мақсадҳои иқтисодӣ ва ғайрииктисодии рекламаро фарқ мекунад. Одатан, мақсадҳои иқтисодӣ бо хариди мол алоқаманд мебошад ва аз ин рӯ, мақсадҳои иқтисодии реклама ин таъйири ҳаҷми фуруш, фоида ва ҳиссаи бозор мебошад. Вобаста ба он, ки мақсадҳои қайдшуда тавассути омезиши ҳама усулҳои маркетингӣ амалӣ мешаванд, чудосозии ҳисса ва нақши реклама дар охир душвор аст.

Ба мақсадҳои ғайрииктисодии реклама маълумотдор гардонидани истеъмолкунандагон, пайдо намудани майлу рағбат ва диққат ба хариди маҳсулот дохил мешаванд.

Реклама бояд бе донишҳои махсус ё бе татбиқи воситаҳои техникӣ, бевосита дар лаҳзаи пешниҳоди он сарфи назар аз шакл ё воситаҳои истифодашавандаи паҳнкунӣ, маҳз ҳамчун реклама шинохташаванда бошад.

Дар осори радио, телевизион, видео, аудио ва кино, инчунин дар маҳсулоти чопии дорои хусусияти ғайрирекламавӣ истифодаи мақсадноки тавачҷӯҳи истифодабарандагони реклама ба навъи мушаххаси мол ё ба тайёркунанда, иҷрокунанда, фурушанда барои ташаккул ва дастгирии манфиати онҳо бе маълумоти муносиби пешакӣ дар ин маврид (ба хусус, бо роҳи қайд кардан “ҳамчун реклама”) иҷозат дода намешавад.

Агар маҳсулоти радио, телевизион, видео, аудио ва кино, инчунин осори чопӣ қисм ба қисм паҳн карда шаванд, маълумот дар бораи реклама низ бояд мутобиқи миқдори қисмҳои он такрор гардад.

Реклама дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон ба забони давлатӣ ва бо салоҳдиди рекламадиҳандагон, инчунин, ба дигар забонҳо, мутаносибан бо ҳарфҳои хурд паҳн карда мешавад. Ин муқаррарот ба радиошунавонӣ, паҳши телевизионӣ ва нашрияҳои чопие, ки танҳо ба забони давлатӣ, забонҳои дигар миллатҳои дар Ҷумҳурии Тоҷикистон истиқоматдошта ва

забонҳои хоричӣ сурат мегиранд, инчунин, ба тамғаҳои молии (тамғаҳои хизматрасонӣ) ба қайд гирифташуда дахл надоранд.

Ба рекламаи мол, рекламаи худи рекламадиҳанда, агар ба рои фаъолияташ иҷозатнома (литсензия) нагирифта бошад ва ҳамчунин, ба рекламаи молҳое, ки мувофиқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон истехсоли истифодаи онҳо манъ карда шудааст ва инчунин, ба рекламаи маҳсулот, қору хизматрасонӣ, ки бояд ҳатман дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сертификатсия карда шаванд, вале сертификати мутобиқат надоранд, роҳ дода намешавад.

Иҷозатномадиҳӣ (литсензиякунонӣ) ба рекламари қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян мекунад. Агар фаъолияти рекламадиҳанда зарурати иҷозатномадиҳиро тақозо намояд, дар реклама бояд рақами иҷозатнома, инчунин, номи мақоме, ки ин иҷозатномари додааст, зикр карда шавад. Рекламаи молҳое, ки сертификатсияи ҳатмиро талаб менамоянд, бояд қайди “ҳатман сертификатсияи кунонида шаванд” дошта бошанд.

Истифодаи намудани объектҳои ҳуқуқҳои истисноӣ (моликияти зеҳнӣ) дар реклама бо тартиби пешбиниамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон иҷозат дода мешавад.

Реклама набояд дар шаҳрвандон ҳисси зӯрварӣ, таҷовуз, воҳима барангезад, инчунин, набояд ба амалҳои хатарноке даъват намояд, ки метавонанд ба саломатии шахсони воқеӣ зарар расонанд ё ба бехатарии онҳо таҳдид намояд ва ба идрок инсон беихтиёр таъсири манфӣ расонад. Инчунин, реклама набояд ба амалҳое, ки қонунгузории ҳифзи табиатро вайрон мекунад, оварда расонад.

Матни муроҷиати рекламавӣ бояд рост, равшан ва дорои далелҳои муҳим бошад ва дар он бояд шиори рекламавӣ қой дода шавад. Дар шиори рекламавӣ мавқеи корхона намоён шуда, онро шинос ва ҷолиб мегардонад. Шиорҳои рекламавии зиёд, бисёр намоён ва шӯҳратманд шуданд: «TEFAL – ту ҳама вақт дар бораи мо фикр мекуни» (TEFAL); «Сифате, ки ба он метавонед бовар кунед» (PROCTER & GAMBLE)? «Барои он ки Шумо ба ин сазоворед» (LOREAL) ва ғайраҳо.

Мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи реклама» паҳнкундаи реклама - шахси воқеӣ ё ҳуқуқие, ки қойгир

ё паҳнкунии иттилооти рекламоро бо роҳи пешниҳод ё истифодаи амвол, аз ҷумла, воситаҳои техникий радио, телевизион, инчунин, шабакаҳои алоқа, вақти намоиш ва бо истифода аз дигар воситаҳо анҷом медиҳад.

Воситаҳои паҳнкунии реклама ин шаклгирии ашёвии ғояи мууроҷиати рекламавино ифода мекунад. Он ҷузъҳои таркибӣ ва расмиро ба воҳиди том муттаҳид менамояд. Таснифи воситаҳои паҳнкунии реклама дар ҷадвали 17.1. нишон дода мешавад:

Воситаҳои паҳнкунии реклама	Барандагони реклама
1.Реклама дар матбуот	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Газета (байналхалқӣ, миллӣ, маҳаллӣ); ▪ Журналҳо (байналхалқӣ, миллӣ, маҳаллӣ);
2.Рекламаи нашрӣ	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Каталогҳо, эълomiaҳо; ▪ Маълумотномаҳо; ▪ Варақаҳо, мактубҳои хабарӣ.
3.Реклама дар воситаҳои паҳш	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Садо (радио) (байналхалқӣ, миллӣ, маҳаллӣ); ▪ Симо (Телевизион) (байналхалқӣ, миллӣ, маҳаллӣ);
4.Рекламаи почтави	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Фиристониши почтави маводҳои чопии реклама; ▪ Фиристониши мустақими почтави видеофиттаҳо;
5.Рекламаи беруна	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Плакатиҳои калон; ▪ Плакатиҳои хурд; ▪ Воситаҳои барқӣ (гуногунранг);
6.Кинореклама	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Кино (видео)- филмҳо; ▪ Слайд-филмҳо.
7.Реклама дар нақлиёт	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Навиштаҷот ва ё овезаҳо дар қониби берунаи воситаҳои нақлиёт; ▪ Плакат ва ё овезаҳо дар дохили нақлиёт.
8.Реклама дар ҷойҳои фуруш	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Рафҳо (витрина); ▪ Овезаҳо, навиштаҷотҳо, нишонаҳо, ки диққатҷалбкунандаанд; ▪ Борҷомаҳо; ▪ Этикеткаҳо.

Ҷадвали 17.1. Таснифи воситаҳои паҳнкунии реклама

17.3. Воситаҳо ва усулҳои ҳавасмандгардонии фуруш дар корхона.

Нигаҳдории ҳаҷми фуруш ва ё ҳавасмандгардонии фуруш ин чораҳои кӯтоҳмуддати водоркунандае мебошанд, ки барои ҳавасмандгардонии харид ва ё фуруши маҳсулот (хизмат) равона карда шудаанд. Мақсади ҳавасмандгардонӣ ин, пеш аз ҳама, тағйир додани рафтори истеъмолкунанда мебошад.

Воситаҳои ҳавасмандгардонӣ дорои хусусиятҳои зеринанд:

а) Диққатҷалбкунанда ва ахборӣ. Онҳо диққатро ҷалб намунада, одатан, ахбореро дар бар мегиранд, ки харидорро ба маҳсулот мерасонад.

б) Ангезондан барои харидани маҳсулот. Онҳо ягон ҳел гузашткунӣ, таҳфиф ва ё рафтореро дар бар мегиранд, ки барои харидор аҳамият дорад.

в) Таклиф барои харид. Онҳо пешниҳодҳои дақиқ барои харидорро дар бар мегиранд.

Корхона бо мақсади ноилшавӣ ба аксуламали фаврӣ ва эътимоднок истифодаи воситаҳои ҳавасмандкуниро таъмин менамояд. Воситаҳои ҳавасмандгардонии фуруш барои болобарии талаботи пастшаванда ва самараноксозии пешниҳоди маҳсулот истифода карда мешаванд.

Мақсади чорабиниҳо оид ба нигаҳдории фуруш ҳавасмандгардонии истеъмолкунандагон, хадамоти берунаи корхона ва савдо мебошад.

Нигаҳдории фуруш барои истеъмолкунандагон дар шаклҳои зерин амалӣ карда мешавад:

- озмун ва бозиҳои гуногун;
- пешниҳоди таҳфифҳо, масалан таҳфифҳои (гузаштҳои) мавсимӣ;
- имконияти бурди тӯҳфа, ки арзиши он аз маҳсулот зиёд аст;
- паҳнкунии намунаҳои ройгон ва ё талонҳо барои хариди маҳсулот бо нархҳои арзон;
- кафолати боз гирифтани маҳсулот;
- фуруш тавассути қарз.

Чунин чорабиниҳо барои беҳсозии таносуби «наrx-сифат, истеъмолкунанда қабулкунанда» ва ҳавасмандгардонии майли хариди маҳсулот равона карда шудааст.

Ниғаҳдории фуруш дар баҳши савдо барои самараноксозии шабақаҳои тақсимот равона карда шуда, ҳамкориҳои корхонаро бо нуқтаҳои фуруши яклухт ва чакана таъмин менамояд. Усулҳои асосии ҳавасмандгардонии фуруш, чунинанд:

- илова барои хариди миқдори зиёди маҳсулот;
- илова барои ҳамроҳкунии маҳсулот ва номгӯ;
- мукофот барои хариди миқдори муайяни маҳсулот;
- тӯҳфа, сувенир бо нишона ё номи корхона;
- ниғаҳдории иқдоми фуруш, ки бо пастшавии нархҳо алоқаманданд;
- кӯмак расонидан ба савдо бо роҳи таъмини нуқтаҳои фуруш (витрина, маҷмуи намунаҳо, тарҳҳо, слайд-боксҳо, овезаҳо);

- истифодаи ташвиқотчиён дар мағозаҳо.

Ниғаҳдории фуруше, ки барои ҳадамоти берунаи корхона равона карда шудааст, бояд мутобикшавӣ ва қобилиятнокии коргарони онро беҳтар намояд. Ба чорабиниҳои намунавӣ инҳо дохил мешаванд:

- мусобиқа байни коргарон, мукофот, ҳавасмандгардонии маънавӣ, таълим, маълумотдиҳӣ ва тренинг;
- пешниҳоди маводҳои ахборӣ, брошюра, филм ва ғайра.

Ниғаҳдории фуруш дар истифода бо реклама барои корхона самараи бештар медиҳад.

17.4. Фаъолияти корхона дар робита бо ҷамъият

Кор бо ҷамъият ва ё публик рилейшнз (PR) – ин кӯшишҳои пайдарпайи банақшагирифташудае мебошад, ки барои барқароркунӣ ва нигоҳдории муносибатҳои байни корхона ва ҷамъият равона карда шудааст. Объекти муносибати байниҳамдигарӣ муҳити беруна ва дохилии корхона ё ташкилот (давлат, мақомоти маҳаллии идоракунӣ, таъминкунандагон, муштариён, иттифоқи истеъмолкунандагон, ВАО, ҳайати кормандон) ба ҳисоб мераванд.

Агар ташкилот, корхона дар бораи худ ва фаъолиятҳои миёни ҷамъият тасаввуроти мусбӣ пайдо намояд, имкони ноилшавӣ ба мақсадҳои дар пеш гузошта осон мегардад.

Самтҳои асосии PR-ташкilotҳо ин:

- публиситӣ;

- пайдо ва нигоҳдории имич;
- нигоҳдории имич дар вақти бӯҳрон.

Самти паблиситӣ ин ташаккули шӯҳрати мусбӣ ва эътирофи корхона, ҳайат ва фаъолияти он мебошад. Эътибори мусбӣ бо тақризи муштариён ва шарикон ва инчунин, воситаҳои PR шакл гирифта, интизорӣ меравад, ки воситаҳои ахбори омма дар бораи корхона маълумоти мусбӣ ва ё дар бораи нақшаҳои он тавсифи мусбӣ медиҳанд.

Паблиситӣ дар ҳолатҳои зерин барои ташкилот аҳамияти махсус дорад:

- Дар марҳилаи ибтидоии даври ҳаётии мол. Шӯҳрати моли нав бояд пеш аз реклама тавассути PR пайдо шавад. Чунки мол танҳо дар ҳолате мавриди прессрелиз мебошад, ки нав бошад.

- Агар маҳсулот дар бозор мавҷуд бошад, ба он ҷалб намудани диққати харидорон душвор аст. Пас ба воситаи шаклгирии паблиситӣ (ҳодисаҳои махсус, сарпарастӣ) метавонанд диққати бозорро ба маҳсулот боз гардонанд.

- Тавсифи маҳсулоти мураккаб вақт ва макони махсусро талаб менамояд, ки ин бо реклама имконнопазир аст. Мақола дар журнал барои ин бештар мувофиқ аст. Маҳдудияти буҷаи корхона мумкин аст ба реклама имконият надихад, вале барои мақола хароҷоти зиёд зарур нест.

- Дар ҳолати бӯҳронӣ воситаҳои PR оид ба нигоҳдории эътибори мусбӣ корхона воситаҳои қулай ва эътимоднок мебошад.

Имич ин симои (образи) корхона дар тасаввуроти ҷамъият мебошад ва барои гурӯҳҳои алоҳидаи ҷамъият метавонад гуногун бошад, чунки рафтори интизории ин гурӯҳҳо нисбат ба корхона фарқ мекунад. Барои оммаи мардум мавқеи шаҳрвандии ҷамъият бештар мақбул аст, вале барои шарикон рақобатпазирии ташкилот дар мадди аввал меистад. Ғайр аз ин имичи дохилии корхона мавҷуд аст, ки ҳамчун тасаввуроти ҳаёти кормандон дар бораи ташкилоти худ мебошад. Бинобар ин кор дар мавриди барқарорсозии имич барои ҳар як гурӯҳ бо истифодаи воситаҳои гуногуни мақсаднок амалӣ карда мешавад.

Имич воситаи расидан ба мақсадҳои стратегии корхона мебошад. Дар навбати худ имичи мусбӣ рақобатпазирии ташкилотро дар бозор баланд намуда, истеъмолкунандагон ва шарикон

конро ҷалб, ҳаҷми фурӯш ва дастрасӣ ба захираҳоро (молиявӣ, меҳнатӣ, ахборӣ ва ғайра) таъмин менамояд.

Ниғаҳдории имич дар лаҳзаи бӯҳрон қисми мушкили идоракунии он мебошад. Барои ташкилот чунин ҳодисаҳо бӯҳронӣ ба ҳисоб мераванд: хавфи муфлисшавӣ, корпартой, аз даст додани харидорон дар бозор, гум кардани дастгирии молиявӣ, нофаҳмӣ дар соҳа, муфлисшавии таъминкунандаи асосӣ, ноқисии калони маҳсулот ва ғайра.

Принсипи асосии иртибот ҳангоми ҳалли масъалаи бартарарфсозии бӯҳрон беназорат нагузоштани ҳодисаҳоро тақозо мекунад. «Ҳамаашро бигӯ, вале зуд бигӯ» – бояд қоидаи асосии иртиботи бӯҳронӣ бошад. Агар маълумот зуд ба дасти ҷамъият расад, овозаҳо аз байн мераванд.

Усули кори ташкилот бо ҷамъият муносибат бо ВАО, иштирок дар чорабиниҳои махсус ва иштирок дар ҳаёти ҷамъиятро талаб менамояд.

Нақши муҳими ВАО дар шаклгирии ақидаи ҷамъият дар мазмуни онҳо ҳамчун «ҳокимияти чорум» ифода меёбад. Мутахассисони хадамоти PR барои самаранок гардонидани муносибати ташкилоти худ бо ВАО кӯшиш намуда, тавозуни таъсири байниҳамдигарии ахбории тарафайнро нигоҳ медоранд. Принсипи асосии кори ташкилот ба ВАО таъмини устуворӣ ва мутобиқшавӣ ба ҳодисаҳо мебошад.

Воситаҳои таъсири байниҳамдигарии ташкилот бо ВАО инҳоянд:

- Кор бо шабакаҳои иттилоотӣ. Матбуот барои ташкилот ҳамчун шабакаи васеи иттилоотии ҷамъият дар бораи ташкилот ва инчунин, сарчашмаи маълумот барои қабули қарорҳои зарурии идоракунӣ ба ҳисоб мераванд. Вазифаи шахси масъули корхона оид ба муносибат бо шабакаҳои иттилоотӣ ин пешниҳоди мавод барои нашр мебошад, ки дар асоси он рӯзноманигорон хабар, гузориш, мақола, очерк, ҷавоб ба посух ва пешниҳоди хизматрасонии ахборӣ, мониторинги хабарҳо дар ВАО-ро, омода месозанд. Маводҳои асосие, ки хадамоти PR ба шабакаҳои иттилоотӣ пешниҳод менамояд инҳоянд:

- ✓ Ахбори характери ҳодисавӣ дошта. Сабаби ин истеҳсоли маҳсулоти нав, пайдошавии муштариёни зиёд, ба кор гирифтани мутахассисони баландхисос, таълими ҳайат ва ғайра ба

ҳисоб меравад. Хусусияти чунин ахбор ба ҷамъият имкон медиҳад ташкилотро дар доираи назар нигоҳ дорад.

✓ Пресс-релиз – хабаре, ки барои доираи васеъ маълумоти зарурӣ ва ё муфидро пешниҳод менамояд;

✓ Бастаи ахборӣ, ки хабар, расм, намунаи маҳсулот, видео ва аудиофиттаҳо ва ҳама он чизе, ки диққати рӯзноманигорро ҷалб намуда ба навиштани мақола ва ё ёдрасшавии ташкилот дар ягон мақола водор мекунад. Барои ба рӯзноманигорон додани ахбори зарурӣ дар корхона нишасти хабарӣ гузаронида мешавад. Нашри мақолаҳои муаллифӣ дар маҷаллаҳо усули самараноки ҷалби диққати ҷамъият ба ташкилот ва фаъолияти он мебошад.

▪ Кор бо садо (радио) ва симо (телевизион) дониши мутахассисони хадамоти PR-ро дар бораи жанри барнома, вақт ва тӯлонияти пахши он талаб мекунад. Маҷмӯи асосии хабарҳои, ки тавассути садо ва симо пахш мешаванд, ба публицистӣ, бадеӣ ва илмӣ ҷудо шуда, дар шакли гузориш, сӯҳбат, қайдҳо, ҳисоботҳо, баромадҳо, тафсил, ташреҳ бо истифодаи воситаҳои видео ва аудиовизуалӣ амалӣ карда мешаванд.

▪ Иштирок дар чорабиниҳои махсус бо мақсади ҷалби диққати ҷамъият ба ташкилот ва маҳсулоти он гузаронида мешавад. Ҳодисаҳои махсус рафти фаъолияти пешина ва якрангаи ташкилот ва муҳити атрофро дигар месозанд. Ба онҳо маросими ифтитоҳ, маҳфил, муаррифӣ, нишасти хабарӣ, рӯзҳои дарҳои кушод, намоишгоҳҳо ва мизи мудаввар дохил мешаванд.

Иштирок дар ҳаёти ҷамъият, чорабиниҳои хайриявӣ, сарпарастӣ эътибори ташкилотро дар назди ҷамъият боло мебарад. Дар ин иқдомҳо номи ташкилот бояд мувофиқи принципи «Кори некеро анҷом бидеҳ ва дар ин бора бигӯй» пешниҳод карда шавад.

Ташкили фаъолияти PR интихоби таъсиси хадамоти PR дар корхона ва истифодаи машваратчиёни берунаро ба миён меорад. Онҳо дар ҳолате мақбуланд, ки агар PR аҳён гузаронида шавад: ё ҳангоми мавҷудияти сарбории гарон болои хадамоти

худӣ корхона ва ё дар ҳолате, ки машваратчи берӯна таҷрибаи касбии зиёд дорад.

Истифодаи PR-и худӣ дар ҳолатҳои зерин мувофиқи мақсад аст: яқум, алоқаҳои ахборӣ барои ташкилот бо мутахассисони худӣ PR нисбат ба машваратчиёни берӯна нисбатан кам расмианд; дуввум, мутахассисони худии PR бо ҷамъият муносибати хуб доранд; сеюм, хароҷот барои ниғаҳдории ҳадамоти PR нисбат ба хароҷоти ҷалби машваратчи берӯна камтар аст.

17.5. Маркетинги мустақим

Маркетинги мустақим (анг. Direkt marketing – DM) ин барқароркунии ҳамкориҳои дарозмуддат, судбахш ва инкишофбандаи истеҳсолкунанда бо истеҳсолкунандагонӣ намоён мебошад. Бартарияти DM ин интихобият, махфият, гуногуншакли муошират ва имконияти назорат аз болои рафтори харидорон мебошад.

Шаклҳои асосии маркетинги мустақим (DM) инҳоянд:

- Тиҷорати мағозавӣ, ки ба принципҳои кор аз рӯи каталогҳо ва нархҳои тахфифшуда барои фуруши номгуӣ васеи молҳои серистеҳсол.

- Тиҷорати фардикунонидашуда ва ё ғайридӯконӣ. Истеҳсолкунандаи маҳсулот ва ё коргарони савдо ба муштариён аз рӯи рӯйхати махсус, ки супоришдиҳандагонӣ имконпазирро дар бар мегиранд, хабарҳои почтавино ирсол менамоянд (директ-майл). Чунин шакли фуруш дар ҳолати фуруши маҳсулоти таъиноти истеҳсолӣ-техникӣ дошта истифода карда мешавад.

- Фуруши шахсӣ-пешниҳоди шифоҳии мол дар рафти сӯҳбат бо харидор бо мақсади амалисозии фуруш мебошад. Чунин шакли тиҷорат дар марҳилаҳои ташаккули майлу рағбати харидорӣ ва инчунин, дар зинаи ба вуқӯъ пайвастанӣ ҳолати хариду фуруш бештар самаранок аст. Сабаб дар он аст, ки дар муқоиса бо реклама техникаи фуруши шахсӣ муоширати бевоситаи тарафҳоро пешбинӣ намуда, истифодаи иртиботи

вербалӣ ва ғайривербалии иртибот ба барқарорсозии муносибатҳои гуногун мусоидат мекунад.

Дар бозори ҷаҳонӣ DM нисбат ба реклама ва ВАО тезтар инкишоф меёбад. Бештари мутахассисони соҳаи реклама ақида доранд, ки дар солҳои наздик DM дигар усулҳои таъсиррасонӣ ба харидоронро танг намуда, дар бахши иртиботҳои маркетингӣ пешсаф мегардад.

Самаранокии олотҳои сиёсати иртиботӣ дар бозорҳои алоҳидаи молҳои гуногунанд. Корхонаҳои, ки маҳсулоти истеъмолӣ истеҳсол менамоянд, одатан, дар аввал ба реклама ва баъд ба фурӯши шахсӣ диққат зоҳир менамоянд. Корхонаҳои истеҳсоли молҳои таъиноти саноатӣ дошта, қисми асосии воситаҳои худро ба маркетинги мустақим равона сохта, воситаҳои боқимондари барои ҳавасмандгардонӣ, реклама ва ҳамкорӣ бо ҷамъият равона месозанд.

Тадқиқотҳои сершумор ва таҷрибаи амалии ширкатҳои намоён нишон медиҳанд, ки танҳо стратегияи таъсири маҷмӯии ҳамаи воситаҳои иртиботи маркетингӣ ба бозор имконият медиҳанд самарани бештар ба даст омада, ноилшавии ҳадафи сиёсати иртиботӣ бо хароҷоти камтарин таъмин карда шаванд.

Боби 18. Муносибатҳои суғуртавии

корхона

- 18.1. Мафҳуми суғуртакуни, мақсад, вазифа ва принципҳои он
- 18.2. Тавсифи суғуртакуни
- 18.3. Пардохти ҳаққи суғурта ва тарофаи суғуртави
- 18.4. Низоми масъулияти суғуртави дар корхона

18.1. Мафҳуми суғуртакуни, мақсад, вазифа ва принципҳои он

Суғуртакуни (анг. Insurance – ҳимоя) мафҳуми иқтисодие мебошад, ки маҷмуи тарз ва усулҳои шаклгирии фондҳои пулии мақсаднокро инъикос менамояд.

Асоси суғуртакуниро таваккали суғуртави ташкил медиҳад. Таваккали суғуртави гуфта эҳтимолияти фарорасии вазъиятҳои муайяно меноманд, ки дар ҳолати ба вуқӯи он суғуртакунони амали карда шудааст. Таваккал асоси объективи пайдоиши муносибатҳои суғуртави мебошад, яъне: агар хавф набошад, эҳтиёҷ ба суғурта ҳам ба миён намеояд.

Қонунҳои инкишофи табиат ва ҷамъият, одатан, ба ҳаёти инсон ва фаъолияти хоҷагидори он унсурҳои ногаҳониро ба вуҷуд меоранд. Иқтисоддони англис А. Смит таъсири омилҳои ногаҳониро ба нишондиҳандаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, ба монанди нархи истеҳсолот, ҳаҷми фоида, бузургии музди меҳнат, хароҷоти истеҳсолӣ ва ғайра таъкид карда буд. Дар назария ва амалия иқтисодӣ таъсири хатарҳои гуногун ба омилҳои истеҳсолот ва афзуншавии таваккали такрористеҳсолшавии онҳо инкор карда намешавад. Бинобар ин, дар нархи маҳсулот ғайр аз хароҷоти истеҳсол ва фурӯши он, талафҳои аз ҳолатҳои ногувор ба вуҷуд омада низ инъикос меёбанд.

Новобаста аз он, ки омилҳои ногаҳонӣ падидаҳои аҳёи мебошанд, вале барои истеҳсолот ва ҳаёту фаъолияти аҳолӣ зиёни калон ва баъзан рафънашаванда мерасонанд. Дар ин зами-

на, дар коҳиш додани талафи моддӣ ва маънавӣ, нақши суғуртакунӣ хеле назаррас аст.

Мувофиқи моддаи 2 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи суғурта» суғуртакунӣ фаъолиятест, ки ҳимояи манфиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқиро аз оқибатҳои ҳодисаҳои муайяни ғайричашмдошт (ҳолатҳои суғуртавӣ) аз ҳисоби фондҳои пулии аз пардохтҳои (ҳаққи аъзогӣ) онҳо ташкилёфта таъмин менамояд.

Ҳамин тавр, барои рафти зарар аз ҳодисаҳои ғайричашмдошт воситаҳо барои ҷуброни талафҳои гуногуни моддӣ ташкил карда мешаванд. Вобаста аз ин моҳияти суғурта дар тақсимнамоии талаф миёни иштирокчиёни муносибатҳои суғуртавӣ мебошад.

Дар ибтидо муносибатҳои суғуртавӣ вобаста ба падидаҳои номатлуби табиӣ ба вучуд омада буданд. Баъдан, дар натиҷаи тараққиёти муносибатҳои ҷамъиятӣ суғурта ба ҳолатҳои вобаста ба фаъолияти истеҳсолии одамон, инкишофи техника ва ғайра паҳн шуд.

Дар шароити иқтисодӣ бозорӣ суғуртакунӣ ба механизми иқтисодии танзими муносибатҳои субъектҳои хоҷагидорӣ оид ба ихтиёрдорӣ, истифодабарӣ ва идоракунии моликият ва инчунин, шароитҳои ба ин алоқаманди масъулияти шахрвандӣ, табдил ёфтааст. Инчунин, нақши суғурта ҳамчун танзимкунандаи муътадили муносибатҳои истеҳсоли пурзӯр шудааст, чунки таъиноти он ба бо ҷуброни талафҳои моддӣ ва хароҷоти дигар алоқаманд мебошад, ки муттасилии истеҳсолотро таъмин менамояд.

Муносибатҳои истеҳсоли, ки асоси суғуртакуниро ташкил медиҳанд, тавассути гардиши воситаҳои пулӣ амалӣ мешаванд, чунки ҷуброни талаф дар шакли пулӣ пардохт шуда, дар ҳама зинаҳои раванди истеҳсолот (таъмини ашёи хом, истеҳсолот, тақсимот, мубодила, истеъмолот) истифода мешаванд.

Ҳосиятҳои суғуртакунӣ: таъиноти мақсадноки воситаҳои андӯхтшуда (онҳо танҳо барои ҷуброни зарар истифода мешаванд), ҳосияти эҳтимолии муносибатҳо (дар ибтидо маълум нест, ки фаро мерасанд ё не?, зарари он чӣ қадар ва ба кӣ таъсир мерасонад ва ғайра), баргаштпазирии воситаҳо, ҳосия-

ти пӯшидагии тақсими воситаҳо байни иштирокчиён, суғуртакунӣ дар доираи вақт ва ҳудуд маҳдуд карда мешавад.

Хусусиятҳои хоси мазкур вобаста ба объекти суғурта буда, дар маҷмӯъ моҳияти иқтисодии ҳимояи суғуртавии истеҳсолоти ҷамъиятӣ ва фардро ташкил медиҳанд.

Ҳосияти асосии суғурта ин баргаштпазир будани воситаҳои фонди суғурта мебошад. Пардохтҳои суғурта дар асоси тарофаҳои амалӣ карда мешаванд, ки аз ду қисмат иборат аст: нетто-пардохтҳо, ки барои ҷуброни талаф таъин шудаанд ва хароҷот барои ниғаҳдории ширкати суғуртавӣ, ки фаъолияти суғуртавиرو анҷом медиҳанд.

Дар раванди суғурта ду субъект иштирок мекунад: суғуртакунанда ва суғурташаванда. Муносибати миёни онҳо ихтиёрӣ ташкил шуда, бо шартномаи суғурта собит карда мешавад. Дар ҳолати вучуд доштани суғуртаи ҳатмӣ он бо тартиби муайяннамудаи қонунгузорӣ амалӣ карда мешавад.

Шахсони ҳуқуқӣ ва шахсони воқеии қобили фаъолият суғуртакунандагон доништа мешаванд, ки бо муассисаҳои суғурта шартномаи суғурта бастаанд ё мувофиқи қонун суғуртакунанда мебошанд.

Суғуртакунандагон ҳуқуқ доранд, ки бо муассисаҳои суғурта барои суғурта кардани шахсони сеюм ба манфиати онҳо (шахсони суғурташуда) шартнома банданд.

Суғуртакунандагон ҳуқуқ доранд, ки ҳангоми бастанӣ шартномаи суғуртаи шахсони воқеӣ ё ҳуқуқиро (фоидагирандагонро) барои гирифтани маблағҳои суғурта аз рӯи шартномаҳои суғурта таъин кунанд, инчунин, онҳоро бо салоҳдиди худ то вақти фаро расидани ҳодисаи суғуртавӣ иваз намоянд.

Муассисаҳои суғурта шахсони ҳуқуқии ҳама гуна шаклҳои ташкилию ҳуқуқии пешбиниамудаи қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон доништа мешаванд, ки барои ба амал баровардани фаъолияти суғуртавӣ (ташкilotҳои суғурта) таъсис дода шуда, мувофиқи тартиби муқаррарнамудаи қонун аз қайд гузаштаанд ва барои дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон бо фаъолияти суғуртавӣ машғул шудан иҷозатнома гирифтаанд.

Мақсади фаъолияти суғуртавӣ ин пешниҳоди ҳимояи суғуртавӣ ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии ба он эҳтиёҷ дошта ме-

бошад ва вобаста аз таъиноти мақсадӣ суғурта аҳамияти функционалии гуногун дорад.

Асосан, суғурта чор вазифаи асосиро иҷро менамояд: таваккалӣ, огоҳкунандагӣ, амонатӣ ва назоратӣ.

Вазифаи таваккалии он дар ҷуброни хавф инъикос мегардад. Дар доираи амалкарди ин вазифа азнавтақсимкунии шакли пулии арзиши амвол миёни иштирокчиёни суғурта дар натиҷаи фарорасии ҳолати суғуртавӣ ба вуқӯъ мепайвандад.

Вазифаи огоҳкунанда дар маблағгузории чорабиниҳо оид ба камкунии хавфи суғурта аз ҳисоби воситаҳои фонди суғурта мебошад.

Моҳияти вазифаи амонатӣ дар он ифода меёбад, ки бо воситаи он воситаҳои пулӣ нигоҳ дошта мешаванд. Яъне суғурта андӯшти воситаҳои пулиро таъмин менамояд, ки онро пасандоз низ гуфтан мумкин аст.

Вазифаи назоратии суғурта дар назорати қатъӣ аз болои ташақкул ва истифодаи воситаҳои фонди суғурта ифода меёбад.

Принсипҳои асосие, ки аз рӯи он бояд фаъолияти суғуртавӣ бунёд шавад, инҳоянд: 1) Принсипи вичдони олий доштан. 2) Принсипи маҳаллисозии (локализатсияи) таваккал мебошад.

Принсипи яқум, принсипи асосии муайянкунандаи муносибатҳои суғуртакунанда ва ширкати суғуртавӣ мебошад. Он дар пешниҳод намудани маълумоти саҳеҳ ба ҳамдигар, дар асоси шартнома ва ё талаботи қонун ифода меёбад.

Принсипи дуввум, дар ҳавасмандгардонӣ ва ё ҳатмигардонии шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, ки таваккали худро дар ширкатҳои ватании суғуртавӣ суғурта намоянд. Назорати принсипи мазкур ба зиммаи мақомоти давлатӣ вогузор карда мешавад.

18.2. Таснифи суғуртакунӣ

Суғурта вобаста ба меъёрҳои зерин тасниф карда мешавад: гуногунии ширкати суғуртавӣ, соҳаи фаъолияти он, объекти суғурта, категорияи суғуртакунанда ва ҳаҷми масъулияти суғуртавӣ. Мувофиқан ду нигариш дар мавриди таснифи суғурта мавҷуд аст: аз рӯи объекти суғурта ва намуди хатар.

Таснифи якум умумӣ буда, дуввум хусусияти маҳдудтар дорад, чунки танҳо суғуртакунии амволро фаро мегирад.

Таснифи умумии суғурта ин низоми зинаҳои ҷудонамоии суғурта аз рӯи хусусият, шакл, соҳа, намуд, гуногунӣ, низоми муносибатҳои суғуртавӣ, ки ҷузъҳои тасниф ба ҳисоб мераванд, мебошад.

Нишонаи асосии таснифи суғурта ин объекти суғурта ба ҳисоб меравад, ки дар қадвали 18.1, нишон дода шудааст.

Таснифи суғурта дар шакли нисбатан умумӣ суғуртаи ҳатмӣ ва ихтиёро дар бар мегирад.

Суғуртае, ки дар асоси санадҳои қонунгузорӣ ва меъёрии Ҷумҳурии Тоҷикистон сурат гирифта, намудҳо, шартҳо ва тартиби ба амал баровардани онро қонун муайян мекунад, суғуртаи ҳатмӣ мебошад.

Амалиёти оиди суғуртаи ҳатмии давлатиро Ширкатҳои суғуртаи давлатии Тоҷикистон ба ҷо меоваранд.

Суғуртаи ихтиёрӣ дар асоси шартномаи байни суғурташавандаю суғуртакунанда сурат мегирад. Қоидаҳои суғуртаи ихтиёро, ки шартҳои умумӣ ва тартиби ба амал баровардани онро муайян мекунад, суғуртакунанда мустақилона муқаррар мекунад. Шартҳои мушаххаси суғурта ҳангоми бастании шартномаи суғурта муайян карда мешаванд.

Азбаски объекти суғуртакуни аз як тараф баҳои моддӣ ва арзишӣ дорад, аз ҷониби дигар ҳаёт, саломатӣ ва қобилияти кори инсон арзиши мустақим надорад, суғурта ба се соҳа: амволӣ, шахсӣ ва суғуртакунии масъулият ҷудо мешавад. Объекти инҳо ҳам манфиатҳои моддӣ ва ғайримоддӣ мебошанд.

Соҳаи суғурта ин ҷузъи таснифи суғурта буда, суғуртаи ҳаёт ва саломатии инсон, арзишҳои моддӣ, ӯҳдадорӣ суғурташавандагон дар назиди шахсони сеюмро тавсиф медиҳад.

Суғуртакунии шахсӣ соҳаи суғурта мебошад, ки дар он ба сифати объекти суғурта ҳаёт, саломатӣ ва қобилияти меҳнатии инсон баромад мекунад.

Дар суғуртакунии шахсӣ ду зерсоҳа мавҷуд аст: суғуртаи ҳаёт ва суғурта аз ҳодисаҳои нохуш. Гуногунӣ дар мӯҳлати суғуртаи ҳаёт онро ба дарозмуддат ва суғурта аз ҳодисаҳои ғайриҷашмдоштро ба кӯтоҳмуддат тақсим мекунад.

Вобаста аз низоми муносибатҳои суғуртавӣ, ғайр аз ҳуди суғурта, инчунин, ҳамсуғуртакунӣ, суғуртакунии дубора, аз нав суғуртакунӣ ва худсуғуртакунӣ низ мавҷуд аст.

Объекти ҳамсуғуртакунӣ, яъне як объект аз рӯи як шартнома аз ҷониби якчанд ширкати суғуртавӣ суғурта карда мешавад. Дар ин ҷо ду ва ё зиёда ширкатҳои суғуртавӣ дар асоси шартномаи муштарак ва ё алоҳида дар суғуртакунии ҳамон як таваккал иштирок мекунад. Дар таҷрибаи мазкур ширкати суғуртавие, ки бо ҳиссаи кам иштирок мекунад мувофиқи шартҳои ширкати суғуртавие, ки бо ҳиссаи зиёд иштирок мекунад, фаъолият менамояд.

Суғуртакунии дугона дар ҳолате ҷой дорад, ки агар суғуртакунанда ҳамон як манфиат аз хатарро дар якчанд ширкати суғуртавӣ, суғурта мекунад. Дар ин ҷо ширкатҳои суғуртавӣ қарздори шарикӣ ба ҳисоб рафта, маблағи пардохт ба суғуртакунанда набояд аз андозаи зарар зиёд бошад. Агар суғуртакунанда барқасдона ба суғуртакунии дугона даст зада бошад, пас шартнома безътибор дониста мешавад. Дар баъзе соҳаҳои суғурта ширкатҳои суғуртавӣ дар мавриди роҳ наодан ба суғуртакунии дугона созишнома мебанданд.

Суғуртаи муштарак аз тарафи ду ё зиёда аз он муассисаи суғурта суғурта кардани як объекти суғурта мебошад. Дар айни ҳол дар шартнома бояд шартҳои мавҷуд бошанд, ки ҳуқуқи вазифаҳои ҳар як муассисаи суғуртаро муайян намоянд.

Суғуртаи такрорӣ аз тарафи муассисаи суғурта (суғуртакунандаи такрорӣ) бо шартҳои муайянкардаи шартнома ба ташкилоти махсуси такроран суғуртакунанда ё дигар суғуртакунанда (суғуртакунандаи такрорӣ), ки барои ин намуди фаъолияти суғуртавӣ иҷозатнома дорад, додани ҳамаи ё як қисми ӯҳдадорихои худ дар назди суғурташаванда мебошад.

Ҳангоми фаро расидани ҳодисаи суғуртавӣ суғуртакунандаи такрорӣ ба андозаи ӯҳдадорихои қабулкардааш оид ба суғуртаи такрорӣ масъул мебошад. Дар айни ҳол муассисаи суғурта дар назди суғуртакунанда комилан масъул мебошад.

Нишонаҳои таснифи суғурта

Шакл	Соҳа	Намуд	Зариби иҷозатномадиҳӣ	Гуногун-шаклӣ	Низоми муносибатҳои суғуртавӣ
Ҳатмӣ ва ихтиёрӣ	Шахсӣ	Суғуртаи ҳаёт, Суғурта аз ҳодисаҳои нохӯш ва беморӣ, Суғуртаи тиббӣ ва ғайра	1	Суғуратат кӯдакон,	Суғуртакунӣ
			3	Суғуртаи никоҳ,	Суғуртакунӣ Суғуртакунии дугона аз нав суғуртакунӣ
			2	Суғуртаи омехтаи ҳаёт ва ғайра	
	Амволий	Суғуртаи воситаҳои нақлиёти заминӣ, Суғуртаи воситаҳои нақлиёти ҳавой, Суғуртаи воситаҳои нақлиёти обӣ. Суғуртаи бор, Суғуртаи дигар амвол, Суғуртаи таваккали молиявӣ	4	Суғуртаи иморат,	Худсуғуртакунӣ
			5	Суғуртаи фондҳои асосӣ ва гардон	
			6	Суғуртаи ҳайвонҳо	
			7	Суғуртаи амволи хонагӣ	
			8	Суғуртаи ҳосили кишоварзӣ ва ғайра	
			9		
	Масъулият	Суғуртаи соҳибони воистаҳои нақлиёт. Суғуртакунии масъулияти қарздорон оиди баргардони қарз. Суғуртакунии масъулияти граждани ҳамлу нақлчӣ. Суғуртаи масъулияти граждани корхонаҳо-сарчашмаҳои баландшавии хатарҳо	10	Суғуртаи масъулияти касбӣ.	Низоми суғуртакунӣ, ки қонунгузори ҚТ муайян кардааст.
			11	Суғуртакунии масъулият оиди иҷро накардани уҳдадорӣ,	
			12	Суғуртакунии намудҳои масъулияти шаҳрвандӣ	Худсуғуртакунӣ
			13		

Ҷадвали 18.1. Нишонаҳои таснифоти суғурта

18.3. Пардохти ҳаққи суғурта ва тарофаи суғуртавӣ

Пардохти (ҳаққи) суғурта маблағи суғурта мебошад, ки суғуртакунанда вазифадор аст мувофиқи шартномаи суғурта ё қонунгузори амалкунанда онро ба муассисаи суғурта супорад.

Сохтори пардохти ҳаққи суғурта дар нақшаи зерин нишон дода мешавад:

Пардохти ҳаққи суғурта = тарифи суғурта × нишондиҳандаи ҳаҷм – тахфиф + иловапулӣ.

Вобаста аз сохтори ташкилӣ намудҳои зерини пардохтҳои суғуртавино фарқ мекунад: пардохти таваккалӣ, пардохти амонатӣ, нетто-меъёр, пардохти кифоя, брутто-меъёр.

Пардохти таваккалӣ қисми пардохти суғуртавӣ мебошад, ки барои ҷуброни таваккал таъин шудааст. Бузургии пардохти таваккалӣ вобаста ба сатҳи эҳтимолияти фарорасии ҳодисаи суғуртавӣ муқаррар карда мешавад. Пардохти андӯхтшаванда пардохти амонатӣ ба ҳисоб меравад. Он барои пӯшондани пардохти суғуртакунанда баъди анҷоми мӯҳлати суғурта, дар суғуртаи шахсӣ истифода бурда мешавад. Андозаи пардохти кифоягӣ на танҳо пӯшондани пардохтҳои суғуртавино, балки хароҷоти ширкати суғуртаро ҷуброн мекунад. Ҳамин тавр, пардохти кифоягӣ ба брутто-меъёр бе назардошти фоидаи ширкати суғурта баробар аст.

Дар навбати худ пардохтҳои суғуртавӣ вобаста ба хусусияти таваккал, шакл ва вақти пардохт аз рӯи меъёрҳои зерин тасниф мешаванд: аз рӯи нишондод дар тавозун, бузургии пардохт, усули ҳисобкунӣ.

Вобаста аз ба вучудоии таваккал пардохтҳои суғурта ба натуравӣ ва доимӣ ҷудо мешаванд.

Пардохти натуравӣ барои пӯшонидани таваккал дар мӯҳлати муайяни вақт таъин шудааст, чунки вобаста ба хусусияти таваккал тамоюли кам ва ё зиёдшавӣ дорад. Пардохти доимӣ дар мӯҳлати вақт тағйир намеёбад. Бинобар ин, пардохтҳои доимӣ дар таҷрибаи суғуртаи амвол бисёр истифода мебошад.

Аз рӯи шакли пардохткунӣ онҳо ба яквақта, ҷорӣ, солона ва пеш аз мӯҳлат ҷудо мешаванд.

Пардохти яквақта пардохте мебошад, ки суғуртакунанда ба ширкати суғурта пешакӣ барои тамоми муддати суғурта ме-пардозад. Маблағи пардохти мазкур ҳангоми бастанӣ шартномаи суғурта муайян карда мешавад. Пардохти ҷорӣ қисмати масъулияти суғуртакунандаро нисбат ба ширкати суғурта ифода мекунад.

Пардохти солона ин пардохти яквақтаи тақсимнашавандае мебошад, ки барои як сол аз ҷониби суғуртакунанда пардохт карда мешавад. Пардохтҳои мӯҳлатнок дар мӯҳлати муайяни вақт пардохт карда мешаванд. Пардохти суғуртавии якумра ҳарсола дар давоми ҳаёти суғуртакунанда пардохта мешавад. Қисмати пардохти солоноро, ки ба суғуртакунанда аз рӯи шартнома пешпардохт карда мешавад, пардохти суғуртавии пеш аз мӯҳлатӣ меноманд.

Вобаста аз пайдарпаии пардохткунӣ пардохти пеш аз мӯҳлатии якум ва минбаъда аз ҳамдигар фарқ мекунад.

Пардохти авансӣ пардохтҳое мебошанд, ки пешакӣ аз ҷониби суғуртакунанда пардохта мешаванд.

Вобаста аз усулҳои нишондоди пардохтҳо дар тавозун онҳо ба пардохтҳои интиқолёбанда, натиҷавӣ ва самаранок ҷудо мешаванд.

Пардохти интиқолёбанда ҳамон пардохте мебошад, ки дар соли ояндаи баъди соли тақвимӣ тақсим карда мешавад. Яъне агар шартномаи суғурта дар соли ҷорӣ баста шуда, пардохти солона дар ҳамин сол пардохт карда шавад, пас қисмати мазкури пардохт пардохти интиқолёбанда ҳисобида мешавад. Пардохти натиҷавӣ фарқияти байни нетто-меъёрӣ солона ва пардохти интиқолёбандаи соли ҷорӣ ба соли оянда гузаронидашударо ифода мекунад. Пардохти самаранок маблағи пардохти натиҷавӣ ва интиқолёбандаи соли ҷорӣ захирашуда ва барои соли оянда таъиншударо дар бар мегирад. Умуман, пардохти самаранок маблағи дар соли ҷорӣ ихтиёрдоштаи ширкати суғурта мебошад.

Вобаста аз андозаи пардохти суғуртавӣ пардохтҳо ба ҳатмӣ, адолатона ва рақобатӣ ҷудо мешаванд. Пардохти ҳатмӣ ба ширкати суғуртавӣ имконият медиҳад, ки пардохти ба андо-

заи таваккал ва қонуниятӣ пайдоиши он вобастабударо амалӣ созад. Пардохти одилона баробарарзишии ўҳдадорихои тараф-ҳоро аз рӯи шартномаи суғурта ифода мекунад.

Пардохти рақобатӣ, пардохте мебошад, ки бузургии он дар муқоиса ба дигар ширкатҳои суғуртавӣ, имконият медиҳад ширкат шумораи бештари суғуртакунанданро ҷалб созад.

Дар қатори пардохтҳои дар боло қайдшуда, пардохтҳои асосӣ ва иловагӣ низ мавҷуданд.

Пардохти асосӣ ҳангоми бастанӣ шартномаи суғурта муайян карда шуда, иловапулӣ ва ё тахфифҳо дар пардохти суғурта, пардохти иловагӣ номида мешавад.

Тарафҳои суғуртавӣ ставкаҳои пардохтҳои (ҳаққи) суғурта мебошанд, ки андозаашон баъди дар ташкилоти суғурта ҷамъ шудани маблағҳои кофии молиявӣ, ки худтаъминшавии хароҷоти баамаломадаро таъмин мекунанд, муқаррар карда мешавад.

18.1. Низоми масъулияти суғуртавӣ дар корхона

Бузургӣ, шарт ва усулҳои ҷуброни суғуртавӣ дар суғуртакунии моликият аз низоми масъулияти суғуртавӣ вобаста мебошад.

Масъулияти суғуртавӣ ин дараҷаи ҷуброни зарари ба вучудодада, ки таносуби миёни маблағи амволи суғурташуда ва зарари воқеиро ифода менамояд.

Низомҳои зерини масъулияти суғуртавӣ бештар ва васеъ истифода мешаванд: масъулияти баробар; хавфи аввал; қисмати касрӣ; арзиши барқароркунӣ; масъулияти ҳаддӣ.

Суғуртакунӣ аз рӯи арзиши ҳақиқии амвол дар суғуртакунии амвол ҳамоно вақт истифода мешавад, ки маблағи ҷуброни суғуртавӣ ба арзиши воқеии амвол дар санаи ба имзо расидани шартнома баробар бошад. Яъне, ҷуброни суғуртавӣ баробари бузургии зарар мебошад.

Суғуртакунӣ аз рӯи низоми баробармасъулияти тақсимнамоии масъулияти ҷуброни зарарро миёни ҷонибҳо дар назар дорад. Дар ин маврид суғуртакунии нопурра амалӣ карда мешавад, яъне як қисми хавфро суғурташаванда мегирад. Дар ин маврид андозаи бузургии ҷуброни зарар мутано-

сиби қисми хавфе мебошад, ки суғуртақунанда ба зима дорад. Бузургии он бо формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$Б = \frac{М \cdot З}{О},$$

дар ин ҷо:

Б – бузургии ҷуброни суғуртавӣ, сомонӣ;

М – маблағи суғуртавӣ, сомонӣ;

З – бузургии воқеии зарар, сомонӣ;

О – арзиши объекти суғурташуда, сомонӣ.

Масалан: Арзиши объекти суғурта 400 000 сомонӣ, маблағи суғурта – 100 000 сомонӣ, талафи суғурташуда дар натиҷаи сӯхтор 80 000-ро ташкил дод. Пас бузургии ҷуброни суғуртавӣ чунин ҳисоб карда мешавад:

$$\frac{100 \times 80}{400000} = 20 \text{ ҳаз. сомонӣ.}$$

Ҳангоми суғуртақунӣ аз рӯи низоми хавфи аввал ҷуброни суғуртавӣ ба андозаи талафи суғуртавӣ, ки дар шартномаи суғурта нишон дода шудааст баробар аст, яъне ҳама ҷуброни ба хавфи ибтидоӣ рост меомада пурра ҷуброн карда мешаванд.

Хавфи дуввум – талаф аз маблағи суғурта зиёд ҷуброн карда намешавад.

Масалан: Автомобил аз рӯи низоми хавфи ибтидоӣ дар ҳаҷми 2000 сомонӣ суғурта карда шудааст. Дар натиҷаи садама ба андозаи 900 сомонӣ зарар расонида шуд. Ҷуброни суғуртавӣ ба андозаи 900 сомонӣ пардохт карда мешавад.

Суғуртақунӣ аз рӯи қисмати касрӣ ду нишондиҳандаро дар бар мегирад: маблағи суғуртавӣ ва арзиши нишондодашуда. Ҷуброни суғуртавӣ оид ба пӯшонидани хавф аз рӯи арзиши нишондодашуда, бо касри фоизӣ ва ё натуралӣ муайян карда мешавад. Азбаски масъулияти суғуртақунанда бо андозаи қисматҳои касрӣ маҳдуд карда шудааст, маблағи суғуртавӣ аз арзиши амвол кам аст. Ҷуброни суғуртавӣ метавонад ба талаф баробар бошад, аммо аз маблағи суғуртавӣ зиёд буда наметавонад. Низоми мазкури суғуртақунӣ ду ҳолатро дар бар мегирад:

а) арзиши нишондодашудаи амвол аз арзиши ҳақиқии он кам аст. Чуброни суғуртавӣ бо формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$B = \frac{H \cdot Z}{O},$$

дар ин ҷо:

H – арзиши нишондодашудаи амвол, сомонӣ.

Масалан: Арзиши амволи суғурташуда дар ҳаҷми 30 000 сомонӣ нишон дода шудааст; арзиши ҳақиқии амвол 60 000 сомонӣ; талаф дар натиҷаи дуздӣ 40 000 сомонӣ. Чуброни суғуртавӣ 20 000 сомони ро ташкил медиҳад.

$$\frac{30000 \times 40000}{60000} = 20 \text{ ҳазор сомонӣ.}$$

Б) арзиши нишондодашуда ба арзиши ҳақиқии амвол баробар аст, пас суғуртакунӣ аз рӯи низоми «қисмати касрӣ» ба низоми «хавфи ибтидоӣ» мувофиқ меояд. Ғайр аз ин, чуброни суғурта ба арзиши амвол ба назардошти истехлок баробар аст.

Қонуни ҚТ «Дар бораи суғурта» муносибатҳо оиди суғуртаро дар байни ташкилотҳои суғурта ва шаҳрвандон, корхонаҳо, муассисаҳо, ташкилотҳо ва байни ташкилотҳои суғурта танзим, инчунин, принципҳои асосии назорати давлатиро ба фаъолияти суғуртавӣ муқаррар мекунад.

Муносибатҳо оиди суғуртаро дигар санадҳои қонунгузорӣ ва меъёри Чумхурии Тоҷикистон низ, ки дар асоси ҳамин қонун қабул мешаванд, ба истиснои суғуртаи иҷтимоии давлатӣ, танзим менамоянд.

Шартномаи суғурта ҳуҷҷати асосиест, ки муносибати байниҳамдигарии суғуртакунанда ва суғурташавандаро ба танзим мебарорад.

Шартномаи суғурта созишномаи хаттии байни суғуртакунанда ва муассисаи суғурта мебошад, ки мувофиқи он муассисаи суғурта ӯҳдадор мешавад дар вақти рӯй додани ҳодисаҳои суғуртавӣ ба суғуртакунанда ё шахси дигаре, ки шартномаи суғурта ба манфиати ӯ баста шудааст, маблағи суғуртаро пардозад, суғуртакунанда бошад, ӯҳдадор мешавад, ки пули (ҳаққи) суғуртаро дар мӯҳлатҳои муқарраршуда супорад.

Шартномаи суғурта метавонад дигар шартҳоеро низ, ки бо розигии тарафайн муайян мешаванд, дар бар гирад ва бояд ба шартҳои умумии бозътибории созиш, ки дар қонунгузории шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ шудаанд, ҷавоб диҳад.

Ҳангоми бастанӣ шартномаи суғурта ширкати суғуртавӣ вазифадор аст ба суғуртакунанда шаҳодатномаи (санади) суғурта ё ҳуҷҷати ивазкунандаи онро диҳад, ки ба он истинод аз қоидаҳои суғурта замима мегардад.

Дар он бояд чунин маълумот нишон дода шавад:

- а) номи ҳуҷҷат;
- б) ном, нишони қонунии муассисаи суғурта;
- в) номи хонаводагӣ, ном, номи падар ё номи суғуртакунанда ва нишони вай;
- г) аломатҳои объекти суғурта;
- д) аломатҳои хавфи суғурта, ки ба сабаби он шартномаи суғурта баста мешавад, ҳамчунин ҳодисаи суғуртавӣ, ки ҳангоми ба амал омадани он ширкати суғуртавӣ вазифадор аст ба суғуртакунанда маблағи суғурта ва талофии суғуртавино пардозад;
- е) андозаи маблағи суғурта;
- ж) андозаи пардохти (ҳаққи) суғурта;
- з) мӯҳлат ва тартиби пардохти он;
- и) ибтидо ва интиҳои шартномаи суғурта;
- к) дигар шартҳо аз рӯи созиши тарафайн, аз ҷумла замимаҳо ба қоидаҳои суғурта ё истисноии онҳо;
- л) имзои суғуртакунанда.

Дар қатори қонун дар бораи суғуртакунӣ шартҳои суғуртакунӣ низ нақши хеле муҳим доранд. Шартҳои суғуртакунӣ ба суғуртакунанда дахл дошта, дар доираи қонунҳои ба фаъолияти соҳибкорӣ дахлдор, таҳия карда мешаванд.

Мазмуни асосӣ, ки имкониятҳои пардохти суғуртавино аз рӯи шартнома ва шартҳои суғуртакунӣ муайян мекунанд, инҳоянд:

- а) далели фарорасидани ҳолати суғуртавӣ дар муҳлати амалкарди шартнома;
- б) муқарраркунии сабабҳо ва шароитҳои фарорасии ҳолати суғуртавӣ;

в) мувофиқати ҳолати суғуртавӣ ба ҳаҷми масъулиятҳои муқарраршуда;

г) оқибатҳои дар шартнома нишондодашудаи ҳолати суғуртавӣ;

д) маблағи суғуртавӣ ва ё қисми он пардохта мешавад, агар дар лаҳзаи фарорасии ҳолати суғуртавӣ шартнома амал кунад;

е) тасдиқи ҳуҷҷатии далели он, ки ҳолати суғуртавӣ бо шартҳои суғуртавӣ муқобил нест;

ж) муайянкунии андозаи пардохтҳои суғуртавӣ ва қабулқунандаи он.

Новобаста аз объект шарномаҳои суғуртавӣ, бояд ҳатман реқвизитҳои зеринро доро бошанд: маблағи суғурта, объекти суғурта, меъри тарофавӣ, мӯҳлати амалкарди шартномаи суғуртавӣ, франшиза ва дигар пунктҳо.

Мувофиқи Қонуни ҚТ «Дар бораи суғурта» аз 20 июли соли 1994 шартномаи суғурта, дар ҳолатҳои зерин безътибор доништа мешавад: 1) агар объекти суғурта амволе бошад, ки дар асоси қарори дахлдори эътибор пайдокардаи суд мусодири карда мешавад; 2) дар ҳолатҳое, ки агар суғуртақунанда мақсади ғайриқонунӣ ба даст овардани фоидаро дошта бошад ё, бо ҳамин мақсад баъди рӯй додани ҳодисаи суғуртавӣ шартнома бандад. Шартномаи суғуртаро суд безътибор мекунад.

Шартномаи суғурта, инчунин, бо розигии тарафайн ва ё яке аз тарафҳо, агар чунин тартиб дар шартнома нишон дода шуда бошад, қатъ карда мешавад.

Далели бастанӣ шартномаи суғуртавӣ бо шаҳодатномаи суғуртавӣ (полис, сертификат) тасдиқ карда мешавад.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки пӯшонидани суғуртавии зарарҳо воситаи эътимоднок ва самараноки танзими муносибатҳои байниҳамдигарии субъектҳои хоҷагидорӣ дар шароити иқтисодиёти бозорӣ мебошад. Ғояи суғуртақунӣ ба низоми бозорӣ тавҷам буда, дар низоми идораи моликият нақши муҳим дорад. Соҳибмулкони нав дар камкунии хавф манфиатдор буда, муштариёни комили низомҳои гуногуни суғуртақунӣ мебошанд.

Боби 19. Фаъолияти иқтисодии

хориҷии корхона

- 19.1. Моҳияти фаъолияти иқтисодии хориҷӣ (ФИХ) ва намудҳои он
- 19.2. Шаклҳо ва услубҳои савдои байналхалқӣ
- 19.3. Унсурҳои ФИХ ва намудҳои созишномаҳои ФИХ
- 19.4. Сохтор ва самтҳои фаъолияти иқтисодии хориҷии корхона
- 19.5. Мақомоти идоракунии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ
- 19.6. Усулҳои танзими давлатии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ

19.1. Моҳияти фаъолияти иқтисодии хориҷӣ

Фаъолияти иқтисодии хориҷӣ – маҷмӯи усулҳо, шаклҳо, робитаҳо ва ҳамкориҳои тиҷоратӣ иқтисодӣ, ҳамчунин муносибатҳои асъорӣ ва молиявӣ қарзӣ бо мамолики хориҷӣ мебошад, ки бо мақсади истифодаи оқилонаи бартариятҳои иқтисодӣ дар муносибатҳои байналхалқӣ, инкишофи ҳамкориҳои муфид бо давлатҳои хориҷӣ, шахсони ҳуқуқию воқеии онҳо ва ташкилотҳои байналхалқӣ ба амал бароварда мешавад.

Ҳар як давлати тарақикардаи ҷаҳон робитаҳои берунмарзии худро дар асоси принципҳои зерин ба роҳ мемонад:

1) Ҳамкориҳои муфид бо ҳама шарикони иқтисодӣ (давлатҳо, корхонаҳо, ширкатҳо, шахсони воқеӣ, ташкилоти байналхалқӣ).

2) Баробарии комили тарафайн.

3) Дахлат накардан ба корҳои дохилии шарикони робитаҳои иқтисодӣ.

4) Иҷрои ҳатмии ўҳдадориҳои ҳамдигарие, ки тибқи созишномаҳо ба ўҳда гирифта шудааст.

Қисми муҳими ФИХ ин тиҷорати беруна мебошад, ки ҳамчун фаъолияти соҳибкорӣ дар соҳаи мубодилаи байналхалқии

молҳо, корҳо, хизмат, ахбор ва натиҷаи фаъолияти зеҳнӣ муайян карда мешавад.

Корхона-иштирокчии ФИХ бояд мақсади фаъолияти худро дақиқ муайян намояд, ки он дар ҳуҷҷатҳои таъсисии он қайд мешавад. Мақсад ва вазифаи ФИХ бояд ба нишондодҳои ҳуҷҷатҳои таъсисӣ ва дигар меъёрҳои корхона мувофиқ бошад. Субъекти ФИХ, инчунин, ташкилоти ҷамъиятӣ ва иттиҳодияҳо буда метавонанд. Онҳо метавонанд ба иттиҳодияҳои ғайридавлатии байналхалқӣ шомил шуда, бо онҳо алоқа барқарор сохта, созишнома банданд.

Ҳангоми амалисозии ФИХ давлат ҳуқуқи танзими фаъолияти мазкурро ниғаҳ медорад. Танзими давлатии ФИХ мувофиқи қонунгузори бо усулҳои маъмурий ва иқтисодӣ амалӣ карда мешавад.

ФИХ ба доираи бозорӣ дахл дошта, ба меъёрҳои соҳибкорӣ асос меёбад.

Принсипи асосии ФИХ-и корхона ин ҳисоббаробаркунии тиҷоратӣ дар асоси мустақилияти тиҷоратӣ, хоҷагидорӣ ва худхаридӣ бо назардошти имкониятҳои асҷорӣ-молиявӣ ва моддӣ-техникии худӣ мебошад.

Аҳамияти муҳимро принсипи худхаридии асҷорӣ дорад, зеро аз ҳисоби воридоти асҷор аз фуруши содиротӣ дар бозорҳои беруна ташаккул меёбад. Дар суратҳисоби асҷории чорӣ марказонидани онҳо фонди асҷории иштирокчии ФИХ-ро ташкил медиҳад.

Иштирокчии ФИХ метавонад дар ҳудуди ҚТ бо ҳама гуна асҷори хориҷӣ ва ё якҷанд асҷор суратҳисоби асҷорӣ кушояд, ки онҳоро суратҳисоби мултиасҷорӣ ва ё конверсионӣ меноманд. Кушодани суратҳисоби асҷорӣ имконият медиҳад, ки корхона бе хароҷотҳои иловагии молиявӣ мубодилаи асҷорро амалӣ созад. Фарқияти қурбие, ки ҳангоми мубодила ба вучуд меояд, ба суратҳисоби корхона зам карда мешавад.

Воситаҳои асҷориро корхона метавонад дар суратҳисобҳои амонатӣ нигоҳ дорад, ки дар ин маврид бо бонк шартнома менамояд. Фоизҳои амонат болои воситаҳо зам шуда, инчунин, ҳангоми гирифтани қарзи бонкӣ ва маблағгузори инноват-

сионӣ бартарият дорад. Андозаи консессия ё дар асоси шартномаи бонк ва корхона ва ё дар меъёрҳои дар мӯҳлати муайян амалкунанда дар низоми байнибонкии байналхалқӣ аз рӯи асъори муайян истифода карда мешавад.

Дар лаҳзаи кушодани суратҳисоби асъорӣ барои корхона ҳамчун иштирокчи ФИХ ду суратҳисоб кушода мешавад: транзитӣ ва ҷорӣ. Даромади асъорӣ, ки аз содироти мол ворид мешавад, аввал ба суратҳисоби транзитӣ ва баъд аз фуруши ҳатмӣ дар бозори дохилаи асъорӣ, ба суратҳисоби ҷорӣ гузаронида мешавад. Асъори аз амалиётҳои дохилӣ ба даст омада якбора ба суратҳисоби ҷорӣ гузаронида мешавад.

Ба таркиби воридоти асъорӣ дар бозори дохилии асъорӣ дохил мешаванд: даромади асъорӣ аз фуруши маҳсулот (кор, хизмат) тавассути ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ, инчунин, чек, кортҳои дебетӣ ва қарзӣ; асъори дар бозор харидашуда ва ғайра.

Ҷавобгарӣ аз рӯи натиҷаҳои ФИХ дар зиммаи ҳуди корхона мебошад.

Мубодилаи байналхалқии молҳо барои ҳар як кишвар аз ҷиҳати иқтисодӣ муфид аст, агар мамлакат барои истеҳсоли молҳои содиршаванда хароҷоти камтар кунад, дар қиёс бо хароҷоти молҳои, ки ворид карда мешаванд. Яъне муомилоти молӣ барои ҳар як мамлакат самарабахш аст, агар сохтори содирот ва воридот оқилона ба роҳ монда шавад.

Барои иштироки самараноки иқтисодӣ дар тақсимои байналхалқии меҳнат бояд истеҳсоли молҳои содиротро вусъат дод, ин имконият медиҳад, ки ба ҳар як воҳиди хароҷоти ҷамъиятии меҳнат даромади бештари асъорӣ ба даст оварда шавад. Ва танҳо он молҳоеро бояд ворид кард, ки барои истеҳсоли он дар дохили мамлакат хароҷоти зиёдтар талаб карда мешавад.

Дар давраи аввали тараққиёти муносибатҳои иқтисодии байналхалқӣ мамлакатҳо бештар ашёи хомро содир мекарданд. Ҳоло бошад, дар натиҷаи инкишофи илму техника дар муомилоти байналхалқӣ ҳиссаи моли тайёр зиёдтар аст. Мувофиқи маълумотҳо дар муомилоти байналхалқӣ ҳиссаи ашёи хом дар

солҳои 1963–1993 аз 42 то 24% кам шудааст. Муомилоти молҳо мумкин аст дар бозорҳои байналхалқӣ чӣ дар шакли натиҷаҳои фаъолияти эҷодӣ (ихтироъҳо, «ноу-хау», китобҳо, расмҳо, филмҳо ва ғайра), чӣ дар шакли хизматҳои муҳандисӣ, сайёҳӣ, нақлиётӣ, бонкӣ ва ҳоказо ба амал бароварда шавад.

Баъди ба соҳибистиклол гаштани Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳама шароит барои ба бозори хориҷӣ баромадани кишвари мо фароҳам оварда шуд.

Асосҳои ташкил ва тартиби ба амал баровардани фаъолияти иқтисодии хориҷӣ дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти иқтисодии хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 27 декабри соли 1993 ва бо тағйироту иловаҳо соли 1997 муқаррар карда шудааст. Ин қонун таъмини ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳо ва амволи иштирокдорони фаъолиятҳои иқтисодии хориҷиро новобаста ба шакли моликият тибқи муқаррароти ҳуқуқи пазируфташудаи байналхалқӣ кафолат медиҳад ва асоси ҳуқуқиро барои ҳамгироии иқтисоди ҷумҳурӣ дар низоми иқтисодии ҷаҳонӣ муҳайё месозад.

Стратегияи содироти корхона, ҳамчун шакли иштирок дар бозори беруна, тавассути намудҳои зерини ФИХ амалӣ карда мешавад:

- Фаъолияти берунаи тиҷоратӣ;
- Кооператсияи истеҳсолӣ;
- Ҳамкориҳои байналхалқии инвеститсионӣ;
- Амалиётҳои молиявӣ – қарзӣ ва асбобӣ.

Дар таҷрибаи ФИХ бештар тавассути тиҷорати беруна амалӣ карда мешавад. Тиҷорати беруна ҳамчун фаъолияти соҳибкорӣ дар соҳаи мубодилаи байналхалқии молҳо, корҳо, хизмат, ахбор ва натиҷаи фаъолияти зеҳнӣ муайян карда мешавад.

Ҳамкориҳои байналхалқии инвеститсионӣ шакли ҳамкориҳои байналхалқӣ буда, баҳри муттаҳидкунии захираҳои хусусияти моддӣ-техникӣ ва молиявӣ дошта равона карда шудааст. Мақсади ин ҳамкорӣ инкишофи содироти маҳсулот, навкунии он ва беҳсозии раванди фуруши он дар бозори беруна мебошад. Мақсадҳои қайдшуда тавассути таъсиси истеҳсолоти муштарак амалӣ мешаванд.

Кооператсияи истеҳсоли дар таркиби ФИХ яке аз шаклҳои ҳамкорӣ байни шарикони хориҷӣ мебошад, ки равандҳои технологияи тақсмоти меҳнати байни ҳам алоқамандро ифода мекунад. Кооператсияи истеҳсоли барои бахши истеҳсолот ва муомилоти якҷинса, соҳаи илму техника, инвеститсионӣ ва хизматрасонӣ хос аст.

Мувофиқати амалиётҳои шарикон дар доираи кооператсияи истеҳсоли бо роҳҳои зерин таъмин мегардад:

- Нақшагирии якҷояи маҳсулоти содиротӣ ва воридоти-вазкунанда;
- Ояндабинӣ ва ташкили муштараки корҳои илмӣ-тадқиқотӣ, таъмини дастгоҳҳои зарурӣ, ахбори илмӣ-техникӣ ва ғайра;
- Ташкили тайёркунии кадрҳо.

Дар ин ҷо амволи кооперантҳо ҷудо карда намешавад. Ҳамкорӣ дар асоси подош ва принципи алоқаҳои мустақим байни истеҳсокунандагони маҳсулоти якҷинса таъмин карда мешавад.

Амалиётҳои асбӯрӣ ва молиявӣ-қарзӣ ба сифати ФИХ корхона дар намуди ӯҳдадорихоӣ молиявӣ ба пардохти маҳсулот алоқаманд, амалиётҳои молиявӣ бо мақсади эмин мондан аз талафҳои қурбӣ ва амалӣ карда мешавад.

Амалиётҳои асбӯрӣ ва молиявӣ-қарзӣ ҳамчун шакли махсуси ФИХ дар бахши молиявӣ-бонкӣ, ки бозори дохилии асбӯрӣ ва пардохтҳои берунаро дар низоми ҳисоббаробаркунии байналхалқӣ амалӣ месозанд, баромад менамоянд.

19.2. Шаклҳо ва услубҳои савдои байналхалқӣ

Тиҷорати байналхалқӣ шаклу услубҳои гуногун дорад, вале ҳадафи асосии он мубодилаи мол бо шартҳои ба ҳарду ҷониб судманд мебошад. Намуди деринаи тиҷорати байналхалқӣ мубодилаи тиҷоратӣ ба ҳисоб меравад. Ба ин намуди тиҷорат амалиётҳои тиҷорати хориҷие мансубанд, ки ҳангоми ба амал баровардани онҳо дар як қарордод ӯҳдадорихоӣ қатъии омилони ҳар ду ҷониб дар хусуси анҷом додани мубодилаи комил ё

мутавозини молҳо қайд карда мешавад. Дар мавриди мубодилаи мутавозин фарқи арзиш ба воситаи маблағҳои пулӣ пардохта мешавад.

Мубодилаи тиҷоратӣ мумкин аст дар асоси клиринг ба амал бароварда шавад. Клиринг – ин низоми ҳисобҳои ғайринақдӣ барои молҳо, варақаҳои баҳодор ва хизмат мебошад, ки бар пояи ҳисобу китоби талабҳо ва ӯҳдадориҳои ҳамдигар бар асос қарор додани ягон арзи хориҷӣ, ки арзиши молҳо бо назардошти нархи асъор тавассути он баҳо дода мешавад, қарор мегирад. Барои мисол, бо Ҳиндустон, арзи ҳисоббарории клиринг рупияи Ҳиндустон, бо Покистон – рупияи Покистон, бо Миср – фунт стерлинг мебошад.

Аммо созишномаҳои клиринг мумкин аст, ки пардохти бақияи ғайримутавозинро дар ҳисобҳои байниҳамдигарӣ бо асъори озодона таҳвилшаванда пешбинӣ намоянд.

Муомилоти бартерӣ – аз ҷумлаи навъҳои анъанавии мубодилаи тиҷоратӣ ба шумор меравад. Ин навъи мутавозини мубодилаи тиҷоратиест, ки бевосита бо асъор қимматгузори шудааст. Гарави мубодила будан дар ин намуди муомилот метавонанд нархҳои ҷаҳонӣ шавад, ки бар асоси маводи рақобатпазириаш исботшуда ҳисоб карда шудаанд.

Мубодилаи харид мавриди алоҳидаи дигаре аз мубодилаи бартерӣ мебошад, ки яке аз тарафҳо бо истифода аз комёб будани моли арзашаванда ба шарикӣ муомилаи худ моли дигарро таҳвил мекунад.

Амалиёт бо ашёи хоми коркардашаванда нишонаҳои мубодилаи тиҷоратиро доранд аз ин нуқтаи назар, ки мутавозин, бе асъор ва қаблан қиматгузоришуда мебошанд.

Харидории маҳсулоти аз пасанди рӯз афтода яке аз тариқҳои самарабахши зиёд кардани фурӯш дар шароити рақобати саҳти бозори фурӯш ба ҳисоб меравад. Ҳангоми ирсолӣ молҳои нав, содиркунанда моделҳои аз пасанди рӯз афтодаро харида, арзиши боқимондаи онҳоро дар арзиши молҳои нав ворид месозад. Ин намуди савдо аз ҳама бештар ҳангоми фурӯши мошинҳои сабукрав, мошинолотӣ кишоварзӣ, мошинҳои ҳисоббарории электронӣ ва ғайра ба кор бурда меша-

вад. Дар Аврупои Ғарбӣ дар охирҳои солҳои 80-уми асри ХХ бештар аз 70% мошинҳои сабукрави нав бо хариди моделҳои аз пасанди рӯз афтода фурӯхта шудаанд.

Пешниҳодҳои озмунӣ байналхалқӣ. Пешниҳодҳои озмунӣ (ба англисӣ – tenders) равише аз бастанӣ қарордодҳои хариду фурӯш ё пудрат мебошад, ки тибқи он харидор (фармоишгар) барои фурӯшандагон (ирсолкунандагон) ҷиҳати моли дорои хусусияту хислатҳои мушаххас озмун эълон менамояд. Баъди муқоисаи пешниҳодҳои расида қарордодро бо ҳамон фурӯшандае мебандад, ки молро бо шароити барои харидор бештар манфиатбахш арза медорад. Дар замони ҳозира тендер тариқи ривочёфтаи ҷобачокунии фармоишҳо барои ирсоли мошину таҷҳизот, иҷрои корҳои илмиву лоиҳасозӣ ва таҳқиқотӣ-озмоишӣ, бунёди иншооти саноатӣ ва иҷтимоӣ мебошад. Дар тиҷорати байналхалқии муосир пешниҳодҳои озмунӣ навъи кушода ва пӯшида истифода мешаванд. Пешниҳоди озмунӣ маънии онро надорад, ки маълумот дар хусуси баргузори онҳо дар матбуоти озод нашр мегардад, балки ин мафҳум марбут ба озодона дар онҳо иштирок карда тавони-стани ҳамаи ширкатҳои хоҳишманд мебошад. Одатан, тендери кушода (озод) ҳангоми ҷобачокунии фармоишҳои мансуб ба таҷҳизоти ғайримураккаб ва хизмате, ки аксар ширкатҳои пешниҳод карда метавонад, гузаронда мешавад.

Дар мавриди пӯшида будани тендер, даъватнома барои иштирок дар он бевосита ба ширкатҳои машхуре фиристода мешавад, ки дар бозори ҷаҳонӣ обрӯю шӯҳрати ба андозае баланд доранд.

Яке аз масъалаи нисбатан мураккаби иштирок дар пешниҳодҳои озмунӣ маълум кардани сатҳи пешинаи нархи пешниҳод, ки барои гирифтани фармоиш бояд нисбатан аз нархи рақибон пастрар бошад, вале ба манзури баланд бардоштани самарабахшии содирот тафовут бояд камтарин бошад. Дар баъзе кишварҳо ҳангоми пешниҳодҳои озмунӣ «худуди нархҳо» муқаррар карда мешавад, ки баробари 6% мебошад. Агар фарқи нархи дар пешниҳоди ширкати кишвари фармоишгар камтар аз 6% бошад, он гоҳ кумитаҳои баргузор-

кунандаи пешниҳоди озмунӣ вазифадоранд, ки бартариро ба ширкати миллӣ (худӣ) диҳанд.

Равиши пешниҳодҳои озмунӣ мумкин аст ҳангоми интиҳоби шарикҳои хориҷӣ дар бунёди корхонаи муштарак ба кор бурда шавад.

Савдо дар биржа. Биржа – ин бозори доимамалкунандае мебошад, ки дар он савдои ҳаҷми калони молҳои якхела суръат мегирад. Равнақи аз ҳама бештарро биржаҳо дар асрҳои XVIII-XIX пайдо карданд, дар он замон 240 намуди молҳо дар биржаҳо гардиш мекарданд. Ҳоло савдои биржаҳо аҳамияти пешинаи худро аз даст додааст, миқдори намуди молҳо, ки дар биржаҳо ба фуруш мерасанд, камтар аз 60 аст ва аксаран, савдо дар онҳо ҳислати ҷаллобӣ пайдо намудааст.

Масалан, марказҳои асосии муомилаҳои биржа аз рӯи намудҳои маҳсулоти кишоварзӣ инҳо мебошад:

– ғалла – Виннипег, Чикаго, Лондон, Ливерпул, Роттердам, Милан, Антверпен;

– шакар – Лондон, Нью-Йорк, Гамбург;

– биринҷ – Амстердам, Роттердам, Милан;

– қаҳва – Лондон, Нью-Йорк, Ливерпул, Амстердам, Роттердам, Гамбург, Гавр;

– пахта – Ливерпул, Лондон.

Биржаҳо метавонад умумӣ ва хусусӣ бошад. Дар биржаҳои умумӣ муомилаҳоро аъзоёни биржа ва соҳибкороне, ки узви он нестанд, ба амал мебароранд. Фаъолияти биржаҳоро қонунгузориҳои махсус ба танзим меоварад.

Биржаҳои хусусӣ дар шакли ширкатҳои саҳҳомӣ ташкил дода мешаванд ва ба аъзоёни худ ҳаққусаҳмия наменпардозанд, аммо аъзоёни биржа (даллолҳо) дар ин маврид ҳуқуқи инҳисорӣ ба бастании муомилаҳо аз ҳисоби худ ё муштариён бо гирифтани ҷоизапулӣ, ҳосил мекунанд.

Аз рӯи моҳият биржаҳо миёнаравҳои тиҷоратие мебошанд, ки худ дар муомилаҳо ширкат намебаранд, вале барои бастании онҳо мусоидат менамоянд. Дар биржаҳо қариб 20% амалиётҳои тиҷоратии ашён хом сурат мегирад.

Фурӯшандагон ва харидорон бо супоришҳои дахлдор ба даллолҳо муроҷиат мекунанд. Онҳо созишномаҳои ба имзо мерасонанд, ки дар онҳо миқдори мол, мӯҳлати ирсол, ҳудуди нархҳо ва ҳаҷми ҷоизапулӣ нишон дода мешавад.

Дар биржаҳои мол ду намуди муомила – муомила бо моли мавҷуда (ба англисӣ – stop – доғ гузоштан) ва бо моли дар оянда таҳияшаванда (ба англисӣ – future – оянда), ба амал бароварда мешавад.

Муомилаҳои навъи stop вақте сурат мегирад, ки харидорон ё фурӯшандагон дар назар доранд моли воқеъан мавҷудбударо бихаранд ё бифурӯшанд. Дар ин маврид, фурӯшандагон бояд молро дар анбори биржа дар муддати муқарраршуда, одатан, тайи ду ҳафта ҳозир созанд. Барои моли ба биржа супурдашуда фурӯшанда гувоҳнома (варрант) мегирад, ки онро дар биржа бар ивази пардохт ба харидор месупоранд. Агар мол пас аз муддати дарозтар баъди бастанӣ қарордод, масалан, баъди се моҳ (ки дар қарордод зикр мегардад), ирсол шавад, он гоҳ ин навъи муомиларо «форвард» (аз англисӣ – forward – пеш) меноманд.

Азбаски дар тӯли муддати ирсол нархи молҳо мумкин аст тағйир ёбад, ин нуқта дар қарордодҳои навъи «форвард» бо имконпазирии ислоҳ қардан, дар назар гирифта мешавад.

Муомила бо моли дар оянда таҳияшаванда (фючерс) барои моли ғайримавҷуд, ки дар лаҳзаи бастанӣ муомила ҳанӯз мумкин аст истеҳсол нашуда бошад, ба амал бароварда мешавад. Ин муомилаҳо бо мақсади ҷаллобӣ сурат гирифта иборат аз бозиҳои мебошад, ки дар биржа гузаронда мешаванд. Муомилаҳои фючерс ҳамеша аз ду амалиёт иборат мебошанд: фурӯш ё хариди моли ғайримавҷуд ва амалиёти фючерсии аксӣ. Барои мисол, бозингари биржа ба даллол супориш медиҳад, ки моли ғайримавҷуд (фючерс) – ро бо мӯҳлати ирсол баъди се моҳ ба фурӯш расонад. Фарз мекунем, ки моли ғайримавҷуд ба нархи 10000 доллар ба фурӯш рафт, вале баъди се моҳ қиммати вай ба 9000 доллар поён омад. Бозингари биржа ба даллол супориш медиҳад, ки амалиёти аксиро анҷом диҳад, яъне ин миқдори молро ба қимати 9000 доллар бихарад.

Ба ҳамин тариқ, бозингари биржа 1000 доллар ба даст меоварад. Ин амал коҳиши нарх номида мешавад, ки ба истилоҳи «депорт» маълум аст.

Ҳангоми бозӣ бо афзудани нарх – репорт, дар оғоз моли ғайримавҷуд (фючерс) харида мешавад, аммо баъд вақте ки нархҳо афзоиш меёбанд, тавассути муомилаи аксӣ барҳам дода мешавад. Агар бозигари биржа дар пешбиниҳои худ ба хато роҳ диҳад, хисорот мебинад, вале ӯ амалиёти аксӣ (офсет)-ро бояд ҳатман анҷом диҳад. Дар акси ҳол ӯ моли ҳақиқие, ки вуҷуд надорад, бояд ё ирсол кунад ё ки қабул кунад.

Бо мақсади ҷилавгирӣ аз зинаҳои марбут ба тағйирёбии нархҳои молҳои воқеӣ, ҳангоми ба амал баровардани муомилаи «форвард» суғуртакунии нарх ва фоида анҷом дода мешавад, ки ба истилоҳи «ҳеччинг» маъруф аст. Ин амал ба тарзи зерин сурат мегирад.

Соҳиби моли ҳақиқӣ, ки дар анбор мавҷуд аст, ба даллол супориш медиҳад, ки фючерсро, ки баробари ба миқдори моли дар анбор нигоҳдоришаванда мебошад, ба фурӯш расонад. То лаҳзаи фурӯши моли ҳақиқӣ аз анбор, соҳиби мол ба даллол супориш медиҳад, ки фючерсро аз байн бардорад, яъне ҳамон миқдор моли ғайримавҷудро бихарад. Агар нархи моли ҳақиқӣ коҳиш ёбад, он гоҳ ҳангоми барҳамзании фючерс фоида ба даст хоҳад омад. Ин фоида ҷуброне мегардад, ки аз арзоншавии моли ҳақиқӣ рӯй медиҳад.

Савдо дар музояда. Дар тафовут аз биржа, дар музояда танҳо молҳои мавҷудбудаи хусусиятҳои фардӣ дошта ба фурӯш расонида мешаванд.

Музояда – ин сохтори тиҷоратиест, ки дорои бинои муносиб, таҷҳизот, кормандони соҳибхтисоси барои фурӯши молҳои муайян таҳассусёфта мебошад. Музояда мумкин аст кушода (озод) ё пӯшида бошад. Дар мавриди кушода будан савдои музояда мустақиман бо ҳуди харидорон сурат мегирад. Музоядаи кушод, асосан, барои савдои мӯина, ҳайвонот ва асарҳои санъат махсус гардонда мешавад.

Музоядаи пӯшида барои фурӯши пашм, чой, тамоку ва меваҳои норинҷӣ аз қабилҳои лимӯ, афлесун ва ғайра, баргузор мегардад.

Музоядаро ширкатҳои махсусгардонидашудаи даллолиҳои ташкил медиҳанд, ки ба хариду фурӯш (бозфурӯшӣ) бар асоси хизматрасонӣ машғуланд, яъне ҳуди фурӯшандагон ва харидорон дар чунин музоядаҳо ширкат намевазанд ва супоришҳои онро дар ҳудуди салоҳиятҳои мувофиқатшуда даллолҳо ба иҷро мерасонанд.

19.3. Унсурҳои ФИХ ва намудҳои созишномаҳои ФИХ

Фаъолияти тиҷорати беруна амалиётҳои гуногунро дар бар мегирад, ки расонидани молро аз фурӯшанда то ба харидор таъмин менамояд. Аз ҷумла, хизматрасонии тиҷорати беруна (нақлиётӣ, экспедиторӣ, суғурта, банкӣ); оид ба амалисозии амалиётҳои пардохтӣ-ҳисоббаробаркунӣ; оиди барасмиятдарории гумрукӣ ва инчунин, омӯзиши ахбори тиҷоратӣ дар бораи бозори берунаи молӣ ва молиявӣ-асъорӣ,

Ба таркиби гурӯҳи якуми вазифаҳои беруниқисодӣ инҳо дохил мешаванд: интиҳоби стратегияи содиротии корхона, барқароркунии алоқа бо шарикони дохилӣ, таъмини истеҳсолоти маҳсулоти содиротӣ. Ин дар натиҷаи омӯзиши бозори беруна имконпазир мегардад, ки мутахассисон онро дар таҳияи барномаҳои дарозмуддати корхона истифода менамоянд.

Тағйирпазирии захираҳои дохилиистеҳсолӣ, сарчашмаҳои пайдоиши онҳо, шароити берунаи фаъолияти корхонаро ояндабинӣ намуда, фаъолнокии кори онро муайян кардан мумкин аст. Ояндабинии вазъи берунаи фаъолияти корхона дар баҳодиҳии тағйироти имконпазири конъюнктураи бозор ва инчунин бозорҳои омехта, масолеҳи такмилдиҳанда, хизматрасонии нақлиётӣ, суғуртавӣ, молиявӣ ифода меёбад.

Минбаъд интиҳоби мавқеи молӣ гузаронида шуда, номгӯи сохторӣ мувофиқи рамзи моли ФИХ муайян карда мешавад.

Баъд аз ин рақобатпазирии маҳсулоти корхона дар асоси нишондиҳандаҳои бозори беруна баҳо дода мешавад.

Дар ин марҳила ҷиҳати асоситарин – ташаккули талабот ба маҳсулоти содиротӣ шакл гирифта, параметрҳои мол, воҳиди ченак, нарх ва талаботҳои техникӣ-иқтисодии он муайян карда мешавад.

Гузaronидани таҳлили дақиқ имконият медиҳад, ки қарор оид ба таъмини рақобатпазирии мол таҳия шуда, баҳодиҳии хароҷотҳо амалӣ карда шавад. Барои гузаронидани таҳлил ҷамъовариҳои ахбор дар бораи бозорҳои моли хориҷа, харидорон ва рақибон гузаронида мешавад.

Асоси ФИХ-и корхона, иттиҳодия ва ташкилотҳо ин истеҳсоли маҳсулоти содиротӣ мебошад. Пешниҳоди мин-баъдаи мол метавонад ҳам аз ҷониби корхона ва ҳам миёнаравон амалӣ карда шавад.

Гуруҳи дуҷуми вазифаҳои беруни иқтисодии корхона аз вазифаҳои ташкилӣ-иқтисодӣ иборат мебошад, ки ба ҷустуҷӯю интиҳоби шакл ва усулҳои кор дар бозори хориҷа, омӯзиши раванди баромадан ба бозори хориҷа, шароитҳои фаъолият дар ин бозор, нақшагирии амалиётҳои беруна ва ташкили реклама равона карда шудааст.

Интиҳоби шакл ва усулҳои кор дар бозори хориҷа дар доираи стратегияи содиротии интиҳобшуда, намудҳои мавҷудаи ФИХ, шаклҳои ташкилии савдои байналхалқӣ ва анъанаҳои ҷойдошта амалӣ карда мешавад.

Раванди технологияи баромадан ба бозори хориҷа ин маҷмӯи амалиётҳо корхона бо мақсади фуруши маҳсулоти содиротӣ дар доираи муқаррароти давлатӣ мебошад. Пеш аз ба ФИХ машғул шудан, корхона марҳилаҳои зеринро дар дохили давлат бояд гузарад:

- Шиносоӣ бо механизми танзими давлатии ФИХ;
- Кушодани суратҳисоби асбобӣ дар бонки масъул;
- Омӯзиши низоми идораҳои, ки ҳуҷҷатҳоро барасмият мебароранд;
- Баҳодиҳии маркетинги бозори беруна ва таҳияи варақаи рафӣ;

- Ҳисоби нархи содиротӣ;
- Ҷустуҷӯи шарикӣ хоричӣ ва гузаронидани гуфтушунидҳо;
- Тайёркунии лоиҳаи шартнома ва мувофиқакунии шартҳои он.

Нақшагирии тиҷорати беруна дар асоси баҳодиҳии маркетингӣ, омӯзиши нарх, ҷанбаҳои фаъолияти шарикӣ оянда, баҳодиҳии пардохтпазирӣ он амалӣ карда мешавад. Ғайр аз ин, ҷараёни мазкур донишҷӯи марҳилаҳои омодагӣ ва амалиномаҳои созишномаҳои байналхалқиро тақозо намуда, таҳияи ҳуҷҷатҳои нақлиётӣ, молӣ, суғуртавӣ, молиявӣ ва ғайраро фарогир аст.

Гуруҳи сеюми вазифаҳои ФИХ-ин вазифаҳои фаврӣ-тиҷоратии корхона мебошад, ки аз ҷумла, тайёркунии ва иҷрои созишномаҳои байналхалқиро фаро мегирад.

Дар ФИХ созишномаҳои содиротӣ, воридотӣ, реэкспортӣ ва тиҷорати мубодилавино аз ҳам фарқ мекунанд.

Содирот ин баровардани мол аз сарҳади гумрукии давлат ба хориҷа бе ӯҳдадори баргардондани он ва пешниҳоди имконпазири натиҷаи моликияти зеҳнӣ ба шахрвандони хориҷа мебошад.

Воридот харидани мол аз фурушандаи хориҷӣ ва ворид намудани он ба ҳудуди гумрукии давлати харидор мебошад.

Реэкспорт ин хариди мол аз фурушандаи хориҷа ва ворид намудани он ба сарҳади гумрукии давлати харидор бо мақсади фурухтани он дар хориҷа ба дигар харидори хориҷӣ мебошад.

Тиҷорати мубодилавӣ ташкили амлиётҳои содиротӣ ва воридотии алоқамандро дар бар мегирад, ки содиркунанда ӯҳдадор мешавад бар ивази моли худ як қисм ва ё пурра моли воридшавандаро гирад. Масалан ҳамкориҳои бартерӣ дар асоси мубодилаи мол мебошад.

19.4. Сохтор ва самтҳои фаъолияти иқтисодии хориҷии корхона

Дар шароити муосир ғайриинҳисорикунонии ФИХ-и корхона ҷузъи асосии иқтисоди давлат ба ҳисоб меравад. Мувофиқи

қонунгузори амалқунанда қорхона ҳамчун субъекти мустақили хоҷагидорӣ ҳуқуқ дорад мустақилона шакл, усул ва ҳаҷми ФИХ-и худро дар бозори беруна муайян намояд.

Барои самаранок идора қардани ФИХ дар сатҳи қорхона шароити мӯътадили фаъолияти сохтори он зарур аст. Сохтори ташкилии идорақунии ФИХ, пеш аз ҳама, бо ҳадаф ва вазифаҳое, ки бояд онро ҳал намояд, муайян қарда мешавад.

Таҷрибаи идорақунии ФИХ дар ташкилотҳои махсусқардо-нидашудаи тиҷорати беруна (ТМТБ) бештар рушд қардааст.

Сохтори воҳидии маъмули ТМТБ ин қорхона ба ҳисоб меравад, ки фаъолияти он барои тиҷорати моли муайян равона қарда шудааст. Қорхонаро директор роҳбарӣ намуда, вобаста ба ҳаҷми қорҳо яқчанд муовин низ дорад.

Шӯъбаҳо ва ҳадамотҳои функционалии ТМТБ-ро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намудан мумкин аст:

▪ Гурӯҳи шӯъба ва ҳадамотҳое, ки ба нақшагири машғуланд:

- Шӯъбаи банақшагирии иқтисодӣ;
- Шӯъбаи асърӣ-молиявӣ;
- Шӯъбаи нақлиёт;
- Муҳосиботи ТМТБ.

▪ Гурӯҳи шӯъбаҳое, ки ба бозоршиносӣ машғуланд:

- Шӯъбаи конъюнктура ва нарх;
- Шӯъбаи реклама ва намоишҳо;
- Шӯъбаи муҳандисӣ-техникӣ;
- Шӯъбаи қорхонаҳои муштарак;
- Шӯъбаи хизматрасонии техникӣ ва қисмҳои эҳтиётӣ.

▪ Гурӯҳи шӯъбаҳое, ки қабул ва иҷроиши қарорҳои идорақуниро таъмин менамоянд:

- Шӯъбаи инкишоф;
- Шӯъбаи АНИ (АСУ);
- Шӯъбаи кадрҳо;
- Шӯъбаи сафарҳои хизмати хориҷӣ;
- Шӯъбаи дафтардорӣ;
- Шӯъбаи маъмурӣ-хоҷагидорӣ;
- Шӯъбаи ҳуқуқ;
- Шӯъбаи протоколӣ.

Чунин сохтори идоракунии ФИХ барои корхонаҳое хос аст, ки ба ФИХ машғуланд ва фаъолияти онҳо пурра ба тиҷорати беруна нигаронида шудааст. Дар воқеъ бошад шумораи чунин корхонаҳо комилан камтар аст, нисбат ба корхонаҳое, ки истехсол мекунанд. Дар корхонаҳои саноатӣ, ки дар ФИХ иштирок менамоянд, дастгоҳи ФИХ дар ду шакл мавҷуд аст: ҳамчун қисми сохтори дохили истехсоли дар шакли шӯъбаи ФИХ ва ҳамчун зерсохтори нисбатан алоҳида дар шакли ширкати тиҷорати беруна.

Вазифаҳои шӯъбаи алоқаҳои байналхалқӣ инҳоянд:

- Ҳамкориҳои илмӣ-техникӣ ва алоқаҳои беруна;
- Фаъолияти протоколӣ;
- Таҳқиқи аналитикӣ, таҳияи дурнамоҳои фурӯш ва коркарди сиёсати нархгузорӣ.
- Таҳлили фаъолияти рекламавӣ;
- Коркарди нақшаҳо ва корҳо оиди бастанӣ шартномаи фурӯши маҳсулот;
- Усулҳои расонидани маҳсулот ва ҷустуҷӯи муштарӣён;

Таҳлил дар чараёни фаъолияти тиҷоратӣ аз самаранокии ҷустуҷӯи супоришдиҳандагони нав натиҷаи мусбиро таъмин менамояд.

Дар марҳилаи муосири рушди иқтисодӣ ду самти ФИХ-ро ҷудо намудан мумкин аст: 1) соҳибкориҳои муштарак ва 2) бастанӣ шартномаҳои тиҷоратӣ бо шарикони хориҷӣ.

Масъалаи ҳуқуқии соҳибкориҳои муштаракро меъёрҳои қонунгузориҳои савдо ва шаҳрвандии ҳамон давлате муайян менамояд, ки дар он ин шакли соҳибкорӣ ташкил карда мешавад.

Бастанӣ ва амалисозии шартномаҳои байналхалқӣ аз рӯи мавқеъҳои зерин танзим карда мешаванд: созишномаҳои байналхалқӣ оиди ФИХ ва меъёрҳои қонунгузориҳои шаҳрвандӣ. Ҳуқуқ ва ўҳдадорӣҳои ҷонибҳо оиди амалисозии ҳамкориҳои ФИХ дар асоси меъёрҳои амалкунандае танзим карда мешаванд, ки дар онҳо шартнома баста мешавад.

Шартномаи (контракт) тиҷорати беруна-ин шартнома дар бораи хариду фурӯш, таъмин, иҷрои ягон кор, хизмат мебошад, ки миёни ду ва ё зиёда ҷонибҳо баста мешавад. Шартнома ҳуҷҷати асосии муайянкунандаи масъулияти моддӣи ҷонибҳо

ба ҳисоб рафта, аз дуруст тартиб додани он натиҷаи созиш вобастагӣ дорад.

Созишнома қисмҳои зеринро дар бар мегирад:

- Қоидаҳои умумӣ;
- Предмети созишнома;
- Нарх ва арзиши созишнома;
- Мӯҳлати расонидани мол;
- Шарти пардохт;
- Борҷомакунӣ ва маркировкаи мол;
- Тартиби пешниҳоди эътироз;
- Ҷарима ва санксияҳо;
- Форс-мажор (ҳолати ногувор) ва тартиби ҳалли баҳсҳо.

Бо мақсади яқшаклӣ дар таҷрибаи байналхалқӣ маҷмӯи истилоҳҳои дар тиҷорати байналхалқӣ истифодамешуда «ИНКОТЕРМС» аз ҷониби Палатаи байналхалқии тиҷорат бароварда шудааст. Бо мақсади пайдо нашудани норозигӣ миёни ҷонибҳои созишнома дар шартнома ишора дар мавриди истифодаи истилоҳоти дар «ИНКОТЕРМС» овардашудаи тиҷоратӣ ҷой дода мешавад.

19.5. Амалиёти содиротӣ ва воридотии корхона

Барои амалисозии ФИХ корхона маҳсулотро (кор ё хизмат) содирот ва ё воридот менамояд.

Фаъолияти содиротиро амалӣ намуда корхона бояд сиёсати содиротии худро дақиқ муайян созад, ки ҷиҳатҳои зеринро дар бар мегирад: дар бораи мақсадҳои содирот, стратегияи содирот ва талаботҳои бозори беруна, имкониятҳои захиравии корхона дар айни ҳол ва дар оянда, рафтори рақибон ва ғайра маълумот дошта бошад.

Сиёсати содиротии корхона коркарди стратегия ва принципҳои фаъолияти корхонаро дар бозори беруна, ташаққули номгӯи маҳсулоти содиротӣ ва инчунин, муайянкунии суръати навсозии маҳсулоти содиротӣ, нарх, дараҷаи сифат ва кафолати хизматрасониро дар бар мегирад.

Таркибдиҳандаи муҳимтарини сиёсати содироти корхона ин ташкил ва идоракунии номгуи маҳсулоти содиротӣ мебошад. Мақсад аз он, ки бояд соҳибкор саривақт номгуи муайяни маҳсулоти содиротиеро, ки ба самти фаъолияти корхона мувофиқ буда, талаботи истеъмолкунандагони хориҷиро қонеъ месозад, пешниҳод намояд.

Ҳуҷҷати асосии танзими муносибатҳои содироти корхона ин созишномаи содирот ва ё шартномаи хариду фурӯш мебошад. Созишнома аз ду қисм иборат аст: ӯҳдадории содиркунанда ва ӯҳдадории воридкунанда.

Дар қисми аввал, маълумот дар бораи сифати маҳсулот, миқдори он, нарх, шартҳои расондан, вақт ва макони таъинот нишон дода мешавад.

Дар қисми дуюм, шартҳои қабули мол ва пардохти он нишон дода мешавад.

Дар таҷрибаи ФИХ бояд, пеш аз ҳама ба декларатсияи гумрукӣ аҳамият дода шавад. Декларатсия барои барасмиятдарории созишномаи ФИХ бо мақомоти гумрукӣ лозим аст. Ҳуҷҷати мазкур имконият медиҳад, ки бор ба ҳар ду самти сарҳади гумрукӣ интиқол ёфта, кафолати созишномаву барои шарикони хориҷӣ қувваи қонунӣ дорад.

Дар ФИХ корхона нархҳои гуногун истифода мешаванд, ки асосии онҳо инҳоянд:

- Нархҳои ҷаҳонӣ;
- Нархи пешниҳод;
- Нархҳои устувор (сахт);
- Нархҳои лағжанда;
- Нархҳои базисӣ;
- Нархҳои фактурӣ;
- Нархҳои маълумотномавӣ.

Воридоти мол ва хизмат низ қисми таркибии тиҷорати берунаи корхона мебошад. Воридот ин харидани мол (хизмат) аз фурӯшандагони хориҷӣ, воридкунии он ба сарҳади гумрукии давлати харидор мебошад. Набудани боҷи гумрукӣ барои воридкунии мол дар таҷрибаи тиҷорати беруна ҳимояи истеҳсолкунандаи дохилро суст мегардонад. Бинобар ин за-

рурияи андешидани як қатор чораҳои маъмурӣ- иқтисодӣ ба миён омадааст, ки аз ҷумла:

1. Иҷозатномадиҳии воридот;
2. Назорати тасдиқи беҳатарии намудҳои алоҳидаи маҳсулоти воридотӣ;
3. Танзим ва муайянкунии арзиши гумрукии воридот;
4. Танзими воридот тавассути андоз ва тарифҳо.

Хусусияти созишҳои содиротӣ ва воридотиро мубодилаи тиҷоратӣ дар худ муттаҳид месозад. Ҳангоми гузаронидани мубодилаи тиҷоратӣ содиркунанда уҳдадор мешавад ба ивази арзиши моли худ ҳама ва ё қисмати арзиши маҳсулоти воридотии харидорро пардохт намояд. Намунаи мубодилаи тиҷоратӣ ҳамкориҳои бартерӣ мебошад. Бартер ин мубодилаи мол ба мол мебошад. Дар созишномаи бартерӣ пардохт дар шакли пулӣ ба роҳ монда намешавад.

Мубодилаи тиҷоратӣ, инчунин, дар шаклҳои зерин амалӣ карда мешавад:

- дар доираи соҳибкориҳои муштарак;
- дар доираи кооператсияи истеҳсолӣ;
- дар иштироки фурушанда дар фуруши маҳсулоти харидор.

Барои бастанӣ чунин созишномаҳо ду намуди шартнома истифода мешавад:

1. Созишнома барои содирот.
2. Созишномаи воридот.

Ҳамин тавр, мубодилаи тиҷоратӣ шакли муҳими ФИХ дар амалисозии ҳамкориҳои саноатӣ ва кооператсияи истеҳсолӣ, ба ҳисоб меравад.

19.6. Усулҳои танзим ва мақомоти идоракунии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ

Дар танзими давлатии фаъолияти иқтисодии хориҷии корхона усулҳои маъмурӣ ва иқтисодӣ аз ҳам тафовут доранд.

Усулҳои маъмурӣ – ин аз тарафи органҳои давлатӣ бо қабул кардани санадҳои қонунгузорӣ ва меъёри, раванди амалигар-

дони фаъолияти иқтисодии хориҷии корхонаро бо тартиб даровардан ва шарикони тижорати ро ба риояи қоидаҳои муайян, маҳдудиятҳо ва дигар монеаҳо, ки дар асоси қонунҳо, кодекси гумрукӣ, қарорҳои ҳукумат ва дигар қарорҳои органҳои давлатӣ муайян шудаанд, ӯҳдадор кардан аст.

Усулҳои иқтисодӣ – ин чораҳои, ки органҳои давлатӣ аз рӯи имкониятҳои иқтисодии худ қабул ва барои тараққиёти фаъолияти иқтисодии хориҷӣ, қарздиҳӣ ва ҳавасмандкунии амалиётҳои содиротию воридотӣ равона карда шудаанд. Бо ин усулҳо давлат метавонад аз бучети мамлакат барои маблағгузорию содирот ва воридот маблағи ҷудо кунад, меъёри андозҳоро аз содиркунанда кам кунад, қарздиҳӣ ва суғуртаи содиротро таъмин намояд.

Агар усулҳои маъмурии танзими давлатии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ хусусияти маҳдудкунанда дошта бошанд, пас усулҳои иқтисодӣ хусусияти ҳавасмандкунандагӣ доранд.

Барои ба бозорҳои берунӣ баромадан корхонаро лозим аст, ки ташкилотҳоеро, ки идоракунии фаъолиятҳои иқтисодии хориҷиро дар сатҳи давлатӣ ба ӯҳда доранд, бишиносад.

Дар ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳоли ҳозир як силсилаи мақомоти махсусгардонидашудаи ҳокимият созиш дода шудааст, ки бо тарзи мустақим ва ғайримустақим дар танзими идоракунии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ иштирок мекунад. Дар танзими идоракунии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ (ФИХ) ба тарзи мустақим мақомоти зерини ҳокимияти давлатӣ ширкат меварзанд:

1. Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ин вазорат дар ташаккул додани сиёсати иқтисодии хориҷӣ ва ба амал баровардани он иштирок намуда, пешниҳодҳоро барои бастанӣ созишномаву қарордодҳои байналхалқӣ таҳия мекунад ва барои иҷроиши онҳо тадбирҳо андешида, иштирокдорони ФИХ-ро сабти ном карда шаҳодатнома медиҳад, муносибатҳои иқтисодию тижоратӣ, илмӣ – техникаӣ иштирокдорони ФИХ-ро ба танзим меоварад, пешниҳодҳо барои ҷалби сармоягузориҳои хориҷиро таҳия ва интишор дода, баҳрабардорию самарабахшию сармоягузориҳоро зерин назорат

мегирад, ҳамоҳангсозии корҳои марбут ба воридоту содиротро анҷом медиҳад.

2. Кумитаи гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Дар таҳия ва ба амал баровардани сиёсати гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон иштирок карда, андозаи бочу хирочи гумрукӣ, феҳрасти молҳои фаъолияти иқтисодии хориҷиро муқаррар менамояд, кори мақомоти гумрукиро ба танзим оварда, ситонидани бочҳои гумрукӣ ва иҷрои расмиятҳои гумрукиро амалӣ месозад.

3. Бонки миллии Тоҷикистон назорати асъорро ба амал бароварда қоидаҳои амалиёт бо асъорро муқаррар мекунад ва истифодаи захираҳои тиллову асъори Ҷумҳурии Тоҷикистонро зери назорат қарор медиҳад.

4. Биржаи универсалии молу ашёи Тоҷикистон савдоро дар биржа ташкил дода ва онро ба низом дароварда, механизмҳои самарабахши нархгузорию дар биржа ба вучуд меорад, арзёбии ба мақсад мувофиқ будани содироти молҳоро анҷом дода, музояда ва намоишгоҳҳо ташкил медиҳад, муносибати байниҳамдигарии миёнаравҳои биржа ва муштариёни онҳоро танзим менамояд.

5. Биржаи пахтаи Ҷумҳурии Тоҷикистон савдоро дар биржаи пахтаро ташкил дода, мувофиқи матлаб будани содироти пахта ва маҳсулоти онро мавриди арзёбӣ қарор медиҳад, музояда ва намоишгоҳҳои фурӯши пахтаро баргузор мекунад, савдои пахтаро дар биржа ба танзим меорад.

6. Палатаи савдо ва саноати Тоҷикистон ба инкишофи содироти маҳсулот мусоид менамояд, робитаҳои мустақимро байни ташкилотҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва шарикони хориҷӣ барқарор мекунад, хизмати роҳнамоии корхонаҳоро барои баромадан ба бозорҳои хориҷӣ пешниҳод менамояд, молҳоро бо шаҳодатнома ва дигар санадҳои ҳифозатӣ таъмин месозад.

Идоракунии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ дар сатҳи ширкатҳо ва корхонаҳо ба шакли зерин анҷом дода мешавад:

1. Шакли бевосита – вақте ки корхона дар содироту воридоти молҳову хизмат фаъолият дорад, ҳамчун иштирокдори маҳсуси ФИХ баромад мекунад.

2. Шакли бавосита – чунин тарзи танзими ФИХ – ро мегӯянд, ки корхона мустақиман дар тиҷорати хориҷӣ ширкат надорад ва иштироки вай тавассути бастанӣ қарордодҳои фармоишӣ барои ирсол ва хариду фурӯши молҳо бо ташкилотҳои, ки фаъолияти иқтисодии хориҷиро ба амал мебароранд, сурат мегирад.

Дар ҳоли ҳозир баъзе корхонаҳои ФИХ-и худро аз тариқи таъсис додани ширкатҳои ҳисоби хоҷагии фаъолиятҳои тиҷоратии хориҷӣ анҷом медиҳанд. Ин ширкатҳо дар тобеияти бевоситаи корхона қарор гирифта, бо шарикони хориҷӣ қарордодҳои марбут ба содироту воридот ва фаъолиятҳои дигари иқтисодии хориҷиро ба имзо мерасонанд.

Бисёре аз корхонаҳои бо мақсади танзими фаъолияти иқтисодии хориҷӣ шӯъбаҳои иқтисодии хориҷиро созмон медиҳанд.

Боби 20. Андоз ва низоми

андозбандии корхона

- 20.1. Асосҳои қонунгузори андози Ҷумҳурии Тоҷикистон
- 20.2. Мафҳумҳои асосии андозбандӣ
- 20.3. Андозҳои, ки корхона месупорад

20.1. Асосҳои қонунгузори андози Ҷумҳурии Тоҷикистон

Андозбандии фаъолияти корхона мувофиқи принцип ва тартиби муайяннамудаи қонунгузори андози Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ карда мешавад. Зимнан низоми андозбандӣ ҳамчун омили муҳити берунаи фаъолияти корхона баромад намуда, тавассути низоми меъёрҳои ҳуқуқӣ маҷмӯи ӯҳдадориҳои молиявии корхонаро дар назди давлат муқаррар ва тартиби иҷрои онро муайян менамояд. Ҳамчунин, махсусияти муносибатҳои андозӣ чунин аст, ки таъсири онҳо дар доираи муносибатҳои берунаи корхона маҳдуд намешаванд. Иҷрои ӯҳдадориҳои андозсупорӣ ба ҳама ҷабҳаҳои фаъолияти корхона таъсир расонида, дар низоми идоракунии он менеҷменти андозро ба вучуд меорад. Ҳамин тавр, ҷанбаи андозии фаъолияти корхона на танҳо ҳамчун омили муҳити беруна, балки ба сифати омили муҳити дохилаи фаъолияти корхона низ баромад мекунад.

Ҳама гуна корхона кӯшиш менамояд, ки ӯҳдадориҳоиашро дар назди давлат минималӣ гардонад. Барои ин дар замони муосир роҳи усулҳои гуногун, яъне, сар карда аз рафтан ба «бизнеси пинҳонӣ» то истифодаи доираи васеи роҳи воситаҳои қонунии ҳалли масъалаи мазкур истифода мешаванд. Омори солҳои охир аз он шаҳодат медиҳад, ки муносибати андозсупорандагон ва давлат то андозае хислати мусбиро соҳиб мегардад. Аз напардохтани андоз корхонаҳо ба дарки зарурияти пардохти онҳо гузашта истода, принципҳои дар таҷрибаи хоҷагидорӣ давлатҳои пешрафта мавҷуд бударо истифода менамоянд, яъне аз доираи фазои ҳуқуқӣ берун нарафта, андо-

зи минималиро бо ҳаддалимкон дур кардани мӯҳлати пардохт, мепардозанд.

Санади асосии танзимкунандаи фаъолияти низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистонро Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил медиҳад. Дар ин санад тартиби мушаххаси андозситонӣ ва боҷҳои ҷумҳуриявӣ, инчунин, принципҳои андозситонӣ ва боҷҳои маҳаллӣ муайян карда шудаанд. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон чор дараҷаи қонунгузорию андозро пешбинӣ менамояд:

- Кодекси андоз (дараҷаи олий);
- Қонунҳои андози ҷумҳуриявӣ;
- Қонун ва дигар санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ оиди андоз ва боҷҳо;
- Санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии мақомоти маҳаллии идораи давлатӣ.

Зинаи авваларо қонунгузорию андози ҷумҳуриявӣ ташкил медиҳанд. Санадҳои меъёрии мақомоти иҷроияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (вазиратҳо, ҳадамот ва агентӣҳо, кумитаҳо) ба таркиби қонунгузорию андоз дохил намешаванд. Онҳо танҳо дар ҳолати пешбининамудаи қонунгузорию андоз интишор карда мешаванд. Таркиби онҳо набояд қонунгузорию мазкурро тағйир ва ё илова намояд. Аз рӯи мақом онҳо санадҳои зерқонунӣ ба ҳисоб мераванд. Дар ҳолате, ки таркиби онҳо ба Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон мухолифат кунад, пас бояд онҳо аз низомҳои Кодекси андоз ва қонунгузорию андоз истифода намоянд.

20.2. Мафҳумҳои асосии андозбандӣ

Андозситонӣ – ин низоми муносибатҳои андозӣ, ки мафҳуми андоз, шароити муқаррарсозии андоз ва боҷҳо, муайянкунии андозсупоранда ва боҷсупорандагон, манбаи андоз, меъёри андоз, даври андоз, тартиби ҳисоб ва пардохти андоз ва ғайраро дар бар мегирад.

Андоз пардохти муқаррарнамудаи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ба бучети давлатӣ ба ҳисоб рафта, дорои хусусиятҳои ҳатмӣ ва инфиродии ғайризқвивалентӣ мебошад.

Боҷ ин пардохти ҳатмие мебошад, ки аз ташкилот ва шахсон ҳуқуқӣ ситонида шуда, пардохти ҳатмӣ барои амалиётҳои

хуқуқӣ ё додани хуҷҷатҳо аз ҷониби мақомоти ваколатдоршуда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар ва ситонида мешаванд:

- Андозҳои умумидавлатӣ;
- Андозҳои маҳаллӣ.

Низоми дузинагии мазкур дар аксар давлатҳои сохтори ҷумҳуриявӣ дошта истифода мешаванд. Андозҳои умумидавлатӣ ва маҳаллӣ аз ҷониби Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар карда шуда, дар қаламрави мамлакат пардохтани онҳо ҳатмӣ мебошад.

Андозҳоро на танҳо аз рӯи дараҷаи идоракунии, инчунин, аз рӯи дигар нишонаҳо, масалан андозбандӣ, сарчашма ва шакли пардохт тасниф намудан мумкин аст. Аз рӯи объекти андозбандишаванда гурӯҳҳои зерин ҷудо мешаванд:

- Андоз аз моликият (манқул ва ғайриманқул);
- Андози захиравӣ;
- Андоз аз даромад ва ғоида;
- Андоз аз намуди фаъолият;
- Андоз аз сармоя;
- Дигар андозҳо.

Аз рӯи сарчашмаи пардохти андоз: 1) андозҳое, ки ба хароҷоти корхона мансуб карда мешаванд; 2) андозҳое, ки аз ҳисоби натиҷаҳои молиявии андозсупоранда пардохта мешаванд; 3) андозҳое, ки ба нархи маҳсулот (кор, хизмат) ҳамроҳ карда мешаванд, аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

Аз рӯи шакли пардохт андозҳои мустақим ва ғайримустақимро аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Андозҳои мустақим дар шакли ҳиссаҷудокуниҳои бевоситаи андозсупоранда ба буҷет ворид мешаванд. Аз андозҳое, ки корхонаҳо месупоранд ба ин намуди андоз, андоз аз ғоида, пардохтҳои захиравӣ, андоз аз моликият дохил мешаванд. Андозҳои ғайримустақим дар натиҷаи амалишавии активҳо ва гардишҳои хоҷагидорӣ (масалан, хариду фурӯш), амалиётҳои молиявӣ ва ғайра ба вучуд меоянд. Ба андозҳои ғайримустақим андоз аз арзиши иловашуда, аксизҳо, бочҳои гумрукӣ ва ғайра дохил мешаванд. Андоз дар ҳолате муқарраршуда ҳисобида мешавад, агар андозсупоранда ва унсурҳои зерини андозсупорӣ муайян карда шуда бошанд:

- Объекти андозситонӣ;

- Манбаи андоз;
- Меъёри андоз;
- Давраи андозӣ;
- Тартиби ҳисоби андоз;
- Тартиб ва мӯҳлати пардохти андоз.

Андозсупорандагон ва супорандагони боҷҳо шахсони воқеӣ ва ҳуқуқие ба ҳисоб мераванд, ки мувофиқи қонунгузори андоз ба онҳо ўҳдадорӣ дар мавриди пардохти андоз ва (ва ё) боҷҳо вогузор карда шудааст. Корхона (ташкилот) мақоми андозсупорандаро соҳиб мешавад, агар:

- Дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолияти иқтисодӣ менамояд ва ё аз сарчашмаҳои дар Ҷумҳурии Тоҷикистон буда даромад мегирад;

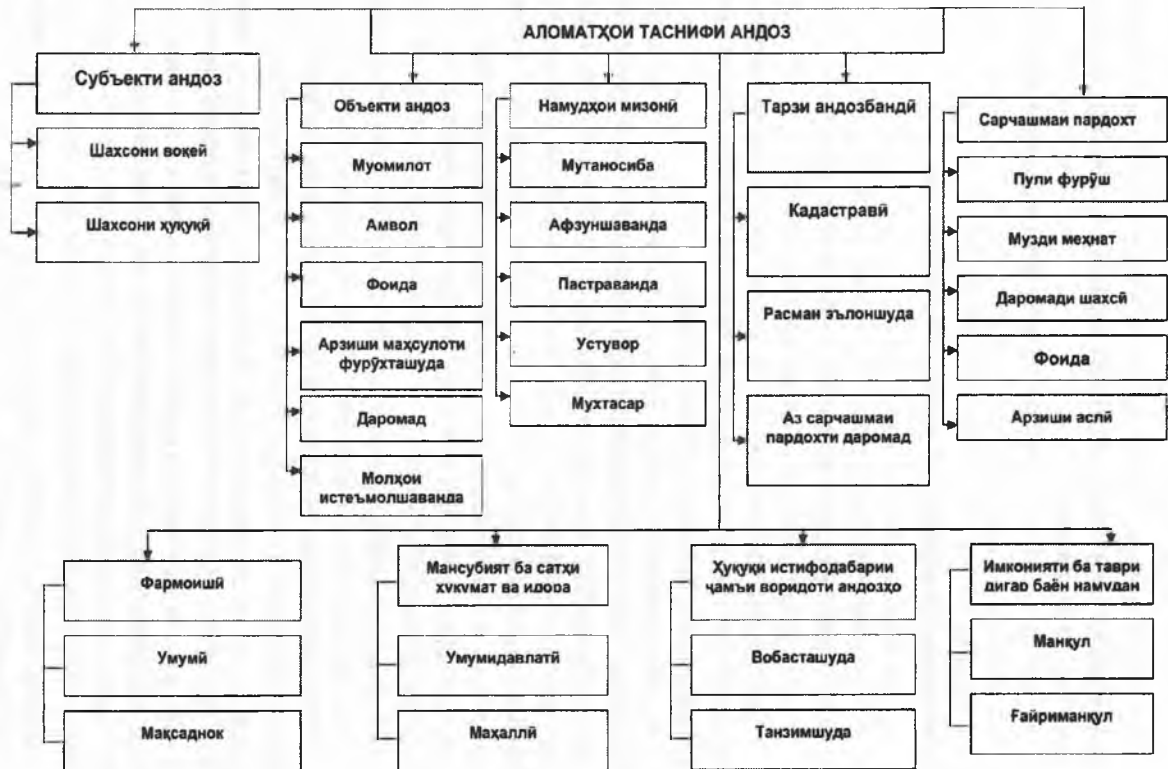
- Соҳибмулки моликияти мебошанд, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон андозбандӣ мешаванд;

- Дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон амалиётҳоеро пиёда месозад, ки андозбандӣ мешаванд;

- Иштирокчи муносибатҳои мебошад, ки яке аз шартҳои он мувофиқи қонунгузори андоз, пардохти андоз ва ё боҷҳо мебошад.

Барои пайдоиши ўҳдадориҳои андозӣ корхона бояд объекти андозбандишаванда дошта бошад ва ўҳдадори ҳуқуқии пардохти андоз аз ҳисоби воситаҳои худиро дошта бошад. Ҳар як андозсупоранда супорандаи як ва ё якчанд андоз буда метавонад. Ин ба фаъолияти амалименамадаи он, мавҷудияти объекти андозбандишаванда ва дигар омилҳои, ки ҳангоми муайянкунии мақоми андозсупории он ба инобат гирифта мешаванд, вобаста мебошад.

Дар амал бояд андозсупоранда аз агенти андозӣ фарқ карда шавад. Агенти андозӣ бояд андозро аз шахсони дигар, ки андозсупоранда ба ҳисоб меравад, нигоҳ дошта ба буҷет ворид намояд. Ба сифати агентҳои андозӣ, масалан кордихандагоне, ки ўҳдадоранд аз кормандони кироя андоз аз даромади онҳоро боздоранд ва ҷамъиятҳои саҳомӣ, ки ўҳдадоранд андоз аз даромад аз сармоя (дивиденд)-ро боздоранд, баромад мекунанд.

Объекти андозбандии корхонаҳо чанбаҳои гуногуни фаъолияти иқтисодии онҳо ба ҳисоб меравад. Ба сифати объектҳои андозбандӣ дар қонунгузорию андози Ҷумҳурии Тоҷикистон чудо карда шудаанд:

- даромад (фоида, суди саҳмия, фоизҳо, даромад аз иштироки ҳиссавӣ ва ғайра);
- амвол;
- арзиши моли (кор, хизмат) фурухташуда;
- истифодаи захираҳои табиӣ;
- амалиёт аз рӯи фуруши маҳсулот (кор, хизмат);
- убури сарҳад (воридот ва содироти молҳо);
- намудҳои алоҳидаи фаъолият ва ғайра.

Дар қонунгузорию андоз андозбандии такрорӣ ҳамон як объект роҳ дода намешавад. Ҳар як андоз бояд объектҳои алоҳидаи андозбандӣ дошта бошад.

Манбаи андоз тавсифи арзишӣ, табиӣ ва ё дигар хусусияти объектҳои андозбандишавандаро инъикос менамояд. Яъне, ҳамон бузургии миқдоран ифодашудае мебошад, ки нисбат ба он меъёри андоз истифода карда мешавад. Манбаи андоз ҳамчун маблағи пулӣ (масалан, арзиши амволи андозбандишаванда) ва ё ҳамчун бузургӣ дар ифодаи натуравӣ (масалан, дар воҳиди вазн, ҳаҷм, дона ва ғайра) баромад мекунад. Манбаи андозбандишаванда бо роҳи ислоҳи бузургӣ, ки хоси объектҳои андозбандишаванда мебошанд (масалан, ба бузургии намудҳои алоҳидаи имтиёзҳои андозӣ), муайян карда мешаванд. Ғайра

Имтиёзҳои андоз афзалиятҳои мебошанд, ки мутобиқи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ё шартномаҳои байналмиллалӣ эътирофнамудаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дорои муқаррароти вобаста ба андозбандӣ мебошанд, ба гурӯҳҳои алоҳидаи андозсупорандагон нисбат ба дигар андозсупорандагон фароҳам оварда шудааст, аз ҷумла, бе ягон таъсири манфӣ ба андозсупорандаи имтиёздор додани имконияти напардохтан, ё дар ҳаҷми камтар, ё дар муҳлати нисбатан дертар супоридани андоз, эътироф карда мешавад. Имтиёзҳои андоз дар намудҳои зерин пешниҳод карда мешаванд:

- а) пастсозии меъёрҳои андоз;
- б) муқарраркунии ҳадди минималии андозбандии объектҳои андоз;

в) озодкунии категорияи алоҳидаи андозсупорандагон аз пардохти андоз;

г) аз андозсупорӣ озод намудани унсурҳои алоҳидаи объекти андозбандишаванда;

д) тағйири мӯҳлати пардохти андоз;

е) муқарраркунии речаҳои андозии махсус.

Имтиёзҳои андоз хусусияти умумӣ ва иҷтимоӣ доранд. Муқарраркунии имтиёзҳои андозие, ки хусусияти инфиродӣ доранд манъ аст.

Меъёри андоз ин бузургии ҳисобкардашудаи маблағи андозҳо мебошад, ки нисбати воҳиди ченаки манбаи андозбандӣ истифода бурда мешавад.

Меъёри андоз ба фоиз ва ё ба маблағи мутлақ нисбати воҳиди ченаки манбаи андозбандӣ муқаррар карда мешавад. Ба сифати воҳиди ченак барои аксарият андозҳо нишондиҳандаи арзишӣ истифода карда мешавад. Метавон, инчунин, аз нишондиҳандаҳои натуралӣ истифода кард, ба монанди: иқтидори муҳаррики воситаҳои нақлиёт, майдони қитъаи замин, ҳаҷми об ва ғайра. Меъёри андоз аз ҷониби мақомоти қонунгузорӣ, яъне Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар карда мешавад.

Давраи андоз гуфта давраеро меноманд, ки (соли тақвимӣ, семоҳа, даҳрӯза ва ё дигар мӯҳлат) нисбати андозҳои алоҳида мутобиқи Кодекси андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар гардидааст ва ҳангоми гузаштани онҳо манбаи андоз муайян ва маблағи андоз ба буҷет супоридашаванда ҳисоб карда мешавад. Аз рӯи андозии алоҳида давраи алоҳида муқаррар карда мешавад.

Маблағи андоз аз ҷониби пардохткунанда мустақилона, дар асоси манбаи андоз, меъёри андоз ва имтиёзҳои андоз муқаррар карда мешавад. Дар ҳолатҳои алоҳидаи пешбининамудаи қонунгузори андоз муайянкунии маблағи андоз ба салоҳияти мақомоти андоз ва ё агенти андоз воғузор карда мешавад.

Тартиби пардохти андозҳо аз ҷониби Кодекси андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар карда мешавад. Пардохти андоз дар шакли нақдӣ ва ё ғайринақдӣ дар мӯҳлати муайяншуда амалӣ карда мешавад.

Дар низоми муносибатҳои андоз масъулияти андоз мавқеи муҳим дорад. Ҳуқуқвайронкунии андоз гуфта кирдори ғайриқонунии андозсупорандагон, агенти андоз ва шахсони дигарро меноманд, ки Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон барои он ҷавобгариро муқаррар намудааст. Ҳангоми вайрон кардани қонунҳои андоз андозсупоранда ба ҷавобгари маъмури, ҷинояти ва иқтисодӣ кашида мешавад.

Ҷавобгари маъмури мувофиқи Кодекси Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳуқуқвайронкунии маъмури» татбиқ карда мешавад.

Ҷавобгари ҷинояти мувофиқи моддаи 292 ва 293 «Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон» татбиқ карда мешавад. Кодекси ҷинояти чунин ҷазоро ҳангоми вайронкунии қонунҳои андоз пешниҳод мекунад:

Саркашӣ аз супоридани андозҳо ва (ё) пардохтҳо аз шахси ҳуқуқӣ:

1) Саркашӣ аз супоридани андозҳо ва (ё) пардохтҳо аз шахси ҳуқуқӣ, ки қонун муқаррар намудааст, бо роҳи дидаю доништа ба асноди муҳосибавӣ (бухгалтерӣ) ё декларатсияи андоз дохил намудани маълумоти таҳрифшуда оид ба даромад ва хароҷот ё бо роҳи дигар пинҳон доштани дигар объектҳои андозбандишаванда, ки ба миқдори калон содир шудааст,

– бо ҷарима ба андозаи аз як ҳазор то як ҳазору панҷсад маоши ҳадди ақал ё маҳрум намудан аз ҳуқуқи ишғоли мансабҳои муайян ё машғул шудан ба фаъолияти муайян ба мӯҳлати то панҷ сол ҷазо дода мешавад.

2) Ҳамин кирдор, агар:

а) аз ҷониби шахси қаблан барои ҷинояти дар ҳамин модда ё барои ҷиноятҳои дар моддаҳои 291 ё 293 КҶ пешбинишуда, судшуда;

б) ба миқдори махсусан калон содиршуда бошад,

– бо ҷарима ба андозаи аз як ҳазору панҷсад то ду ҳазор маоши ҳадди ақал ё бо маҳрум сохтан аз озодӣ ба мӯҳлати то се сол бо маҳрум кардан аз ҳуқуқи ишғоли мансабҳои муайян ё машғул шудан бо фаъолияти муайян ба мӯҳлати то панҷ сол ҷазо дода мешавад.

Эзоҳ: Саркашӣ аз супоридани андозҳо ва (ё) пардохтҳо аз шахси ҳуқуқӣ ҳангоми ба миқдори калон содиршуда ҳисобида

мешавад, ки агар ҳаҷми андоз ё пардохтҳои пардохтнашуда аз панҷ ҳазор маоши ҳадди ақал ва ба миқдори махсусан калон бошад, аз даҳ ҳазор маоши ҳадди ақал бештар бошад.

Саркашии шахси воқеӣ аз пардохти андоз

1) Саркашии шахси воқеӣ аз пардохти андоз бо роҳи пешниҳод накардани декларатсия оид ба даромад, дар ҳолате, ки пешниҳоди декларатсия ҳатмӣ мебошад ё ба декларатсия дидаю дониста дохил кардани маълумотҳои таҳрифшуда оид ба даромад ва хароҷот, ки боиси ба миқдори калон напардохтани андоз гаштааст,

– бо ҷарима ба андозаи то ҳафтсад маоши ҳадди ақал ё бо корҳои ислоҳӣ ба мӯҳлати то ду сол ҷазо дода мешавад.

2) Ҳамин кирдор, агар;

а) аз ҷониби шахси қаблан барои ҷинояти дар ҳамин модда ё барои ҷиноятҳои дар моддаҳои 291 ё 292 КҶ пешбинишуда, судшуда;

б) ба миқдори махсусан калон содир шуда бошад,

– бо ҷарима ба андозаи аз ҳафтсад то як ҳазор маоши ҳадди ақал ё маҳрум сохтан аз озодӣ ба мӯҳлати то ду сол ҷазо дода мешавад.

Эзоҳ: Саркашии шахси воқеӣ аз пардохти андоз ҳангоме ба миқдори калон ҳисобида мешавад, ки агар маблағи пардохтнашудаи андоз аз панҷ ҳазор маоши ҳадди ақал бештар ва ба миқдори махсусан калон – аз даҳ ҳазор маоши ҳадди ақал бештар бошад.

Ҷавобгарии иқтисодии корхона дар шакли пардохти ҷарима барои вайрон кардани қонунҳои амалкунандаи андоз аз ҷониби Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар карда шудааст.

20.3. Андозҳое, ки корхона месупорад

20.3.1. Андоз аз Ҷоида

Андоз аз Ҷоидаи корхонаҳо мутобиқи боби 17 Кодекси андоз ситонида мешавад. Мувофиқи моддаи 126 андозсупорандагони андоз аз Ҷоидаи шахсони ҳуқуқӣ (юридикӣ) корхонаҳои резидентӣ ва хориҷӣ мебошад. Инчунин, Ҷамағуна субъекти хориҷӣ, ки шахси воқеӣ нест, барои мақсадҳои қайдшуда ба си-

фати корхона ҳисобида мешавад, агар он исбот накунад, ки он тибқи моддаи 161 Кодекси андоз бояд ба сифати моликияти муштарақ ҳисобида шавад.

Объекти андозбандӣ аз рӯи андоз аз ғоидаи шахсони ҳуқуқӣ ғоидаи вай ба ҳисоб меравад.

Объекти андозбандии корхонаи хориҷӣ, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо муассисаи доимӣ фаъолият мекунад, ғоидаи аз ин фаъолият ба даст оварда, яъне даромади умумӣ аз манбаҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо муассисаи доимӣ марбутанд ва ба миқдори маблағҳои нисбат ба чунин даромад пешбинӣ намудаи Кодекси андоз нигоҳ дошташуда кам карда шудаанд, мебошад.

Ғоидаи корхонаҳо бояд мутобиқи меъёри 15 ғоиз андоз гирифта шавад.

Аз супоридани андоз аз ғоида озод карда мешаванд:

а) ташкилотҳои динӣ, хайрия, бӯҷети байнидавлатӣ ва байниҳукуматӣ, ба истиснои ғоидаи аз фаъолияти соҳибкорӣ гирифтаи онҳо;

б) маблағҳои беподош гузаронидашуда, аъзоҳақӣ ва маблағҳои хайрия, ки ташкилотҳо мегиранд;

в) Бонки миллии Тоҷикистон ва муассисаҳои он;

г) дивидендҳои, аз ки корхонаи резидентӣ гирифтааст;

д) корхонаҳои, ки моликияти онҳо ба ҷамъияти маъҷубон (нобиноён, карҳо) тааллуқдоранд;

е) корхонаҳои дар соҳаи истеҳсолоти моддӣ ташкилшаванда, ба истиснои корхонаҳои коркард ва истифодаи захираҳои табиӣ, аз лаҳзаи бақайдгирии давлатӣ, бо назардошти миқдори минималии сармоягузорӣ ва амалан ба фонди оинномавӣ ворид намудани ҳаҷмҳои дар зер нишондодашудаи сармоягузорӣ ба мӯҳлати:

– 2 сол, агар ҳаҷми сармоягузорӣ муодили то 500 ҳазор доллари ИМА-ро ташкил диҳад;

– 3 сол, агар ҳаҷми сармоягузорӣ муодили аз 500 ҳазор то 2 млн. доллари ИМА-ро ташкил диҳад;

– 4 сол, агар ҳаҷми сармоягузорӣ муодили аз 2 млн. то 5 млн. доллари ИМА-ро ташкил диҳад;

– 5 сол, агар ҳаҷми сармоягузорӣ муодили аз 5 млн. доллари ИМА зиёд бошад.

Мӯҳлати бештари пешниҳоди имтиёзҳои зикршуда аз лаҳзаи бақайдгирии давлатӣ аз 5 сол зиёд шуда наметавонад.

а) на камтар аз 50% шумораи коркунонро маъҷубон, нобиноён, карҳо ташкил медиҳанд;

б) на камтар аз 50% маблағҳои фонди музди меҳнат ва мукофотпулиҳо, ки (аз ҷумла, мукофотҳое, ки дар шакли натуравӣ дода шуда) дар давраи солонаи ҳисоботи андоз ба рои эҳтиёҷи маъҷубон (ноибноён, карҳо) харҷ шудааст.

20.3.2. Андоз аз арзиши иловашуда

Андоз аз арзиши иловашуда (ААИ), шакли ба буҷет ворид намудани қисми арзиши дар раванди истеҳсол ва гардиши мол, иҷрои кор ва хизматрасонӣ дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон иловашуда, инчунин, қисми тамоми молҳои андозбандишаванда ба қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон овардашаванда мебошад. Андоз аз арзиши иловашуда ҳамчун андози ғайримустақим бояд дар тамоми марҳилаҳои истеҳсолот, гардиши молҳо, иҷрои корҳо ва хизматрасонӣ пардохта шавад. Маблағи андоз аз арзиши иловашуда, ки бояд аз муомилоти андозбандишаванда пардохта шавад, ҳамчун фарқи байни маблағи андоз, ки аз ҷунин муомилот ҳисобу зам карда шудааст ва маблағи андозе, ки мутобиқи муқаррароти ҳамин фасл бояд тибқи ҳисобнома – фактураҳои андоз оид ба андоз аз арзиши иловашуда ҳисоб карда шавад, муайян карда мешавад.

Маблағи андоз аз арзиши иловашуда, ки бояд ба буҷет ҳангоми воридот супорида шавад, бо роҳи зарб задани воридоти андозбандишаванда ба меъёри андози арзиши иловашуда ҳисоб карда мешавад.

Андозсупорандагони ААИ шахси ба қайд гирифташуда ё ӯҳдадоре, ки бояд ба сифати супорандаи андоз аз арзиши иловашуда ба қайд гирифта шавад, супорандаи андоз аз арзиши иловашуда мебошад; шахси ба қайд гирифташуда аз лаҳзаи эътибор пайдо қардани бақайдгирӣ аз рӯи андоз аз арзиши иловашуда андозсупоранда мегардад. Шахси ба қайд гирифташудае, ки ӯҳдадор аст барои ба қайдгирӣ ариза диҳад, аз аввали давраи ҳисоботи баъди даврае, ки барои додани аризаи

ба қайдгирӣ ўҳдадорӣ ба миён омадааст, аз рӯи андоз аз арзиши иловашуда андозсупоранда мебошад.

Илова ба шахсони андози арзиши иловашударо супоранда, инчунин, ҳамаи шахсоне, ки воридоти андозбандишавандаи молҳоро ба Ҷумҳурии Тоҷикистон анҷом медиҳанд, оид ба чунин воридот супорандагони андоз аз арзиши иловашуда доништа мешаванд; шахси ғайрирезидент, ки бидуни қайд барои мақсадҳои андоз аз арзиши иловашуда ба иҷрои корҳо ва хизматрасонӣ машғул аст, аз рӯи чунин қору хизматҳо супорандаи андоз аз арзиши иловашуда мебошад.

Объектҳои андозбандӣ:

1. Объектҳои андозбандӣ аз арзиши иловашуда муомилот ва воридоти андозбандишаванда мебошанд.

2. Молрасонӣ, иҷрои корҳо ва хизматрасонӣ, ба ғайр аз молрасонӣ, иҷрои корҳо ва хизматрасонӣ, ки тибқи муқаррароти ҳамин фасл аз супоридани андоз озод карда шудаанд ва дар доираи фаъолияти иқтисодии мустақилонаи шахсон ба амал бароварда мешаванд.

3. Агар андозсупоранда молҳоро (кор, хизматрасонӣ) бо пардохти андоз аз арзиши иловашуда ҳарад ва маблағи муайян гирад (ё ҳуқуқи гирифтани доранд), истифодаи чунин молҳо (иҷрои корҳо, хизматрасонӣ) барои фаъолияти ғайри иқтисодӣ, муомилоти андозбандӣ шаванда ҳисобида мешавад.

4. Молрасонӣ, иҷрои корҳо ё хизматрасонӣ аз ҷониби андозсупоранда ба қормандони худ, аз ҷумла, дар асоси беподош, муомилоти андозбандишаванда мебошад.

5. Агар бақайдгирии андозсупоранда бекор карда шавад, молҳои дар лаҳзаи бекор қардан дар ихтиёраш монда, ҳамчун молҳои дар доираи муомилоти андозбандишавандаи дар ин лаҳза иҷрошуда қарордошта ҳисобида мешаванд.

6. Сарфи назар аз дигар муқаррароти ҳамин модда молрасонӣ аз тарафи шахсе, ки ин молҳоро дар натиҷаи муомилоти аз рӯи андоз аз арзиши иловашуда андозбандишаванда харидааст, ҳамчун муомилоти андозбандишаванда ҳисобида

намешавад. Агар ҳангоми харидани молҳо ба ҳисобгириӣ қисман роҳ дода нашудааст кам карда мешавад.

7. Арзиши бастаҳое, ки бояд баргардонда шаванд, ба ғайр аз ҳолатҳои фуруӯши чакана, ба маблағи андозбандишаванда дохил карда намешавад. Чаканафуруӯшон метавонанд ҳаҷми муомилоти андозбандишавандаро ба маблағе, ки онҳо ба сифати ҳаққи баргардондани бастаҳо ба мизоҷон пардохтаанд, кам кунанд.

8. Дар ҳолати истехсоли молҳо, иҷрои кор ва хизматрасониҳо аз ашё ё маводи молики фармоишгар, дар мавриде, ки соҳиби ашё, мавод ё ҳосили коркард ҳуди фармоишгар мемонад, амалиёти андозбандишаванда барои коркардкунанда (истехсолкунанда, иҷроқунанда) хизмат доир ба дигаргунии (коркарди) ашё ё маводҳо ба молҳо (қору хизматрасониҳо) мебошад.

Намудҳои зерини мол, кор ва хизматҳо, инчунин, намудҳои зерини воридот аз супоридани андоз аз арзиши иловашуда озод карда мешаванд (ба ғайр аз ҳолатҳои содироти молҳо):

а) фуруӯхтан, додан ё ба иҷора додани амволи ғайриманқул (аз ҷумла, додани ҳолатҳои содироти молҳо), ба ғайр аз:

- барои истироҳаткунандагон фуруӯхтан ё додани меҳмонхонаҳо ё манзил;

- фуруӯхтан ё додани хонаҳои истиқоматии нав сохташуда, ба ғайр аз ҳолатҳое, ки бино камаш дар давоми 2 сол ҳамчун хонаи истиқоматӣ истифода бурда шуда бошад;

б) хизматрасонии молиявӣ;

в) таҳвил ё ворид намудани асъори миллӣ ё хориҷӣ (ба ғайр аз мақсадҳои нумизматикӣ), инчунин, қоғазҳои қиматнок;

г) воридоти тилло, ки барои таҳвил ба Бонки миллии Тоҷикистон таъин шудааст;

д) расонидани хизматҳои динӣ ва марсимӣ ба ташкилотҳои динӣ;

е) расонидани хизматҳои тиббӣ;

ж) расонидани хизматҳои таълимӣ барои бачаҳо ва наврасон дар маҳфилҳо, сексияҳо (аз ҷумла, тарбияи ҷисмонӣ ва вар-

зиш), студияҳо, инчунин, хизматҳо оид ба нигоҳубини бачаҳо дар муассисаҳои томактабӣ;

з) хизматрасони таълимӣ дар муассисаҳои таълимӣ;

и) таҳвили молҳо, иҷрои корҳо ва хизматрасонӣ ба сифати ёри башардӯстона, воридоти молҳо барои расонидани кӯмаки бегозгашт, инчунин, воридоти молҳо, ки ба мақомоти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ барои мақсадҳои бартараф намудани оқибатҳои офатҳои табиӣ, садама ва фалокатҳо дода мешаванд;

к) ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид намудани молҳо аз мамлакатҳои, ки нисбат ба содироти мол (иҷрои кор, хизматрасонӣ) ба Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиби гирифтани андоз аз арзиши иловашударо қорӣ кардаанд. Дар ҳолате, ки агар андоз аз арзиши иловашудаи пардохташуда дар кишваре, ки аз онҳо мол оварда мешавад, нисбат ба андози арзиши иловашудаи молҳои мазкури мувофиқи ҳамин қисм муайянкарда камтар бошад, пас молҳои воридшаванда ба маблағи ин фарқ андоз аз арзиши иловашуда месупоранд;

л) таҳвили молҳо, иҷроиши корҳо, хизматрасонӣ аз тарафи ҷамъияти маъюбон, нобиноён, карҳо ва моликияти онҳо буда;

м) таҷҳизоти истеҳсолию технологӣ ва маснуоти такмилкунандаи он (ташкилдихандаи маҷмӯи ягона, ки бе онҳо фаъолияти таҷҳизоти истеҳсолию технологӣ имконнопазир аст), ки ба Ҷумҳурии Тоҷикистон бевосита барои ташаккул ва пур кардани фонди оинномавии корхона ё аз нав таҷҳизонидани истеҳсолоти амалкунанда ворид карда мешавад, ба шарте ки ин амвол бевосита барои истеҳсоли молҳо, иҷрои корҳо ва хизматрасонӣ мувофиқи ҳуҷҷатҳои таъсисии корхона истифода гардад ва ба гурӯҳи молҳои аксиздор дохил нашавад, инчунин, моликияти шахсие, ки ба ҷумҳурӣ аз қониби кормандони хориҷии дорои сармояи хориҷӣ, ки бевосита барои эҳтиёҷоти шахсӣ ворид карда мешавад.

Дар ҳолати барҳам хӯрдани чунин корхона ё дар муддати чор сол истифода набурдани таҷҳизоти дар боло номбаршудаи истеҳсолию технологӣ ва маснуоти такмилкунандаи он, ки ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид шудааст (оварда шудааст), аз

вақти ба ҷумхурӣ ворид намудан ё аз вақти бақайдгирии давлатии (азнавбақайдгирӣ бинобар зиёд намудани фонди оинномавии) корхонаи мазкур ё аз ҷониби ҳамин корхона ба шахси дигар фурӯхта мешаванд, маблағи андоз аз арзиши иловашуда, ки мутобиқи ҳамин банд ҳангоми воридоти таҷҳизоти истеҳсолию технологӣ ва маснуоти такмилкунандаи он пардохта нашудааст, ба буҷети давлатӣ ситонида мешавад;

н) молҳое, ки барои сохтмони иншоотҳои махсусан муҳим ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид мешаванд. Номгӯи чунин молҳо ва иншоотҳои махсусан муҳим аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда мешавад;

о) воридоти молҳо тибқи лоиҳаҳои мақсаднок, ки аз ҳисоби қарзҳо, кӯмаки бебозгашти молиявӣ ва техникӣ (грантҳо)-и аз ҷониби ташкилотҳои байналмилалӣ ва ҳукуматҳои кишварҳои хориҷӣ, давлатҳои хориҷӣ, шахсони ҳуқуқӣ ва воқеии хориҷӣ пешниҳодшаванда, ба амал бароварда мешаванд.

Инчунин дар корхонаҳое, ки:

а) на камтар аз 50% шумораи коркунонро маъҷубон (нобиноён, қарҳо) ташкил медиҳанд ва

б) на камтар аз 50% маблағҳои фонди музди меҳнат ва мукофотпулиҳо (аз он ҷумла мукофотҳое, ки дар шакли натуравӣ дода шудаанд) дар давраи солонаи ҳисоботии андоз барои эҳтиёҷи маъҷубон (нобиноён, қарҳо) харҷ шудааст, аз ААИ озод карда шудаанд.

Меъёри андоз аз арзиши иловашуда 18 фоизи муомилот ва (ё) воридоти андозбандишавандаро ташкил медиҳад.

Муомилоти андозбандишаванда аз арзиши умумии муомилоти андозбандишаванда дар давраи ҳисоботӣ иборат аст.

Давраи ҳисоботӣ оид ба андоз аз арзиши иловашуда моҳи тақвимӣ мебошад.

20.3.3. Андоз аз моликияти корхона

Мутобиқи моддаи 260 Кодекси андози ҚТ андозсупорандагони андоз аз моликияти корхонаҳо инҳо мебошанд:

а) корхонаҳои резидентӣ;

б) бахшҳо ва дигар бахшҳои ҳаммонанди таркибии корхонаҳои дар зербанди «а» ҳамин модда зикргардида, ки тавозун ва суратҳисоби мустақил доранд;

в) корхонаҳои хориҷие, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолияти соҳибкориро аз тариқи муассисаҳои доимии худ амалӣ менамоянд.

Мувофиқи моддаи Кодекси андоз объекти андозбандии ин намуди андоз ба ҳисоб меравад:

1. Моликияти корхона бо ифодаи арзиши он, ки дар тавозуни ин корхона воқеъ аст, аз ҷумла дороию захираҳои ғайримоддӣ он объекти андозбандӣ маҳсуб мешаванд.

2. Дар мавриди андозсупорандаҳои объекти андозбандӣ танҳо аз моликияти, ки бо муассисаи доимӣ вобастааст, иборат мебошад.

3. Дар мавриди бонкҳо, ташкилотҳои дигари молиявии ғайрибонкӣ ва суғуртавӣ воситаҳои асосӣ бо ифодаи арзиши онҳо объекти андозбандӣ мебошанд.

Манбаи андоз аз моликияти корхонаҳо арзиши миёнасолонии амволи андозбандишаванда ба ҳисоб меравад.

Арзиши бақияи тавозунии миёнасолонии моликият, ки ҳамчун воҳиди миёнаи арифметикии арзиши тавозунии бақияи ҷунин моликият дар аввал ва охири соли ҳисоботӣ ҳисоб карда мешавад, арзиши андозбандишаванда ҳисоб мешавад.

Мувофиқи моддаи 263 Кодекси андози ҶТ моликияти зерин андозбандӣ карда намешавад:

а) ташкилотҳои бучетӣ, мақомоти ҳокимият ва идораи давлатӣ, аз ҷумла Бонки миллии Тоҷикистон ва муассисаҳои он;

б) он моликияти, ки қатъан барои эҳтиёҷоти маорифи халқ ва фарҳанг истифода бурда мешавад;

в) ташкилоту иттиҳодияи динӣ, ҷамъиятҳои миллию фарҳангӣ ва ҷамъияти маъҷубон (нобиноён, карҳо), ба истиснои онҳое, ки дар фаъолияти соҳибкорӣ истифода мешаванд;

г) хоҷагиҳои манзилию коммуналӣ ва дигари шахрӣ ва ноҳиявӣ маҳаллӣ;

д) бо тартиби муқаррарнамудаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба режими арзиши моликияти андозбандишавандаи истгоҳҳои барқию гармдиханда;

ж) таҷҳизоти техникӣ ва технологӣ, ки аз ҳисоби қарзи кредитӣ ва қарзҳои кредитии шартномавии ба имзо расида, ки дар муддати як моҳ дар мақомотҳои андоз ё дар Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шудаанд, то мӯҳлати баргардонидани қарз, ки дар аввал дар шартномаҳои кредитӣ (бидуни баҳисобгирии тағйирдиҳии минбаъдаи ба таъхир монандан ё дигар хел тағйир додани мӯҳлати баргардонидани қарз).

Давраи андозбандӣ барои андоз аз моликияти корхонаҳои соли тақвимӣ мебошад. Ҳисобу китоб оид ба ҳисоби андоз аз моликият барои соли ҳисоботӣ ба мақомоти андоз то якуми апрели соли минбаъда пешниҳод карда мешавад.

Ба ҳисоб гирифтани маблағи андоз аз Ҷоиди, ки барои соли андозбандишаванда ҳисоб карда шудааст, дар муқобили маблағи андози моликият барои ҳамин давра мумкин аст.

Боби 21. Фаъолияти соҳибкории

корхона

- 21.1. Соҳибкорӣ ва шартҳои инкишофи он
- 21.2. Шаклҳои ташкили фаъолияти соҳибкорӣ
- 21.3. Иттиҳодияҳои хоҷагидорикунанда ва соҳибкорӣ

21.1. Соҳибкорӣ ва шартҳои инкишофи он

Иқтисоди бозорӣ чунин тарзи ташкили ҷамъиятии истеҳсолотро талаб менамояд, ки барои таъмини талаботи одамон ва ҷамъият дар якҷоягӣ нигаронида шуда, истеҳсолкунандагон ва тоҷирон талаботи харидориро ба инобат гирифта, мустақилона ба як миқдору андозаи муайян бо назардошти вақту мӯҳлат маҳсулот истеҳсол намуда, ба мизочон ба фурӯш мерасонанд. Бозор ба сифати воситаи фурӯши мол арзи вучуд карда, вазифаи мувофиқкунонии ҳаҷм ва сохтори истеҳсолии молҳо ба ҳаҷм ва сохтори талаботҳои ҷамъиятиро иҷро мекунад.

Иқтисоди бозорӣ баробарҳуқуқии истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагонро дар назди молҳои беруна, мувозинатии нархҳоро дар асоси мутаносибии талаботу таклифот, мавҷудияти рақобати озодро чун омили пешрафти иқтисодӣ ва танзими иқтисодӣ талаб мекунад. Аз ин рӯ, соҳибкорон мустақилона зарурияти истеҳсоли ҳаҷму миқдори мол (ашё, мавод, таҷҳизот, меҳнат ва ғайра) ва сарфи маблағи онро худашон муайян менамоянд. Дар шароити бозор соҳибкорон ҳамеша мекушанд, ки даромаду фондаи соф ба даст оранд ва шароит пайдо шавад, ки ба рақобат тоб овардани амалиёту фаъолияташонро таъмин намоянд.

Соҳибкорӣ ва фаъолияти соҳибкорӣ яке аз пояҳои асосии иқтисоди бозорӣ буда, ба оқилона истифода намудани воситаҳои истеҳсолот асос ёфтааст. Инчунин, соҳибкорӣ фаъолияти эҷодкорона буда, максими ниҳоияш ба даст овардани фоида аст. Аз ин рӯ соҳибкориро чун фаъолияти навҷорисозӣ, тарзи махсуси инноватсионии истеҳсолот, шакли нисбатан

пешқадам ва навоваронаи амалиётҳои ташкилӣ-хоҷагидорӣи субъектҳои мустақил номидан мумкин аст.

Соҳибкориро чун тарзи мустақилонаву навоваронаи пешбурди кор, баъзан чун омили чоруми истеҳсолот низ ҳисоб мекунанд. Олими иқтисодӣ Йозеф Шумпетер нахустин шуда соҳибкориро чун омили чоруми истеҳсолот чудо намудааст. Дар қатори замин, меҳнат ва сармоя соҳибкорӣ чун маҷмӯи қобилиятҳои пайваस्तкунӣю комбиниронии оқилонаи се омили зикршудаи истеҳсолот дида баромада мешавад. Ин омили истеҳсолот дар қобилияти соҳибкорӣ, корчаллонӣ, фаъолмандии инноватсионии иштирокчиёни амалиётҳои иқтисодӣ ифода меёбад. Ҳамин тавр, мазмуни иқтисодии соҳибкорӣ дар он таҷассум меёбад, ки вай раванди пайвасти оқилонаи омилҳои истеҳсолот ва истифодаи самараноки захираҳоро бо мақсади қонеъ гардонидани талаботи бозор фаро мегирад. Ҳамзамон, соҳибкорӣ чун ҷараён дар худ ҷустуҷӯи ғояҳои нав, мақсадгузорӣ, ҷӯяндагии усули беҳтарини пайвасти омилҳои истеҳсолотро ғунҷош дода, ба гирифтани даромади соҳибкорӣ равона гардидааст.

Фаъолияти соҳибкорӣи шаҳрвандон ва шахсони ҳуқуқӣ дар қаламрави кишварамон бо Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда мешавад. Ин Кодекс асосҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии амалгардонии соҳибкориро муайян сохта, шароитҳои интиҳоби мустақилонаи соҳаи фаъолият, зоҳирнамоии ташаббуси хоҷагидорӣю корчаллонии шаҳрвандонро муқаррар менамояд.

Мафҳуми қонунии фаъолияти соҳибкорӣ дар банди 3 моддаи 1 Кодекси граждани оварда шудааст ва мувофиқи он – соҳибкорӣ фаъолияти мустақил ва бо таваккали худ амалишавандаи шахсони бақайдгирифташудае, ки мебошад, барои мунтазам ба даст овардани фоида аз истифодаи молу мулк, фуруши мол, иҷрои кор ё расонидани хизмат равона карда шудааст.

Ҳамзамон, соҳибкорӣ амалиёти мустақилонаест, ки дар асоси рафтори таваккалӣ сурат мегирад ва чун фаъолияти зарурии иқтисодӣ бозорӣ дорои хусусиятҳои зайл аст:

Якум. соҳибкорӣ фаъолияти иқтисодии мустақилона мебошад. Фаъолияти соҳибкорӣ на ба амру фармонҳои мақомоти

болой, балки ба хоџишу майли соџибкорон асос ёфтааст. Корхона ё ширкат худаш мустакилона роҳ ва усулҳои фурӯши маҳсулоти хеш, таъминкунандагону истеъмолкунандагонро интихоб менамояд. Яке аз шартҳои озодии иқтисодӣ ин нархгузорию озод аст. Дар иқтисодиёт озодии мутлақ вучуд надорад ва соџибкор ба он маънӣ соџиби мустақилияти пурра аст, ки аз боло ягон ташкилот ё муассисае ӯро барои истеҳсоли ин ё он навъ ва ҳаҷми маҳсулот, хизматрасонӣ маҷбур намекунад, лекин соџибкор мутеи бозор буда аз талаботи он саҳт вобаста аст.

Дувум. усули ҳавасмандии шахсии иқтисодӣ, ки ба мустақилият зич алоқаманд аст. Манфиати фардӣ, хусусӣ омили ба ҳаракатоварандаи соџибкорист. Ин манфиатҷӯӣ барои ба даст овардани фоидаи бештар бояд равона гардад, чунки байни хароҷот ва натиҷаҳои истеҳсоли робитаи бевосита вучуд дорад.

Инчунин, соџибкорӣ бо зиёну зарар, яъне бидуни ба даст овардани фоида вучуд нахоҳад дошт. Аз ин рӯ, ҳавасмандӣ бо ҳисси масъулиятшиносӣ соџибкорро маҷбур месозад, ки дар шароити рақобати озодии бозорӣ фаъолият кунад.

Сеюм. соџибкорӣ фаъолияти навоварона буда, ба эҷодкорӣ ниёз дорад ва дар шароити бозор афзудани фоида танҳо аз ҳисоби баланд бурдани нарх басо мушкил аст. Ба рақобат ҳамон корхона ё соџибкоре тоб оварда метавонад, ки пайваста навъҳои нави маҳсулотро истеҳсол карда, усулҳои тозаи хизматрасонию ба кор андохта, самаранокии фаъолияташро баланд бардорад. Барои ин соџибкор бояд ҳамеша дар андешаи азхуд кардани технологияи пешқадаму дар истеҳсолот ҷорӣ намуданн техникаи нав бошад, аз ин ҷост, ки ду модели фаъолияти соџибкориро таъкид менамоянд.

Модели якум, фаъолияти соџибкорию классикӣ аст. Ин усули соџибкорӣ ба он така мекунад, ки соџибкор кӯшиш менамояд то истеҳсолотро дар асоси боздеҳи ҳадди аксари захираҳои мавҷуда ташкил намояд.

Модели дуюм ташкили фаъолияти соџибкорӣ ба истифодаи усулҳои навин асос ёфтааст. Ин шакли фаъолияти соџибкорӣ ҷустуҷӯи роҳҳои нави инкишофи истеҳсолотро дар назар дорад, дар он сурат соџибкор барои амалӣ гардондани ҳадафу

нақшаҳои хеш роҳу имкониятҳои алтернативиро ҷустуҷӯ ва дарёфт намуда бо захираву имкониятҳои мавҷуда муқоиса менамояд.

Навоварӣ дар замони ҳозира чун натиҷан истифодаи моликияти зеҳнӣ мақоми махсус пайдо карда, асоси рушду камоли соҳибкорӣ мегардад. Аз ин рӯ, корхонаҳои, ки имконияти илмиашон зиёд аст, фаъолиятшонро ба эҷоду ҷорӣ намудани лоиҳаҳои илмию техникий навин, ки аз нигоҳи тиҷорат хатарноканд, равона месозанд. Ин шакли соҳибкорӣ дар Тоҷикистон пайваستا густариш меёбад ва ҳадафи асосии он ҷустуҷӯи фаъолиятҳои илмию техникий пешрав ва ташкили истеҳсолот дар асоси технологияи навин аст.

Чорум, соҳибкорӣ ба хавфу хатари хоҷагидорӣ вобаста буда ва сабаби ин хатар аз рӯи тахмину таваккал рафтор намудан аст, ки хоси соҳибкор аст. Хавфу хатар, аз рӯи таваккал рафтору фаъолият намудан, омили ташаккули усули хоси афқору рафтор, авзову рӯҳияи соҳибкор аст. Асоси иқтисодии хавфи хоҷагидориро таносуби байни хароҷот ва натиҷаҳои пешбинишуда, инчунин, таносуби байни хароҷот ва натиҷаву дастоварди воқеӣ ташкил медиҳад. Агар нархи маҳсулоти истеҳсолшуда хароҷотро ҷуброн накунад, пас ин нишонаи он аст, ки ӯ соҳибкор аз ӯҳдаи ташкили самарабахши фаъолияти хеш набаромадааст, ӯ вазъи бозор ба фаъолияти соҳибкорӣ муносиб наафтадааст. Бинобар ин, ҷустуҷӯ ва ташкили шароити зарурии тараққиёти фаъолияти соҳибкорӣ мақоми махсусро ишғол мекунад.

Фаъолияти пурра ва самарабахши соҳибкорӣ мавҷудияти шароитҳои заруриеро, ки ба иқтисодиёти солими бозорӣ хос аст, талаб менамояд. Пеш аз ҳама, инкишофи фаъолияти соҳибкорӣ заминаи мусоид талаб менамояд, ки аз маҷмӯи шароитҳои аввалиндараҷа ва зарурӣ иборат аст. Асосу заминаи соҳибкориро ба чор гурӯҳ қисмат намудан зарур аст: заминаҳои иқтисодӣ, ҳуқуқӣ, сиёсӣ ва равонӣ.

Шароити мусоиди соҳибкорӣ ғайридавлатӣ ва хусусигардонии моликият аст. Ҳоло раванди хусусигардонӣ ва ғайридавлатигардонӣ дар самтҳои зайл сурат мегирад:

- таҷдиди корхонаҳои давлатӣ ва таъсиси ҷамъиятҳои саҳомӣ;

- таъсиси ҷамъиятҳои ҳуқуқашон маҳдуд ё ҷамъиятҳои шарикӣ;

- гузаштан ба шароитҳои хоҷагидорӣ кооперативӣ;

- иҷора ва тадриҷан харидорӣ намудани амвол;

- бидуни гирифтани иҷора харидорӣ намудани корхонаҳои давлатӣ аз тарафи аҳли кори он;

- гузаштан ба шаклҳои омехтаи моликият бо роҳи таъсис додани корхонаҳои муштарак.

Механизми дигаргунсозии моликият ройгон додани амволи корхонаро ба аҳли кори он, фурӯши моликияти давлатиро ба ашхоси ҳуқуқӣ, воқеӣ ва шахсони алоҳида дар бар мегирад. Хусусигардонӣ барои гузаштан ба иқтисодӣ омехта замина тайёр карда, барои тараққиёти шаклҳои гуногуни соҳибкорӣ шароитҳои мусоид фароҳам меорад. Одатан, раванди хусусигардонӣ дар шароити гузаштан ба иқтисоди бозорӣ аз гардиши босуръати сармоя оғоз меёбад. Пеш аз ҳама, ба ин соҳаҳои савдо, хӯроки умумӣ, хизматрасонӣ, нақлиёт, соҳаҳои саноати хӯроқворӣ сабук ва ғайра дохил мешаванд.

Чунонки таҷрибаи мамлакатҳои ба иқтисоди бозорӣ рӯovarда нишон медиҳад, ки равнақу густариши соҳибкорӣ бар асоси хусусигардонӣ дар ин соҳаҳо самарабахш аст.

Хусусигардонӣ бояд чун воситаи ҳатмии равнақи соҳибкорӣ, ҳамзамон, бо чорабиниҳои ғайридавлатии ғайриинҳисорӣ гардонидани фаъолияти хоҷагидорӣ анҷом дода шавад. Ғайриинҳисорӣ гардонидан на танҳо дар асоси чорабиниҳои ҳуқуқӣ, балки бо роҳи ба эътибор гирифтани омилҳои иқтисодӣ ва ташкилӣ низ сурат мегирад. Одатан, барои таъмини раванди ғайриинҳисорӣ гардонӣ бояд ба омилҳои чун ғайримарказӣ гардонидани идора, тағйирот дар боби мубодилот, тартиби нархгузорӣ, равнақи шаклҳои пешқадами таъминоти моддию техникаӣ, диққати махсус дод.

Яке аз шартҳои зарурии равнақу инкишофи фаъолияти соҳибкорӣ таъмини рақобати озоди бозорист. Барои соҳибкор анҷом додани фаъолияти пурсамари соҳибкорӣ омода ва мутобиқ шудан ба рақобат аст. Дар шароити иқтисоди бозорӣ ва рақобати озод таклифу пешниҳодоти корхонае, ки ба талаботи бозор мувофиқ намеоянд, аз байн мераванд.

Мубориза барои бозор ба рақобат хусусияти фаъолиятмандию серҳаракатӣ ато мекунад ва соҳибкорро маҷбур менамояд, ки навъҳои нави омилҳои истеҳсолот ва натиҷабардории навинро ҷустуҷӯ ва дарёфт намояд. Аз ин рӯ, барои он, ки фаъолияти соҳибкорӣ рушду камол ёбад ва ба рақобат тобовар шавад, соҳибкор бояд, пеш аз ҳама, ба ҷавоби саволҳои зайл омода бошад: *бо кадом роҳ ва чӣ тавр захираҳои моддию техникаи истеҳсолро дастрас намояд; кадом чорабиниҳо барои баргарадони қарзҳо (кредит) мусоидат мекунанд; макоми соҳибкорӣ дар бозор ва роҳҳои табиғи маҳсулот ва хизматрасонӣ бояд чӣ гуна бошад.* Барои ҳалли ин масъалаҳо мавҷудияти зербинои бозорӣ нақши хоса дорад. Зербинои бозорӣ гуфта сохторҳоеро дар назар доранд, ки барои беамониат тараққи кардани захираю афзудани маблағҳо мусоидат мекунанд (биржаҳо, ташкилотҳои таъминотӣ, ширкатҳои миёнарав, ширкатҳои ахборӣ, консалтингӣ, аудиторӣ, бозоршиносӣ, хоҷагиҳои нақлиётӣ, анбору бонкҳо, ширкатҳои бимақунӣ (суғурта) ва ғайра).

Ба равнақи соҳибкорӣ на танҳо дигаргунсозиҳои иқтисодӣ, балки омилҳои сиёсӣ низ таъсир мерасонанд. Устувории вазъи сиёсӣ дар мамлакат омили пешрафти иқтисодӣ ва демократӣ гардонидани аҳли ҷомеа мебошад. Дар ин ҷода таъмини устувории вазъи сиёсӣ, баланд шудани дараҷаи боварии халқ ба ҳукумат ва дигаргунсозиҳои иқтисодӣ нақши муҳим дорад. Устувории вазъи сиёсӣ шароит муҳайё месозад, ки соҳибкорӣ масъалаҳои мушкили ҳаёти ҷамъиятиро ба ўҳда гирад ва дар асоси истифодаи навоариҳо пешрафт ва рушди иқтисодиро таъмин намояд.

Аз байн рафтани тафаккури қолабӣ ва муқаррарӣ яке аз масъалаҳои мушкилтарини гузаштан ба иқтисодиёти бозорӣ ва барқарор шудани соҳибкории мутамаддин аст. Аз ҳамин сабаб, омили хеле мураккаб ва зарурии равнақи соҳибкорӣ, таъмини тафаккури нави иқтисодӣ, яъне ба эътибор гирифтани омили равонист. Барои он, ки тафаккури беташаббус ва кӯҳна аз байн равад, вақти зиёд лозим аст ва шикастани тафаккури қолабии ҷамъиятӣ як чараёни тӯлонӣ ва ранҷовар аст. Равоншиносии соҳибкорӣ шартӣ гузаштан ба иқтисоди бозорӣ, тафаккури нав ва интизоми иқтисодиро муайян мена-

мояд. Чунки соҳибкорӣ фаъолиятест ихтиёрӣ, ташаббускорона ва натиҷааш навоарист, ки ин ё он талаботи бозорро таъмин месозад. Тафаккури нави иқтисодӣ ба мафҳумҳои "зудамалӣ". "ташаббус", "ҷасурӣ" ҳамоҳанг буда тараққиёти соҳибкорӣ, рушду камоли онро дар бар мегирад.

21.2. Шаклҳои ташкили фаъолияти соҳибкорӣ

Таҷрибаи мамлакатҳое, ки ба иқтисоди бозорӣ гузаштаанд, нишон медиҳад, ки шаклҳои гуногуни ташкили соҳибкорӣ мавҷуд аст. Ҳоло се шакли ташкили соҳибкории маъмултаринро аз назар мегузаронем:

1. Соҳибкории хусусӣ;
2. Соҳибкории шарикӣ (ширкатӣ);
3. Соҳибкории корпоративӣ (иттиҳодиявӣ).

Соҳибкории хусусӣ чунин шакли соҳибкорӣ ё корхонаест, ки соҳиби он як фард ё як оила буда, тамоми даромадро соҳиб аст ва ҳамаи хароҷотро ба ўҳда мегирад. Дар асл, соҳибкорони ин қабил корхонаҳо дар айни замон менечерони он мебошанд. Соҳибкории хусусӣ ё соҳибмулкӣ яке аз шаклҳои оддӣ ва васеъ паҳншуда дар мамлики мутараққии бозорӣ мебошад. Масалан, қариб 80 фоизи тамоми ташкилотҳои соҳибкорӣ дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико корхонаҳои соҳибмулкӣ ё хусусианд. Ин шакли соҳибкорӣ дар соҳаи савдои чакана, хизмати машваратӣ, соҳаи хӯроки умумӣ, хизмати иттилоотӣ хеле густариш ёфтааст. Аз ин рӯ, соҳибкории хусусиро дастгирӣ намудан ба мақсад мувофиқ аст. Афзалиятҳои асосии ин шакли соҳибкорӣ инҳоянд:

1) Мустақилияти пурра – афзалияти ин мустақилият дар он зоҳир мегардад, ки ҳангоми қабули ин ё он қарор зарурати ба Шӯрои директорон муроҷиат намудан ё ризоияти шариконро гирифтани аз байн меравад. Яъне соҳибмулк мустақилона, бо назардошти манфиатҳои шахсии худ қарор қабул менамояд;

2) Мавҷуд будани омилҳои ташвиққунандаи ҳадди аксар. Дар ин шакли соҳибкорӣ тамоми даромад ба роҳбари корхона

мансуб аст. Аз ин рӯ, соҳибкор барои хизматгузори пурмаҳсул пайваста мекушад;

3) Амалиёти соҳибкори хусусӣ хосияти манфӣ, пинҳонӣ дорад. Дар аксари корхонаҳои хусусӣ тарзи истеҳсоли маҳсулот, технологияи раванди истеҳсоли ҳамчун сирри истеҳсолот ва сармои асосии ширкат (корхона) ҳисобида мешавад.

Соҳибкори шарикӣ бо таъсиси ширкатҳо пайдо мешавад. Аз нигоҳи масъулияти амволи ширкатҳо се хел мешаванд: ширкатҳои масъулиятшон номаҳдуд, ширкатҳои масъулиятшон маҳдуд ва ширкатҳои омехта.

Соҳибкори шарикӣ ширкатҳои нисбатан хурде ҳастанд, ки дар онҳо ҳиссагузори дар ҳама шакл қабул шудааст. Дар вақти аз узвияти ширкат хориҷ шудани яке аз аъзоён вай ҳиссаи худро ба он шакле, ки дар ибтидо бо пардохти ҳисса ворид шуда буд, мегирад. Ҳамаи аъзоёни ширкат шахсан дар фаъолияти он иштирок меварзанд. Одатан, ширкатҳо ба қатори шарикони навъи пӯшида дохил мешаванд, чунки ҳиссаҳо ё саҳмҳоро соҳибонашон танҳо бо ризоияти аъзоёни ширкат тағйир медиҳанд. Соҳибкори шарикӣ дар асоси шартнома ташкил меёбад. Шартномаи соҳибкори шарикӣ чунин нуқтаҳои асосиро дарбар мегирад:

- ваколат, салоҳияти ҳар ширкаткунанда, ҳиссагузор;
- муҳлати амали шартнома;
- тавсифи тарзи тақсимои фоида ва хароҷоти имконпазир;
- усуле, ки бо ёрии он саҳмгузор суд мегирад;
- тартиби қабули шарикони нав;
- тартиби барҳам додани ширкат;
- афзалиятҳои соҳибкори шарикӣ;
- иқтидори молиявӣ.

Ширкат нисбат ба шакли соҳибкори инфиродӣ, одатан, аз ҷиҳати молиявӣ пуриқтидор аст. Аз тарафи дигар, дар ширкатҳо ду ва ё зиёда шарикон ба таври фаври метавонанд кори зарурии идораи ширкатро қабул намоянд.

Шарикони пурра ё шарикони номаҳдуд ҳамчун соҳибкори муштарак дар асоси усулҳои масъулияти амволии пурра ва мутаффиқона амал мекунад. Масъулияти пурра маънои онро дорад, ки шарикони ширкат ҳама ӯҳдадорихоеро, ки аз номи

ин ширкат бо истифодаи тамоми амволи худ новобаста аз он, ки амвол барои мақсадҳои ширкат истифода мешавад ё не, гирифтаанд, иҷро менамоянд.

Масъулияти мутаффиқона маънои онро дорад, ки ҳар аъзои соҳибкории шарикӣ, новобаста аз он, ки дар созиш (ҳариду фурӯш) иштирок кардааст ё не, бо тамоми амволи худ ҷавоб медиҳад. Шарикии пурра дараҷаи баланди итминон ба якдигарро дорад, аз ин рӯ, доираи иштирокчиёни он маҳдуданд.

Шарикии нопурра ё масъулияташон маҳдуд шакли паҳншудаи ширкатҳо буда, бо роҳи якҷо шудани амволи соҳибкорони гуногун ба моликияти умумӣ барои ташкил додани фаъолияти соҳибкорӣ ва таъсиси корхонаи шарикӣ ба сифати соҳибҳаққи мустақили ҳуқуқист. Дар ин сурат, масъулияти амволӣ дар асоси ўҳдадорӣ ба сармояи ҳамин ширкат вобаста, паҳн мешавад. Яъне, иштирокчиёни соҳибкории шарикӣ (ширкат) аз рӯи ўҳдадорӣ ҳо, ки дар ҳудуди ҳиссаи гузошташон ба миён меояд, ҷавобгаранд.

Соҳибкории шарикии омехта чун шакли мобайнии ширкатҳо дар иқтисоди бозорӣ мақоми махсус дорад. Дар ширкатҳои омехта як қисми аъзоён дар асоси усули масъулияти пурра комилҳуқуқ ва қисми дигари он дар асоси усули масъулияти маҳдуд (аъзоёни амонатгузор) фаъолияти соҳибкориро анҷом медиҳанд. Танҳо аъзоёни комилҳуқуқ ҳуқуқи иштирок дар қабули қарорҳои ба фаъолияти ширкат алоқамандро доранд. Ширкатҳои омехта чун корхонаҳо, ки дар асоси сармояи хусусӣ ва давлатӣ, инчунин, ширкате, ки ба соҳибкорон (шахси ҳуқуқӣ ва воқеӣ) ё ташкилотҳои давлатии ду ва зиёда давлатҳо тааллуқ доранд, амал мекунад. Одатан, соҳибкории шарикии омехта бештар дар соҳаи савдои хориҷӣ, амалиёти бонкӣ, туризм, бима, нақлиёту сохтмон, хоҷагии молӣ густариш ёфтааст.

Таснифи соҳибкориро дар асоси шакли моликият низ анҷом додан зарур аст. Аз ин рӯ, ҳоло дар соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ соҳибкорӣ дар асоси моликияти хусусӣ, коллективӣ, давлатӣ ва моликияти муштарак таъсис ёфта, бомувафаққият фаъолият мекунад.

Соҳибкориҳои хусусӣ дар асоси истифодаи моликияти хусусӣ фаъолият менамояд. Соҳибкориҳои коллективӣ бо истифодаи моликияти умумӣ таъсис дода шуда, дар шакли корхонаҳои иҷоравию коллективӣ, кооперативҳо, ширкатҳои саҳомӣ, ҳоҷагиҳо, моликияти маҳаллӣ ва иттиҳодияҳо, ки шахси ҳуқуқӣ ҳастанд, амал мекунанд.

Соҳибкориҳои давлатӣ яке аз шаклҳои соҳибкориест, ки ба корхонаҳои давлатӣ мансуб аст. Амволе, ки ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлат тааллуқ дорад, моликияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад ва ҷумҳурӣ ба он ҳуқуқи соҳибӣ қардану аз он саривақт истифода бурдан ва ихтиёрдорӣ қарданро дорад. Мавҷуд будани бахши давлатӣ дар иқтисодиёт яке аз хосиятҳои умумии хоҷагии бозор буда, дар асоси он соҳибкориҳои давлатӣ таъсис меёбад.

Соҳибкориҳои муштарак дар асоси истифодаи моликияти корхонаҳои муштарак таъсис меёбад. Корхонаҳои муштарак бо иштироки ашхоси ҳуқуқию воқеии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ашхоси ҳуқуқӣ ва воқеии хориҷӣ дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон ва берун аз марзи он, дар шакли ҷамъиятҳои хоҷагидорӣ, ширкатҳо ва дигар шаклҳо таъсис дода мешаванд. Корхонаҳои муштарак дар асоси сармояи умумии аз ҳиссаи тарафайн ташкил ёфта, якҷоя идора карда мешаванд.

21.3. Иттиҳодияҳои хоҷагидорикунанда ва соҳибкорӣ

Дар шароити рақобати шадиди бозорӣ ва босуръат тағйирёбии вазъи иқтисодии ҷаҳони муосир раванди марказонидани сармоя, яъне таъсис ёфтани сохторҳои бузурги хоҷагидорикунанда дар давлатҳои инкишофёфтаи иқтисоди бозорӣ авҷ мегирад. Имрӯз мавқеи чунин сохторҳои интегронидашуда дар иқтисодиёти ҷаҳон хеле ва хеле баланд аст.

Аҳамияти омӯзиши чунин сохторҳои бузурги ҷаҳони тижоратро ба инобат гирифта, шаклҳои бештар паҳнғаштаи онҳоро дар алоҳидагӣ дида мебароем.

Яке аз чунин ташкилотҳои бузурги хоҷагидорӣ ин *ассотсиатсияҳои (иттифоқҳои) хоҷагидорикунанда* мебошад. Ассотсиатсияи хоҷагидорикунанда иттиҳодияи шартно-

мавии корхона ва ташкилотҳое мебошад, ки бо мақсади иҷрои вазифаҳои якхела ва ҳамоҳангсозии фаъолияти худ таъсис дода мешаванд.

Корхона ва ташкилотҳое, ки ба ассотсиатсия дохил мешаванд нақшаҳои солона ва дарозмуддати инкишофи иқтисодӣ-иҷтимоии худро дар алоҳидагӣ таҳия менамоянд. Баъд бо мувофиқаи нақшаҳои алоҳидаи аъзоён ва шарикон нақшаи умумии ассотсиатсия таҳия карда мешавад, ки аз ҷониби раёсати ассотсиатсия назорат карда мешавад.

Мақомоти коллективии идоракунии ассотсиатсия шӯрои хоҷагӣ мебошад, ки ба он директорон ва дар баъзан ҳолатҳо дигар мутахассисон дохил мешаванд. Шӯро на камтар аз 2 маротиба дар як сол маҷлис мегузаронад. Қарори шӯро бо бартарии оддии овозҳо (50% + 1 овоз) қабул карда мешавад. Шӯрои хоҷагии ассотсиатсия раёсат, дирексияи иҷроия ва раиси ассотсиатсияро интихоб менамояд, ки раёсатро роҳбарӣ мекунад. Шӯро ва дирексияи иҷроияи ассотсиатсия қарори ба манфиати корхона ва дигар аъзоёни ассотсиатсия зидро қабул карда наметавонанд.

Вазифаҳои шӯрои хоҷагӣ чунинанд:

- интихоби самти фаъолияти муштараки ассотсиатсия;
- омода ва тасдиқ намудани ҳуҷҷатҳои меъёрие, ки муносибати байниҳамдигариро дар дохили ассотсиатсия ба танзим медароранд;
- мувофиқанамоии нақшаи фаъолияти корхонаҳо ва ҳисобот оиди иҷроиши онҳо;
- тасдиқи сиёсати инвеститсионӣ ва тиҷоратӣ;
- ташкили ҳамкориҳои бевоситаи дохилӣ ва берунӣ дар байни корхонаҳо.

Фаъолияти ҷории хоҷагидорӣ ассотсиатсияро дар давраи байни маҷлисҳои шӯро, дирексияи иҷроия идора мекунад.

Корхона ва ташкилотҳое, ки ба ассотсиатсия дохиланд, метавонанд бе розигии дигар аъзоён дар дигар ташкилот ва иттиҳодияҳо иштирок намоянд, инчунин, аз ассотсиатсия хориҷ шаванд, агар тартиби дигаре дар ҳуҷҷатҳои таъсисии он пешбинӣ карда нашуда бошад.

Картел. Таърихан шакли ибтидоии сармояи инҳисорӣ ин картелҳо (созишномаи картелӣ) мебошад. Картел ин созиши

байни шахсони ҳуқуқӣ ва корхонаҳои мустақили тижоратӣ, ки байни худ оиди сиёсати нархӣ ва тақсими бозор шартнома мекунанд. Дар ин ҷо корхонаҳо созиши ҳуқуқии намуди қарордод баста, мустақилияти худро аз даст намедиханд ва дар лаҳзаи созиш баробарҳуқуқ мебошанд.

Бояд қайд намуд, ки шакли картелии ташкилотҳои инҳисорӣ нисбатан устувортар боқӣ монданд. Дар замони муосир дар баҳши содироту воридот як қатор картелҳои ғайрирасмӣ ва расмӣ мавҷуданд. Аз ҷумлаи онҳо ТДСН (Ташкилоти давлатҳои содиркунандаи нафт (ОПЕК) созиши картелӣ дар байни ширкатҳои давлатии истеҳсолкунандаи нафт), «Ҳафт хоҳарон» (SEVEN SISTERS – картели нафтии ҳафт ширкати пешқадами истеҳсолкунандаи нафт) ба ҳисоб мераванд. Созишномаи картелӣ дар замони муосир зери таъсири қонунҳои зиддинҳисорӣ ташаккул ёфта, одатан, онҳо дар асоси шартномаи бовариасос таъсис дода мешаванд.

Синдикат (аз калимаи юнонии SUNDICOS – бо ҳам фаъолияткунанда, ҳамдигарро хабардор намуда, фаъолият кардан). Шакли дигари иттиҳодияҳо, ки бо иштироки сармояи инҳисорӣ таъсис дода мешавад, синдикат ба ҳисоб меравад. Синдикат яке аз шакли иттиҳодияҳои инҳисорӣ ба ҳисоб рафта, барои амалисозии фаъолияти тижоратӣ таъсис дода мешавад. Корхонаҳои, ки ба синдикат дохил мешаванд мустақилияти тижоратии худро гум мекунанд, чунки фурӯши умумии маҳсулот тариқи ҳадамоти ягонаи марказонидашудаи фурӯш амалӣ карда мешавад. Дар ин ҷо сармояи инҳисорӣ тариқи созиш пешниҳод шуда, мустақилият ва соҳибхитории иштирокчиёнашро маҳдуд месозад. Синдикат шакли коллективии фаъолияти соҳибкорӣ ба ҳисоб рафта, вазифаи асосиаш ташкили муштараки фурӯши маҳсулот (нафт, оҳан, ғалла, пахта ва ғайра) ба ҳисоб меравад. Одатан, дар синдикат ҳадамоти ягонаи фурӯш таъсис дода мешавад, ки аъзоёни он бо квота ва нархҳои қаблан мувофиқашуда маҳсулоти барои фурӯши муштарак таъиншударо, пешниҳод менамоянд. Роҳбарияти синдикат дар аксар ҳолатҳо барои иштирокчиёни синдикат хариди ашёи хом ва дигар маҳсулотҳоро аз ҳисоби маблағҳои аз фурӯши маҳсулоти

онҳо ба дастомада ташкил менамояд. Дар дохили синдикат рақобат дар байни иштирокчиёнаш иҷозат дода мешавад. Мақсади асосии синдикат ин густариш ва ё нигоҳдории бозор, танзими ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот дар дохили синдикат ва нархҳо дар бозори берунаи фуруши маҳсулот мебошад.

Трест (аз англ. TRUST). Сармояи инҳисорӣ, инчунин, дар шакли трест ташаккул меёбад. Трест ин иттиҳодияе, ки иштирокчиёнаш мустақилияти ҳуқуқӣ ва тичоратиашонро аз даст дода, ба зерсохторҳои таркибии ширкати ягона табдил меёбанд. Ширкатҳои бузургтарини ҷаҳон ба монанди Ҷенерал моторс, Форд моторс, Стандарт ойл, Ҷенерал электрик ва ғайраҳо дар шакли трест фаъолият менамуданд. Ба ҳамаи ҷиҳатҳои мусбии зинаҳои идоракунии дохилиширкатӣ, трестҳо низ аз камбудӣ низ ҳолӣ нестанд. Аз ҷумлаи норасогиҳои асоситарини трест ин эҳтимолияти баланди бюрократикунонӣ ва табдил ёфтани муносибатҳои иқтисодӣ ба маъмурӣ мебошад. Падидаи инкишофи трестҳо дар таърихи инкишофи муносибатҳои иқтисодӣ то охири асри XIX ва ибтидои асри XX рушд карда, бо қабули қонуни зиддитрестии Шерман як андоза шакли мазкури ташкили иттиҳодияҳо суст гардид.

Консерн (аз англ. CONCERN). Барои раҳой ёфтан аз ин ду камбудии асосӣ зарурати даст кашидан аз шакли трестии ташкилот ба миён омад. Дар ин марҳила бар ивази трест консерн ба вучуд омад. Консерн ин иттиҳодияи корхонаҳо, ширкатҳо ба як воҳиди том тавассути низоми ҳамшарикӣ, муттаҳидии шахсӣ ва бо алоқаҳои молиявӣ, қарзӣ ва илмӣ-техникӣ ба ҳамалоқаманд карда шудаанд. Назорат дар фаъолияти консерн воситаи асосие, ки томияти ташкилии иттиҳодияи мазкурро таъмин менамояд, мебошад.

Дар консерн ширкати асосиро ҷудо мекунанд, ки фишангҳои асосии назорат ва риштаҳои тобеиятро дар даст дорад. Шакли мазкури ташкилот дар худ назорати марказонидашуда ва мустақилияти фаврӣ-хоҷагидории зерсохторҳои шро муттаҳид менамояд. Дар консерн молия, сармоягузорӣ ва корҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва озмоишӣ-конструкторӣ (КИТОК) ба таври қотеона марказонида шудаанд. Чунин шакли ташкилот куллан

ба дастовардҳои навини илмӣ-техникӣ нигаронида шуда, дар муқоиса бо трест дар ҳадди камтарин гирифтори «вируси бюрократизм» мебошад. Дар замони муосир консерн шакли асосии ташкили сармояи инҳисорӣ мебошад.

Конгломерат. Конгломерат дар асл ҳамон консерне мебошад, ки симои соҳаваширо аз даст додаст, яъне дар ин ҷо фаъолияти алоҳидаи ширкатҳо на аз нуқтаи назари технологӣ ва ташкилӣ ба ҳам алоқаманд нестанд. Чунин шакли ташкили сармояи инҳисорӣ нибат ба консерн на он қадар устувор мебошад. Маҳз бинобар ин конгломератҳо тағирёбанда буда, дарозумр нестанд. Сарҳаде, ки консернро аз конгломерат фарқ мегузорад дар назари аввал шартӣ менамоянд. Аммо ба ақидаи мо ин сарҳад то як андоза воқеӣ низ мебошад. Сармояи инҳисорие, ки дар шакли консерн таъсис дода шудааст, «симои соҳави»-и ҳамон фаъолияте, ки ё қисми зиёди маҳсулоти фуруӯхташударо медиҳад, ё ин ки аз нуқтаи назари технологӣ ба дигар шаклҳои фаъолият алоқаманд аст.

Ширкатҳои (корпоратсияҳои) трансмиллӣ. Ширкатҳои трансмиллӣ ин консерни байналхалқӣ ба ҳисоб меравад. Дар ин ҷо низ тафриқаи мафҳумҳои консерн ва ширкатҳои трансмиллӣ ба миён меояд. Ба ақидаи баъзе иқтисодшиносон ширкатҳои трансмиллӣ ин шакли махсуси консерн, ки интернализатсияи сармоя ва истехсолотро таъмин менамоянд. Дар амал ҳама консернҳои бузургтарини ҷаҳони муосир байналхалқӣ мебошанд, яъне ширкатҳои трансмиллӣ ба ҳисоб мераванд. Одатан, онҳо аз рӯи сармоя ва самти фаъолият трансмиллӣ (саҳмияҳояшон дар бозорҳои фондӣ хариду фуруӯш шуда, онҳоро ҳам резидентҳо ва ҳам ғайрирезидентҳо ҳуқуқи харидан доранд) ва аз рӯи назорат миллӣ (ҳар як консерни бузург мансубияти миллӣ, «миллат»-и худро дорад) чудо мешаванд. Масалан, баъди ҳамҷояшавии консерни олмонии Даймлер-Бенс ва консерни амрикоии Крайслер назорат амалан ҷониби олмониҳо гузашт.

Аммо ҳолатҳои низ мавҷуданд, ки назорат аз болои фаъолияти консерн ба якҷанд давлат таалуқ дорад. Аз ҷумлаи онҳо ширкати англисӣ-ҳолландии «Ройл Датч-Шелл» ва консерни

«Юниливер», ширкати англисӣ-амрикоӣ-канадӣ дар соҳаи металлургияи ранга «Интернэшнл Никл Компани оф Кэнада» ба ҳисоб меравад.

Дар охир механизми гузариш аз як шакли ташкили сармояи инҳисорӣ ба дигар шаклро дида мебароем. Пеш аз ҳама, ин ҳалли нофаҳмиҳое, ки дар шаклҳои қаблии ташкили сармояи инҳисорӣ ба вучуд омада буд. Гузариш ба картел ин ба ғайриимкон будани бунёди зинаҳои идоракунии фавқулқалони дохилиширкати дар ин марҳила алоқаманд мебошад. Гузариш ба синдикат бошад бо душвории назорат аз болои фаъолияти картелҳо ва беруншавии осон аз созишнома (дар картел на мустақилияти тижорати ва на ҳуқуқӣ қатъ намешуд) маънидод карда мешавад. Дар синдикат бошад, иштирокчиён на танҳо ўҳдадориҳои муштарак доранд, балки мустақилияти тижоратишонро аз даст медиҳанд.

Гузариш аз синдикат ба трест бинобар сабаби афзоиш ёфтани хароҷоти созиш (трансаксионӣ) ва зарурияти ҳамоҳангии бештар дар шароити инкишофи босуръати ғунҷоиши бозор (автомобил, нафт ва маҳсулоти нафтӣ, металлҳои сиеҳ ва ғайра) маънидод карда мешавад. Шакли трестӣ камбудии мазкурро бартараф карда, имконият медиҳад, ки захираҳои фавқулқалон барои қонеъ сохтани талаботи босуръат инкишофёбандаи бозори молҳои стандартӣ, марказонида шаванд. Чи тавре, ки болотар қайд намуда будем, шакли трестӣ низ аз камбудӣ холи нест. Дар ин асос шакли нави ташкил сармояи инҳисории консерн ба вучуд омад. Имрӯз консерн шакли беҳтарини ташкили сармояи инҳисорӣ ба ҳисоб меравад.

Консорсиум (аз латинии CONSORTIUM – ҳамештирокӣ, ҳамрафиқӣ). Дар қатори шаклҳои иттиҳодияҳои дар боло қайд шуда, инчунин, иттиҳодияҳои муваққатие ташкил кард мешаванд, ки барои амалисозии лоиҳаҳои бузург ва ҳалли масъалаҳои конкретӣ таъсис дода мешаванд. Ин навъи иттиҳодияҳоро консорсиум меноманд. Дар консорсиум корхонаҳо новобаста аз соҳа ва шакли моликият муттаҳид мешаванд. Иштирокчиёни консорсиум мустақилияти худро нигоҳ дошта, метавонанд, инчунин, аъзои дигар ташкилотҳо ва

иттиҳодияҳо бошанд. Баъд аз ноил шудан ба мақсади таъсис, консорсиум барҳам дода мешавад. Дар низоми муносибатҳои иқтисодии муосир барои амалисозии лоиҳаҳои бузург консорсиум усули самаранокӣ ҳамгироии кадрҳо, иқтидор ва захираҳои моддӣ-молиявӣ ба ҳисоб меравад.

Холдинг. Холдинг чунин шакли фаъолияти мебошад, ки дар он як ҷамъияти саҳомӣ бо мақсади назорати молиявӣ ва гирифтани фоида аз сармояи ба саҳмияҳо гузоштааш, бастаи назорати саҳмияҳои дигар ширкатҳоро дар даст дорад. Аввалин маротиба таъсиси холдингҳо дар ИМА сурат гирифта, соли 1888 дар Нью-Черси Қонун «Дар бораи холдингҳо» қабул карда шуда буд.

Ду навъи холдингро аз ҳамдигар фарқ мекунад:

- Холдинги соф – яъне холдинг тавассути низоми иштирок дар сармояи саҳомии ширкатҳои дигар, танҳо ба гирифтани фоида аз сармояи ба саҳмияи ин ширкатҳо гузошта машғул аст.

- Холдинги омехта – яъне холдинг ба фаъолияти соҳибкорӣ машғул буда, ҳамзамон бо мақсади васеъсозии доираи таъсири худ ва гирифтани фоидаи баландтар бастаи назорати саҳмияҳои дигар ҷамъиятҳои саҳомиро аз онҳо худ мекунад.

Холдингҳои соф, одатан, аз ҷониби бонкҳо таъсис дода мешавад, дар ҳолате, ки холдингҳои омехта метавонанд аз ҷониби ҳама гуна иттиҳодияи бузурги махсусан ба истеҳсолот алоқаманд таъсис дода шаванд. Табиист, ки ин тасниф шартӣ аст. Таҷрибаи хоҷагидорӣ ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки иттиҳодияҳои бузурги диверсификатсионӣ метавонанд нисбат ба корхонаҳои фаръии худ холдинг бошанд, ва ҳамзамон ҳамчун сохтори таркибии холдинг нисбатан бузургтар бошанд. Чунин шакли иттиҳодия барои амалисозии сиёсати ягона ва назорати риояи манфиатҳои холдинги асосӣ истифода карда мешавад. Холдингҳои бузург метавонанд фаъолияти молиявии садҳо ҷамъиятҳои саҳомӣ ва консерну бонкҳоро идора намојанд. Дар аксар ҳолатҳо сармоя ва активҳои холдинг аз сармояи сохторҳои фаръиаш якҷанд маротиба камтар аст. Баъзан ширкатҳои холдингӣ аз ҷониби давлат ва ё бо иштироки ҳиссаи зиёди давлатӣ бо мақсади назорат ва танзими инкишо-

фи соҳаҳои алоҳидаи афзалиятноки иқтисодиёт ташкил карда мешавад. Ширкати саҳомӣ – холдингии «Барқи тоҷик», ки дар ҷумҳурии мо фаъолият мекунад аз ҷумлаи ширкатҳои холдингии мебошад, ки аз ҷониби давлат таъсис дода шудааст.

Механизми қабули қарор дар ҷамъиятҳои саҳомӣ ба холдинг имконият медиҳад, ба фаъолияти хоҷагидорӣ, тиҷоратӣ ва молиявии ширкатҳои ба ҳолдинг дохилбуда таъсир расонад. Гарчанде, ки ин корхонаҳо аз ҷиҳати муносибатҳои ҳуқуқӣ мустақил бошанд ҳам, аммо холдинг имконият дорад қарорҳои онҳоро ба манфиати худ мувофиқ созад.

Гуруҳҳои молиявӣ-саноатӣ. Аз рӯи таркиби иштирокчиёнаш Гуруҳҳои молиявӣ-саноатӣ (ГМС) ба холдингҳо шабоҳат доранд. Ба таркиби ГМС дар қатори корхонаҳои истеҳсолоти моддӣ (саноат, сохтмон, нақлиёт ва ғайра), инчунин, ташкилотҳои молиявӣ, махсусан бонкҳо дохил мешаванд. Ҳангоми таъсиси ГМС ба сифати мақсади асосӣ муттаҳидсозии сармояи бонкӣ ва имкониятҳои истеҳсоли гузошта мешавад. Дар ин маврид даромади асосии бонкҳо, ки ба ГМС дохиланд на фоизи қарз, балки дивиденд аз баландбардории самаранокии фаъолияти корхонаҳои истеҳсоли мебошад.

Дар мавриди таъсиси ГМС дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор заминаҳои иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ, аз ҷумла, шартномаҳои байнидавлатӣ ва байнихукуматӣ низ мавҷуд аст. Ҳанӯз аз 17.03.1995 Созишнома дар байни Ҳукумати Федератсияи Россия ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи принципҳои асосии таъсис додани гуруҳҳои молиявӣ-саноатӣ» ба имзо расида буд. Дар ин асос 31 октябри соли 1995 Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи созишномаи байни Ҳукумати Федератсияи Россия ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи принципҳои асосии таъсис додани гуруҳҳои молиявӣ-саноатӣ» таҳти рақами 657 қабул гардид. Инчунин, як қатор созишномаҳои бисёрҷонибаи байнидавлатӣ бо иштироки Ҷумҳурии Тоҷикистон ба имзо расонида шудаанд, ки санадҳои зерин аз ҷумлаи онҳоянд:

- Дар бораи таъсиси гурӯҳи молиявӣ-саноатии байнидавлатии «Гранит» аз 18.10.1996 с. (бо иштироки Федератсияи Россия, Белоруссия ва Қирғизистон);

- Дар бораи таъсиси гурӯҳи молиявӣ – саноатии трансмиллӣ оид ба истифодабарӣ ва таъмири техникаи ҳавопаймоии авиатсияи граждании давлатҳои иштирокчии Иттиҳоди давлатҳои мустақил аз 18. 10. 1996 с. (бо иштироки Озорбойҷон, Армения, Белоруссия, Гурҷистон, Қазоқистон, Қирғизистон, Молдова, Тоҷикистон, Узбекистон ва Украина)

Муттаҳасисони соҳа бар он ақидаанд, ки рушд ва инкишофи иттиҳодияҳои шакли холдинг ва ГМС ба инкишофи низоми нақшагирии корпоративӣ ва идоракунии иқтисодиёт, ки хоси ҳамаи давлатҳои инкишофёфтаи саноатӣ аст, алоқаманд мебошад. Маҳз дар ҷаҳони муосир чунин шакли иттиҳодияҳо пешбарандагони иқтисодиёт ба ҳисоб мераванд.

Боби 22. Иноватсияҳо ва самаранокии истифодаи онҳо дар корхона

- 22.1. Мафҳум, моҳият ва таснифоти иноватсияҳо
- 22.2. Иноватсия ва ҷараёни инноватсионӣ
- 22.3. Фаъолияти навоварона ва ташаккули соҳибкориҳои корхона
- 22.4. Моликияти зеҳнӣ -ҳамчун объекти соҳибкориҳои навоварона
- 22.5. Самаранокии истифодаи навовариҳо дар корхона
- 22.6. Стратегияи инноватсионии корхона

22.1. Мафҳум, моҳият ва таснифоти иноватсияҳо

Яке аз ҳадафҳои афзалиятноки давлатҳои пешрафтаи ҷаҳон ин таъмини рушди иқтисодии дарозмуддат мебошад. Зимнан истеҳсоли маҳсулоти зиёд бо сифати баланд ва таъмини сатҳи баланди некӯаҳволии мардум дар назар аст. Рушди иқтисодӣ бо баландшавии самаранокии истеҳсолот, коҳиши бекорӣ, мӯътадили нарх ва молия, васеъшавии алоқаҳои байналхалқӣ ва дигар ҷараёнҳои мусбӣи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ҳамроҳӣ карда мешавад.

Таҷрибаи таърихӣ ва натиҷаи мусобиқаи иқтисодии низомҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ шаҳодат медиҳад, ки рушди босуботи иқтисодӣ дар шароити моликияти хусусӣ, рақобат ва бозори озод имконпазир аст.

Рушди иқтисодӣ ин натиҷаи фаъолияти самаранокии корхонаҳои ҳамаи соҳаҳои иқтисоди миллӣ, махсусан саноат мебошад. Илми иқтисодӣ дар замони муосир мушкилоти сиёсати саноатиро таҳлил намуда, ду ҷараёни зеринро ҳамчун асоси рушди иқтисодӣ номбар мекунад:

- Ивазшавии равияи технологӣ, ки барои сохтани маҳсулоти нав ва ё баландбардории самаранокии истеҳсолоти маҳсулоти қаблан аз худ шуда мусоидат мекунад;

- Рушди ҳаҷми истеҳсолот дар асоси равияҳои мавҷудаи технологӣ, маҷмӯи усулҳои техникии истеҳсоли мол, хизмат ва ташкили оқилонаи шаклҳои ташкилӣ-ҳуқуқии фаъолияти хоҷагидорӣ.

Назарияи равияҳои технологӣ дар се садсолаи охир панҷ марҳилаи инкишофи худро аз сар гузаронид, ки ҳар яки онҳо шакли нави равияи технологиро ташкил медиҳанд.

Дар таҷрибаи таҳлили иқтисодӣ як қатор мафҳумҳои истифода мешаванд, ки дар бораи инноватика, инноватсия ва ҷараёнҳои инноватсионӣ маълумот медиҳанд.

Инноватика – соҳаи илм буда, назарияҳои гуногуни навоарӣ, ташаккули навигариҳо, паҳншавии онҳо, омилҳои ба навоарӣ таъсиррасонанда, коркарди қарорҳои инноватсионӣ ва ғайраро дар бар мегирад.

Фаъолияти инноватсионӣ ин ҷараёне мебошад, ки ба амалисозии натиҷаҳои тадқиқотҳои илмӣ ва коркардҳои анҷомёфта ва ё дигар дастовардҳои илмӣ-техникӣ, маҳсулоти нав ва ё такмилёфта, такмили ҷараёнҳои технологӣ ва инчунин, тадқиқотҳо ва коркардҳои иловагии ба он алоқаманд равона карда шудааст.

Инноватсия (навоарӣ) – натиҷаи ниҳоии фаъолияти инноватсионӣ буда, дар шакли маҳсулоти нав ва ё такмилёфтаи дар бозор фурӯхташаванда ва ё ҷараёни технологияи нав ва такмилшудаи дар фаъолияти корхона истифодашаванда, амалӣ карда мешавад.

Иқтисодии инноватсионии корхона (соҳа, минтақа, давлат) – ин маҷмӯи намудҳои гуногуни захираҳо, аз ҷумла, захираҳои моддӣ, молиявӣ, зеҳнӣ, илмӣ-техникӣ ва ғайра мебошад, ки барои амалисозии фаъолияти инноватсионӣ зарур аст.

Соҳаи инноватсионӣ-соҳаи фаъолияти истеҳсолкунандагон ва ё истеъмолкунандагони маҳсулоти (кор, хизмат) инноватсионӣ мебошад, ки ба сохтан ва паҳнкунии инноватсия алоқаманд аст.

Инфрасохтори инноватсионӣ ташкилотест, ки фаъолияти инноватсиониро (марказҳои инноватсионӣ-технологӣ, технопаркҳо, марказҳои таълимӣ-корӣ ва дигар ташкилотҳои маҳсус) амалӣ месозад.

Дар байни сохторҳои, ки ба фаъолияти инноватсионӣ мусоидат мекунанд, технопаркҳо сохтори муҳим ба ҳисоб рафта, дар биноҳои начандон калон ҷойгир шуда, 2–3 намуди хизматрасониро фаро мегиранд. Инчунин, технополис ва минтақаҳои

илм низ мавҷуданд, ки мучтамеъҳои бузурги иқтисодии самтнокии навоварона доштаи минтақаро дар бар мегиранд.

Аз рӯи дараҷаи инкишоф, сохторҳои технопаркӣ бо тартиби зерин ҷойгир мешаванд: инкубаторҳо, паркҳои технологӣ, технополис, минтақаи илм ва технология.

Инкубаторҳо сохтори мураккаби бисёрфункционалие мебошанд, ки номгӯи васеи хизматҳои инноватсиониро амалӣ намуда, як ва ё якчанд биноро ишғол менамоянд. Ширкати инноватсионӣ вобаста аз шакли технологӣ аз инкубатор ин ва ё он маҷмӯи хизматрасониҳои инноватсиониро иҷора мегирад, ки ба он иҷораи бино низ дохил мешавад. Давраи инкубатсионии ширкат одатан 2-3 сол ва баъзан 5 сол давом мекунад. Бо фаро расидани ин мӯҳлат ширкати инноватсионӣ инкубаторро тарк карда, фаъолияти мустақилонаро шурӯъ менамояд.

Паркҳои технологӣ ин мучтамеи илмӣ-истеҳсолии сохтори мураккаби функционалӣ доштае мебошад, ки ҳадафи асосии он ташаккули шароити мусоид барои инкишофи корхонаҳои хурди илмғунҷоишашон зиёд мебошад. Воҳиди сохтори технопаркҳо марказҳо ба ҳисоб мераванд, ки муҳимтарини онҳо: маркази тадқиқотӣ, инкубатор, комплекси илмӣ-технологӣ (маркази инноватсионӣ), минтақаи саноатӣ, маркази бозоршиносӣ, маркази таълим ва ғайра мебошад. Ҳар як маркази номбаршуда маҷмӯи махсуси хизматрасониро амалӣ месозад, масалан, хизматрасониҳо барои гузаронидани корҳои тадқиқотӣ ва ё азнавтӣёркунии мутахассисон аз рӯи ягон самти муайяни технологӣ.

Технополис сохтори томи илмӣ-истеҳсолӣ буда, дар заминаи шаҳри алоҳида, ки дар иқтисодиёти он нақши технопарк ва инкубаторҳо зиёд аст, ташкил карда мешавад. Маҳсулоти нав ва технологияе, ки дар марказҳои илмӣ таҳия мегарданд барои ҳалли мушкилотҳои соҳаи иқтисодӣ ва иҷтимоии шаҳр истифода карда мешаванд. Технополисҳо ҳам дар асоси шаҳрҳои нав бунёд ёфта истода ва ҳам дар заминаи шаҳрҳои таҷдидшаванда бунёд мешаванд. Инчунин, технополисҳои намууди «шусташуда» мавҷуданд. Онҳо дар базаи шаҳрҳои калон, ки бо набудани сарҳадҳои минтақаҳои баландтехнологӣ сохторҳои инкишофёфтаи инноватсионӣ доранд, ташкил карда мешавад.

Минтақаи илмӣ-технологӣ масоҳатеро дар бар мегиранд, ки ба ҳудуди ноҳияи маъмурӣ рост меояд. Дар иқтисодиёти ин ноҳия фаъолияти инноватсионӣ нақши муҳим дошта, технопаркҳо онро амалӣ месозанд. Муҷтамаи илмӣ-истеҳсолӣ дар ин ҷо воҳиди том буда, технологияҳои дар марказҳои илмӣ сохташаванда феврал ба истеҳсолот ворид карда мешаванд. Дар минтақаи илмӣ-технологӣ муассисаҳои калони илмӣ ва корхонаҳои саноатии ба истеҳсоли маҳсулоти илмғунҷоиши зиёд махсусгардонидашуда фаъолият мекунанд. Ба ин муҷтамеҳо, инчунин, инфрасохторҳои истеҳсолӣ ва маишӣ, бизнеси хурду миёна, фондҳо ва институтҳои молиявӣ, минтақаҳои истироҳат ва фарҳанг низ дохил мешаванд. Минтақаи илмӣ-технологӣ метавонад технополисҳо, технопаркҳо ва инкубаторҳо, инчунин, инфрасохтори васеъеро, ки фаъолияти илмӣ ва истеҳсолӣ доранд, дар бар гирад.

Натиҷаи фаъолияти инноватсионӣ маҳсулоти зеҳнӣ мебошад. Маҳсулоти (моликияти) зеҳнӣ натиҷаи фаъолияти соҳаи истеҳсолоти маънавӣ буда, барои қонеъсозии талаботҳои (дар шакли молӣ ва ё ғайримолӣ) истеъмолкунанангон таъин шудааст.

Дар адабиётҳои ватанӣ ва ҳоричӣ мафҳумҳои гуногун ба монанди «навоарӣ», «навигарӣ», «инноватсия» ва «навҷорисозӣ» вомехӯранд. Дар баъзе ҳолатҳо ин мафҳумҳо ҳамчун синонимҳои истифода бурда мешаванд, аммо байни онҳо фарқиятҳои муайян вучуд доранд. «Навоарӣ» чизи нави муайяно тавсиф медиҳад ва ба ҳамин маъно ба мафҳуми «ихтироот» наздик аст. «Навигарӣ» – син натиҷаи мушаххаси азхудкунии техника ва технологияҳои нав, усулҳои беҳтаркунии ташкил ва идоракунии мебошад. «Инноватсия» бошад натиҷаи азхудкунии (истифодабарӣ) амалӣ ё илмӣ-техникии навигарио мефаҳмонад.

Мафҳуми «инноватсия» бо мазмуни худ ба истилоҳи «навоарӣ», ки ҳамчун раванди мукаммали тараққиқунандаи тавлид, ҷорӣ, паҳн ва истифода кардани навигарӣ, ки ба рушд ва болоравии самаранокии фаъолияти инноватсионӣ мусоидат мекунад, фаҳмида мешавад. Инчунин, инноватсияро ҳамчун объекти дар натиҷаи тадқиқоти илмӣ ё ихтироъ ба даст овардашуда арзёбӣ мекунанд. Инноватсия – натиҷа, дастоварде ме-

бошад, ки аз ҳаммонандони пешина сифатан фарқ дошта, дар истеҳсолот бомуваффақият қорӣ шуда фоида оварда истодааст.

Истилоҳи «инноватсия» дар иқтисодиёти давраи гузариш барои ифодаи хусусияти инноватсионӣ ва барои ифодаи як қатор мафҳумҳои ба ҳам монанд, аз қабилӣ «фаъолияти инноватсионӣ», «менҷменти инноватсионӣ» ва ғайра истифода мегардад.

Мутобиқи сарчашмаҳои илмӣ чунин омадааст, ки мафҳуми «ҷорисозӣ» нусхаи тоҷикии калимаи англисии «innovation new development» ба шумор меравад. Тарҷумаи таҳтуллафзии он аз англисӣ маънои «ҷорӣ намудани чизи нав»-ро дорад. Таҳти мафҳуми навоарӣ тартиб ё низоми нав, анъанаи нав, усули нав, ихтироот, падидаи нав фаҳмида мешавад. Ибораи тоҷикии «ҷорисозӣ» айнан «даровардани навигарӣ», яъне ҷараёни истифодабарӣ аз навигариҳоро ифода мекунад.

Дар фаъолияти иқтисодии корхона, тибқи ҷоришавиашон ифодаҳои навигарӣ, навоарӣ, инноватсия истифода мешаванд, ки онҳо ба ҳама маълуманд. Ҳамчунин навигарӣ метавонад тартиби нав, усули нав, ихтироотро ифода намояд. Навоарӣ ба маънои навигарӣ аз лаҳзае қабули он арзи вучуд менамояд, ҳангоми паҳн гардидани навигарӣ он сифати навро ба худ гирифта, ба инноватсия мубаддал мегардад. Ҳар гуна ихтироот, падидаҳои нав, намудҳои хизматрасонӣ ё усули ташкили меҳнат, вақте ки барои тиҷорат-паҳнкунонӣ (комерсиализатсия) ба сифати нав арзи вучуд менамоянд, мафҳуми «инноватсия»-ро ифода менамоянд.

Мафҳуми «навоарӣ» аз мафҳуми «техникаи нав» васеътар аст, чунки мафҳуми техникаи нав танҳо олотӣ меҳнат, маводҳои нав ва ғайраро, ки дар истеҳсолот умуман истифода мешавад, дар бар мегирад. Навоарӣ бо маҳсулот ё хизмати нав, тарзи истеҳсоли он, навигарӣ ва ҳамагуна тақомул, ки сарфаи хароҷотро таъмин менамояд, арзёбӣ карда мешавад.

Дар баъзе адабиёти иқтисодӣ навоариро ҳамчун ҷараёне, ки дар он ихтироот ё ақида мазмуни иқтисодӣ мегирад, шарҳ медиҳанд. Аксаран, навоариро чун маҷмуи ҷорабиниҳои техникӣ, истеҳсолӣ ва тиҷоратӣ, ки пайдоиши таҷҳизоти нав ва ҷараёнҳои мукамалшудаи саноатиро дар бозор таъмин менамояд, мефаҳманд. Аз тарафи дигар, навоарӣ чунин ҷараёни

ҷамъиятӣ, техники, иқтисодие мебошад, ки ба воситаи истифодабарии ғояҳо ва ихтироот ба офаридани маҳсулот ва технологияи дорои хусусиятҳои, ки дар ҳолати ба бозор баровардан даромади иловагӣ мегирад, тавсиф дода мешавад.

Моҳияти навоариҳо, пеш аз ҳама, дар истифодабарии комёбиҳои хиради инсонӣ (ғояи нав, кашфиёт, ихтироот, такмилдиҳӣ ва ғайра) барои баланд бардоштани самаранокии фаъолият дар ин ё он соҳа мебошад.

Зарурати ба навоариҳо рӯ овардан ба афзоиш ва мураккаб шудани талаботи инсон, оила, ҷамъият ва дигаргун шудани муҳите, ки инсон, ҷамъиятро ихота менамояд, вобастааст. Аҳамияти асосии навоариҳо дар тараққиёти ҷамъиятӣ чуни-нанд:

Яқум. навоариҳо аз тариқи дар ҳаёт татбиқ намудани комёбиҳои хиради инсонӣ, натиҷаҳои илмӣ-техникӣ ба вучуд оварда мешаванд.

Дуввум. бо ёрии навоариҳо доираи истеҳсоли мол ва хизматҳо васеъ мешавад, сифати онҳо баланд мегардад ва қонеъгардонии талаботҳо беҳтар мешавад.

Сеюм. навоариҳо имконият медиҳанд, ки ба истеҳсолот қувваҳои нави истеҳсолӣ ҷалб карда шаванд ва истеҳсоли молу хизматҳо бо хароҷоти камтари меҳнат таъмин гардад.

Чорум. тамаркузи навоариҳо дар ин ё он соҳа мувофиқ намудани сохтори такрористеҳсолро бо тағйирёбии талаботҳо ва сохтори муҳити беруна таъмин мекунад.

Зарурати идоракунии фаъолияти навоарӣ (инноватсионӣ) таснифоти навоариҳоро тақозо мекунад. Таснифоти навоариҳо дар асоси чунин меъёрҳо гузаронида мешавад:

1. Соҳаи истифодабарии навоариҳо:

- навоариҳои технологӣ, ки дар навбати худ ба навоариҳо дар маҳсулот ва навоариҳо дар ҷараёнҳо ҷудо карда мешаванд;

- навоариҳои экологӣ;
- навоариҳои ташкилӣ-идоракунӣ;
- навоариҳои сохторӣ (институтсионалӣ);
- навоариҳои иҷтимоию сиёсӣ;
- навоариҳои давлатию ҳуқуқӣ;

- навовариҳо дар соҳаи маънавиёт;
- навовариҳои ҳарбӣ.

*2. Дараҷаи навогарӣ, тағйиротҳои куллӣ
ва аҳамияти навовариҳо:*

- навовариҳои асосӣ;
- навовариҳои такмили куллӣ;
- навовариҳои такмили ҷузъӣ.

3. Миқёси истифодаи навовариҳо:

- навовариҳои ҷаҳонӣ (куллӣ);
- навовариҳои миллӣ;
- навовариҳои минтақавӣ;
- навовариҳои маҳаллӣ;
- навовариҳои ҷузъӣ.

*4. Вобаста ба фаъолияти корхона чунин намудҳои
навовариҳоро муайян менамоем:*

- технологӣ;
- истеҳсолӣ;
- иқтисодӣ;
- тиҷоратӣ;
- иҷтимоӣ;
- идоравӣ.

Аз рӯи тарзи бавҷудоии навовариҳо онҳоро метавон ба реактивӣ ва стратегӣ ҷудо намуд. Ба реактивӣ навовариҳое тааллуқ доранд, ки мавҷудияти корхонаро дар мубориза бо рақибон дар бозор таъмин менамоенд. Навовариҳои стратегӣ он навовариҳое мебошанд, ки он мақсади дар оянда соҳиб шудан ба бартарӣ дар рақобатро дорад.

Ба ҳамин тариқ, гурӯҳбандии навовариҳо аз рӯи нишонаҳои меъёрҳои зикршуда бо таъсиси низоми татбиқи менеҷменти навовариҳо имкон медиҳад, ки таҳия ва истеҳсоли намудҳои нави маҳсулот самти афзалиятноки стратегияи корхона гардад.

22.2. Инноватсия ва ҷараёни инноватсионӣ

Навгони воқеии маҳсулот ва ё ҷараён бояд ба рушди самараи иқтисодӣ оварда расонад. Навигариҳои мутлақ, нисбӣ ва қисмиро аз ҳамдигар ҷудо мекунанд. Навигарӣ дар ҳолате мутлақ номида мешавад, агар монанд (аналог) надошта бошад. Навигарии нисбӣ навигарие мебошад, ки дар корхона ҷорӣ карда шуда, вале онро дигар корхонаҳо қаблан истифода кардаанд. Навигарии қисмӣ – қисман нав кардани ягон унсур ва ё қисмати маҳсулот мебошад.

Аз рӯи дараҷаи навигарӣ инноватсияҳои базисӣ, беҳқунанда ва псевдоинноватсияро аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

Инноватсияҳои базисӣ кашфиётҳои калонро амалӣ сохта барои ташаккули наслҳои нав ва самти инкишофи техникаи нав ҳамчун асос ба ҳисоб меравад.

Инноватсияҳои беҳқунанда бо ҷорисозии кашфиётҳои хурд ва миёна алоқаманд буда, дар зинаи паҳншавӣ ва инкишофи муътадили сикли илмӣ-техникӣ афзалият доранд.

Псевдоинноватсияҳо ба қисман беҳсозии намудҳои кӯҳнашудаи техника ва технология равона карда шудаанд.

Аз рӯи нақш дар ҷараёни такрористеҳсолӣ инноватсияҳо ба истеъмоли ва инвеститсионӣ, аз рӯи дараҷаи мураккабӣ ба мураккаб ва сода ҷудо мешаванд.

Инноватсияҳои реактивӣ барои «зинда мондани» корхона равона карда шудаанд. Онҳо ҳамчун аксуламал ба дигаргунсозии инноватсионӣ, ки рақибони корхона амалӣ месозанд амалӣ карда мешавад.

Инноватсияҳои стратегӣ хусусияти бармаҳалиро дошта барои ноилшавӣ ба афзалиятҳои рақобатӣ дар оянда равона карда шудаанд.

Аз рӯи хусусияти истифода инноватсияҳои зеринро фарқ мекунанд:

- Инноватсияҳои маҳсулӣ, ки ба истеҳсол ва истифодаи маҳсулот ва хизматрасонии нав равона карда шудаанд;
- Инноватсияҳои бозорӣ, ки соҳаҳои нави истифодаи маҳсулотро боз намуда имконият медиҳанд, ки талабот ба маҳсулот ва ҳадамот дар бозорҳои нав амалӣ карда шавад;
- Инноватсия-ҷараёнҳо, ки ба технологияҳои нав, ташкили ҷараён ва идоракунии равона карда шудаанд;

▪ Инноватсияҳои иқтимоӣ, ки ба бунёд ва амалномаи сохторҳои иқтимоӣ наваз раво накарда шудаанд;

▪ Инноватсияҳои маҷмаавӣ, ки ягонагии якҷанд намуни тағйиротро дар бар мегиранд.

Сабабҳои инкишофи инноватсия дар корхона ин қўшиши камкунии хароҷоти фаъолияти соҳибкорӣ ва зиёдкунии ҳаҷми фоида дар шароити рақобати шадиди бозорӣ мебошад. Дар ҷараёни истифодаи техника ва технологияҳои кўҳна хароҷотҳо дар дараҷаи аз миёна боло шакл мегиранд, ки фаъолияти соҳибкориро зараровар мегардонад. Агар рақибон роҳи нави забти бозорро дар асоси камкунии хароҷотҳои истеҳсолот ва нархҳои пасттари молу хизматҳои пешниҳодшаванда пайдо намоянд, пас бе даст задан ба фаъолияти инноватсионӣ корхона ба мушкilotи шадид рӯ ба рӯ мегардад.

Бинобар ин, ҳар як корхонаро зарур аст, ки бартарияти рақобатии худро пурра гардонида, аз ҳисоби истифодаи инноватсия онро амалӣ созад. Ғайр аз ин, ҳар чи қадаре, ки корхона ҷараёни инноватсиониро зудтар амалӣ созад, ҳамон қадар эҳтимолияти фаъолияти самараноки он мавҷуд аст. Навкунии маҳсулот, сари вақт ба бозор баровардани он имконияти гирифтани фоидаи иловагиро, ки рентаи илмӣ-техникӣ меноманд, фароҳам меорад.

Ҳамин тавр, инноватсияро истифода намуда, корхона хароҷотҳояшро кам, ҳаҷми истеҳсолотро зиёд мегардонад, бозори фурушро забт менамояд, дараҷаи баланди фоидаи таъмин ва ба баландшавии самаранокии соҳибкорӣ ва инкишофи иқтисоди миллӣ мусоидат мекунад.

Одатан, мафҳуми «инноватсия» нисбат ба навовариҳое, ки хароҷоти сохтан ва ҷорикунӣ онҳо дар муҳлати меъёрӣ худхарид мешаванд, истифода карда мешавад.

Даври ҳаётии инноватсия чор марҳилаи пайдарпайи зеринро дар бар мегирад: 1) Тадқиқотҳои илмӣ бунёдӣ; 2) Коркардҳои дақиқ ва таҷрибавӣ; 3) Истеҳсолоти таҷрибавӣ; 4) Тиҷоратикунӣ навигарӣ (навогарӣ).

Дар марҳилаи якум, тадқиқотҳои бунёдӣ дар муассисаҳои илмӣ гузаронида шуда, дар натиҷа донишҳои нави илмӣ ба вуҷуд меоянд.

Дар марҳилаи дуум, тадқиқотҳои таҷрибавӣ, ки хусусияти амалӣ доранд, гузаронида мешавад. Дар марҳилаи мазкур эҳтимолияти ноилшавӣ ба натиҷаҳои манфӣ мавҷуд аст. Бинобар ин, коркарди навоариҳо баъзан хусусияти таваккалӣ дорад.

Дар марҳилаи сеюм, ҳуҷҷатҳои конструкторӣ-технологӣ омода карда шуда, натиҷаҳои миёнадаври инноватсия дар намуди намунаи маҳсулоти нав ва ё истифодаи таҷрибавии технологияи нав пешниҳод карда мешавад.

Марҳилаи чорум, тиҷоратикунии навоарӣ ном дошта, аз лаҳзаи ба истеҳсолот ворид кардан ва то ба бозор баромадани онро дар бар мегирад.

Барои фаъолияти бомуваффақияти корхона ҳангоми коркарди бизнес-нақша муҳим аст, ки дар кадом зинаи даври ҳаёти қарор доштани мол нишон дода шавад. Он бо мақсади минбаъд инкишоф додани ҳаҷми фурӯши маҳсулоти такмилдодашуда ва ё намуди нави он зарур мебошад.

Ба инкишофи ҷараёнҳои инноватсионӣ гурӯҳи омилҳои зерин таъсир мерасонанд: иқтисодӣ, технологӣ, сиёсӣ, ҳуқуқӣ, ташкилӣ-идорӣ, иҷтимоӣ-равонӣ ва фарҳангӣ. Як гурӯҳи омилҳо барои рушди инноватсия мусоидат намуда, гурӯҳи дигар баръакс садди роҳи он мешаванд. Масалан, дар гурӯҳи омилҳои иқтисодӣ ва технологӣ омилҳои ба инкишофи инноватсия таъсири мусбӣ расонанда ин мавҷудияти захираҳои молиявии зарурӣ, воситаҳои моддӣ-техникӣ, технологияҳои пешқадам, инфрасохтори хоҷагидорӣ ва илмӣ-техникӣ ба ҳисоб меравад. Дар гурӯҳи мазкур омилҳои низ ҳастанд, ки ба рушди инноватсия таъсири манфӣ мерасонанд, масалан, нарасидани воситаҳо барои сармоягузорӣ, заифии базаи моддӣ ва илмӣ-техникӣ, афзалият доштани манфиатҳои истеҳсолоти ҷорӣ ва ғайра аз ҷумлаи онҳоянд. Аз рӯи дигар гурӯҳи омилҳои низ мисолҳои ба ин монандро овардан мумкин аст.

Корхона-навоар (инноватор) лоиҳаи инноватсиониро дар зерсохторҳои худ ва ё дар асоси қарордод бо ҷалби ширкати ба соҳибкории инноватсионӣ машғул буда, коркард менамояд. Дар ҳолати амалисозии лоиҳаҳои бузурги инноватсионӣ варианти дуввум қулай аст.

Корхона-навоар бо ширкати инноватсионӣ барои амалисозии коркардҳои инноватсионӣ шартнома менамояд. Дар шартнома, инчунин, пешпардохти як қисми маблағи он дар назар дошта шуданаш мумкин аст.

Соҳибкори инноватсионӣ барои иҷрои супориш маводҳои зуруриро дастрас намуда, воситаҳои асосиро иҷора мегирад (ё меҳарад) ва кадрҳои илмӣ-техникиро ҷалб менамояд. Тадқиқоти ба анҷом расида барои истифодаи минбаъда ба супоришдиҳанда дода мешавад.

Молиякунонии инноватсия аз сарчашмаҳои амалӣ карда мешавад, ки дигар сармоягузориҳои амалӣ карда мешаванд: худмолиякунонӣ, воситаҳои вомӣ, воситаҳои ҷалбшуда, дигар сарчашмаҳои ғайрианъанавӣ ва омехта, фондҳои ғайрибучетӣ, бучетҳои зинаҳои гуногун.

Дар солҳои охир дар таҷрибаи ҷаҳонӣ реинжиниринг хеле паҳн шудааст, ки яке аз самараноқтарин инноватсия ба ҳисоб меравад.

Реинжиниринг – ҷараёни инноватсионие мебошад, ки барои бозсозии (лоиҳакашии) равандҳои корӣ баҳри ноил шудан ба фаъолияти беҳтари корхона равона карда шудааст.

Дар адабиёти иқтисодӣ аз рӯи реинжиниринг ду намуди фаъолиятро ҷудо мекунанд: реинжиниринги бӯҳронӣ ва реинжиниринги инкишоф. Реинжиниринги бӯҳронӣ дар ҳама ҳолате истифода карда мешавад, ки агар корхона ба вазъияти комилан мутташанниҷ қарор дошта, фаъолият хуб нест. Реинжиниринги инкишоф ҳама вақте истифода мешавад, ки дар фаъолияти корхона тамоюли бадшавӣ дида мешавад ва ё хатари аз ҷониби рақибон забт намудани бозори фуруш мавҷуд аст. Барои аксарият корхонаҳои саноатии ватанӣ истифодаи реинжиниринги бӯҳронӣ мувофиқи мақсад буда, натиҷаи дилхоҳ хоҳад дод.

22.3. Фаъолияти навоварона ва ташаккулёбии соҳибкории корхона

Бояд қайд намуд, ки сиёсати инноватсионии корхонаҳо ба зиёдкунии истеҳсоли намудҳои комилан нави маҳсулот ва технология, васеъсозии фурӯши моли ватанӣ равона карда шуда, ташаккул ва инкишофи соҳибкории инноватсиониро тақозо менамояд.

Вобаста ба ин ду модели соҳибкориро фарқ мекунамд: анъанавӣ (классикӣ) ва инноватсионӣ.

Модели анъанавӣ. Дар доираи ин модел соҳибкор захираҳои дохилии корхонаро барои афзоиш додани фоида ва даромаднокӣ истифода менамояд. Муваффақияти соҳибкории мазкур бо ҷудокунии субсидияҳо ва истифодаи протексионизм аз ҷониби мақомоти давлатӣ ва маҳаллӣ вобастагӣ дорад.

Модели соҳибкории инноватсионӣ. Дар ин модел соҳибкор ҷустуҷӯи роҳҳои нави инкишофи корхонаро ба роҳ менамояд, ки асоси онро инноватсия ва навовариҳо ташкил медиҳанд.

Фаъолияти навоварона – ин маҷмӯи мураккаби амалкунӣ ва ҳамкорӣ усулҳо, омилҳо ва сохторҳои идоракунии гуногун мебошад, ки бо тадқиқотҳои илмӣ, ба вучуд овардани намудҳои нави маҳсулот, такмилдиҳии таҷҳизот ва предметҳои меҳнат, ҷараёнҳои технологӣ ва шаклҳои ташкили истеҳсолот дар асоси комёбиҳои навтарини илму техника, банақшагирӣ ва маблағгузори илмӣ-техникӣ, такмилдиҳии фишангҳои иқтисодӣ, коркарди системаи чораҳо оид ба тезонидани тараққиёти прогресси илмӣ-техникӣ ва баландбардории самаранокии иҷтимоӣ-иқтисодии он равона карда шудаанд.

Дар шароити ташаккулёбии иқтисодӣ бозорӣ шартӣ зарурии такмилдиҳии механизми иқтисодии идоракунии фаъолияти навоварона, тараққиёти соҳибкорӣ мебошад.

Дар тасаввуроти ҳозираи соҳибкор, пеш аз ҳама, навоваршахсест, ки имкониятҳои навро ҷустуҷӯ мекунад ва пайдо месозад. Ба ақидаи Й. Шумпетер соҳибкор шахсест, ки роҳҳои навро мекушояд, масубаҳои (комбинатсияҳои) навро амалӣ месозад:

- сохтани неъматҳои нави то ҳол ба истеъмолкунанда ношинос ё неъматҳои пешина бо сифати нав;

- чорӣ кардани усули нави истехсолот, ки то ҳол дар ин соҳи истифода нашудааст;

- ба даст овардани бозори нави фурӯш ё истифодаи васеи бозори пешина;

- истифодаи намудҳои нави ашёи хом ё масоласи нимтайёр;

- воридсозии шакли нави ташкили кор, масалан, ҳолати инҳисорӣ ё баръакс барҳам додани инҳисорот.

Дар миёнаи асри XX маънои ҳозиразамони соҳибкор ҳамчун навоар ба вучуд омад. Вазифаи соҳибкорон – чорӣ кардан ва ба шакли дигар даровардани тарзи истехсолот бо роҳи чорӣ кардани ихтироот, ё ба тарзи дигар гуём, истифода бурдани технологияи нав барои истехсоли молҳои нав ё ки молҳои пештара, аммо бо усули нав, кашф кардани сарчашмаи ашёи нав ё бозори нави маҳсулоти тайёр – то аз нав кардан ва ба вучуд овардан соҳаи нави саноат мебошад.

Моҳияти ин мафҳум аз он иборат аст, ки навоарӣ ва навигарӣ, умуман, ҳамчун хусусияти ҷудоинопазири соҳибкорӣ эътироф карда мешавад. Ҳақиқатан, ҷустуҷӯи ақидаҳои нав ва иҷрокунии онҳо – яке аз вазифаҳои мушкили соҳибкорӣ мебошад. Дар ин ҷода на фақат эҷодкорона фикр кардан ва роҳи ҳалли нав ёфтани балки тақсимооти кувваҳои амалкунандаро доништан низ талаб карда мешавад.

Ташаккулёбии соҳибкориҳои инноватсионӣ ба шароитҳои зерин вобаста аст:

- шиддатгирии омилҳои интенсивии тараққиёти истехсолот, ки ба истифодабарии тараққиёти илмӣ-техникӣ дар ҳамаи соҳаҳои фаъолияти иқтисодӣ мусоидат мекунад;

- нақши муайянкунандаи илм дар баландбардории самаранокии коркард ва чорӣ кардани техникаи нав;

- зарурати кам кардани муҳлати сохтан ва аз худ кардани техникаи нав;

- зарурати тараққиёти оммавии эҷодкориҳои ихтироъкорон;

- зиёд шудани хароҷот ва бад шудани нишондиҳандаҳои иқтисодии корхонаҳо дар вақти аз худ кардани маҳсулоти нав:

- зуд маънаван кӯҳна шудани техникаву технология;

- зарурати объективии босуръат чорӣ кардани техника ва технология ва ғайраҳо.

Зери мафҳуми соҳибкорию навоварона раванди сохтан ва истифода бурдани навовариҳои тахники-технологӣ фаҳмида мешавад, ки доимо таваҷҷӯҳи сохторҳои соҳибкорӣ ба онҳо нигаронида шудаанд.

Ҳамин тариқ, вазифаи соҳибкор – навовар ба шакли дигар даровардани тарзи истеҳсолот бо роҳи қорӣ кардани ихтирот, истифода бурдани имкониятҳои нави технологӣ, кашф кардани сарчашмаи нави ашё ё бозори нави маҳсулоти тайёр, мебошад.

Соҳибкорию инноватсионӣ – ин қараёни махсуси навоварона ба вучуд овардани ягон чизи нав, қараёни хоҷагидорие мебошад, ки дар асоси он қустуҷӯи доимии имкониятҳои нав ниҳон аст. Вай бо тайёрии соҳибкор барои ба дӯши худ гирифтани тамоми эҳтимоли хатари иҷрои лоиҳаи нав ё беҳтар кардани лоиҳаи вучуддошта, инчунин, қавобгарии молиявӣ, маънавӣ ва иҷтимоӣ алоқаманд аст.

Соҳибкорию инноватсионӣ ё навоварона – маънои васеъро доро аст. Яқум, онро ҳамчун идоракунии пайдарпаи фаъолияти илмӣ-тадқиқотӣ, илмӣ-техникӣ, навоварӣ, истеҳсоли дида ба-ромадан мумкин аст. Дуюм, қараёни навоваронаро ҳамчун марҳилаҳои ҳаётии доираи навоварӣ, аз пайдошавии ғоя то коркард ва қорӣ кардани он дар истеҳсолот мушоҳида кардан мумкин аст. Умуман, қараёни навоварона – ин силсилаи ҳодисаҳои пайдархам мебошад, ки дар рафти он навоварӣ аз ғоя то маҳсулоти мушаххас, технология ва хизмат инкишоф ёфта ва дар таҷрибаи хоҷагидорӣ паҳн карда мешавад.

Дар асоси ташкили қараёни навоварона дар корхона се модели соҳибкориро қудо кардан мумкин аст:

1) Соҳибкорию навоварона дар асоси ташкили дохилӣ, вақте ки навоварӣ дар дохили ширкат ба вучуд оварда ва ё аз худ карда мешавад;

2) Соҳибкорию навоварона дар асоси ташкили берунӣ бо ёрии шартномаҳо вақте ки барои ба вучуд овардан ва ё азхудкунии навоварӣ байни ташкилотҳо шартнома баста мешавад;

3) Соҳибкорию навоварона дар асоси ташкили берунӣ бо ёрии венчурҳо – вақте ки корхона (ширкат) барои амалӣ кардани лоиҳаи навоварона ширкатҳои фаръии венчурӣ таъсис медиҳад, ки маблағҳои иловагии берунаро қалб менамоянд.

Соҳибкорӣ ҳамчун ҷараён дар худ чор марҳиларо дар бар мегирад: ҷустуҷӯи ғояи нав ва баҳодиҳии он; тартибдиҳии бизнес-нақша; ҷустуҷӯи захираҳои зарурӣ; идоракунии корхонаи таъсисшуда. Барои соҳибкории навоарона ин чор марҳиларо ба марҳилаҳои хурд тақсим кардан ба мақсад мувофиқ аст. Дар расми 22.1. соҳибкории навоарона зимни баровардани маҳсулоти нав оварда шудааст.

Расми 22.1. Нақшаи соҳибкории инноватсионӣ

Барои аз худ кардан ва истеҳсол намудани молу хизматҳои нав соҳибкор бояд воситаҳои гардонро (М) дар шакли ашёи хом, масолах, энергия ва ғайра ҷалб намояд, бинобар он соҳибкор онҳоро аз соҳибони воситаҳои гардон меҳарад ва арзиши онҳоро (Дм) пардохт мекунад.

Барои фаъолияти навоарӣ воситаҳои асосӣ (Ва) дар шакли бино, иншоот, таҷҳизот, асбобҳо заруранд ва соҳибкор онро аз соҳибони воситаҳои асосӣ (Мва) меҳарад ё иҷора мегирад. Барои фаъолияти навоарӣ кадрҳои илмӣ-техникӣ, истеҳсолӣ, яъне қувваи корӣ (Қк) зарур аст, бинобар он соҳибкор онҳоро ба фаъолият ҷалб намуда (Дқк) арзиши онҳоро пардохт мекунад. Натиҷаи фаъолияти навоарӣ молу хизматҳо мебошад (МХ), ки соҳибкор онро бо арзиши (Дмх) ба бозор пешниҳод мекунад. Дар корхона нақшаи ҷараёни идораи навоарӣ мақоми хосаро мегирад (расми 22.2.).

Механизми водоркунандаи тараққиёти навоариҳо, пеш аз ҳама, рақобати бозорӣ мебошад. Истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагон дар ҷараёни истифодабарии техника ва

технологияи кӯҳнашуда зарари тақсимшуда мегиранд, ки дар натиҷаи он маҷбур мешаванд, дар асоси навоариҳо хароҷоти истеҳсолиро кам кунанд.

Расми 22.2. Нақшаи ҷараёни идораи навоарӣ

Субъектҳои соҳибкории, ки аввалин шуда навоариҳои самаранокро аз худ мекунанд, хароҷотҳои истеҳсоли ва мувофиқан арзиши маҳсулоти фурухташавандаро кам карда метавонанд. Дар натиҷа вазъияти худро дар муборизаи рақобатӣ бо ширкатҳои, ки молҳо (маҳсулот, хизмат)-и монанд пешниҳод мекунанд, мустақкам мегардонанд. Ҳамин тариқ, мутобиқшавии ширкат дар муборизаи рақобатӣ ба фаъолияти навоарона мусоидат мекунад.

22.4. Моликияти зеҳнӣ-ҳамчун объекти соҳибкорию навоарона

Чун натиҷаи фаъолияти навоарона маҳсулоти зеҳнӣ (интеллектуалӣ) баромад мекунад, ки онро ҳамчун натиҷаи фаъолият дар соҳаи истеҳсолоти маънавӣ барои қонеъ гардонидани талаботи истеъмолкунандагони он муайян кардан мумкин аст. Ба маҳсулоти зеҳнӣ дохил мешаванд:

- маҳсулоти илми-техникӣ, яъне кашфиётҳо, ақидаҳо, концепсияҳо, намудҳо (маҳсулоти тадқиқотҳои бунёдӣ), ихтироот, корхонаҳои илмӣ ва конструкторӣ, лоиҳа, намудҳои таҷрибавии техникаи нав, маснуоти нав;

- маҳсулоти ахборӣ – маҳсулоти барномавӣ, барномаҳои радио ва телевизион ва ғайраҳо;

- маҳсулоти маданӣ.

Ба ихтирооти маҳсулоти фаъолияти илмӣ-тадқиқотӣ, принципҳои нави амалиёти системаи техникӣ (мошинҳо, дастгоҳ, асбоб ва ғайраҳо), усулҳо (тарзҳо, ҷараёнҳо ва ғайраҳо), моддаҳо (мавод, ҳӯлаҳо), истифодабарии механизмҳо, усулҳо ва моддаҳои машхур аз рӯи таъйиноти нав дохил мешаванд.

Ба техникаи нав донишҳои илмии таҷассуми моддӣ ёфта дохил мешаванд, ки баланд бардоштани самаранокин фаъолияти меҳнатиро дар ин ё он соҳа имконпазир месозанд. Ба маънои маҳдуд ба техникаи нав воситаҳои нави меҳнати боз ҳам самаранок дохил мешаванд; ба маънои васеъ ин масолеҳи нав, сарчашмаҳои энергия, ҷараёнҳои технологӣ, техникаи тиббӣ, маишӣ, экологӣ ва дигарон мебошанд. Инчунин, техникаи нави дар асоси беҳтарин навоариҳо сохташуда, умуман ва техникаи навро фарқ кардан лозим аст, ки ихтирооти калон ва навоариҳои пешқадамро ифода мекунанд ва дигаргунии якбораро дар дараҷаи навигарӣ ва самаранокии техникӣ таъмин менамоянд.

Моли навоарона – ин маҳсулоти дорои хусусиятҳои истеъмолии беҳтаркардашуда мебошад, ки дар асоси тадқиқотҳои илмӣ, корҳои таҷрибавӣ-конструкторӣ ва лоиҳавӣ ба вуҷуд оварда шудааст. Ду дараҷаи асосии навоариҳо чудо кардан мумкин аст: намуди маҳсулоти тамоман навоарона, ки ба бозор пештар баро-

варда нашудааст; чорӣ кардани қисматҳои нави маҳсулоте, ки аллақай дар бозор маълум аст.

Ҳуқуқи муаллиф ба ихтироот, ақидаи илмӣ, коркардҳо, моли нав ё технологияи нав моликияти зеҳнӣ мебошад, ки аз тарафи давлат ҳимоя карда мешавад.

Ба моликияти зеҳнӣ бисёр хусусиятҳои, ки ба дигар намудҳои моликият хос аст ва ба ҳамин сифат ба хариду фурӯш, ба иҷора додан, ба ивази дигар моликият ё бебозгашт додани онҳо ҷоиз аст. Ғайр аз ин, соҳиби моликияти зеҳнӣ ҳуқуқ дорад, ки барои беиҷозат истифода бурдан ё фурӯхтан монеъа эҷод кунад. Аммо фарқи асосии ин моликият дар он зоҳир меёбад, ки моликияти зеҳнӣ ҳиснашаванда аст, яъне вай мисли ашёи физикӣ муайян ё қиёс карда намешавад. Барои моликияти зеҳнӣро ҳимоя кардан, онро бо ягон тарзи дарккунӣ ифода кардан зарур аст. Механизми ҳимояи моликияти зеҳнӣ, низоми усулҳо ва воситаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ҳуқуқии дастгирии навоариҳоро дар назар дорад. Дар замони муосир шаклҳои асосии ҳимояи моликияти зеҳнӣ, ки истифода бурда мешаванд, инҳоянд: патент, ҳуқуқи муаллиф, аломати молӣ.

Патент ба ихтироот – ҳуқуқи муаллифро ба ихтироот, афзалияти ихтироот ва ҳуқуқи махсуси истифодабарии ихтироот шаҳодат медиҳад. Низоми патентӣ барои барҳамдиҳии инҳисор дар соҳаи (истеҳсолот, илм ва техника) асоси ташкилӣ – ҳуқуқиро ба вучуд меорад, ҳарчанд дар назари аввал, шакли ҳимояи патентии комёбиҳои илмӣ-техникӣ ба тамоюли зиддинҳисорӣ муҳолиф аст, чунки патент ба соҳиби он барои истифода бурдани ихтироот ҳуқуқи инҳисорӣ медиҳад.

Патент ҳамчун мукофот барои вақт ва меҳнате мебошад, ки ба корҳои тадқиқотӣ сарф шудааст; вай барои тадқиқотҳои оянда ҳавасманд мегардонад, чунки рақибон кӯшиш мекунанд, ки ихтирооте ба вучуд оранд, ки ба ихтирооти аллақай патенткардашуда ҳаммонанд шавад; инчунин, вай навоарӣ ва инноватсияҳоро ба ихтирооти патенткардашуда ҳавасманд мекунад.

Маҳдудияти мӯҳлати амали патент ҳам ҳавасмандии ҷамъиятиро ба ихтироот баланд мекунад, инчунин, вай ба зуд тичоратикунии онҳо мусоидат ва ҳамин тавр, барои онҳоро зуд ба хизмат гузоштан, кумак менамояд. Ғайр аз ин, патент барои

васеъ кардани миқёсҳои мубодилаи ахбор байни гурӯҳҳои тадқиқотӣ имконият медиҳад ва дар корҳои тадқиқотӣ барои ба тақрор роҳ надодан, кӯмак мерасонад.

Ба моликияти зеҳнӣ, инчунин, «ноу-хау», маҷмӯи донишҳои техникӣ, тиҷоратӣ ва дигар донишҳо, ки дар шакли ҳуҷҷати техникӣ, малака ва таҷрибаи истеҳсолӣ қабул шуда, барои ташкили истеҳсолии ин ё он намуди маҳсулот зарур аст, дохил мешавад. Тарҷумаи таҳтуллафзии англисии «ноу-хау» маънои «донишҳои чӣ тавр кардан», мебошад. Мазмуни мафҳуми «ноу-хау» бениҳоят васеъ аст, вай метавонад ахбори гуногунро, ки барои самаранок ташкил кардани истеҳсол ва фуруши маҳсулоти муайян зарур аст, дар бар гирад. Ҳамин тавр, барои мафҳуми мазкур нақши донишҳои техникӣ ва таҷриба, ғоиданокии он барои ҳалли масъалаҳои мушаххаси истеҳсолӣ ва тиҷоратӣ хос мебошад.

22.5. Самаранокии истифодаи навоариҳо дар корхона

Самаранокии шаклҳои хурди корхонаҳои, ки ба корҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва озмоишӣ – конструкторӣ машғуланд, одатан на он қадар калонанд нисбати он ташкилотҳои калоне, ки дар мавриди азхудкунии ин ё он навоари маблағталаб воситаҳои зиёди меҳнатиро тақозо доранд; ба амалбарории ин тарзҳои гурӯҳи хурди мутахассисон, бе истифодаи тадқиқоти мураккаб ва пурқимати таҷҳизот метавонад ба роҳ монанд.

Ташаккулёбии корхонаҳои хурди навоар дар шакли зайл сурат мегиранд:

- ташкили корхонаҳои нави ташаббускори тадқиқотӣ, ки фаъолияти худро ба истеҳсоли маҳсулоти рақобаттобовар ва ғоиданок равона месозад;

- ташкилдихии корхонаи хурд бо роҳи ҷудо намудан аз ташкилотҳои калони илмӣ-истеҳсолӣ, институтҳои илмӣ-тадқиқотӣ барои ҳалли масъалаҳои инкишофи навоариҳо;

- ташкили сохтори нав, ба монанди озмоишгоҳҳо, шӯъбаҳои институтҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва корхонаҳои саноатӣ;

- ташкили корхонаҳои нав бо мақсади хизматрасонии миёнаравӣ барои пешбурди навоарӣ ва технология. Нақши бартариятнокро корхонаҳои хурд дар минтақаҳои мебозанд, ки дар онҳо алоқаҳои илмӣ-техникӣ ва бозоршиносӣ нисбати дигар марказҳо он қадар устувор нестанд.

Комёбии корхонаҳои хурд дар доираи навоариҳо бо сабабҳои зерин ба даст оварда мешавад:

- махсусгардонии амиқ ҳангоми гузаронидани корҳои илмӣ ба он оварда расонид, ки дар аксарияти ҳолатҳо корхонаҳои хурд азбаски дар риштаҳои дақиқан махсусгардонидашуда амал мекунанд, бо вучуди он, ки ҳаҷми маҳдуди маблағҳои молиявиро дар ихтиёр доранд, қодир мебошанд, ки ба рақобати муассисаҳои бузург тоб оваранд;

- корхонаҳои хурд дар он соҳаҳои машғули коркард ва роҳандозии навоариҳо мебошанд, ки аз назари корхонаҳои калон умедбахш нестанд ё дорои эҳтимоли бузурги хатар мебошанд;

- дар тафовут аз корхонаҳои калон, корхонаҳои хурд бо шавқу рағбат аз паи коркардабарорӣ ва азхудкунии навоари тозаву аҷиб мераванд;

- дар корхонаҳои калон, чун қоида ба коркард, татбиқкунӣ, истеҳсол ва фурӯши маҳсулоти нав, қисматҳои алоҳидаи махсусгардонидашуда машғул буда, мувофиқан масъулият дар ҳар марҳила аз як гурӯҳ ба гурӯҳи дигар мегузарад. Дар корхонаҳои хурд бошад, ҳамаи ин марҳилаҳои раванди навоариҳо зери масъулияти шахсияти ягона қарор мегирад, ки ба натиҷаи ниҳой расиданро аз фаъолияти навоарона мезонад.

Нақши хосаро дар байни корхонаҳои ба фаъолиятҳои навоарона машғулбуда, ширкатҳои венчурӣ, ишғол мекунанд. Онҳо бо мақсади аз ибтидо то охир коркардабарорӣ ва расонидани навоарӣ то ба фурӯш дар асоси соҳибкории таваккалӣ таъсис меёбанд. Дар баъзе ҳолатҳо ширкатҳои венчурӣ сохторҳои муваққати ташкилотеанд, ки барои ҳалли масъалаи мушаххасе ташкил мешаванд.

Ширкатҳои венчурӣ дар асоси шартномаҳо тавассути муттаҳидшавии якчанд шахсҳои ҳуқуқӣ ва фардӣ ташкил, ё ин

ки дар асоси қарзҳо ё маблағҳои гузошташудаи ширкатҳои калон ё бонкҳо низ созмон дода мешаванд.

Барои созондихии ширкати венчурӣ зарурияти таҳлили якчанд шартҳо пеш меояд:

- ғояҳои навоарӣ (истеҳсоли нав, технология, хадамот);
- талаботи ҷамъияти барои ба амал баровардани ин ғоя;
- мавҷуд будани соҳибкоре, ки дар асоси ин ғоя имконияти ташкили ширкати навро дорад;
- сармоя барои маблағгузори ширкати мазкур.

Ба ширкатҳои венчурӣ фаъолияти фавқуллода баланд ҳос мебошад, ки боиси он манфиати шахсии бевосита доштани кормандони ширкат ва шариконашон дар муомилаи венчурӣ ва роҳандозии бомуваффақияти ғояи ба амал баровардашуда, технология ва ихтироот, мегардид. Ширкатҳои венчурӣ аз ҳама бештар дар соҳаҳои таҳқиқталаби иқтисодиёт, ки дар он барои ба амал баровардани тадқиқоти илмӣ ва муҳандисӣ махсус гардонда мешаванд, интишор ёфтаанд.

22.6. Стратегияи инноватсионии корхона

Хусусияти муҳими фаъолияти инноватсионӣ, даври (сикли) инноватсионӣ мебошад, ки таҳти он даври ташкилшавӣ, паҳншудан, истифодаи навоариҳо, инчунин, даври амалишавии онҳо фаҳмида мешавад.

Давраи татбиқи намудҳои ҷудогонаи инноватсияҳо аз анҷом то оғози истифодаи воқеии онҳо чунин буд:

Суратгирак – 113 сол (с.1727–1830);

Телефон – 56 сол (с.1820–1876);

Радио – 35 сол (с.1867–1902);

Радар – 10–15 сол (с.1925–1946);

Телевизион – 12 сол (1922–1934);

Лазер – 5 сол (1956–1961);

Нақшаҳои интегралӣ 3 сол (с.1958–1961).

Даври (сикли) пурраи инноватсияҳо пайдарпаии зерини фаъолияти инноватсиониро дар бар мегирад:

- тадқиқотҳои илмӣ бунёдӣ;
- тадқиқоти амалӣ;

- корҳои техникӣ (озмоишию конструкторӣ, технологӣ, корҳои лоиҳавию ташкилӣ);
- истехсолоти таҷрибавӣ;
- азхудкунии ибтидоии навоариҳо;
- паҳн шудани навоариҳо, инноватсия;
- истифодаи техникаи нав, усулҳои ташкил ва идора.

Соҳаи инноватсионӣ низоми муносибатҳои байниҳамдигарии навоаронаи, сармоягузoron, ташкилотҳо – молистеҳсолкунандагони маҳсулоти (хизматрасониҳои) рақобатпазир, муҳити атроф ва инфрасохтори тараққикардаи низом – инноватор, ташкилот (ширкат) ва муҳити атроф, қувваҳои ҳаракатдиҳандаи рушди иқтисодӣ бо шартҳои робитаҳои байниҳамдигарии онҳо мебошанд. Таносуби ин се низом имконият ва зарурати робитаи баръаксро нишон медиҳад (ба ҷадвали 22.3 нигаред).

Низоми инноватсионӣ	Низоми давлатӣ		
Навҷорисозӣ	Таҳқиқотҳои бунёдӣ	Дониш	Тасаввурот дар бораи оянда, музокирот
Ташкилот	Таҳқиқоти технологияҳо	Сармояи инсонӣ	Маблағгузорӣ
Муҳити атроф	Рақобат	Инфрасохтор	Муътадилият

Ҷадвали 22.3. Таъсифномаи низомҳои инноватсионӣ.

Ҳамин тариқ, аз гуфтаҳои боло ҳолати назариявии зерин бар меояд:

1. Қабули навоарӣ дарку фаҳмиши густурдаи ин навоариҳоро ҳатман пешбинӣ менамояд.

2. Ин фаҳмиш метавонад, ки ба воситаи истифодаи концепсияи ҷавобгӯ ба даст оварда шавад.

3. Эҳтимолияти истифодаи инфиродии навоариҳо аз он вобаста аст, ки оё соҳибкори мазкур концепсияи худро дар ин навоарӣ истифода карда метавонад.

4. Ба шахси бо паҳнкунии он машғулбуда ҳангоми шиносии нахустин бо навоарӣ ҳамаи концепсияҳои зарурии ба он

вобастаро доштан чандон лозим нест, танҳо он бояд ба аз худкунии донишҳо ва мафҳумҳои ба навоарӣ вобастабуда бояд мусоидат намояд.

5. Суръати истифодаи навоарӣ аз он вобастааст, ки то кадом дараҷа ҳамаи насл консепсияи заруриро аз худ мекунад.

6. Номуттасили дар истифодаи навоарӣ дар натиҷаи истифодаи чузъӣ ва додани баҳои нопурра дар дарки он ба амал меояд;

7. Қабули навоарӣ, инчунин, аз маҷмуи арзишҳои инсонии мушаххас низ вобаста мебошад.

Илова бар ин, ба ғайр аз нархи маҳсулот, инчунин, «донистани хоҳиши мизоҷон», хизматрасониҳову, баҳисобгирии баҳо баъди фуруш, хоҳишҳои махсуси мизоҷон, пешниҳоди намуди бештари маҳсулот низ аҳамияти зиёд доранд.

Инноватсия давраи ҳаёти маҳсулотро кӯтоҳ месозад. Ба ибораи дигар, бо назардошти илму техника зуд-зуд, молҳои хушсифату замонавӣ ва симояшон назаррас истеҳсол мешаванд, ки онҳо маҳсулоти ба худ монандро аз ҳар ҷиҳат аз бозор танг карда мебароранд ва доираи муомилоташиро маҳдуд месозанд.

Тавре қаблан ишора рафт, ҷараёни навоарӣ ду марҳила ё худ ду давра дорад, ки инҳоянд:

1. Оғоз – зердавраи гирифтани маълумот дар бораи навоариҳо, тарзи аз тарафи ширкат гирифтани маълумот дар бораи навоариҳо, зердавраи ташаккули муносибатҳо ба навоарӣ, зердавраи қабули қарорҳо.

2. Татбиқ намудан – зердавраи татбиқи ибтидоӣ (дар асоси санҷиши он ки оё он арзише дорад ё не), зердавраи татбиқи дарозмӯҳлат (баъди санҷиши он аввал дар яке аз бахшҳо ва баъдан дар тамоми истеҳсолот тавлид кардани маҳсулот).

Ба ин давра, инчунин дохил мешаванд;

Н – давраи тавлиди маҳсулоти нав;

П – арзи вучуд намудани он дар бозор;

А – ғоя (ташаккули портфели ғояҳо);

Б – баҳои техникую иқтисодии ғояҳо (ихтироёт);

Солҳои 50-ум дар баробари ба миён омадани таназзули навоарӣ истифода кардан аз соҳае, ки дар онҳо навоарӣ пайдо шудааст, ба соҳаи дигар кӯчонидани он ба тағйироту такмилдиҳии хоси ин соҳа оварда мерасонид.

Тадқиқотҳои сабабҳои муваффақият ва ноқомии навоариҳои илмӣ ва техникаӣ як қатор омилҳои тақроршавандаро ошкор сохт. Дар байни онҳо омилҳои зерин муҳимтар доништа мешаванд:

1. Рӯй овардан ба бозор.
2. Мутобиқат ба мақсадҳои ташкилот.
3. Низомии самарабахши интиҳоб ба баҳодихии лоиҳаҳо.
4. Идораии самарабахши лоиҳаҳо ва қарордодҳо.
5. Манбаъи ғояи эҷодӣ.
6. Инфироқӣ будан ва масъулияти дастаҷамъӣ.

Дар айни замон, навигарӣ нисбат ба давраҳои пешин хеле зудтар паҳн мешавад. Сабабҳои он, пеш аз ҳама, дар дарёфти роҳҳои нисбатан такмилёфтаи алоқа ва усулҳои аниқӣ муайянсозии мӯҳлатҳои иваз намудани таҷҳизоти кӯҳна мебошад.

Иқтисодчии амрикоӣ Ч. Хлаваченка, ки натиҷаи 21 навоариро ба таври ҳамаҷониба омӯхтааст, сабабҳои маъмули татбиқи бемуваффақонаии онҳоро чунин муайян кардааст:

- Маҳдудияти бозор барои тавлиди маҳсулот;
- Ташкили баъди фуруш;
- Баҳисобгирии нокифояи эҳтиёҷоти бозор.

Дар навбати худ тадқиқотчиёни дигар сабабҳои зерини ноқомии татбиқи навоариҳоро таъкид месозанд:

- Пурра ба инбат нагирифтани рақобати бозор;
- Аз буда бештар доништани шумораи харидорони иқтидорнок;
- Баланд бардоштани нархи маҳсулоти истеҳсолшуда;
- Норасоии техникаии маҳсулоти истеҳсолшуда.

Тадқиқотҳо нишон медиҳад, ки қариб 80 Ҷоизи навоариҳои илмӣ ва техникаӣ ҳанӯз дар марҳилаи ба вуҷуд омадану амалисозии ғояҳо, боз 10 Ҷоизашон дар марҳилаи таҳияи мушобеҳҳо (прототип) ва қариб 7-8 Ҷоиз дар марҳилаҳои боқимонда хотима меёбанд.

Дар ИМА аз ҳар 100 маҳсулоти нави ба бозор баровардашуда, нисфи он аз нигоҳи тиҷоратӣ хароб мешавад. Дар Канада бошад, танҳо 6 Ҷоизи навоариҳо «ниҳоят бомуваффақият» доништа шудаанду ҳалос.

Дар кишварҳои дигар иқтисодии давраи гузариш ҷараёнҳои навҷорисозӣ дар давраи барқароршавӣ қарор доранд, дар

ҳоле, ки дар кишварҳои тараққикарда сухан дар бораи самаранокии баланди ин ҷараёнҳо меравад. Дар баробари ин, давлат бинобар сабаби нокифоя будани маблағҳои буҷетӣ танҳо давраи тадқиқотҳои бунёдиро маблағгузори карда, сармоягузори давраҳои боқимондаи ин ҷараёнро ба зиммаи корхонаву муассисаҳо вогузор менамояд.

Номутаносибии маблағгузори ҳар қадам аз давраҳои ҷараёни инноватсионӣ ба рушди бомуваффақияти он монеъ мешавад. Дар давраи якуми ҷараёни инноватсионӣ тадқиқотҳои бунёдӣ моҳияти умумии навқорисозиро пурра кушода наметавонанд. Тақдири вай баъди давраҳои корҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва таҷрибавию конструкторӣ, таҳияи мушобеҳҳои (прототипҳои), ки маблағгузориҳои зиёдро талаб менамоянд, ҳал карда мешавад.

Интиҳоби стратегияи созгор кафили муваффақиятнокии фаъолияти иқтисодист. Корхона, агар самти тағйиротҳои вазъиятро пешбинӣ карда натавонад ва ба онҳо мутобиқ нагардад, метавонад дучори бӯҳрон гардад. Интиҳоби стратегия қисми муҳими таркибии даври менечменти инноватсионӣ ба шумор меравад. Дар шароити иқтисодиёти бозоргонӣ барои роҳбарияти корхона доштани маҳсулоти хуб кофӣ нест, вай бояд бодикқат пайдоиши технологияи навро назорат кунад ва ҷорӣ намудани онҳоро дар фаъолияти иқтисодии худ ба нақша гирад, то ин ки аз рақибонаш ақиб намонад.

Банақшагирии стратегӣ ду ҳадафи асосиро таъқиб мекунад. Аввал, тақсим ва истифодаи самаранокии захираҳо. Ин ба ном «стратегияи дохилӣ» ба шумор меравад. Истифодаи захираҳои маҳдуд, ба мисли сармоя, технология, одамон ба нақша гирифта мешаванд. Ба ғайр аз ин, соҳаҳои навро интиҳоб намудани корхона, баромадан аз соҳаҳои ғайридилхоҳ интиҳоби «портфели» самаранок аз тарафи корхона сурат мегирад. Дуюм, мутобиқшавӣ ба муҳити беруна. Дар ин маврид, барои таъмини мутобиқшавии самараноки ба тағйироти омилҳои беруна (тағйиротҳои иқтисодӣ, омилҳои сиёсӣ, ҳолати демократия, вазъияти экологӣ ва ғайра) вобаста буда, вазифа гузошта мешавад.

Банақшагирии стратегӣ бо баргузори тадқиқотҳои сершумор, ҷамъоварӣ ва таҳлили маълумотҳо асос меёбад. Ин барои

баҳодиҳии мунтазами бозор имкон медиҳад. Дар айни замон, бояд дар назар дошт, ки дар шароити гузариш ба бозор, аксаран, қисми таркибии стратегия тағйир меёбад. Бинобар ин, стратегия бояд ба тарзе таҳия гардад, ки дар суръати зарурат он бо дигараш иваз гардад, ё ин ки бо ҳолатҳои тағйирёбанда мутобиқ карда шавад.

Тартиби таҳияи стратегия аз мақсади умумии корхона (ташкilot) оғоз гашта, он бояд ба ҳар як менечер ва соҳибкор фаҳмо бошад. Мақсадгузори дар алоқаи корхона бо муҳити берунӣ, бозор, истеъмолкунанда ва сатҳи талаботи иноватсионии он нақши муҳимро мебозад.

Пас аз интихоби ҳадаф, бояд ду ҷанбаро ба назар гирифт: муштарии корхона кист ва кадом талаботҳои онро метавон қонеъ сохт. Ҳамин тавр, пас аз муайян намудани ҳадафи умумии давраи дуҷуми банақшагирии иқтисодӣ, яъне мушаххас сохтани ҳадаф сурат мегирад. Дар айни замон, баъзан метавонанд ҳадафу мақсадҳои зерин муайян шаванд:

Фоиданокӣ – дар соли қорӣ ба он бояд ноил шуд, ки 5 млн. сомонӣ фоида ба даст ояд.

Бозорҳо (ҳаҷми фурӯш, саҳми бозор, қорӣ кардани ҳолатҳои нав), масалан саҳми бозорро то 20% ва ё ҳаҷми фурӯшро ба 40 ҳазор дона расонидан.

1. Маҳсулноки, масалан ба ҳисоби миёна коркарди 1 соати коргар 8 воҳиди маҳсулот.

2. Маҳсулот (ҳаҷми умумии истеҳсол, истеҳсоли моли нав ва ё аз истеҳсол баровардани баъзе моделҳо ва ғайра)

3. Захираҳои молиявӣ (ҳаҷм ва сохтори сармоя, таносуби сармояи худӣ ва ғайри худӣ, ҳаҷм сармояи дар гардишбуда ва ғайра)

4. Иқтидорҳои истеҳсоли, бино ва иншоот.

5. Корҳои илми – тадқиқотӣ ва таҷрибавию конструкторӣ ва қорӣ намудани технологияи нав (нишондиҳандаҳои асосӣ, хусусиятҳои технологӣ, арзиш ва мӯҳлати қорисозӣ)

6. Ташкilot – тағйирот дар сохтори ташкили ва фаъолият, масалан, кушодани намояндагии корхона дар минтақаи муайян.

7. Захираҳои инсонӣ (истифодаи онҳо, омӯзиш ва ғайра)

8. Масъулияти иҷтимоӣ.

Банақшагирии стратегӣ ба ҳисобу китоб, баҳодиҳӣ ва таҳлили муҳити берунӣ ва дохилии корхона таъя месозад. Равандҳо ва тағйирот дар муҳити берунӣ ба миқёс ва самаранокии фаъолияти навҷорисозии корхона таъсири ҳаётан муҳим мерасонанд. Омилҳои асосии ба муҳити берунӣ вобаста буда ин иқтисодиёт, сиёсат, бозор, технология, рақобат ва ғайра мебошанд. Хусусан, рақобат омили муҳим ба ҳисоб меравад. Бинобар ин, бояд рақибони асосиро ошкор намуда, мавқеи онҳоро дар бозор (саҳми бозор, ҳаҷми фуруш, мақсадҳо ва ғайра) муайян намуд. Омӯзиши дақиқи тарафҳои қавӣ ва заифи рақибон ва муқоисаи натиҷаҳои онҳо бо нишондиҳандаҳои худ, дар хубтар андешидани стратегияи муборизаи рақобатӣ имкон медиҳанд.

Ба омилҳои глобалии муҳити беруна, самтҳои иҷтимоӣ маъмури ва экологӣ дохил мешаванд. Корхона, инчунин, бояд тағйиротро дар ҳолатҳои демографӣ, сатҳи таҳсилот ва ғайра ба инобат гирад. Таҳлили муҳити дохилӣ бо мақсади муайян намудани тарафҳои қавию заиф дар фаъолияти корхона, муайян сохтани вусъати минбаъдаи миқёси истеҳсолот ва мушаххас сохтани базори рақобат гузаронида мешавад.

Стратегия нуқтаи ҳаракати тадқиқотҳои назариявӣ ва таҷрибавии корхонаҳо ба ҳисоб меравад. Корхонаҳо метавонанд бо он фарқ кунанд, ки то кадом андоза роҳбарони онҳо қарорҳои ҳалкунанда қабул мекунанд ва бо стратегияи истифодаи навоарӣ алоқа доранд. Агар менечерҳо татбиқи навоариҳоро дастгирӣ намоянд, эҳтимолияти он, ки дар корхона навигариҳо ҷорӣ хоҳад шуд, меафзояд.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ менечменти инноватсионӣ барои рушди нишондиҳандаҳои сифатии корхона, афзоиши истеҳсол ва фуруши маҳсулоти рақобаттобовар, ки аз ҳисоби имкониятҳои зеҳнӣ дорои ҳиссаи калони арзиши иловагӣ мебошад, нигаронида шудааст. Хусусиятҳои хоси давраи кунунии рушди фаъолияти инноватсионӣ, дар бахшҳои бузурги бозор ташкили муҷтамаҳои ягонаи илмӣ-техникӣ ба ҳисоб мераванд, ки дар он тадқиқот ва истеҳсолот муттаҳид мешаванд. Ин муҷтамаҳо алоқаи наздики ҳамаи марҳилаҳои даврӣ «илм-истеҳсолот»-ро пешбинӣ менамоянд. Ташкили низоми яклухти илму истеҳсолоту фуруш ба таври воқеӣ дар таъмини рушди

навчорисозӣ ва талаботи самти бозори корхона ифода меёбад. Таъмини рушди инноватсионӣ дар солҳои 80-уми асри XX ба он оварда расонид, ки дар сиёсати инноватсионии корхонаҳои азим тамоюли тағйири самти фаъолияти илмӣ-техникӣ ва истеҳсолию фурӯш ба вучуд омаданд. Он, пеш аз ҳама дар кӯшиши афзоиши вазни қиёсии маснуоти нави бо илм вобастабудаи намудҳои маҳсулот ифода мегашт, ки фурӯшашон ба вусъати хизматрасониҳои дахлдори муҳандисӣ, машваратӣ ва ғайра мусоидат мекард. Аз тарафи дигар, кӯшиши кам кардани хароҷоти истеҳсоли маҳсулоти анъанавӣ мушоҳида мешавад.

Таҷрибаи рушди иқтисодӣ нишон медиҳад, ки ин тамоюлот, махсусан, дар менеҷменти инноватсионии соҳаи мошинсозии давлатҳои пешқадами ҷаҳон ба хубӣ зоҳир мегардад, онҳо кӯшишҳои худро барои коркард ва истеҳсоли маҳсулоти мураккаби технологӣ (техникаи радиоэлектронӣ, махсусан, микропротсесорҳо, техникаи авиатсионӣ кайҳонӣ, таҷҳизоти энергетикӣ, воситаҳои автоматикӣ) ва ғайра равона намуданд. Ин давлатҳо кӯшиш месозанд, ки аз ҳисоби инҳисорияти чунин маснуот боздеҳи ғаврии сармояро таъмин намуда, пешдастиро дар бахшҳои муайяни бозори мошин ва таҷҳизот нигоҳ доранд. Дар як вақт, онҳо мекушанд хароҷоти истеҳсолотро дар соҳаи анъанавии мошинсозӣ бо мақсади баланд гардидани рақобатнокии онҳо, ҳаддалимкон камтар кунанд.

Дар марҳилаи муосири инкишофи иқтисодиёти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, чихати ҷоннок кардани фаъолияти инноватсионӣ ва таҳияву амалӣ сохтани стратегияи инкишофи инноватсионии корхонаҳо «Барномаи рушди инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2011-2020» ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти инноватсионӣ» дар таҳрири нав қабул карда шудааст, ки заминаи мӯҳими рушди иқтисодиёти инноватсиониро дар мамлакат фароҳам меоварад.

Боби 23. Фаъолияти инвестиционии

корхона

- 23.1. Инвеститсия ва сиёсати инвестиционии корхона
- 23.2. Сарчашмаҳо ва нақшагирии сармоягузорию истеҳсолот
- 23.3. Самаранокии иқтисодии сармоягузорӣ
- 23.4. Лизинг ҳамчун шакли фаъолияти инвестиционӣ

23.1. Инвеститсия ва сиёсати инвестиционии корхона

Инвеститсия ин сармоягузорию дарозмуддат дар дохил ва хориҷи мамлакат бо мақсади ташкили корхонаи нав ва таҷдиди корхонаҳои мавҷуда, азхудкунии технология ва техникаи нав, васеъсозии истеҳсолот ва дар ин замина гирифтани Ҷоиди мебошад. Аҳамияти инвестиция барои ташаккули сохтори афзалиятдори истеҳсолоти ҷамъиятии ба амалисозии мақсадҳои иҷтимоӣ ва ғанигардонию бозори истеъмолӣ равона карда шуда, хело калон аст.

Ба сифати сармоягузор (инвестор) давлат, ташкилот, соҳибкорони инфиродӣ, ки бо мақсади гирифтани Ҷоиди ба ягон фаъолият гузориши дарозмуддати сармояро амалӣ месозанд, баромад мекунанд. Сармояҳои давлатӣ аз ҳисоби андоз, қарз ва даромадҳои давлатӣ маблағгузорӣ карда мешаванд. Сарчашмаи инвестицияҳои хусусӣ ин воситаҳои худӣ ва ё ҷалбшудае мебошад, ки бо роҳи гирифтани қарзҳои дарозмуддат ва барориши қоғазҳои қимматнок ҷалб карда мешаванд, баромад мекунанд.

Одатан, сармоягузорон ҳамчун шахси ҳуқуқӣ, ки аз ном ва ҳисоби худ қоғазҳои қимматнокро харидорӣ менамоянд, ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: инфиродӣ ва институтсионалӣ.

Инвесторҳои инфиродӣ барои хариди қоғазҳои қимматнок сармояи худиро истифода намуда, онҳоро ҳангоми амалиёти молиявӣ кредитори ниҳой менаманд. Сармоягузорони

институтсионалӣ на танҳо сармояи худӣ, балки сармояи ҷалбнамудаашонро низ истифода менамоянд.

Тамоми намудҳои сарватҳои моддию маънавие, ки барои истеҳсоли молҳо, иҷрои корҳо ва хизматрасониҳо равона шуда ва дар натиҷаи он ғоида (даромад) ё самараи иҷтимоӣ ба даст меояд, инвеститсия (сармоягузорӣ) мебошанд.

Ба сарватҳои мазкур инҳо дохил шуда метавонанд:

- пул, маблағҳои мақсадноки бонкҳо, ҳисса, саҳм (аксия) ва дигар қоғазҳои арзишнок;
- амволи манқулу ғайриманқул (биноҳо, иншоотҳо, таҷҳизот ва дигар сарватҳои моддӣ);
- ҳуқуқи амволие, ки аз ҳуқуқи муаллифӣ бармеояд, «ноу-хау», таҷриба ва дигар сарватҳои маънавӣ;
- ҳаққи истифодаи замин ва дигар манбаъҳои табиӣ, инчунин, дигар ҳуқуқи амволӣ;
- сарватҳои дигар.

Намудҳои зерини инвеститсияро аз ҳамдигар фарқ меку-
нанд:

1) Инвеститсияҳои бонкӣ – гузоштани дарозмуддати воситаҳои бонк.

2) Инвеститсия ба сармояи асосӣ – хариди неъматҳои моддӣ нав аз ҷониби корхона, ки ба он масалан, таҷҳизот, компьютерҳо, биноҳои нави истеҳсолӣ ва ғайра дохил мешаванд.

3) Инвеститсияҳои ҳақиқӣ – гузориши воситаҳо ба соҳаи истеҳсолоти моддӣ мебошад.

4) Инвеститсияҳои хориҷӣ – гузориши дарозмуддати воситаҳо аз ҷониби субъектҳои хориҷӣ дар давлати ресипиент мебошад.

5) Инвеститсияҳои портфелӣ – гузориши воистаҳо ба саҳмияҳо, вомбаргҳо ва дигар қоғазҳои қимматнок бо мақсади гирифтани ғоида мебошад. Инвеститсияҳои мазкур қисми содироти сармояи саноатиро ҳангоми хариди саҳмияҳои ширкатҳои хориҷӣ ташкил медиҳанд. Ҳангоми харидани вомбарги бонк ва дигар муассисаҳои молиявии хориҷӣ инвеститсияҳои портфелӣ ба сармояи қарзӣ мансуб мешаванд.

6) Инвеститсияҳои мустақим ин инвеститсия барои истеҳсоли ягон намуди муайяни маҳсулот дар дохили давлат

ва ё дар дигар давлат, барои ҳалли вазифаи муайяни истеҳсолӣ, дар сохтмон ва ё инкишофи объекти муайян ва таъмини иштирок дар идоракунии ин истеҳсолот мебошад.

7) Инвеститсияҳои молиявӣ ин фаъолияти молиявии байналхалқӣ, аз ҷумла, амалиёт бо қоғазҳои қимматнок мебошад.

8) Инвеститсияҳои ғайримустақим – гузориши воситаҳо бо мақсади гирифтани фоидаи муайян новабаста аз он, ки ин маблағҳо барои ҳалли кадом масъала сарф мешаванд.

Фаъолияти инвеститсионӣ метавонад аз ҷониби: шаҳрвандон, корхонаҳо (новобаста аз шакли ташкилӣ-ҳуқуқиашон), иттиҳодияҳои гуногуни корхонаҳо (консерн, консорсиум, ассотсиатсияҳои хоҷагидорӣ), мақомотҳои ҳокимияти идоракунӣ, шаҳрвандони хориҷӣ, корхонаҳову давлатҳои хориҷӣ, фаъолияти муштаракӣ шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон ва хориҷӣ, корхонаҳои муштарак амалӣ карда шавад.

Объекти фаъолияти инвеститсионӣ ин: корхонаҳои нав ташкилшуда, таҷдидшудаи ҳама соҳаҳо ва бахшҳои хоҷагии халқ новобаста аз шакли моликият мебошад.

Санади асосии ҳуқуқие, ки муносибати тарафҳои фаъолияти инвеститсиониро танзим менамояд, шартнома мебошад. Таркиби шартнома, интихоби шарик, шартҳои амалисозии фаъолияти инвеститсионӣ ба салоҳияти истисноии иштирокчиёни фаъолияти инвеститсионӣ (албатта дар доираи қонунгузори амалкунанда) мебошад.

Сиёсати инвеститсионӣ қисми таркибии сиёсати иқтисодӣ буда, низоми чораҳои, ки ҳаҷм, сохтор ва самти маблағгузориҳо, инкишофи фондҳои асосӣ ва навсозии онҳо дар асоси дастовардҳои наватарини илму техника, муайянро менамоянд. Бо ёрии он самтҳои афзалиятнок интихоб ва марказонидани сармояву баландбардории самаранокии онҳо амалӣ карда мешавад.

Барои вусъат додани фаъолнокӣ ва таъмини боздеҳи ҳақиқии инвеститсияҳо бояд нигариши нави концептуалӣ таҳия карда шавад, ки гузаронидани ҳисобгириҳои илман асоснокро талаб менамояд. Зимнан бояд:

а) тағйирот дар ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшаванда ва талабот ба онҳо аз рӯи номгӯ ва таркиб таъмин карда шавад;

б) тағйиротҳои имконпазир дар нарх ва захираҳои истеҳсолии он ба инобат гирифта шавад;

в) пастшавии хароҷоти доимӣ ҳангоми зиёдкунии ҳаҷми истеҳсолот таъмин карда шавад;

г) ҷорисозии дастовардҳои илму техника барои баландбардории рақобатпазирии маҳсулот ба инобат гирифта шавад.

Баҳодиҳии лоиҳаи инвестисионӣ дар ҷабҳаи иқтисодӣ ва молиявӣ бештар мувофиқи мақсад мебошад. Дар расми 23.1. нишондиҳандаҳо ва усулҳои баҳодиҳии лоиҳаи инвестисионӣ нишон дода шудааст.

Расми 23.1. Намуд ва нишондиҳандаҳои баҳодиҳии лоиҳаҳои инвестисионӣ

Ҳар як сармоягузор пеш аз он, ки воситаҳои худро сармоягузорӣ наояд дар назди худ чунин саволгузорӣ мекунад: Кай воситаҳои гузошташударо боз пас гирифтани мумкин аст? Оё ӯ даромад мегирад ё на? Қадом самти маблағгузорию бояд интихоб намуд?

Ба саволҳои мазкур танҳо бо ёрии ҳисоби нишондиҳандаҳо, ки самаранокии инвестисияро тавсиф медиҳанд, ҷавоб ги-

рифтан имконпазир аст. Ин нишондиҳанадаҳо зариви худхариди хароҷоти сармоя ва мӯҳлати худхарид, ки бо формулаи зерин ҳисоб карда мешаванд, ба ҳисоб мераванд:

$$Z_{x.c.} = \frac{\Phi_c + I_c}{C_{и}}$$

ки ин ҷо:

$Z_{x.c.}$ - зариви худхариди сармоягузорӣ;

Φ_c - фоидаи солона;

I_c - истехлоки солона;

$C_{и}$ - сармоягузории ибтидоӣ.

Бартарияти ин нишондиҳанда дар он аст, ки ба воситаи он лоиҳаҳоро миёни ҳам муқоиса намудан қулай мебошад ва дар бораи фоидаҳои онҳо маълумот медиҳад. Камбудии нишондиҳанда дар он аст, ки дар шароити таваррум, масалан, маблағи як сомони имрӯз гузошташаванда ба маблағи як сомони рӯзи дигар баробар нест ва аз ин лиҳоз фарқияти байни даромад аз фурӯш ва воситаҳои пардохтпазир ба ҳисоб гирифта намешаванд. Бинобар ин бояд ба лоиҳаҳои диққат дод, ки дараҷаи баланди ин зарибро таъмин менамоянд.

$$M_x = \frac{I_{ибт.}}{D_c}$$

ки ин ҷо:

M_x - мӯҳлати худхарид;

$I_{ибт.}$ - инвеститсияҳои ибтидоӣ;

D_c - даромадҳои пулии солона.

Бартарияти ин нишондиҳанда дар он аст, ки дар бораи таваккали сармоягузорӣ маълумот медиҳад, яъне дар ҳолате, ки он аз нуқтаи назари худхарид дар мӯҳлати муайян баҳо дода шавад. Камбудии ин нишондиҳанда дар он зоҳир мешавад, ки яқум, арзиши тағйирёбандаи пулро дар вақт ба инobat намегирад; дуҷум, даромадҳои се, ки баъд аз худхариди инвеститсия ба даст меоянд, инъикос наменамояд; сеҷум, дар бораи фоидаҳои инвеститсия маълумот намедиҳад.

Барои бартарифозии ҳадди аққал қисмати камбудии қайдшуда нишондиҳандаҳо бо назардошти дисконтиронӣ, яъне бо назардошти арзишнокии маблағи як сомони имрӯза ва фардоина муайян карда мешаванд. Дар ин ҷо сухан дар бо-

раи таваррум намеравад, балки дар бораи он, ки маблағи як сомонӣ дар бизнес бояд даромад орад, бинобар ин маблағи як сомонии имрӯз ба истеҳсолот гузошташуда, фардо ба як сомонӣ ва ҷамъи даромад баробар аст. Аз ин рӯ, ҳар қадаре, ки меъёри даромаднокии як сомонӣ баланд бошад, ҳамон қадар як сомонии фардоина аз имрӯза арзонтар аст.

Барои ҳисоби баробарарзишии пулҳои имрӯза ва фардоина формулаи зерин истифода бурда мешавад:

$$K_{\text{диск}} = \frac{1}{(1 + \text{КБ})^q},$$

дар ин ҷо:

КБ – суръати тағйири арзишнокии пулҳо (одатан, дар дараҷаи фоизи миёнаи қарзҳои бонкӣ ҳисоб карда мешавад);

q – рақами тартибии сол аз лаҳзаи ибтидоии инвеститсияҳо.

Барои интихоби самти нисбатан оқилонаи сармоягузорӣ истифодаи ранжиронии ҳамаи вариантҳои инвеститсия бо тартиби камшавии фойданокӣ, тавсия мешавад. Ба сифати нишондиҳандаи фойданокӣ зарифи фойданокӣ истифода карда мешавад:

$$Z_{\phi} = \frac{M_{\text{д.о.}}}{M_{\text{а.и.}}},$$

ки ин ҷо:

Z_{ϕ} – зарифи фойданокӣ;

$M_{\text{д.о.}}$ – маблағи даромадҳои овардашуда;

$M_{\text{а.и.}}$ – маблағи даромадҳои овардашуда барои амалисозии лоиҳаи инвеститсионӣ.

Маблағҳои даромади овардашуда ин фойдаҳои оянда аз амалисозии лоиҳаи мазкури инвеститсионӣ бо истифодаи зарифи дисконтронӣ мебошад. Бо чунин тарз, инчунин, ҳароҷоти пулиро барои амалисозии лоиҳаи инвеститсионӣ ҳисоб мекунанд. Ин ҳисобҳо бояд танҳо дар он ҳолат амалӣ карда шаванд, ки агар мӯҳлати амалисозии лоиҳа аз як сол зиёд бошад.

Бо истифода аз зарифи фойданокӣ, бояд ҳамон лоиҳаҳоеро интихоб намуд, ки зарифи мазкур зиёд ва ё баробари 1 бошад. Истифодаи зарифи фойданокӣ имконият медиҳад, ки қарори асоснок қабул карда шавад ва махсусан барои корхонаҳои, ки

бояд зудтар қарзхояшонро баргардонида фоида гиранд, суд-бахш аст.

23.2. Нақшагирӣ ва сарчашмаҳои сармоягузорию истеҳсолот

Ҷараёни такрористеҳсоли воситаҳои асосии корхона омили муҳимтарини афзудани иқтидорҳои истеҳсолӣ, ташкил ва инкишофи фондҳои асосӣ мебошад, ки ҳамчун қисмати ҳақиқии инвеститсия пешниҳод карда мешавад. Сохтмони асосӣ ҳама марҳилаҳои ташаккули фондҳои асосӣ, шуруъ аз лоиҳакашӣ то ба истифода додани онро дар бар мегирад. Он бо роҳи сохтани корхона ва объектҳои нав, васеъсозӣ, таҷдид ва азнавмӯҳаҷазонии техникаи он амалӣ карда мешавад.

Ба сохтмони нав, одатан, сохтани корхонаҳои нав, бино, иншоот, ки дар майдонҳои нав ва мувофиқи лоиҳаҳои махсус сохта шудаанд, дохил мешаванд. Васеъсозии корхонаҳои амалкунанда сохтани навбатҳои нав ва ё муҷтамаҳои истеҳсолии иловагӣ аз рӯи лоиҳаи нав; сохтан ва ё васеъсозии коргоҳҳои мавҷудаи асосӣ, ёрирасон ва хизматрасони истеҳсолотро дар бар мегирад. Он дар ҳудуди корхонаи амалкунанда ва ё масоҳатҳои наздики он амалӣ карда мешавад. Таҷдид (реконструкция) ин азнавтаҷҳизонии пурра ё қисмии корхонаи амалкунанда бо ивазкунии таҷҳизоти маънаван ва ҷисман фарсудашуда бо роҳи механикӣ ва автоматикунонии истеҳсолот, бартарафсозии нобаробарӣ дар ҷузъҳои технологӣ ва хадамоти ёрирасон мебошад. Ҳангоми таҷдид сохтмони коргоҳҳои нав бар ивази коргоҳҳои кӯҳна дар назар дошта мешавад. Азнавмусаллаҳонии техникаи маҷмӯи чорабиниҳои мебошад, ки баландбардории дараҷаи техникаи истеҳсолоти алоҳидаро бо роҳи автоматикунонии ҷараёнҳои истеҳсолӣ, такмил ва ивазкунии таҷҳизотҳои кӯҳна, беҳсозии ташкил ва сохтори истеҳсолот дар бар мегирад. Он барои баландбардории дараҷаи илмӣ-техникии истеҳсолот, иқтидорҳои истеҳсолӣ ва беҳтарсозии сифати маҳсулот равона карда шудааст.

Ба таркиби маблағгузориҳо хароҷоти зерин дохил мешаванд:

- хароҷоти ҷустуҷӯҳои геологӣ, кофтуковӣ ва лоиҳавӣ;
- хароҷоти корҳои сохтмонӣ-васлгарӣ;

- харидани таҷҳизот, олот ва инвентарҳое, ки ба фондҳои асосӣ дохил мешаванд;
- хароҷоти нигоҳдории роҳбарияти корхонаҳои сохташаванди ва омодагии кадрҳо.

Вазни қиёсии хароҷоти алоҳида дар ҳаҷми умумии маблағгузориҳо сохтори он номида мешавад. Сохтори соҳавӣ (нақши ҳар як соҳа, сармояғунҷоиши истеҳсолоти алоҳидаи он, ҳиссаи хароҷоти соҳаҳои алоҳида дар ҳаҷми умумии маблағгузориҳо), технологӣ (ҳиссаи хароҷот барои корҳои сохтмонӣ-васлгарӣ, хариди таҷҳизот, олот ва ғайра) ва такрористеҳсолии (шакли такрористеҳсоли фондҳои асосиро ифода мекунад) маблағгузориҳоро фарқ мекунад.

Сохтмони асосӣ тавассути пешбурди корҳо дар шакли пудратӣ ва хоҷагидорӣ амалӣ карда мешавад. Дар шакли пудратӣ корҳои сохтмонӣ-васлгариро ширкати махсуси субпудратчӣ дар асоси шартнома бо супоришгар иҷро менамояд. Пудратчӣ барои иҷрои ҳамаи корҳои сохтмонӣ-васлгарӣ ва ба истифода додани он ҷавобгар аст. Дар шакли хоҷагидорӣ ҳамаи корҳоро коргарони корхона иҷро мекунад.

Усули пудратӣ афзалиятҳои зиёд дорад. Ташкилотҳои махсуси сохтмонӣ хуб муҷаҳҳаз гардонида шуда, базаи техникаи махсус, ҳайати баландихтисоси коргарӣ ва таҷрибаи бойи амалисозии корҳои сохтмонӣ доранд.

Ҳамзамон, агар ҳаҷми кор на он қадар зиёд бошад истифодаи усули хоҷагидорӣ қулай ва арзон мебошад. Дар соҳаҳои мавсимӣ ин усул имконият медиҳад кадрҳои худӣ дар марҳилаи байнимавсимӣ истифода карда шаванд.

Сарчашмаҳои инвеститсия ба худӣ ва ҷалбкардашуда ҷудо мешаванд. Воситаҳои худии корхона қисми фоида ва боздоштҳои истеҳлокиро дар бар мегирад. Барои ин мақсадҳо дар корхона фонди андӯхт ташкил карда мешавад. Ин фонд аз ҳисоби ҳиссаҷудокунӣ аз фоида, ҳиссаҷудокунӣҳои истеҳлоқӣ, арзиши амволи соқитшуда ва ғайра ташаккул меёбад.

Ба воситаҳои ҷалбшуда – қарзҳо (давлатӣ, тижоратӣ, аз ҷумла байналхалқӣ), инчунин, иштироки ҳиссаӣ ё дар сармоя бо роҳи ҷойгиркунонии озоди саҳмия дар бозори қоғаҳои қимматнок ва ё паҳнкунии пӯшидаи саҳмияҳо, ва ғайра дохил

мешаванд. Дар ҳолатҳои истисноӣ сарчашмаҳои марказонидашуда низ метавонанд ҷой дошта бошанд.

Дар шароити бозор сохтори маблағгузориҳо тағйир ёфта, дар он ҳиссаи инвесторҳои хусусӣ зиёд мегардад.

Нақшагирии инвеститсияҳо қисми таркибии бизнес-нақша мебошад. Вазифаи муҳимтарини он ташкил ва инкишоф додани иқтисодии истеҳсоли бо роҳи моддигардонии хароҷоти яквақта ва табдили он ба бино, иншоот, мошин ва таҷҳизот, ашёи хом, масолеҳ ва дигар унсурҳои фондҳои асосӣ ва гардон ба ҳисоб меравад.

Нақшагирии маблағгузориҳо асосноккунии ҳатмии техникӣ-иқтисодии хароҷоти яквақта ва баҳодихии самаранокии онро талаб менамояд. Дар шароити иқтисоди бозорӣ самаранокии маблағгузориҳо дар асоси усулҳои коркард ва тавсияшаванда дар низоми марказонидашудаи идоракунии муайян карда намешаванд.

23.3. Самаранокии иқтисодии сармоягузорӣ

Маблағгузориҳо яке аз захираҳои муҳим ва ҳамзамон маҳдуде мебошанд, ки барои рушди иқтисодӣ ва зиёдкунии ҳаҷми маҳсулоти барои ҷамъият зарур заминаи моддӣ муҳайё мекунанд. Бинобар ин, ба самти маблағгузориҳо бояд диққати махсус дода шавад. Ин аз корхона тақозо менамояд, ки сиёсати мукаммали инвеститсионӣ дошта бошад. Дар ин замина корхона зарур аст, ки самтҳои афзалиятнокии инкишофи илмӣ-техникиро интихоб намуда, самаранокии иқтисодии самти интихобнамудаашро муайян созад.

Чунин баҳодихӣ дар марҳилаи нақшагирӣ ва лоиҳакашӣ гузаронида мешавад. Вобаста аз мақсадҳо бузургии умумии самарани дар натиҷаи амалисозии маблағгузорӣ ба даст меомада ва самаранокии умумӣ ва қиёсии он ҳисоб карда мешавад.

Корхонаи амалкунанда барои муайянкунии самаранокии инвеститсияҳо аз нишондиҳандаҳои самаранокии маблағгузориҳо аз ҷорисозии техника ва технологияи нав ба истеҳсолоти намуди нави маҳсулот истифода мекунанд. Бинобар ин, бояд мафҳумҳои «самарани иқтисодӣ» ва «самаранокии иқтисодӣ»-ро бояд дақиқ фарқ намуд.

Самараи иқтисодӣ ин натиҷаи ниҳоии судманди истеҳсолот, кор, идоракунӣ, ҷорикунӣ техника ва технологияи нав, ташкили меҳнат, беҳтаркунии сифати маҳсулот ва ғайра мебошад. Самара метавонад дар сарфаи ашёи хом, сӯзишворӣ, масолеҳҳо, қувваи барқ, хароҷоти меҳнатӣ, захираҳои меҳнатӣ, васеъсозии ҳаҷми истеҳсолот, иқтидорҳои истеҳсолӣ, суръати гардиши воситаҳо ва инчунин, ихтисори ҳар гуна талафотҳо инъикос ёбад.

Самаранокии иқтисодии фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ ин маҷмӯи нишондиҳандаҳои ҷамъбастиё мебошад, ки натиҷаҳои ниҳоии инкишофи хоҷагии халқ, соҳаҳо, минтақа, корхона ва ё истеҳсоли маҳсулот, кашф ва ҷорикунӣ инноватсияро инъикос мекунад. Дар ин ҷо истифодаи ду нишондиҳандаи зерин имконпазир аст.

Мӯҳлати худхариди хароҷоти капиталӣ барои техникаи (технологияи) нав:

$$T_x = \frac{Z_{\text{кап}}}{\Phi_c},$$

дар ин ҷо:

T_x – мӯҳлати худхариди хароҷоти капиталӣ, сол;

Φ_c – фоидаи софи солона, ки аз амалисозии лоиҳаи инвестиционӣ гирифта шудааст;

$Z_{\text{кап}}$ – хароҷоти капиталӣ.

Зариби самаранокии хароҷот ($Z_{\text{сам}}$) барои техникаи (технологияи) нав, (нишондиҳандаи баръакси мӯҳлати худхарид):

$$Z_{\text{сам}} = \frac{\Phi_c}{Z_{\text{кап}}} = \frac{1}{T_x},$$

Нишондиҳандаи мазкур баъзан зариби даромаднокии маблағгузориҳо ба техникаи нав номида мешавад.

Хароҷоти капиталӣ ҳангоми ҷорисозии техникаи нав ($Z_{\text{кап}}$) ба воситаи нархи мошин ($H_{\text{мош}}$), қузъҳои такмилдиҳанда ($H_{\text{ҷт}}$), хароҷоти ҳамлу нақл ва васли мошин (Z_n) ва маблағи воситаҳои гардони иловагӣ, ки бо ҷорисозии мошин алоқаманданд ($B_{\text{хи}}$), бо формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$Z_{\text{кап}} = H_{\text{мош}} + H_{\text{ҷт}} + Z_n + B_{\text{хи}} - M_{\text{фур}}.$$

Агар ҳангоми ҷорикунӣ техникаи нав ивазшавии техникаи кӯҳна ба вучуд ояд, пас маблағи аз фуруши он ба даст омада

($M_{\text{фур}}$) аз маблағи умумӣ тарҳ карда мешавад. Дар ҳолате, ки мошини кӯҳна фурухта намешавад, худхарид нашудааст ва дар фонди истеҳлок арзиши ибтидоии худро барқарор накардааст, арзиши боқимондаи он ба хароҷоти капитали ҳангоми ҷорисозии техникаи нав ҳамроҳ карда шуда, мошини нав зарари корхонаро вобаста ба он барқарор мекунад.

Аз рӯи қоида хароҷот барои харид ва ҷорисозии техника бо фоидаи иловагӣ худхарид карда мешаванд, ки самараи (C_c) он чунин ҳисоб карда мешавад:

а) ҳамчун фарқияти нархи моли истеҳсолшуда ва фурухташуда

$$C_c = (H_{\text{нав}} - H_{\text{пеш}}) \cdot Q_{\text{нав}},$$

дар ин ҷо: C_c – самараи иқтисодии солони; $H_{\text{нав}}$ – нархи маҳсулот баъди ворид кардани лоиҳа; $H_{\text{пеш}}$ – нархи маҳсулот пеш аз ҷори кардани лоиҳа; $Q_{\text{нав}}$ – ҳаҷми солони фуруш баъд аз ҷорӣ кардани лоиҳа.

б) ҳамчун фарқият дар хароҷоти истеҳсоли

$$C_c = (A_{\text{пеш}} - A_{\text{нав}}) \cdot Q_{\text{нав}},$$

дар ин ҷо: $A_{\text{пеш}}$, $A_{\text{нав}}$ – арзиши аслии воҳиди маҳсулот то ва пас аз ҷорисозии лоиҳаи инвеститсионӣ.

Муқобилгузори $Z_{\text{сам}}$ ва C_c имконият медиҳад мӯҳлати худхариди техникаи нав ва боздеҳи маблағи ҳар як сомони корхонаро барои хариди мошини нав сарфкарда ҳисоб намоянд.

Дар таҷрибаи хоҷагидорӣ корхона бо вазъияте $r_{\bar{u}}$ ба $r_{\bar{u}}$ мегардад, ки имконияти интихоби мошинҳои нав аз миёни якчандто мавҷуд аст.

Дар ин ҳолат, усули муқоисаи вариантҳо на аз рӯи мӯҳлати худхарид, балки аз рӯи хароҷоти ба амал овардашуда ($Z_{\text{хо}}$) пешниҳод карда мешавад:

$$Z_{\text{хо}} = A_i + Z_{\text{кап } i} \times Z_{\text{сам меъ.}} \rightarrow \min.$$

дар ин ҷо: A_i – арзиши аслии қиёсии маҳсулот ҳангоми амалисозии лоиҳаи мазкур; $Z_{\text{кап } i}$ – хароҷоти капитали қиёсӣ, ки бо амалисозии лоиҳаи мазкур алоқамандаст; $Z_{\text{сам меъ.}}$ – зариби меъёрии самараноқӣ.

Чунин зариби меъёрии самараноқии иқтисодӣ дар давлатҳо ҳангоми молиякунонии давлатӣ ва буҷетии лоиҳаҳои инноватсионӣ истифода карда мешавад.

Дар давраи гузашта зароби меъёрии самаранокии техникаи нав дар як қатор соҳаҳо ҳудуди аз 0,1 то 0,5, бо ҳисоби миёна барои хоҷагии халқ – 0,15 % муқаррар карда шуда буд, ки мӯҳлати максималии худхаридро аз 10 то 12 сол ва бо ҳисоби миёна 6 солро пешбинӣ менамуд. Дар шароити бозор бошад нақши зароби меъёриро, меъёри дисконт иҷро менамояд.

Ҳангоми таҳлили самаранокии техникаи нав зарур аст имкониятҳои техникӣ ва нархи он муқобил гузошта шаванд.

Агар ҳисоб кардани беҳшавии як қатор бузургиҳои техникӣ ва истифодабарӣ душвор бошад, пас нишондиҳандаи зароби баробарвазнӣ (эквивалентӣ) истифода карда мешавад. Зароби мазкур таъсири нишондиҳандаҳои миқдориро ба дараҷаи самаранокии иқтисодӣ муайян мекунад. Зароби баробарвазнӣ барои ҳар як намуди техникаи нав алоҳида ҳисоб карда мешавад. Дар ин ҷо бо роҳи экспертӣ аз рӯи маҷмӯи нишондиҳандаҳои сифатӣ бо истифодаи усули баллӣ самаранокии иқтисодӣ муайян карда мешавад.

Тартиби ҳисоби зароби баробарвазнӣ чунин аст:

1. Барои варианти қаблӣ ва нави техника номгӯи нишондиҳандаҳои сифатии хос, ки фарқияти техникаи навро аз қаблӣ ифода мекунад, тартиб дода мешавад. Барои ҳар як нишондиҳандаи сифат аз рӯи варианти қаблӣ ва нав бузургиҳои шартии дараҷаи он бо воҳидҳои натуралӣ муқаррар карда шуда, таносуби онҳо ҳисоб карда мешавад;

2. Барои ҳар як нишондиҳандаи сифат ҳайяти экспертӣ бузургии онро, ки аз 0 то 1 ҳолгузорӣ мешавад, муқаррар менамояд;

3. Мувофиқи вазни қиёсии ҳар як нишондиҳанда дар суммаи умумии ҳолҳо зароби меъёрии вазндорӣ барои ҳар як нишондиҳанда муқаррар карда мешавад, ки суммаи он бояд ба 1 баробар бошад;

4. Зароби баробарвазнӣ барои ҳар як нишондиҳанда бо роҳи зарбкунии бузургии таносуби нишондиҳандаҳо дар ченкунии натуралӣ ба зароби меъёрии вазндорӣ муайян карда мешавад.

5. Зароби муайянкардашудаи баробарвазнӣ бо роҳи ҷамъкунии зарибҳои алоҳидаи он аз рӯи ҳама нишондиҳандаҳо муайян карда мешавад. Дар ин ҷо бояд зароби мазкур баланд

нишон дода нашавад, чунки дар ҳолати баръакс ин ба ҷорисозии техникаи гарон ва қабули қарорҳои бесамар мусоидат мекунад. Зарур аст, ки аҳамияти зарби мазкур аз ҷониби тарафҳои манфиатдор тасдиқ карда шавад.

Дар ин ҳолат, формулаи самаранокии қиёси намуди зеринро мегирад:

$$Z_{\text{хбм}} = A_{\text{іб}} + Z_{\text{кап.іб}} \times Z_{\text{сам.мет.}} \times \alpha_{\text{экв}},$$

дар ин ҷо: $Z_{\text{хбм}}$ – хароҷоти овардашуда ба воҳиди маҳсулоти варианти қаблӣ; $A_{\text{іб}}$ – арзиши аслии воҳиди маҳсулоти варианти қаблӣ бо назардошти ҳисоби истеҳлок аз зиёдшавии суммаи маблағгузориҳо бо истифода аз $\alpha_{\text{экв}}$; $Z_{\text{кап.іб}}$ – хароҷоти капиталӣ ба воҳиди маҳсулоти варианти қаблӣ.

23.4. Лизинг ҳамчун шакли фаъолияти инвеститсионӣ

Иҷораи молиявӣ (лизинг) – маҷмӯи муносибатҳои иқтисодӣ ва ҳуқуқие мебошад, ки вобаста ба иҷрои шартномаи иҷораи молиявӣ, аз ҷумла, хариди предмети иҷораи молиявӣ, ба вуҷуд меоянд.

Предмети лизинг – метавонад ҳама гуна ашёву анҷоми ғайриистеъмолӣ, аз ҷумла, корхонаҳо ва дигар маҷмӯи амволӣ, бино, иншоот, таҷҳизот, воситаҳои нақлиёт ва дигар амволи манқул ва ғайриманқуле бошанд, ки барои фаъолияти соҳибкорӣ истифода бурда мешаванд.

Предмети иҷораи молиявӣ наметавонад қитъаҳои замин ва дигар объектҳои табиӣ ва инчунин, амволе бошад, ки гардиши озоди он маҳдуд карда шудааст ё барои он тартиби махсуси муомилот муқаррар гардидааст.

Субъекти лизинги анъанавӣ се шахси асосӣ ба ҳисоб мераванд:

а) иҷорадеҳ, – шахси воқеӣ ё ҳуқуқие, ки аз ҳисоби маблағҳои ҷалбгардида ё худӣ дар ҷараёни татбиқи шартномаи иҷораи молиявӣ амволро ба моликият меҳарад ва онро ба сифати предмети иҷораи молиявӣ ба иҷорагир ба ивази маблағи муайян ба мӯҳлату шартҳои муайян барои соҳибӣ ва

истифодаи муваққатӣ бо гузаштан ё нагузаштани ҳуқуқи мо-
ликият ба предмети иҷораи молиявӣ ба иҷорагир медиҳад;

б) иҷорагир – шахси воқеӣ ё ҳуқуқие, ки мутобиқи шартно-
маи иҷораи молиявӣ вазифадор аст, предмети иҷораи молия-
виरो ба ивази маблағи муайян ба мӯҳлат ва бо шартҳои муайян
барои соҳибӣ ва истифодаи муваққатӣ қабул намояд;

в) фурушанда – шахси воқеӣ ё ҳуқуқие, ки мутобиқи шарт-
нома амволеро, ки предмети иҷораи молиявӣ ҳисоб мешавад,
ба иҷорадеҳ дар мӯҳлати шартгардида мефурушад. Фурушанда
ҳамзамон метавонад дар доираи як муносибати ҳуқуқии
иҷораи молиявӣ ба сифати иҷорагир баромад намояд.

Субъекти иҷораи молиявӣ метавонанд резидентҳо ва
ғайррезидентҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бошанд.

Дар ҳолатҳои муайян шумораи иштирокчиён то ба шаш-
ҳафт мерасад, ки ин аз ҳисоби пайвастшавии миёнаравони гу-
ногун байни субъектҳои лизинг (ширкатҳои брокерӣ, трастӣ,
молиявӣ ва ғайра) ба миён меояд. Дар вақте ки таъминкунанда
ва лизингдиҳанда ҳамон як шахс бошад, пас шумораи ишти-
рокчиён ба ҳадди камтарин, яъне ду нафар расонида мешавад.
Дар ин ҳолат ба сифати лизингдиҳанда филиал ва ё ширкати
фаръии корхонаи истеҳсолкунандаи таҷҳизот ва ё зерсохтори
он, ки ба масъалаи пешкаш намудани моли корхона дар бозор
тавассути лизинг машғул аст, баромад мекунад.

Намудҳои асосии лизинг ин: лизинги молиявӣ, баргаштпа-
зир ва фаврӣ мебошад. Лизинги молиявӣ дорои хусусиятҳои
зерин аст: лизингдиҳанда амволи лизинггиранда таъин карда-
ро меҳарад; мӯҳлати лизинг бо мӯҳлати истеҳлоки пурраи
предмети лизинг баробар ва ё зиёд аст; лизингдиҳанда аз
ҳисоби пардохтҳои лизингӣ арзиши амволро барқарор намуда,
фоида мегирад; предмети лизинг баъд аз ба итмом расидани
мӯҳлати лизинг ва ё пурра пардохтани маблағи он ба ихтиёри
лизинггиранда мегузарад, агар тартиби дигаре дар шартномаи
лизинг пешбинӣ нашуда бошад; лизинггиранда ҳуқуқ дорад
бевосита ба фурушанда оиди сифат, мӯҳлат ва ғайра талабот
пешниҳод кунад.

Лизинги баргаштпазир як намуди лизинги молиявӣ буда, дар он фурушандаи предмети лизинг ҳамзамон лизинггиранда ба ҳисоб меравад.

Лизинги фаврӣ хусусиятҳои зеринро дорад: лизингдиҳанда бо таваккали худ амволро барои гузаронидани созиш меҳарад; мӯҳлате, ки амвол ба лизинг дода мешавад дар асоси шартнома муайян карда мешавад; бо ба итмом расидани мӯҳлати шартномаи лизингӣ амвол ба лизингдиҳанда баргардонида мешавад, ки ӯ метавонад предмети мазкурро минбаъд низ ба лизинг диҳад.

Шартномаи лизингӣ метавонад хизматрасонии иловагиро низ дар бар гирад. Ҳангоми мувофиқа бо лизингдиҳанда предмети лизинг дар асоси шартнома метавонад ба сублизинг дода шавад.

Хусусияти асосии лизинг ин муносибат оиди додани амвол ба соҳибӣ ва истифодаи муваққатӣ мебошад. Хариду фуруш дар ин ҷо нақши ёрирасон дошта, метавонад амволро заминагузор бошанд ва ё маҷмуи муносибатҳои лизингиро ҷамъбаст намояд.

Дар назарияи иқтисодӣ лизинг ин сармоягузорию воситаҳо ба сармояи асосӣ аз рӯи принципи баргаштпазирӣ, на дар шакли пулӣ балки дар шакли моддӣ, яъне амволи ба истифода додашаванда мебошад. Дар ин ҷо лизингдиҳанда ба лизинггиранда хизмати молиявӣ мерасонад: лизингдиҳанда амволро харида барои истифода ба лизинггиранда медиҳад ва аз ҳисоби пардохтҳои лизинггиранда хароҷоти онро мепӯшонад. Ҳамин тавр, шартномаи лизингӣ бо шартҳои мӯҳлатнокӣ, баргаштпазирӣ ва пардохт дар намуди комиссия барои пешниҳоди хизматҳои расонидашаванда амалӣ карда мешавад. Бинобар ин, лизинг ин қарзи молии дар шакли амвол ба истифода додашаванда мебошад.

Лизинг аз рӯи шакли ташкил ба қарзи тиҷоратӣ, ки ба таври молӣ дода мешавад, монанд мебошад. Аммо миёни онҳо фарқият мавҷуд аст.

1. Аз рӯи муносибати моликият. Дар лизинг ҳуқуқи истифодаи амвол аз ҳуқуқи соҳибияти он ҷудо карда мешавад. Баъди

ба итмомрасии шартномаи лизингӣ амволу ё ба соҳибаш баргардониди мешавад ва ё лизинггиранда онро мехарад. Дар қарзи тиҷоратӣ на танҳо ҳуқуқи истифода, балки ҳуқуқи соҳибият низ ба харидор дода мешавад.

2. Аз рӯи баҳамалокамандии шартномаи тиҷоратӣ ва қарзӣ. Шартномаи қарзӣ танҳо бо сабабе мавҷуд аст, ки хариду фурӯш ба амал омадааст. Лизинг бошад на ҳама вақт бо хариди амвол оғоз мегардад ва на ҳамеша бо фурӯши он анҷом мепазирад.

3. Аз рӯи шакли пардохти қарз. Қарзи тиҷоратӣ дар шакли молӣ дода шуда, дар шакли пулӣ пардохт карда мешавад. Лизинг бошад дар шакли молӣ пешниҳод шуда, на ҳама вақт бо пул, балки дар шакли ибтидоӣ ва ё бо маҳсулоти дар ин дастгоҳ истеҳсолшуда пардохт карда мешавад.

4. Аз рӯи тӯлонияти шартнома. Қарзи тиҷоратӣ кӯтоҳмуддат буда, шартномаи лизингӣ метавонад миёна ва ё дарозмуддат бошад.

Лизинг нисбат ба қарзи бонкӣ як қатор афзалият дорад:

1. Шартномаи лизингро дастрас намудан осонтар буда, нисбат ба қарзи бонкӣ кафолати иловагиро талаб намекунад. Яъне ҳуди амволи додешаванда ба сифати таъмини қарз баромад мекунад. Дар ҳолати иҷро накардани ўҳдадориҳояш, лизингдиханда амволро боз пас мегирад.

2. Шартномаи лизингӣ нисбат ба қарз, ки мӯҳлат ва андозаи пардохтро муқаррар месозад, нисбатан қулайтар аст. Дар лизинг низоми пардохти барои истифодабаранда қулай метавонад интиҳоб карда шавад. Ҳатто имконияти бо маҳсулоти аз истифодаи объекти лизинг истеҳсолшуда падохт намудан мавҷуд аст. Таваккали пиршавии таҷҳизот пурра дар масъулияти лизингдиханда мебошад, вале истифодабаранда имконият дорад бо мақсади баландбардории ҳосилнокии меҳнат онро навсозӣ кунад. Воситаҳое, ки аз истифодаи лизинг озод мешаванд, ба самтҳои дигар равона карда мешаванд.

3. Лизинг қарздиҳии пурраро дар назар дошта, шуруи фаврии пардохтҳоро тақозо намекунад.

Вазифаҳои зерини лизингро фарқ мекунад:

1. Вазифаи молиявӣ, яъне пардохти пурраи яквақтаи арзиши амвол аз ҳисоби воситаҳои худӣ ва ё ҷалбшуда лизинггирандаро озод менамояд.

2. Вазифаи истеҳсолии лизинг дар он ифода меёбад, ки масъалаҳои истеҳсоли тавассути истифодаи муваққатии мошинҳои қимматбаҳо ҳал карда мешаванд.

3. Вазифаи фуруш ин васеъсозии доираи истеъмолкунандагон ва азхудкунии бозорҳои нави фуруш; ҷалби нафароне, ки амволи мазкурро яку якбора харида наметавонанд.

4. Вазифаи гирифтани имтиёзҳои андозӣ ва истеҳлоки якчанд хусусиятҳо дорад:

– амволи мувофиқи лизинг гирифташуда, мувофиқи ризоияти ҷонибҳо дар лизинги фаврӣ ва аз рӯи лизинги молиявӣ дар тавозуни истифодабаранда нишон дода намешавад, чунки ҳуқуқи соҳибмолки ба лизингдиҳанда тааллуқ дорад;

– пардохти иҷора ба арзиши аслии маҳсулоти (хизмати) истеҳсолшаванда дохил карда мешавад, ки ин андозбандии ғойидаро камтар мегардонад;

– истифодаи истеҳлоки суръатфизо, ки на дар заминаи мӯҳлати хизмати объекти лизинг, балки вобаста аз мӯҳлати шартнома ҳисоб карда мешавад, андозбандии ғойидаро кам гардонида, навсозии амволро метезонад.

Лизинг инчунин вобаста ба нишонаҳои зерин тасниф карда мешавад:

1. Вобаста аз таркиби субъектҳои шартнома лизингӣ:

– лизинги мустақим, вақте, ки таъминкунанда (истеҳсолкунанда) худаш объектро ба лизинг медиҳад;

– лизинги ғайримустақим, интиқоли объекти лизинг тавассути миёнарав амалӣ карда мешавад;

– лизинги баргаштпазир вақте, ки соҳиби амвол онро ба лизингдиҳандаи оянда фурухта, минбаъд амволи мазкурро иҷора мегирад.

2. Аз рӯи намуди амвол: лизинги манқул (мошина, таҷҳизот) ва ғайриманқулро (замин, бино, иншоот) аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

3. Аз рӯи дараҷаи худхариди амволи лизинг ба: бо худхариди пурра (вақте ки дар мӯҳлати як шартнома арзиши пурраи амволи иҷора пардохт карда мешавад) ва бо худхариди нопурра ҷудо мешавад.

Ба лизинги бо худхариди пурра лизинги молиявӣ ва баргаштпазир дохил мешавад. Ба лизинги бо худхариди нопурра лизинги фаврӣ дохил мешавад.

4. Аз рӯи ҳаҷми хизматрасонӣ: лизинги соф, вақте ки хизматрасонии пурраи амволро лизинггиранда ба зиммаи худ мегирад; лизинг бо маҷмӯи пурраи хизматрасонӣ, маҷмӯи пурраи хизматрасонии амволро лизингдиҳанда ба ўҳда мегирад; лизинг бо қисмати маҷмӯи хизматрасонӣ; лизинги генералӣ вақте ки иҷорагиранда метавонад бе шартномаи иловагӣ номгӯи таҷҳизоти иҷоравиро зиёд кунад.

5. Аз рӯи баҳши бозор: лизинги дохилӣ (ҳама иштирокчиён аз як давлат) ва лизинги берунӣ (ҷонибҳо ғайрирезидентанд). Бозори беруна метавонад содиротӣ бошад (лизинггиранда дар хориҷа бошад) ва воридотӣ бошад (лизингдиҳанда дар хориҷа бошад).

6. Аз рӯи мӯҳлатнокӣ лизинг ба: кӯтоҳмуддат (камтар аз якуним сол), миёнамуддат (аз якуним то се сол) ва дарозмуддат (аз се сол боло) ҷудо мешавад.

7. Нисбат ба имтиёзҳои андозӣ ва истехлоки лизинг ба қалбакӣ ва ҳақиқӣ ҷудо мешавад. Дар лизинги қалбакӣ шартнома хусусияти қаллобӣ дошта, барои гирифтани имтиёзҳои андозӣ ва истехлокӣ нигаронида шудааст. Лизинги ҳақиқӣ ба талботҳои мавҷуда пурра ҷавобгӯ мебошад.

Хусусиятҳои асосии он:

- соҳиби амвол иҷорадиҳанда мебошад;
- соҳибмӯлк таваккал менамояд ва дорои имтиёзҳо мебошад;
- на кам аз 20% арзиши амволро маблағгузорӣ мекунад;
- фоида аз ҳисоби имтиёзҳои андозӣ шакл мегирад;
- иҷорагиранда танҳо бо нархи бозорӣ метавонад амволро харидорӣ кунад;

– арзиши хизматрасониҳои иловагӣ ба пардохтҳои лизингӣ дохил мешаванд. Одатан ба ин намуди лизинг истеҳсолкунандагони техникаи мураккаб машғул мешаванд.

8. Аз рӯи пардохтҳои лизингӣ, лизинги пулӣ, ҷубронӣ (пардохтҳо дар шакли моли аз истифодаи таҷҳизоти мазкур истеҳсолшуда ва дар шакли расонидани хизмат амалӣ карда мешаванд) ва омехтаро (лизинги пулӣ ва ҷуброниро) фарқ мекунанд.

Ғайр аз ин лизинг инчунин дорои як қатор камбудӣ мебошад, ки инҳо мебошанд:

1) истифодабаранда аз баландшавии арзиши бақиявии он бо сабаби таваррум зарар мебинад;

2) прогресси илмӣ-техникӣ ба пиршавии таҷҳизот оварда мерасонад, ҳол он ки пардохтҳои лизингӣ то ба охир расидани мӯҳлати шартнома қатъ намешаванд;

3) арзиши лизинг аз қарз зиёд аст, чунки пардохти истеҳлоки таҷҳизот ба зиммаи лизингдиҳанда аст, ки баландкунии пардохтҳои комисиониро талаб мекунад. Ҳангоми мавҷудияти имтиёзҳои андозӣ арзиши лизинг метавонад аз арзиши қарз кам бошад.

Барои амалисозии афзалиятҳои лизингӣ корхона бояд механизмҳои иқтисодии ташкили барномаҳои инвеститсиониро такмил диҳад. Танҳо пас аз ин истифодаи лизинг ба корхона самараи дилхоҳ медиҳад.

Боби 24. Активҳои ғайримоддӣ

корхона

- 24.1. Мафҳум ва моҳияти активҳои ғайримоддӣ корхона
- 24.2. Таснифи активҳои ғайримоддӣ ва савдои литсензионӣ
- 24.3. Баҳодихӣи активҳои ғайримоддӣ
- 24.4. Истехлоки активҳои ғайримоддӣ
- 24.5. Нақши «ноу-хау» дар фаъолияти корхона

24.1. Мафҳум ва моҳияти активҳои ғайримоддӣ

Яке аз шартҳои асосии ташкили раванди инноватсионӣ дар корхона ва фаъолияти он инъикосу сабт кардани мазмуни нави сармоя мебошад. Қисми нисбатан густаришёфтаи он активҳои ғайримоддӣ мебошанд, ки арзиши иҷозатномаҳои (литсензияҳои) патентӣ ва ғайрипатентиро ба объектҳои моликияти зеҳнӣ (ихтироот, намунаҳои саноатӣ, «ноу-хау», нишонаҳои молӣ ва фирмавӣ, дастовардҳои тухмипарварӣ, барномаҳои компютерӣ, технологияҳои нақшаҳои интегралӣ, ҳуқуқи муаллифӣ)-ро дар бар мегиранд.

Дар таҷрибаи хоҷагидорӣ дар фаъолияти корхонаҳои муосир активҳои ғайримоддӣ нақш ва аҳамияти бузург пайдо намуда, қисми ҷудонашавандаи фаъолияти онҳо ба ҳисоб мераванд. Ҳангоми шадидшавии рақобат активҳои ғайримоддӣ дар таъмини фаъолияти самараноки корхона мавқеи муҳимдоранд. Активҳои ғайримоддӣ дар соҳаҳои технология, корҳои лоиҳавӣ-техникӣ, «ноу-хау», таҳқиқотҳои маркетингӣ ва ғайра бартарияти рақобатиро таъмин менамоянд. Бинобар ин нодида гирифтани активҳои ғайримоддӣ метавонанд ба натиҷаҳои молиявӣи фаъолияти корхона таъсири манфӣ расонанд.

Ҳосияти асосии активҳои ғайримоддӣ ин намуди ашёи надоштани онҳо мебошад, ки ҳангоми муайянкунии мафҳум, баҳодихӣ ва истехлоки онҳо мушкилотро ба вучуд меорад. Масъалаҳои мазкур ҳатто дар кишварҳои пешрафта, низ ҳалли худро наётаанд. Ин ба набудани стандарт аз рӯи активҳои

ғайримоддӣ дар низоми стантартҳои байналхалқии баҳисобгирии бухгалтерӣ мебошад.

Меъёрҳои мансуб донишмандони объектҳо ба активҳои ғайримоддӣ инҳо мебошанд:

- муҳлати истифодааш аз як сол зиёд бошад;
- даромад орад;
- пайдоиши ҳуқуқ нисбат ба объектҳои активҳои ғайримоддӣ.

Дар фаъолияти корхонаҳо баҳодиҳии моликияти зеҳнӣ ва ҳуқуқҳо ба он аҳамияти муҳим дорад. Одатан, ҳуқуқ ба объектҳои зерин пайдо мешавад:

1. Шартномаҳои муаллифӣ ва дигар шартномаҳо барои офаридани эҷодиёти илмӣ, адабӣ, фарҳангӣ ва объектҳои ҳуқуқҳои омеҳта барои барномаҳои мошинаи электронии ҳисоббарор, базаи маълумотҳо ва ғайра.

2. Патент барои ихтироот, намунаҳои саноатӣ, дастовардҳои селексионӣ.

3. Шаҳодатнома барои моделҳои судбахш, нишонаҳои молӣ ва нишонаи хизматрасонӣ ё шартномаҳои литсензионӣ барои истифодаи онҳо.

4. «Ноу-хау» ва ғайра.

Масалан, дар корхонаҳои маҳсулоти нонӣ активҳои ғайримоддӣ ҳуқуқҳои, ки дар асоси соҳибияти нақшаҳои технологияи истеҳсоли навъҳои олии орд, ба миён нишонаҳои молӣ ва ё шартномаи литсензионии истифодаи он; муқоваҳои барномавӣ; захираҳои ахборӣ, ки дар асоси бастании шартномаи литсензионӣ таҳвил мешаванд; «ноу-хау», хароҷоти ташкилӣ ва ғайраро дар бар мегиранд.

24.2. Таснифи активҳои ғайримоддӣ ва савдои литсензионӣ

Таснифи активҳои ғайримоддӣ яке аз усулҳои дарки мафҳум ва хусусиятҳои онҳо мебошад.

Нишонаи нисбатан муҳими таснифи активҳои ғайримоддӣ ин таркиби иқтисодии онҳо мебошад, ки ҷиҳатҳо зеринро дар бар мегирад:

1) Ҳуқуқ ба объектҳои моликияти зеҳнӣ. Ин ҳуқуқҳо дар асоси бастании шартномаҳои муаллифӣ, шартномаи иҷрои

корҳои илмӣ-татқиқотӣ ва таҷрибавӣ-конструкторӣ, ихтироъ ва ё таҳвили маҳсулоти зеҳнӣ, шартномаҳои литсензионӣ, соҳиби «ноу-хау» будан ва ғайра пайдо мешавад. Речаи ҳуқуқии амалиномаи шартномаҳои номбаршуда гуногунанд.

Масалан танзими ҳуқуқии истифодаи барномаҳои барои мошинаи электрони ҳисоббарор, ки дар корхонаҳо ҳамчун активҳои ғайримоддӣ истифода мешаванд мувофиқи Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳуқуқҳои муаллифӣ ва ҳуқуқҳои вобаста ба он» аз 13.11.1998 ва Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳимояи барномаҳо барои мошинаҳои электрони ҳисоббарор ва базаи маълумотҳо» амалӣ карда мешавад.

Пешниҳоди ҳуқуқ оид ба истифодаи ихтироъҳо, моделҳои судбахш, намунаи саноатӣ бо иҷозати патентдиханда дар асоси шартномаи литсензионӣ амалӣ карда мешавад. Аз рӯи шартномаи литсензионӣ дорандаи патент (литсензиар) ўҳдадор мешавад ҳуқуқи истифодаи объекти ҳимояшавандаи моликияти саноатиро дар ҳаҷми пешбинишудаи шартнома ба шахси дигар (литсензиат) диҳад. Дар навбати худ шахси дуввум ўҳдадор мешавад ба литсензиар пардохт ва ё дигар амалиётҳои дар шартнома пешбинишударо амалӣ намояд.

Ҳангоми ҷой доштани иҷозатномаи истисноӣ литсензиат ҳуқуқи истисноии истифодаи объекти моликияти саноатиро дар доираи нишондодҳои шартнома, бо ниғаҳдошти ҳуқуқи истифодаи он аз ҷониби литсензиар, ки мувофиқи шартнома ба шахси дуввум дода нашудааст, соҳиб мегардад. Дар мавриди иҷозатномаи ғайриистисноӣ литсензиар ба литсензиат ҳуқуқи истифодаи объекти моликияти саноатиро пешниҳод намуда, ҳуқуқҳои тасдиқнамудаи патентро нигоҳ медорад ва метавонад ба шахси сеюм иҷозати истифодаи ин ҳуқуқро диҳад. Шартномаи литсензионӣ бояд дар Маркази миллии Патенту иттилоот ба қайд гирифта шавад.

«Ноу-хау» ин маълумоти техникӣ, ташкилӣ ва ё тижоратие мебошад, ки сирри истеҳсолотро дар бар мегирад. Бо назардошти ба шахси сеюм маълум набудани он, «ноу-хау» арзиши тижоратӣ дорад. Мувофиқи қонунгузорӣ ба он дастрасии озод вучуд надорад ва дорандаи он дар мавриди ҳифз ва нигоҳдории «ноу-хау» чораҳо меандешад. Нисбат ба кашфиёт ахбор аз рӯи «ноу-хау» на бо роҳи бақайдгирӣ, балки тавассути

дар шартнома мустаҳкам намудани манъи ошкорнамоии он ҳифз карда мешавад. Шаклдиҳандаи «ноу-хау» шартнома буда, дар он «ноу-хау»и интиқолшаванда тавсиф шуда, арзиши он аз рӯи баҳогузори тарафайн муқаррар карда мешавад.

2) Ҳуқуқи истифодаи объекти ҷудогонаи табиӣ (замин ва ғайра).

3) Харочоти ташкилӣ, ки пешниҳоди ҳуқуқи даст задан ба намудҳои муайяни фаъолият бо риояи шартҳои иҷозатномаро (доштани ҳуқуқҳо аз рӯи иҷозатнома барои намудҳои муайяни фаъолият)-ро дар бар мегирад.

4) Эътибори (нуфузи) корӣ «гудвилл» дар натиҷаи фаъолияти корхона пайдо мешавад. Ба сифати объекти активҳои ғайримоддӣ ҳангоми хариду фурӯши корхона ҳамчун воҳиди том баромад намуда, фарқияти имконпазири байни нархи корхона ва арзиши тавозунии он фаҳмида мешавад. Дар таҷрибаи хориҷа ҳолатҳои ба вуқӯъ пайвастанд, ки барои таъсир расонидан ба «гудвилл» баҳсҳои судӣ рӯи кор омадааст. Дар корхонаҳои ватании мо ин мафҳум комилан вуҷуд надорад ва барои истифода бегона аст.

5) Дигар активҳои ғайримоддӣ.

Вобаста ба тӯлонияти истифодаи активҳои ғайримоддӣ онҳо ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешаванд: миёнамӯддат (аз як то се сол); дарозмӯддат (зиёда аз се сол).

Вобаста ба хӯрдашавиашон активҳои ғайримоддӣ ба чунин гурӯҳҳо ҷудо карда мешаванд: 1) ба истехлоқӣ, яъне аз рӯи инҳо хӯрдашавӣ ҳисоб карда мешавад ва 2) ғайриистехлоқӣ, ки аз рӯи инҳо истехлок ҳисоб карда намешавад.

Вобаста ба бегонакуниашон активҳои ғайримоддӣ ба бегонашаванда (метавонанд аз корхона бегона карда шаванд (патент, иҷозатнома ва ғайра)); ва бегонанашаванда (ҷудо аз корхона фурӯхта намешаванд («гудвилл» ва ғайра)).

Вобаста ба тарзи пайдошавиашон активҳои ғайримоддӣ ба чунин гурӯҳҳо ҷудо карда мешаванд:

1) пулакӣ;

2) ройгон (бебозгашт);

3) ба сифати ҳисса ба сармояи оинномавӣ ва ба фаъолияти муштарак;

4) бо тартиби мубодила.

24.3. Баҳодиҳии активҳои ғайримоддӣ

Активҳои ғайримоддӣ ба монанди фондҳои асосии истеҳсоли дар ифодаи арзишӣ бо арзиши ибтидоӣ ва бақиявӣ инъикос карда мешаванд.

Активҳои ғайримоддӣ дар ҳисобгирӣ ва ҳисоботҳо дар маблағи хароҷоти харид ва тайёркунӣ нишон дода шуда, ин хароҷотро хислати маблағгузориҳоро дорад.

Баҳодиҳии моликияти, ки бо пул харида шудааст, тавассути ҷамъкунии намудҳои гуногуни хароҷоти хариди он ҳисоб карда мешавад. Моликияти, ки ройгон гирифта шудааст аз рӯи арзиши бозориаш ва амволи дар корхона истеҳсолшуда аз рӯи арзиши истеҳсоли (тайёркунӣ, омодаасозӣ) муайян карда мешавад. Дар ҳолати бо ҳуқуқи амвол пардохт намудани саҳмияи ҷамъияти саҳомӣ арзиши он бо мувофиқаи муассисон муайян карда мешавад. Дар ҳолате, ки агар арзиши номиналии ин саҳмияҳо аз андозаи 200 маоши ҳадди аққал зиёд бошад, зарурияти ҷалби баҳодиҳандаи мустақил ба миён меояд.

Арзиши бақиявӣ фарқияти байни арзиши ибтидоӣ ва истеҳлоки онро инъикос менамояд.

Дар бораи баҳодиҳии активҳои ғайримоддӣ баҳс намуда, набояд фаромӯш сохт, ки нарх ин маҷмӯи шартҳои мебошад, ки ҳуқуқҳо аз нафар ба нафари дигар мегузаронанд. Бинобар ин намудҳои гуногуни ҳисоббаробаркунӣ аз рӯи активҳои ғайримоддӣ мавҷуд аст:

- Дар шакли пардохти фаврӣ (гӯшфаҳм)-яъне пардохт баъд аз бастанӣ шартнома фавран амалӣ карда мешавад.

- Дар намуди роялтӣ- пардохт вобаста ба фурӯши маҳсулоте, ки аз рӯи иҷозатнома истеҳсол шудааст, амалӣ карда мешавад.

- Шакли омехтаи ҳисоббаробаркунӣ- пардохти фаврӣ ва роялтӣ якҷоя истифода мешаванд.

Ҳангоми ҳисобкунии роялтӣ дар ҷараёни гуфтушунид вариантҳои зерини муқарраркунии пардохтҳо истифода мешаванд:

1. фоизи муқарраршуда аз нархи воиҳиди маҳсулоти литсензияшудаи фурӯхташаванда;

2. маблағи муқарраршуда аз ҳар як воҳиди маҳсулоти лит-сензияшудаи фуруҳташаванда;

3. маблағи муқарраршуда (ва ё дар муддати вақт тағйирёбанда) барои мӯҳлати муайяни истехсоли маҳсулот (сол);

4. андозаи «шинокунандаи» роялтӣ вобаста аз ҳаҷми барориши маҳсулот ва ғайра

Активҳои ғайримоддӣ қисми нисбатан кам қобилиятноки воситаҳои корхона мебошад.

Хосияти як қатор активҳои ғайримоддӣ дар надоштани таркиби моддӣ мебошад, ки бинобар ин баъзан воридшавии онҳоро ба қайд намегиранд. Аҳамияти ин марҳиларо баҳо додан душвор аст, чунки воридшавии активҳои ғайримоддӣ ба қайд гирифта нашудааст, пас ҳуди ин актив вучуд надорад. Ҳангоми бақайдгирӣ бояд маълумоти зерин нишон дода шавад:

1) номи объекти активҳои ғайримоддӣ;

2) рақами инвентарӣ;

3) рақами ҳисоб;

4) шарнома;

5) реквизити ҳуччатҳо, ки пардохтро шаҳодат медиҳанд (борхат, акт, ва ғайра);

6) санаи ба истифодадиҳӣ ва соқитнамоӣ.

Ба ҳар як объекти активҳои ғайримоддӣ бояд ҳуччатҳои ибтидоӣ тартиб дод шавад (шартнома, борхат, санади қабул ва ғайра), ки дар онҳо арзиши ибтидоӣ, мӯҳлати истифодаи самарабахш ва дигар реквизитҳои зарурӣ нишон дода мешаванд. Расмикунонии ба истифодадиҳӣ ва муайянкунии мӯҳлати истифодаи самарабахш вақте ҳисобида мешавад, ки дар муддати он активҳои ғайримоддӣ даромад меорад.

Ташкили ин раванд бояд чорабиниҳои зеринро дар бар гирад:

1) Тартибдиҳии ҳуччатҳо (фармон, супориш), ки дар онҳо принсипи (тартиби) муайянкунии мӯҳлати истифодаи самарабахши объекти активҳои ғайримоддӣ нишон дода мешавад.

2) Дар сиёсати ҳисобгирии корхона бояд масъалаи ҳисобгирии активҳои ғайримоддӣ нишон дода шавад.

3) Ташкили комиссия аз шахсони салоҳиятдор оиди баистифодадиҳии объекти активҳои ғайримоддӣ ва муайянкунии муҳлати самарабахши истифодаи активҳои ғайримоддӣ, таъини масъулон ба ҳар як намуди активҳои ғайримоддӣ, тасдиқи ҳайати комиссия ва шахсони масъул бо фармон.

4) Асосноккунии муҳлати истифодаи судманди объекти активҳои ғайримоддӣ, ки ба баланси корхона ворид карда шудаанд.

5) Таҳияи асноди баистифодадиҳии активҳои ғайримоддӣ, ки дар он таъиноти активҳои ғайримоддӣ, мақсади истифодабарӣ, масъул аз рӯи объекти активҳои ғайримоддӣ нишон дода мешавад.

6) Ҳиссаҷудокунии ҳармоҳаи истехлоки аз рӯи ҳар як объекти активҳои ғайримоддӣ.

24.4. Нақши «ноу-хау» дар фаъолияти корхона

Яке аз намудҳои активҳои ғайримоддӣ ва шаклҳои муносибатҳои бозорӣ дар соҳаи навҷорисозӣ (инноватсионӣ) ин «ноу-хау» мебошад, ки дар охири асри ХХ рушди босуръати он ба мушоҳида мерасад. Ҳоло дар таъмини фаъолияти самараноки корхона «ноу-хау» нақши махсуси худро дорад.

Пеш аз ҳама, ҳаминро бояд қайд намуд, ки агар дар кишварҳои хориҷа дар тавсифи таҷрибаи истехсолӣ мафҳуми «ноу-хау» истифода шавад, пас дар кишварҳои Иттиҳоди давлатҳои мустақил, яъне ҷумҳуриҳои собиқӣ шӯравӣ ба ҷои ин мафҳумҳои «таҷрибаи пешқадам» ва «таҷрибаи пешқадами истехсолӣ» истифода карда мешавад.

Амалан, дар зери мафҳуми «ноу-хау» донишҳои техникӣ, таҷриба ва асрори истехсолот фаҳмида мешавад. Дар таҷрибаи байналхалқии тижоратӣ истилоҳи «ноу-хау» якумин маротиба дар ҳуқуқи амрикоӣ соли 1916 дар парвандаи Дюранд ба муқобили Браун истифода шуда, аз ҳамон сол бе тарҷума ва айнан мавриди истифода қарор гирифтааст.

Истилоҳи «ноу-хау» («know-how») айнан маънои «чи тавр иҷро кардан, доништан»-ро дорад. Аз соли 1953 дар созишномаҳои байналхалқӣ ва дар адабиёти иқтисодӣ ба таври расмӣ истилоҳи «ноу-хау» мавриди истифода қарор гирифт.

«Ноу-хау» аввалин маротиба дар таҷрибаи шартномавии ИМА ва Британияи Кабир истифода шуда буд. Ҳоло мо, таносуби мафҳумҳои «ноу-хау» ва «таҷрибаи истехсоли»-ро дида мебароем.

Дар адабиёти муосир дар маънидоди ин масъала се мавқеъро мушоҳида кардан мумкин аст. Ду мавқеи аввалини он ба маъноии маҳдудаш шарҳу тавсиф дода шуда, онро ҳамчун донишҳои технологӣ дар бораи соҳаҳои нави истифодаи маҳсулот маънидод месозем. Муҳаққиқоне, ки тарафдори мавқеи сеюманд шарҳ медиҳанд, ки «ноу-хау» донишҳоеро фаро мегирад, ки вай на танҳо истехсоли маҳсулоти дахлдор, балки дар асоси ҳалли вазифаҳои ғайритехникии такмили ташкили меҳнат, истехсолоту идораро, инчунин баланд бардоштани сифатнокию самаранокии онро таъмин менамояд. Умуман дар зери мафҳуми «ноу-хау» дар савдои байналхалқӣ литсензияҳо, сирру асрори конструктивӣ ва технологияи истехсолот фаҳмида мешавад, ки онҳо ба ҳимояи патентӣ фаро гирифта нашудаанд.

Вобаста ба қорҳое, ки дар натиҷаи онҳо «ноу-хау» ба вуҷуд омадааст, онро ба чунин гурӯҳҳои зерин тақсим мекунам:

- «ноу-хау»-и илмӣ-таҷқиқотӣ;
- «ноу-хау»-и конструкторӣ;
- «ноу-хау»-и технологӣ;
- «ноу-хау»-и истехсоли (асрори истехсолот);
- «ноу-хау»-и ҳисобкардабароӣ (дар соҳаи ҳисобҳои муҳандисӣ);
- «ноу-хау»-и лоиҳавӣ (дар соҳаи лоиҳасозии саноат ва иншооти шахрвандӣ);
- «ноу-хау»-и идорӣ-ин сохторҳо ва усулҳои идорасозии нисбатан самарабахш, инчунин робитаҳои нисбатан соддаву бозътимод;
- «ноу-хау»-и тиҷоратӣ-ин пешниҳоди донишҳо ва таҷриба дар соҳаи фурӯши маҳсулот, маълумот дар бораи сохти бозор, ширкатҳои бонуфузи миёнарав, шаклҳои фурӯш ва рекламаи маҳсулот мебошад;
- «ноу-хау»-и молиявӣ-ин маълумотҳо дар бораи шаклҳои нисбатан муфиди истифодаи маблағҳои пулӣ, қоғазҳои

қимматнок, хусусиятҳои хоси гумрукӣ, маълумотҳо дар бораи иттиҳодияҳои бонкӣ ва шаклҳои қарздиҳӣ мебошад.

Гуфтаҳои болоро хулоса карда, дар маҷмӯъ чунин таърифи «ноу-хау»-ро пешниҳод намудан мумкин аст. «Ноу-хау»- ин донишҳо, таҷриба ва малакаҳо дар соҳаи кор карда баромадан (лоиҳасозӣ), азхудкунии саноатӣ, истеҳсолот, фурӯш, истифодабарӣ, хизматрасонӣ, таъмири ҷориву асосӣ, такмил додани техникаи нав, инчунин донишҳои ба онҳо алоқаманд ва таҷриба дар соҳаи идора, иқтисодиёт, молия ва ғайра мебошад, ки онҳо метавонанд мавриди истифода қарор гиранд ё арзиш дошта бошанд.

Ҳангоми муайян намудани «ноу-хау» ҳамчун активҳои ғайримоддӣ дар корхона чунин ҷиҳатҳоро ба инобат мегиранд:

– Донишҳои техникӣ, идорӣ, иқтисодӣ, молиявӣ ва ғайра, инчунин дар таҷрибаву малакаи вобаста ба кор карда баромадан, азхудкунии истеҳсолот, фурӯш, истифодабарӣ, хизматрасонӣ, таъмир, такмили техника, технология ва маводҳои нав.

– Арзиш доштани «ноу-хау».

– Истифода шудан ё имконияти истифода қарор гирифтани онҳо.

– Мавҷуд набудани ҳимояи ҳуқуқии онҳо дар сатҳи милли ва байналхалқӣ.

Дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ таҷрибаи истеҳсолӣ ва «ноу-хау» ба ҳамдигар алоқаманданд. Вале ба назари мо ҳардуи онҳоро ба ҳамдигар айният додан ва як падида пиндоштан хатост. Таҳлили илмӣ ин мафҳумҳо дар адабиёти солҳои 80-ум ба он хулосае меорад, ки одатан таҷрибаи истеҳсолиро ҳамчун таҷрибаи фаъолияти нисбатан самарабахш ва мақсадноки кормандони алоҳида, ҷамъи кормандони корхонаҳо ва соҳаҳои саноат баррасӣ мекарданд.

Вусъати корҳои илмӣ-таҷқиқотӣ ва таҷрибавӣ-конструкторӣ, ташкили намунаи таҷрибавии техника, истифодаи технологияи пешқадам дар корхона ҳамчун омили ихтисор намудани даври илмию истеҳсолӣ гардида, ташаккули бозори «ноу-хау»-ро ба миён меорад. Дар баробари ин имрӯз

ҷараёнҳои вобаста ба тиҷоратикунони инноватсия ва «ноу-хау» босуръат инкишоф меёбад. Вале дар кишварҳои дар давраи гузариш буда, инфрасохтори бозори инноватсияҳо ва «ноу-хау» нисбатан суст инкишоф ёфтааст.

Дар ташаккул ва рушду равнақи бозори навоариҳо ва «ноу-хау» марказҳои технологии навҷорисозӣ, паркҳои илмӣ, технологӣ, саноатӣ, гурӯҳҳои молиявӣ саноатӣ, ширкатҳои мубтакирӣ (венчурӣ), инчунин корхонаҳои хурди инноватсионӣ метавонад нақши сазоворро иҷро кунад.

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки «ноу-хау»-ро дар қатори активҳои ғайримоддӣ бояд комилан бо раванди инноватсионӣ муоина кард: навигарии илмӣ-техникӣ, қобили татбиқи истеҳсолӣ будан, амалишавии тиҷоратӣ. Тиҷоратикунони «ноу-хау» ҳамчун зарурати иқтисодӣ, қисми таркибии фаъолияти маркетингии корхонаро ташкил медиҳад.

Боби 25. Сохтори ташкилӣ ва принсипҳои идоракунии корхона

- 25.1. Моҳият ва марҳилаҳои бунёди сохторҳои ташкилӣ
- 25.2. Намудҳои сохторҳои ташкилӣ
- 25.3. Ташаккули зинаҳои идоракунӣ
- 25.4. Принцип ва усулҳои ташкили идоракунии корхона

25.1. Моҳият ва марҳилаҳои бунёди сохторҳои ташкилӣ

Барои он, ки корхона мақсад ва вазифаҳои худро иҷро намояд он бояд сохтори ташкилии самаранок дошта бошад. Вобаста ба ин талаботҳоеро таҳлил менамоем, ки ба сохтори ташкилӣ ва ҳайати идоракунанда пешниҳод карда мешаванд. Сохтори ташкилӣ ва ҳайати идоракунандаи корхона бояд барои ҳалли чунин вазифаҳои аввалиндараҷа мусоидат намоянд:

1. фаъолияти мунтазам ва бетанаффуси корхонаро таъмин кунанд;
2. сари вақт ба тағйироти конъюктураи иқтисодӣ ва дигар шароитҳо аксуламал нишон диҳанд;
3. низоъҳои иҷтимоиро бартараф созанд, бо назардошти манфиатҳои коллективи меҳнатӣ идора ва принципҳои ҳамкориҳои иҷтимоиро риоя кунанд;
4. барзиёдиро дар ҳайати идоракунандагӣ роҳ надиданд ва хароҷоти ниғаждорӣ дастгоҳи идоракуниро зиёд накунад;
5. натиҷаҳои баландтарин аз ҷумла, фоидаи заруриро таъмин кунад, уҳдадорӣҳои корхонаро дар назди таъминкунандагон, харидорон, буҷет ва бонкҳо иҷро кунанд.

Вобаста аз принциби тақсимоли амӯдӣ ва уфуқи меҳнат, ҳама субъектҳои хоҷагидорӣ, ба истиснои онҳо, ба соҳаҳои горизонталӣ махсусгардонидашудаи функционалӣ ва дараҷаҳои вертикалӣ идоракунӣ ҷудо мешаванд. Ин раванд аз марҳилаҳои зерин иборат аст:

1. тақсимкунии ҳамаи корҳо ба мақсадҳои махсусгардонидашуда;

2. гурӯҳбандии ин мақсадҳо бо назардошти муайянкунии намудҳои функционалии корҳо;

3. ташаккули ташкилотҳои махсус дар асоси намудҳои функционалии фаъолият ва вобастакунии мутахассисон ба кори муайян;

4. равобинии ваколатҳо ва тақсими масъулият;

5. муайянкунии шумораи дараҷаҳо дар зинаҳои идоракунии.

Пункти 1–3 сарҳади тақсимои горизонталии меҳнат дода ва пункти 4–5 бошад сарҳади тақсимои вертикалии онро тавсиф медиҳанд. Агар пункти 1–3 ҷараёни тақсимои меҳнатро ба ҷӯзҳои алоҳидаи фаъолияти умумӣ, яъне ташаккули зерсохторҳои функционалии идоракунии нишон диҳад, пас пунктҳои 4–5 ҳамоҳангсозии ин фаъолиятро тавсиф медиҳанд.

Таносуби мантиқии зинаҳои функционалӣ ва дараҷаҳои идоракунии дар чунин шакл бунёдёфта, ки имконияти ноилшавӣ ба мақсадҳои гузошташударо медиҳад, сохтори ташкилии корхонаро ифода мекунад.

Интиҳоби оқилонаи сохтори ташкилии корхона яке аз масъалаҳои муҳимтарини муайянкунандаи фаъолияти он мебошад. Пас сохтори ташкилии корхона бояд чи гунна бошад? Вобаста аз талаботҳои мавҷуда бояд сохтори самараноки корхона чунин бошад, ки имконият диҳад: 1) бо муҳити беруна муносибати самаранок дошта бошад; 2) вазифаҳои байни коргарон тақсим карда шуда, кушишҳои онҳо барои ноилшавӣ ба мақсадҳои корхона таъмин карда шавад.

Интиҳоби сохтори ташкилӣ аз стратегияи корхона вобаста аст. Яъне сохтори ташкилии корхона бояд чунин бошад, ки амалишавии стратегияи онро таъмин намояд. Азбаски бо мурури замон стратегияи корхона иваз мешавад, пас тағйиротиҳои зарурӣ дар сохтори ташкилӣ ба миён меоянд, ки масъалаи муҳими аҳамияти илмӣ ва амалӣ дошта ба ҳисоб меравад. Айни замон корхонаҳои муваффақ дараҷаи самаранокии сохтори идоракунии худро доимо баҳо дода, онро вобаста ба талаботи шароитҳои беруна тағйир медиҳанд.

25.2. Намудҳои сохторҳои ташкилӣ

Се гурӯҳи асосии сохторҳои ташкилӣ-идоракунии корхона аз ҳамдигар фарқ мекунад. Ин сохтори ташкилии бюрократӣ, дивизионалӣ ва барномавӣ-мақсаднок мебошад.

Сохтори бюрократӣ бо нишонаҳои зерин тавсиф дода мешавад:

1) дараҷаи баланди тақсими меҳнат, ки ба пайдоиши муттаҳасисони баландхаттисос дар ҳар як мансаб мусоидат мекунад;

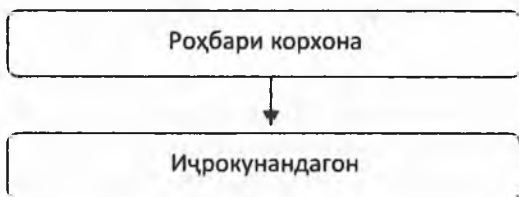
2) зинаҳои инкишофёфтаи идоракунӣ, ки дар он ҳар як дараҷаи поёнӣ аз ҷониби дараҷаи болоӣ назорат карда мешавад;

3) мавҷудияти қоидаҳо ва меъёрҳои зиёди рафтори ҳайат, ки иҷроиши дақиқи ӯҳдадорихоӣ онҳоро таъмин мекунад;

4) интихоби кадрҳо аз рӯи сифатҳои касбӣ ва мувофиқати тахассусии онҳо амалӣ карда мешавад.

Сохтори ташкилии бюрократиро одатан классикӣ ва ё анъанавӣ меноманд. Сабаби дуру дароз истифода кардани сохтори мазкур дар он аст, ки вай барои ҳамаи корхонаҳои саноатӣ, ташкилотҳои соҳаи хизматрасонӣ ва дигар ташкилотҳо мувофиқ аст. Вобаста ба шакли алоқа байни унсурҳои сохтор ва тақсимои ваколатҳо ду намуди сохтори бюрократиро (механистиро) чундо мекунад: хаттӣ ва функционалӣ.

Сохтори хаттии ташкили идоракунӣ бо мавҷудияти алоқаҳои аён ва бевоситаи байни унсурҳои он тавсиф дода мешавад. Идоракунии хаттӣ – низоми соддаи идоракунии корхона ба ҳисоб меравад. Дар ин ҷо байни роҳбар ва иҷрокунанда зинаҳои мобайни вучуд надорад. Роҳбар шахсан фармоиш медиҳад, назорат мекунад ва кори иҷроикунандаро роҳбарӣ мекунад (Расми 25.1.). Соддагии чунин шакли идоракунӣ фаврияти идоракунии хаттиро таъмин намуда, дараҷаи масъулияти роҳбарро баланд бардошта, хароҷоти нигоҳдории дастгоҳи идоракунандаро кам мекунад.

Расми 25.1. Сохтори хаттии идоракунии корхона

Камбудии асосии низоми мазкури идоракунӣ дар он аст, ки роҳбар наметавонад муттаҳасиси универсалӣ бошад ва доир ба ҳамаи соҳаи фаъолият қарор қабул кунад. Бинобар ин идоракунии хаттӣ бештар дар корхонаҳои хурд бо технологияи содаи истеҳсоли ва зинаҳои поёнии корхонаҳои бузург дар сатҳи бригада ва ё қитъаҳои истеҳсоли истифода бурда мешавад. Дар ҳолати охирин хизматрасонии муҳандисӣ, иқтисодӣ ва ҳуқуқии бригада ва қитъаҳои истеҳсолиро зинаи болоии маъмурият таъмин менамояд.

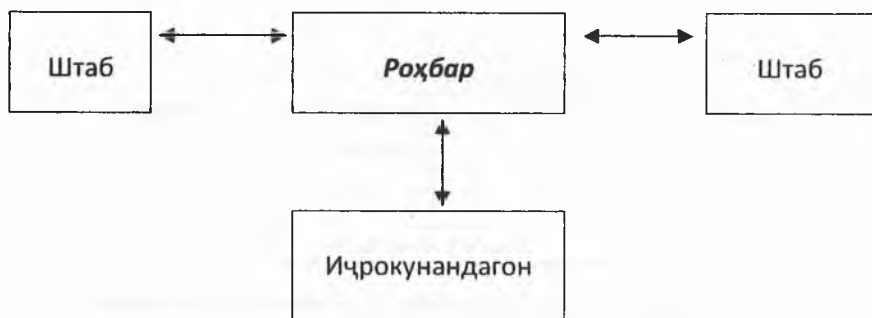
Шакли функционалии идоракунӣ ба он асос ёфтааст, ки роҳбари корхона як қисми ваколатҳои худро ба ҷонишинонаш ва ё роҳбарони шӯъбаҳо ва коргоҳҳои функционалӣ медиҳад. Масалан, сармуҳандис ҳамчун ҷонишини директор оид ба масоили техникӣ-муҳандисӣ мувофиқи салоҳиятҳои аз номи худаш фармоиши дахлдор медиҳад, ки ба лоиҳакашӣ ва кашфиёти маҳсулоти нав, хизматрасонии техникӣ ва азнавмучаҳҳазгардонии истеҳсолот алоқаманд буда, фаъолияти ҳадамоти техникӣ корхонаро роҳбарӣ мекунад. Ҷонишини дигари директори корхона, масалан ҷонишин оид ба таъминоти моддӣ-техникӣ ва фурӯши маҳсулоти тайёр аз номи корхона бо таъминкунандагони ашёи хом ва истеъмолкунандагони корхона шартнома менамояд. Дар доираи ваколатҳои худ иҷозати дахлдорро дар масъалаҳои номбаршуда аз роҳбар иҷозат намерасад. Чунин ваколатҳо на танҳо аз ҷониби роҳбар ба ҷонишинонаш, балки аз ҷониби ҷонишинон ба роҳбарони шӯъба ва коргоҳҳои пойинӣ дода мешавад. Дар ин ҳолат иҷрокунандагон супоришро бевосита на аз роҳбари корхона, балки аз роҳбарони зерсохторҳои функционалӣ ва ё ҷонишинони директор мегиранд. (Расми 25.2.)

Расми 25.2. Шакли функционалии идоракунии корхона

Шакли функционалии идоракунии имконият медиҳад фаъолияти маъмурӣ-идоракуниро ба кадрҳои баландхаттисос воғузор карда шавад. Ғайр аз ин истифодаи сохтори мазкур ба зарурияти мувофиқанамой дар байни мақомоти идоракунанда дар мавриди оmodасозии, қариб ҳар як ҳуҷҷат, оварда мерасонад. Ин дар навбати худ ба пастравии феврияти фаъолияти идоракунии, тӯл кашидани ва мӯҳлати коркарди ҳуҷҷатҳо оварда расонида, қабули қарорҳоро суғуст мегардонад. Ғайр аз ин дар фаҳмиш, дарк ва нигаришҳои иҷроиши супоришҳои алоҳида ва номувофиқии мундариҷаи ин супоришҳо душвориҳоро ба миён меорад. Дастгоҳи идоракунанда камбудихои номбурдаро бартараф намуда, вақт ва захираҳои алоҳидаро талаф менамояд. Аммо дар корхонаҳои бузург рад кардани истифодаи сохтори функционалии идоракунии ғайриимкон аст. Бинобар ин камбудихои механизми идоракуниро ошкор ва бартараф намуда, технологияҳои ахбориро истифода намудан зарур аст.

Шакли идоракунии хаттӣ-штабӣ дар корхонаҳои миёна ва бузург барои идоракунии коргоҳ ва шӯъбаҳои истифода бурда мешавад (расми 25.3.). Дар ин ҳолат шакли мазкури идоракунии ягонагии хаттиро нигоҳ дошта, фақат барои таҳияи қарор, фармон ва супоришҳо муттаҳасисони штабӣ ҷалб карда мешаванд. Охири ба ҷамъкунии маълумот, таҳлили онҳо ва коркарда баромадани лоиҳаҳои ҳуҷҷатҳои зарурии фармоишӣ машғул мешаванд. Роҳбар барои асоснокии фармоишҳои аз ҷониби ӯ расида масъулияти шахсӣ дошта, муттаҳасисон бошанд танҳо дар назди роҳбар ҷавобгаранд.

Расми 25.3. Шакли хаттӣ-штабии идоракунии корхона

Таҷриба нишон медиҳад, ки сохторҳои дар боло баррасишуда дар ташкилотҳои истифода карда мешаванд, ки хусусиятҳои зеринро доро мебошанд: 1) номгуӣ маҳдуди маҳсулотро истеҳсол менамоянд; 2) дар шароитҳои беруна мӯътадил фаъолият кунанд; 3) барои таъмини фаъолияти худ ҳалли масъалаҳои стандартии идоракуниро талаб мекунанд. Чунин сохторҳои ташкилӣ барои корхонаҳои давлатӣ дар иқтисодиёти планӣ хос буданд.

Бо гузаштан ба иқтисоди бозорӣ муҳити берунаи фаъолияти корхонаҳо тағйир ёфта, таҷдиди корхонаҳои хусусигардонидашударо ба миён овард. Аён аст, ки барои корхонаҳои, ки дар муҳити номуайяни беруна ва дар бозорҳои гуногун фаъолият мекунанд, истифодаи сохторҳои мазкур на он қадар самаранок аст. Барои ташкилотҳои мазкур сохтори дивизионалӣ бештар хос аст.

Сохторҳои дивизионалӣ. Чунин сохторҳои ташкилӣ дар ибтидои солҳои 20-уми асри XX дар корпоратсияи «Ченерал моторс» ва «Дюпон» мавриди истифода қарор дода шуда буд. Нақшаи идоракунии «Ченерал моторс» барои корпоратсияҳои дигар намуна шуда, онҳоро маҷбур сохт сохтори худро тағйир диҳанд ва звенои мобайнии идоракуниро дар шакли шӯъбаи маҳсулот, ва ё аз рӯи гурӯҳҳои истеъмолкунандагон ё ин ки аз рӯи бозори фурӯш ташкил диҳанд. Вобаста ба ин намудҳои зе-

рини сохтори дивизионалиро ҷудо мекунад: маҳсулотӣ, ба истеъмолкунанда нигаронида шуда, ва минтақавӣ.

Сохтори маҳсулотӣ аз ҷониби корхонаҳое истифода мешавад, ки яку якбора номгӯи маҳсулоти истеҳсол ва мефурӯхташонро васеъ мекунад. Айни замон дар таҷриба калонтарин истеҳсолкунандагони маҳсулоти истеъмоли сохтори дивизионалӣ – маҳсулотиро истифода мекунад. Дар ин сохтор салоҳияти идоракунии истеҳсол ва фрӯши намуди муайяни маҳсулот ба роҳбари алоҳида вобаста карда шуда, иконият медиҳад корхона ба намуди мушаххаси маҳсулот диққати зарурӣ диҳад. Мувофиқи натиҷаҳои таҷқиқоти аз ҷониби донишгоҳи Гарвард гузаронида шуда корхонаҳое, ки сохтори мазкури идоракуниро истифода мекунад, дар истеҳсол ва фурӯши маҳсулоти нав муваффақтаранд.

Сохтори ба истеъмолкунанда равонакардашудаи дивизионалӣ дар корхонаҳое истифода мешавад, ки номгӯи калони маҳсулот ё хизматрасониҳое, ки ҷиҳати қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти гурӯҳҳои алоҳидаи истеъмолкунандагон, ва талаботҳои махсуси онҳо равона карда шудааст шудааст, истифода карда мешавад. Агар қонеъсозии талаботи гурӯҳи муайяни истеъмолкунандагон барои корхона афзалият пайдо кунад, он метавонад сохтори ба истеъмолкунанда равонакардашударо истифода наояд, ки дар ин маврид зерсохторҳои он атрофи гурӯҳҳои муайяни истеъмолкунандагон сару кор мегиранд.

Сохтори минтақавӣ аз ҷониби корхонаҳое истифода мешавад, ки масоҳатҳои калони ҷўғрофиро фаро мегиранд. Сохтори идоракунии минтақавӣ ҳалли масъалаҳои ба қонунгузорию маҳаллӣ, анъана ва эҳтиёҷот алоқамандро осон менаояд. Чунин нигариш алоқаи корхонаро бо муштариён, ва инчунин бо аъзоёни онро сода мегардонад. Аммо дар ин ҳолат дастгоҳи идоракунии корхона васеъ мегардад, чунки он махсусияти шўбаҳои минтақавиро бояд ба ҳисоб гирад.

Сохторҳои дивизионалӣ дорои як қатор афзалият ва камбудихо мебошад. Сохтори маҳсулотӣ ба корхона имконият медиҳад намуди нави маҳсулотро ба осонӣ дар асоси рақобат, такмили технологияи нав ва ё қонеъсозии талаботҳои истеъмолкунандагон, таҳия наояд. Сохтори ба истеъмолкунанда равонакардашуда ба корхона имконият медиҳад талаботҳои

ҳамон гуруҳи истеъмолкунандагонро ба ҳисоб гирад, ки барояш самараноктаранд. Сохтори минтақавӣ бошад ба корхона имконият медиҳад қонунгузори маҳаллӣ, хусусиятҳои иқтисодӣ-иҷтимоии бозорҳоро мувофиқи васеъшавии ҷўғрофии минтақаҳои бозорӣ, ба ҳисоб гирад. Ҳамин тавр интихоби сохторҳои дивизионалӣ бояд ба он асос ёбад, ки кадоме аз омилҳо аз назари таъмини амалишавии нақшаҳои стратегии корхона ва ноилшавӣ ба мақсадҳои он, мўҳим мебошад.

Камбудии асосии сохторҳои дивизионалӣ ин зиёдшавии нисбии хароҷот дар натиҷаи такроршавии ҳамон як кор барои шўъбаҳои алоҳида мебошад, чунки ҳар яке аз онҳо зерсохторҳои функционалӣ доранд.

Дар ИМА сохторҳои гуногуни дивизионалӣ дар тўли солҳои зиёд самаранокии худро нишон додаанд. Солҳои 60-ум сохтори дивизионалӣ дар ташкилотҳои тиҷоратии аврупоӣ, ки қаблан сохтори анъанавӣ доштанд васеъ истифода мешуд. Омўзиши 93 ширкатҳои трансмиллӣ нишон дод, ки 88% онҳо дар ин ва ё он шакл сохтори дивизионалиро истифода мекунанд.

Сохторҳои барномавӣ-мақсаднок. Сохтори мазкур барои ташкили таъмини амалисозии нақшаҳои стратегӣ истифода мешаванд. Сохторҳои барномавӣ-мақсаднок ин мафҳуми умумие мебошад, ки барои ишораи сохторҳои муосири ташкилӣ истифода мешаванд.

Сохтори барномавӣ-мақсаднок ду намуди сохторҳои ташкилиро дар бар мегиранд: мутобикшаванда (адаптивӣ) ва сохтори ба навоарӣ раवонакардашуда.

Сохтори мутобикшаванда ин сохтори ташкилие мебошад, ки метавонад мувофиқи тағйиротҳои муҳити беруна ва талаботҳои худ ширкат мутобик шавад. Дар инкишофи сохторҳои мазкур махсусан корхонаҳои ҳавасманданд, ки маҳсулоташон даври ҳаётии кўтоҳ дошта, соҳаи фаъолияташон амалисозии таҳқиқоти васеи илмиро тақозо менамояд. Се намуди сохтори мутобикшаванда мавҷуд аст: лоиҳавӣ, матритсавӣ ва сохтори намуди конгломерат.

Сохтори лоиҳавӣ дар корхонаҳои истифода мешавад, ки номгўи маҳсулоташон зудивазшаванда мебошад. Дар ин сохтор фаъолияти корхона ба ду гуруҳ марказонида мешавад: гуруҳи инкишоф ва гуруҳи лоиҳа. Гуруҳи инкишоф бонақшагирии

стратегӣ ва таъмини захираҳои моддию кадрӣ ҷавобгӯ мебошад. Дар гурӯҳи лоиҳавӣ идоракунии аз рӯи лоиҳаҳо бунёд шуда, дар гурӯҳи инкишоф қисман аз рӯи лоиҳаҳо ва қисман аз рӯи принципи функционалӣ бунёд карда мешавад.

Сохтори мазкур дар корхонаҳои истифода мешавад, ки имконияти кӯчиши захираҳо дар байни гурӯҳи инкишоф ва лоиҳавӣ осонтар аст. Сохтори таҳлилшаванда барои лоиҳаҳои тӯлонияташон 3-6 моҳ қобили истифода аст.

Сохтори матритсавӣ омезиши сохтори мутобиқшаванда ва лоиҳавиро дар бар мегирад. Аввалин маротиба ин сохтор дар охири солҳои 50-уми асли ХХ дар саноати ҳавопаймоии ИМА аз ҷониби ширкатҳои «Локхид», «Хюз эйркрафт», «Аква» ва ғайра истифода карда шудааст. Ширкатҳои ин соҳа дорои захираҳои калони моддӣ ва инсонӣ буданд, ки имкониятҳоашон барои коркарди намудҳои нави яроқ истифода мешуданд. Ширкатҳои мазкур доимо иҷрои якчанд супоришҳоро амалӣ мекарданд, ки ҳар яки онҳо дар марҳилаҳои гуногун қарор дошта диққати махсусро талаб менамуданд.

Аз рӯи таркиб шакли матритсавии идоракунии аз сохтори функционалӣ танҳо бо объекти идоракунии фарқ мекунад. Ҳангоми истифодаи чунин шакли идоракунии, қарорҳо аз рӯи маҳсулот қабул карда шуда, дар корхона менечер ва ё зерсохтори асосӣ аз рӯи самти фаъолияти истеҳсоли (азхудкунии истеҳсолоти маҳсулоти нав), таъин карда мешавад. Дар ин ҳолат ваколати директор оид ба ташкили азхудкунии маҳсулот ба менечер ва ё сардори зерсохтори асосӣ дода шуда, супориши онҳо барои ҳамаи ҳайати саноатӣ-истеҳсоли ҳатмӣ ба ҳисоб меравад.

Барои истифодаи афзалиятҳои сохтори функционалӣ ва лоиҳавӣ ба рӯи сохтори функционалӣ сохтори лоиҳавӣ гузошта шуд, ки матритса ба вучуд омад. Яъне дар натиҷаи омезиши алоқаҳои вертикалии ташкилоти функционалӣ бо хатҳои масъулияти горизонталӣ барои лоиҳаи мушаххас, сохтори мазкур шакли матрисаро гирифт.

Чунин сохтор дар корхонаҳои самаранок мебошад, ки дар онҳо роҳбарон якбора бояд ҳам масъалаҳои технологиро ҳал кунанд ва ҳам манфиатҳои тиҷоратиро аз назар дур накунанд. Заифии сохтори мазкур дар он аст, ки эҳтимолияти бавучудоии

низоъҳо зиёд аст. Таъмини тавозуни алоқаҳои амудӣ ва уфуқӣ (вертикалӣ ва горизонталӣ) гуфтугӯ ва ҳамдигарфаҳмии доимии роҳбаронро тақозо менамояд.

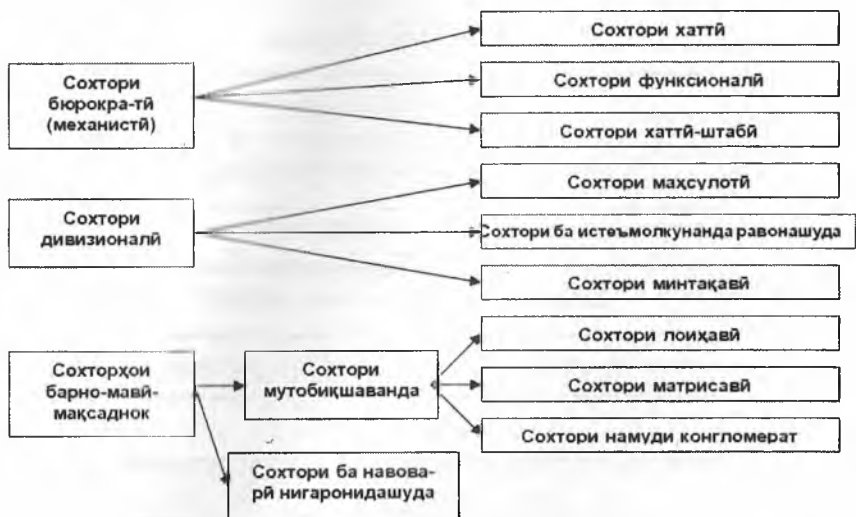
Сохтори намуни конгломерат бо пайдоиши ширкатҳо алоқаманд аст, ки сохти конгломератӣ дошанд. Дар ин ҷо дар як шӯъбаи корхона сохтори маҳсулотӣ дар дигар шӯъба сохтори функционалӣ ва дар сеюмӣ лоиҳавӣ ва матрисавӣ истифода мешаванд. Конгломератҳои бузург (ба монанди «Бизтрис», «Сирс Робак», «Галф энд Уэстерн», «Пепсико») асосан дар натиҷаҳои ҳамҷояшавӣ ва «фурӯбарӣ» инкишоф ёфтаанд. Аз ин сабаб фаъолияти онҳо аз ҳад зиёд тафриқанок буда, ҷойгиркунони он дар доираи сохтори муайян номумкин аст. Бинобар ин роҳбарияти конгломерат ба роҳбарияти ширкатҳои ба он дохилшаванда иҷозат медиҳад, ки ин ва ё он сохтори ба онҳо қулайро интихоб намоянд.

Сохтори ба наоварӣ нигаронидашуда дар корхонаҳои истифода мешавад, ки яке аз самтҳои асосии инкишофи он ҷустуҷӯи имкониятҳои нав дар фаъолияти истеҳсоли тижоратӣ ва татбиқи навоариҳо ба ҳисоб меравад. Принципи асосии бунёди сохтори корхона, ки ба наоварӣ нигаронида шудааст, ташаккули ҳатмии ду гурӯҳи зеринро дар назар дорад:

- Гурӯҳи навоариҳо-ҳамоҳангсозии ғояҳои нав ва коркарди лоиҳаҳои барои васеъсозии фаъолият дар соҳаи диверсификатсияи истеҳсолот ва фурӯш пешбинӣ менамояд.

- Гурӯҳи фаъолияти ҷорӣ-амалисозии лоиҳаҳои гурӯҳи наовар коркарда баромадаро дар доираи истеҳсолоти ҷорӣ силсилавӣ (ҳангоми зарурат ташкили истеҳсолоти нав) дар назар дорад.

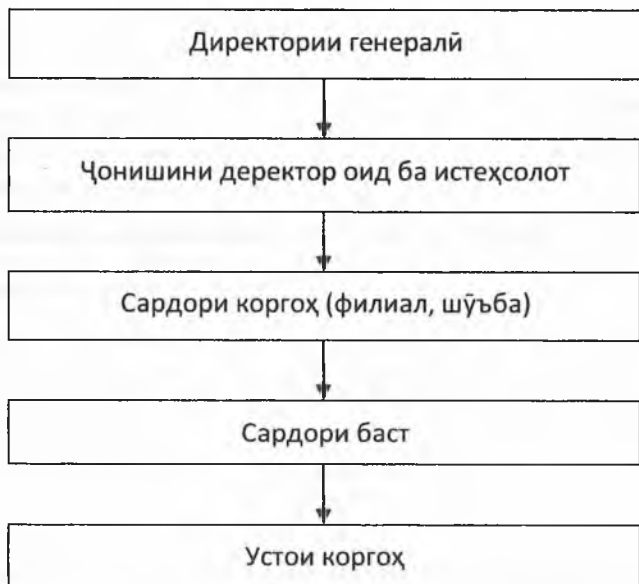
Агар сохторҳои ташкилии кохонаҳоро, ки дар боло муфассал таҳлил шудаанд, ҷамъбаст намоем, таснифу нақшавии сохторҳоро дар шакли зерин тасвир намудан мумкин аст (Расми 24.4.).

Расми 25.4. Таснифи маҷмуи соҳторҳои ташкилии корхона

25.3. Ташаккули зинаҳои идоракунӣ

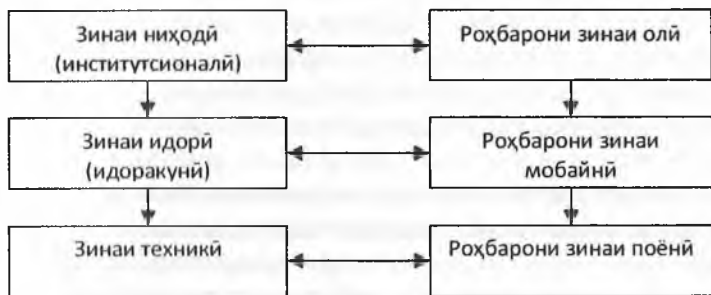
Ҳаҷми зиёди корҳои идоракунӣ дар корхона ҳамоҳанги роҳ талаб менамояд, ки амалисозии ин раванд муваффақияти фаъолиятро таъмин намуда, ба самаранокии он мусоидат менамоянд. Ин ҳамоҳангсозӣ аз боло ба поён амалӣ карда мешавад: роҳбари болоӣ фаъолияти роҳбарони зинаи поёниро то ба расидани ин чараён бевосита ба иҷрокунандагон дар ҷойҳои корӣ, ҳамоҳанг месозад. Чунин ташаккули вертикалии меҳнат дар натиҷа дараҷа ва ё зинаҳои идоракунӣ ба миён меорад (Расми 24.5.).

Расми 25.5. Тақсимоти амудии меҳнат, ки зинаҳои идоракуниро ташкил мекунад.

Новобаста аз он, ки дараҷаҳои идоракуни чӣ андозаанд, роҳбаронро ба се категория ҷудо мекунад. Роҳбарони корхона аз нуқтаи назари вазифаҳои базимадошташон ба категорироияҳо ҷудо карда мешаванд. Нафароне, ки идоракунии техникаро ба ӯҳда доранд ҳамарӯза, барои таъмини кори самаранок дар истеҳсоли маҳсулот ва расонидани хизмат масъуланд. Нафароне, ки дар зинаҳои болоии идоракуни қарор доранд асосан ба идоракуни ва ҳамоҳангсозӣ дар дохили корхона машғул буда, шаклҳои фаъолиятҳои гуногун ва кӯшишҳои шӯбаҳои гуногунро мувофиқа менамоянд. Роҳбарони дараҷаи институтсионалӣ бештар ба таҳияи нақшаҳои дарозмуддат, ташаккули мақсадҳо, мутобиқсозии ташкилот ба тағйиротҳои муҳити беруна ва ғайра машғуланд. Вобаста ба ин дараҷаҳо роҳбарон ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешаванд:

- Роҳбарони (идоракунандағони) зинаи поёни ва ё роҳбарони амалиётӣ;
- Роҳбарони (идоракунандағони) зинаи мобайнӣ;
- Роҳбарони (идоракунандағони) зинаи олӣ.

Расми 25.6. Зинаҳои идоракунӣ ва идоракунандагон

Роҳбарони зинаи поёнӣ одатан барои ташкили ҷойҳои корӣ, истифодаи бевоистаи захираҳо (ашёи хом ва таҷҳизот) ҷавобгаранд. Вазифаҳои зинаи мазкур ин усто, устои бастӣ, сардори қитъаи истеҳсоли ва ғайра мебошад. Таҷриба нишон медиҳад, ки кори роҳбари зинаи поёнӣ гуногунтаркиб мебошад. Қисми зиёди вақти кори худро ин роҳбарон бо муошират мегузаронанд. Асосан ин муошират бо тобеъонаш мебошад.

Кори роҳбарони зинаи поёниро роҳбарони зинаи мобайнӣ назорат мекунанд. Дар корхонаҳои бузург шумораи зиёди роҳбарони зинаи мобайнӣ вучуд доштаниш мумкин аст, ки онҳоро ба гурӯҳҳои алоҳида ҷудо мекунанд. Агар чунин гурӯҳбандӣ ба вучуд ояд пас роҳбарони болоии зинаи мобайнӣ ва роҳбарони поёнии зинаи мобайнӣ ба вучуд меояд. Вазифаҳои асосӣ дар ин зина сардори коргоҳ, мудирӣ шӯба, сардори идораи фурӯш дар минтақаҳо, директори филиал ва ғайра мебошад. Роҳбарони зинаи мобайнӣ одатан зерсохтори калон ва ё шӯбаи корхонаро идора мекунанд. Хусусияти кори роҳбар аз таркиби кори зерсохтори идорашаванда вобаста аст.

Роҳбарони зинаҳои мобайнӣ асосан вазифаи миёнаравро миёни роҳбарияти болоӣ ва поёнӣ иҷро менамоянд. Аммо дар баъзе корхонаҳо бо инкишоф ва истифодаи технологияи информатсионӣ ва компютерҳо, роҳбарони зинаҳои мобайнӣ ихтисор карда мешаванд. Технологияҳои мазкур имконият медиҳад роҳбари болоӣ дар утоқи кориаш нишаста тавассути технологияҳои шабакавӣ ахбор гирад.

Роҳбарони зинаи болоӣ аз ҳама камшуморанд. Ҳатто дар ширкатҳои бузургтарин роҳбарони ин зина якҷанд нафаранд. Вазифаҳоро дар ин зина раиси Шӯрои директорон, президент ва ё ноиб-президент, директори генералӣ ва ё директори ширкат иҷро мекунад. Роҳбарони зинаи олии барои қабули қарорҳои муҳим ҷавобгӯ мебошанд. Бинобар ин роҳбарони муваффақи зинаи оилии идоракунии дар корхонаҳои бузург баланд баҳо дода шуда, меҳнати онҳо подоши баланд дорад.

Роҳбарии ширкати бузург кори ниҳоят мураккаб мебошад. Сабаби асосии ин дар он аст, ки ҳаҷми кори роҳбарони олии мауҷиб нест. Масалан сардори шӯъбаи фурӯш доираи салоҳияти кориашро вобаста ба таъиноти шӯъба медонад. Аммо роҳбарии олии доиман бо маълумотҳои хусусияти гуногун дошта сару кор дошта, қарорҳои гуногун қабул менамояд.

25.4. Принцип ва усулҳои ташкили идоракунии корхона.

Махсусгардонӣ ва тақсимои меҳнат ҳосилнокиро дар гурӯҳи одамон баланд месозад. Вале агар муносибати байни одамон ва сохторҳои ташкилӣ агар дақиқ муайян ва ҳамроҳанг сохта нашуда бошанд, махсусгардонӣ натиҷаи дилхоҳ намедихад. Чараёни асосие, ки бо ёрии он роҳбар муносибаташро бо ҳаёти кормандон ташкилот муқаррар мекунад, қисматнамоии ваколатҳо ва тақсими масъулиятҳо мебошад. Яке аз принципҳои асосии идоракунии ширкат ин муносибат байни дараҷаҳои ваколат мебошад, ки роҳбарияти сатҳи болоиро бо поёни пайвасти намуда, тақсим ва ҳамроҳангии мақсадҳоро таъмин менамояд. Воситае, ки бо ёрии он роҳбарияти корхона муносибати байни дараҷаҳои ваколатиро муқаррар мекунад, раддабандӣ (делегирование) мебошад. Чараёни ташкилиро ба дарки пешакии раддабандӣ фаҳмидан душвор аст.

Равобинӣ ин интиқоли вазифа ва ваколат ба нафаре мебошад, ки масъулияти иҷроӣ онро ба дӯш мегирад. Радабандӣ воситае мебошад, ки бо ёрии он роҳбарияти корхона вазифаҳои зиёдро миёни кормандон, ки барои ноилшавӣ ба мақсадҳои корхона бояд иҷро карда шаванд, тақсим менамояд. Агар

ҳадаф ба нафари дигар раддабандӣ нашуда бошад, роҳбар маҷбур аст онро худаш иҷро намояд. Моҳиятан раддабандӣ ин амале мебошад, ки инсонро ба роҳбар табдил медиҳад.

Агар ягон шахс барои иҷрои вазифаи муайян масъулият ба дӯш гирад, ташкилот бояд ба ӯ захираҳои заруриро муҳайё созад. Роҳбарият инро бо роҳи равобинии ваколат бо мақсадҳо амалӣ мекунад. Ваколат ин ҳуқуқи маҳдуди истифодаи захираҳои корхона ва равона созии кӯшиши баъзе коргарони он барои иҷрои мақсадҳои гузошташуда мебошад. Ваколатҳо ба мансаб раво дида мешаванд, на ба шахсе, ки онро айни замон ишғол мекунад. Вақте ки фард корашро иваз мекунад, вай ваколатҳои мансаби пешинаашро гум карда, ваколати мансаби навашро соҳиб мешавад. Вале дар ҳолате, ки мансабро фард ишғол накардааст, равобинӣ номумкин аст, дар амал мегӯянд, ки равобинии ваколат ба фард дурусттар аст.

Азбаски ваколат ин ҳуқуқи маҳдуди истифодаи захираҳо ва идоракунии одамон мебошад, пас мафҳуми ҳадди ваколат истифода карда мешавад. Дар дохили корхона ин ҳадҳо бо сиёсат, раванд, қоида ва дастурამалҳои мансабӣ муайян карда мешавад. Нафаре ки аз ҳадҳои мазкур берун меравад, аз ваколатҳояш сӯиистифода менамояд, ҳатто дар мавридҳои, ки аз иҷрои мақсадҳои муайян пайғирӣ шаванд. Дар тавсифи умумӣ ҳадди ваколат ҳангоми гузариш ба зинаи болоии идоракунии васеъ мешавад. Вале бояд дар назар дошт, ки ваколатҳои роҳбарони болоӣ низ маҳдуд аст. Раиси шӯрои директорон ва директори генералӣ бояд дар назди саҳмдорон ҷавобгар бошанд, агар хароҷот аз даромад зиёд бошад. Роҳбарони болоӣ наметавонанд маоши худро баланд кунанд, захираҳои ширкатро бе иҷозати шӯрои директорон истифода кунанд. Ваколатҳои зиёди роҳбарон бо анъана, ахлоқ, қолабҳои фарҳангӣ ва расму оинҳои ҷамъияте, ки корхона дар он фаъолият мекунад, муайян карда мешаванд. Ваколатҳо дар намуди умумии ваколатҳои хаттӣ ва дастгоҳӣ ифода меёбанд.

Равобинии ваколатҳои хаттӣ ва занҷираи тимии (гурӯҳии) дар натиҷаи он бавучудоянда дар ҷараёни ҳамоҳангсозии фаъолияти корхона нақши бузург доранд. Муносибати хаттӣ: 1) муносибати байниҳамдигарии роҳбар ва тобеъонро осон мегардонад; 2) тобеъ масъулияти шахси оиди иҷрои кори ги-

рифтааш қабул менамојад; 3) агар роҳбар бевосита қарорро таъмин карда наметавонад, пас он ба зинаҳои болоӣ бо занҷираи тимӣ (гурӯҳӣ) интиқол карда мешавад. Ҳамин тавр, муносибати хаттӣ ҳамоҳангии дақиқи муносибатҳои коргарони корхонаро таъмин менамојад. Мафҳуми ваколатҳои хаттӣ бо ду принципи бунёди ташкилот, принципи ягонагӣ ва принципи маҳдудсозии меъёрҳои идоракунии, алоқаманд мебошад.

Усули беҳтарини таъмини ҳамоҳангии дилхоҳ дар он ифода меёбад, ки тобеъ танҳо дар назди як роҳбар ҷавобгӯ бошад ва танҳо аз ӯ фармон гирад. Ин аст принципи оғози ягона, ки дар аксар корхонаҳо истифода мешавад. Мувофиқи ин принцип нафаре, ки ягон мушкilot дорад, оиди масъалаи мазкур бевосита ба роҳбараш муроҷиат мекунад. Инчунин роҳбарони зинаҳои болоӣ набояд ба зинаҳои поёнӣ, бо паси сар кардани роҳбарони мобайнӣ фармон диҳанд. Новобаста аз камбудии мавҷуда принципи оғози ягона муддати тӯлонӣ аз ҷониби аксар ташкилотҳо истифода шуда, хосияти худро ҳамчун механизми ҳамоҳангсозӣ барои ташкилотҳои алоҳида гум накардааст.

Ҳамин тавр, принципи мазкур ба тобеъияти ҳайат ба як роҳбар асос ёфта, ӯ оиди натиҷаи фаъолияти қисмати кори ба ӯ боварикардашуда, масъулияти пурра дорад. Принцип оғози ягона маънои онро надорад, ки роҳбар ҳама гуна супоришҳоро бе андеша матраҳ кунад. Одатан қарори муҳим аз ҷониби коллектив баррасӣ карда мешавад (масалан дар маҷлиси умумии саҳмдорон). Дар ҳама шароитҳо натиҷаҳои дилхоҳ дар идоракунии ширкат вақте ба даст меояд, ки: ҳайат мақсадҳои корхонаро мефаҳмад; оиди он маълумот дорад; вақте ки онҳо асоснок ва баррасишуда мебошанд роҳбар ба ҳайати меҳнатии худ такя мекунад.

Агар роҳбари зинаи болоии корхона ба ҷои ташкили занҷираи тимӣ (гурӯҳӣ), дар бораи он қарор қабул кунад, ки ҳар як коргар бевосита ба ӯ ҷисобот диҳад, пас дар ин ҷо меъёри идорият ҷой дорад. Азбаски роҳбари зинаи болоӣ дар ниҳоят аз рӯи иҷроиши ҳамаи корҳо масъулияти пурра дорад, бинобар ин дар ниғаҳдории назорат зиёдтар манфиатдор аст. Вале дар таҷриба дар сатҳи ахлоқӣ ниғаҳ дошта натавонистани меъёри мазкур ҳамоҳангиро комилан душвор мегардад. Бояд меъёри идорашавандагӣ чи миқдор бошад? Маҷмуи рақамҳо

пешниҳод мешаванд, вале як қатор муаллифон бар онанд, ки бояд аз 7 то 10 нафарро дар бар гирад. Таҳқиқотҳои муосир бошад нишон медиҳанд, ки бузургии меъёр саҳт лағжанда мешавад. Ба ин низом истифодаи технологияи информатсионии муосир таъсири назаррас мерасонад. Ба он инчунин хусусияти вазифаҳои иҷрошаванда, ҳислати тобеон, қобилиятҳои нисбии роҳбар ва ғайра таъсир мерасонанд. Маълум аст, ки агар меъёри мазкур дар зинаҳои поёни нигаҳ дошта нашавад, роҳбарият дар мавриди ҳамоҳангсозии фаъолияти тобеон душворӣ мешавад.

Дар корхонаҳои, ки роҳбарияти зинаҳои болоӣ қисми ваколатҳоро дар мавриди қабули қарор дар худ нигаҳ медоранд, низом марказонидашуда номида мешавад. Дар ширкатҳои ғайримарказонидашуда идорақунандагони зинаи мобайнӣ дар бахшҳои алоҳидаи фаъолият ваколатҳои кифоя доранд. Дар таҷрибаи ширкатҳои пурра марказонидашуда ва ғайримарказонидашуда ба чашм намерасанд. Фарқияти байни онҳо дар сатҳи нисбии равобинии ваколатҳо ва ҳуқуқҳо дида мешавад. Нишонаҳои зерин оиди дараҷаи марказонидани корхона маълумот медиҳанд: 1) шумораи қарорҳои дар зинаи поёни қабулшаванда; 2) муҳимияти қарорҳои, ки дар зинаҳои поёни қабул мешаванд; 3) оқибатҳои қарорҳои, ки дар зинаҳои поёни қабул мешаванд; 4) дараҷаи назорат аз болои кори тобеон.

Афзалияти низоми марказонидашуда дар самаранок истифодабарии ҳайат, дараҷаи баланди ҳамоҳангсозӣ ва назорат аз болои намудҳои махсусгардонидашудаи фаъолият ифода меёбад. Агар тағйирот дар муҳити берунаи корхона нисбатан сусттар ба вуқӯъ пайванданд, ҳуди корхона на он қадар калон бошад, пас барои он дараҷаи баланди марказонӣ мақбултар аст. Сохторҳои ғайримарказонидашуда дар ҳолате самараноканд, ки агар муҳити берунаи корхона бо бозори зудтағйирёбанда, рақобати шадид ҳангоми мавҷудияти истеҳсолоти дифференсиалӣ ва инчунин технологияи зедтағйирёбанда тавсиф дода шавад. Мақсаднокии ҷорисозии чунин сохторҳо бо инкишофи андозаҳои ширкат, мураккабии фаъолияти хоҷагидорӣ зиёд мешавад.

Ваколатҳои хаттӣ наметавонанд талаботҳои корхонаро пурра таъмин намоянд. Бинобар ин онҳо бо вариантҳои гуногуни ваколатҳои маъмури (штабӣ) пурра карда мешаванд. Айни замон ваколатҳои зиёди штабӣ мавҷуд аст, ки дастгоҳи маъмури онро доро мебошанд. Дастгоҳи маъмуриро ба се гурӯҳ ҷудо намудан мумкин аст: машваратӣ, хизматрасонӣ ва хос (шахсӣ). Дар таҷриба дақиқ муайян намудани фарқияти миёни онҳо номумкин аст, чунки ҳамон як дастгоҳ якчанд вазифаро иҷро мекунад.

Вақте ки роҳбарияти хаттӣ бо мушкилоти тахассуси махсусро талабкунанда рӯ ба рӯ мешавад, метавонад муттаҳасисони дахлдорро даъват кунад, ки ҳамин тавр дастгоҳи машваратӣ ташкил карда мешавад. Ба ӯҳдадории ин муттаҳасисон машваратдиҳии роҳбарони хаттӣ дар соҳаи донишҳои онҳо дохил мешавад. Одатан дастгоҳи машваратӣ дар соҳаи ҳуқуқ, технологияи нав ва ё махсус, таълим ва такмили ихтисоси кормандон ва инчунин машварати кадрҳо истифода карда мешаванд.

Боби 26. Низоми иттилоотии

идоракунии корхона

- 26.1. Нақши технологияҳои ахборӣ дар идоракунии корхона
- 26.2. Таҳаввулоти низомҳо, технология ва менеҷменти ахборӣ
- 26.3. Ташаккули низомҳои ахборӣ дар корхона

26.1. Нақши технологияҳои ахборӣ дар идоракунии корхона

Дар замони муосир яке аз захираҳои муҳимтарини корхона, ширкат ва ташкилот ахбор ба ҳисоб меравад. Инкишофи иқтисодиёт ва ҷамъият талабот ба ахборро зиёд мегардонад. Дар давраи иқтисоди бозорӣ нақши ахбор бо омилҳои зерин муайян карда мешавад: ҷаҳонишавии бозорҳо, пурзӯркунии кушишҳои ба талаботи харидорон нигаронидашуда, дар истеҳсолот ҷорӣ намудани навигариҳои илмӣ-техникӣ, ташкилию технологӣ, мураккабшавии муҳити беруна, пурзӯршавии муносибатҳои байниҳамдигарии омилҳои муҳити беруна, мураккабшавии низоми идоракунии корхона ва суръатафзоии даври ҳаётии маҳсулот.

Суръатафзоии даври ҳаётии мол пеш аз ҳама ба инкишофи технологияҳои ахборӣ вобаста аст. Масалан, дар солҳои 60-уми асри XX ҳангоми паҳншавии мошинаҳои электроники ҳисоббарор давомнокии даври ҳаётии мол 10 -15 солро ташкил меод ва бо пайдо шудани компютерҳои фардӣ он то 5-6 сол кам шуд; дар солҳои 1990 аз 1 то ба 3 сол омада расид. Маълум аст, ки истифодаи минбаъдаи технологияҳои интернетӣ суръатафзоии ҷараёнҳоро дар фаъолияти соҳибкорӣ таъмин менамояд. Падидаҳои нав дар фаъолияти корхонаҳо ба технологияҳои электронӣ алоқаманд аст, ки дар ин ҷо диққат на ба даври

ҳаётии мол, балки ба даври ҳаётии истеъмолкунанда марказонида мешавад.

Ахбор дар ҷаҳони муосир ин ҳама гуна маълумот набуда, балки ҳамон маълумот ба ҳисоб меравад, ки дар худ навигарӣ дошта, номуайянии мавҷударо кам мекунад. Ахбор берун аз офаридаи он вучуд дошта, ҳамчун дониши аз ӯ бегонашуда фаҳмида мешавад. Ин хабар бо ишораҳои махсус дар ягон барандаи ахбор навишта шуда, бе иштироки муаллиф барои такрористеҳсол имконпазир аст. Ахбор дар ҳолате захираи корхона ва ё ташкилот ба ҳисоб меравад, ки ҷиҳати иҷрои вазифаҳои зерин мусоидат кунад:

1) мақсад ва вазифаҳои стратегӣ ва тактикийи корхонаро муайян кунад;

2) нақшаи инкишофи бизнесро ташаккули дода, иҷроиши онҳоро ташкил кунад;

3) назорати вазъи ҷорӣи корхонаро таъмин намуда, тағйиротҳои мӯҳити берунаро пешгӯӣ кунад;

4) қарорҳои асосноки идоракуниро қабул карда, ҳамкориҳои зероҳторҳои гуногунро таъмин кунад.

Ахбор ҳамчун захираи корхонаю ташкилот дорои як қатор хусусиятҳо мебошад:

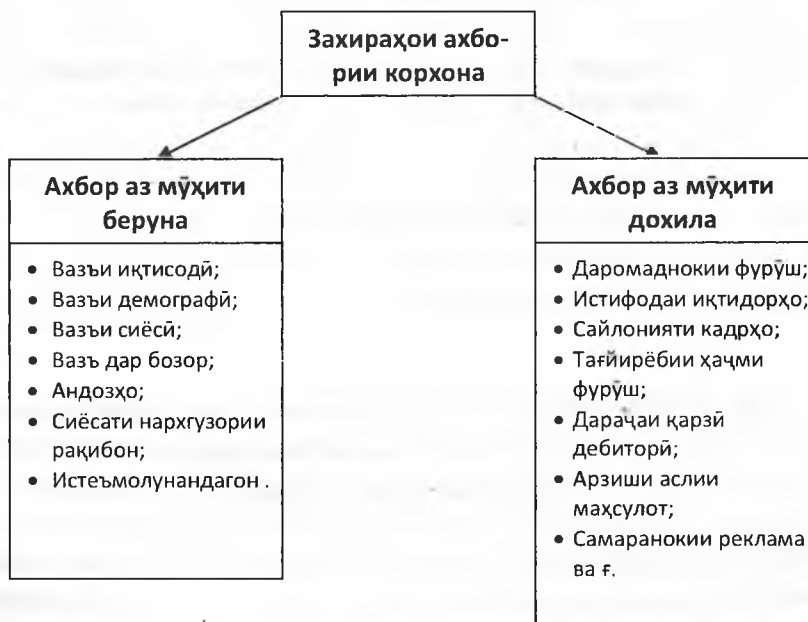
- саҳеҳ ва таъхирнопазир будан;
- мувофиқ будан;
- фаврият ва дастрас будан;
- мукамал будан ва муҳолиф набудан.

Ахбор ва захираҳои ахборӣ дар тӯли таърихи инсоният мавҷуд буданд ва суръати афзоиши он сол ба сол тез шуда истодааст. Ҳама вақт ин захира барои идоракунии одамон, ҷараёнҳо, фаъолият ва ғайра истифода мешуд ва бо инкишоф ёфтани ҷамъият технологияҳои расонидани ахбор низ тараққӣ карда, инсоният воситаҳои нави таҳвили онро кашф менамуд. Ин пеш аз ҳама ба инкишофи низоми интиқоли ахбор ва такмили воситаҳои низоми иртиботӣ алоқаманд мебошад. То пайдоиши хат ахбор дар хотираи фард нигоҳ дошта мешуд, ки бегонакунии онро мушкिल мегардонид. Бо пайдо шудани хат ах-

борро мумкин буд чамъ оваранд, интиқол диҳанд, коркард ва ниғаҳдорӣ кунанд. Бо инкишофи тамаддун барандағони ахбор низ такмил ёфта истодаанд.

Технологияҳои ахборӣ дар миёнаҳои асри XIX баъди пайдо шудани почта, сурат, телефон, радио ва кинематография инкишоф ёфт. Ин қадами нахустин дар таъсиси низоми ҷаҳонии ниғаҳдорӣ ва таҳвили ахбор буд. Дар асри XX як қатор кашфиётҳои илмӣ-техникӣ ахборро яке аз захираҳои асосии тамаддуни инсонӣ гардониданд.

Пӯшида нест, ки мақсади асосии корхона ин ба даст овардани фоида мебошад. Бинобар ин барои идоракунии корхона бояд саривақт ахбор таъмин карда шавад, ки имконият медиҳад корхона ба мақсадҳои ноил гардад. Сохтори захираҳои ахборӣ дар расми 26.1. нишон дода шудааст.

Расми 26.1. Сохтори захираҳои ахбории корхона

Барои идоракунии корхона ахбор оиди вазъи муҳити дохилӣ ва берунӣ зарур аст.

Низоми идоракунии корхона аз қисмати идоракунӣ ва ҷараёнҳои идорашаванда иборат аст. Барои он ки қисми идоракунӣ фаъолияти худро иҷро кунад, он бояд вазъи воқеии ҷараёни идорашавандаро бо мақсади идоракунӣ муқобил гузорад, яъне ҷараёни идорашаванда ба қисми идоракунӣ таъсири худро мерасонад. Баҳам таъсиркунии унсурҳои низоми идоракунӣ тавассути таҳвили ахбор амалӣ карда мешавад. Ба таври дигар, дар низоми идоракунии корхона ҳама вақт тарҳи сарбастаи ахборӣ мавҷуд аст.

Расми 26.2. Тарҳи ахборӣ

Дар доираи контури ахборӣ маълумот дар бораи объекти идоракунӣ ва таъсиротҳои идоракунӣ дода мешавад. Тарҳи ахборӣ, воситаи ҷамъкунии, таҳвил, коркард ва ниғаҳдории ахбор, ва инчунин ҳайати хизматрасонанда унсурҳои низоми ахбории корхона ба ҳисоб мераванд. Вазифаҳои асосии низоми ахбории корхона инҳоянд:

- Таъмини раванди қабули қарор;
- Пешниҳоди ахбори зарурӣ дар вақт ва ҷойи даркорӣ;
- Баландбардории самаранокии низоми идоракунӣ;

- Ташкили муҳити ахборӣ ва техникӣ ба идоракунии корхона;
- Раддабандии ахбор ва ғайра.

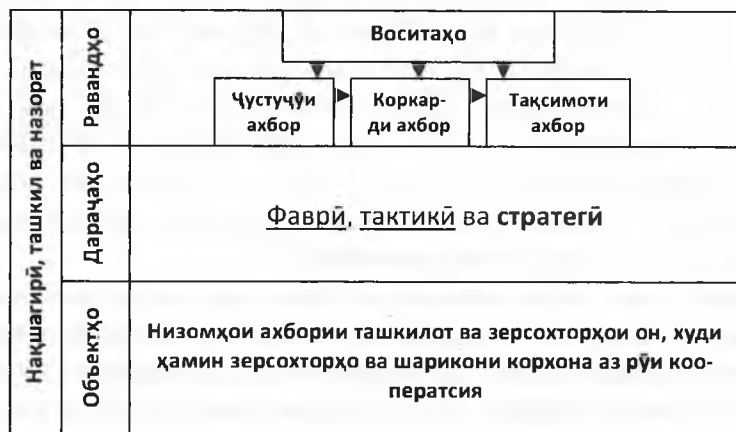
Намуд ва хусусияти низомҳои ахборӣ аз як қатор омилҳо вобаста мебошад: намуди фаъолияти корхона, хусусият ва ҷараёни қабули қарорҳои идоракунӣ, сохтори ташкилии корхона, маданияти корпоративӣ, ҳаёти кормандон. Низоми ахборӣ пурра сохтори идоракунии корxonаро такрор мекунад. Дар корхона мувофиқи дараҷаҳои идоракунӣ: якум, низоми ахбории стратегӣ; дуввум, низоми ахбории тактикӣ ва сеюм, низоми ахбории идоракунии фавриро чудо мекунанд. Мутаносибан истифодабарандагони ин низомҳо роҳбарони болоӣ, шӯрои директорон, роҳбарони зерсохторҳо ва хадамоти функционалӣ ва менечерони зерсохторҳо мебошанд.

Ҳамин тавр, технологияҳои ахбории идоракунӣ имконият медиҳанд вазифаҳои зиёди идоракунӣ, пеш аз ҳама ҳисобгирӣ, таҳлил ва қабули қарор ҳал карда шавад. Дар шароити муосир ягон корхона ва ширкат бе истифодаи технологияҳои ахборӣ муваффақ шуда наметавонад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки 30% вақтро коргарон барои чувствҷӯ ва мувофиқа сарф мекунанд. Ғайр аз ин 6% ҳуҷҷатҳои корхона гум мешаванд, 80% вақтро роҳбар бо коркарди ахбор сарф мекунад. Ҳосилнокии меҳнати коргарон ҳангоми истифодаи технологияҳои компютерӣ 25–30% зиёд мешавад.

26.2. Таҳаввулоти низомҳо, технология ва менечменти ахборӣ

Низоми ахборӣ ин ҳуди ахбор ва кор бо он мебошад. Технологияи ахборӣ ин усули тағйирдиҳии ахбор мебошад. Дар низоми ахборӣ якҷанд технологияҳои ахборӣ истифода шуданаш мумкин аст. Ҳуди низоми ахборӣ воситаи амалисозии технологияҳои мазкур мебошад. Дар ташкилотҳои, ки ахбор ҳамчун

захираи дохиликорхонавӣ ва омили мустақили истеҳсолот эътироф мешавад, менечменти ахборӣ мавҷуд аст, ки мақсади он расонидани ахбори лозимӣ ба ҷойи лозимӣ ва дар вақти лозимӣ мебошад. Менечменти ахборӣ нақшагирӣ, ташкил, ҷамоҳангсозӣ ва назорати фаъолияти ахборирии ташкилот ва равандҳои ахбори онро дар бар мегирад (Расми 26.3.).

Расми 26.3. Унсурҳо ва объектҳои менечменти ахборӣ

То нимаи дууми асри XIX технологияҳои ахборӣ бо истифода аз перо, рангдон (сиёҳдон) ва китобҳои муҳосибавӣ ба роҳ монда мешуд. Мубодилаи ахбор тавассути хаткашон ва хабаррасонҳо амалӣ карда мешуд. Коркарди ахборӣ бо истифодаи нусхабардории дастии ҳуҷҷатҳои лозимӣ ва истифодаи ҳисобҳо барои амалиётҳои арифметикӣ ба роҳ монда шуда буд. Дар охири асри XIX технологияҳои «дастӣ» ба «механикӣ» иваз карда шуданд. Мошина, телефон, диктафон ихтироъ карда шуданд. Ин самаранокии меҳнати идоракуниро баланд сохта, ба ташаккули сохторҳои ташкилии корхона мусоидат намуд.

Дар солҳои 1940–1960 технологияҳои электрикӣ: мошинаҳои чопкунии электрикӣ, дастгоҳҳои нусхабардорӣ ва ғайра рӯи қор омаданд. Дар охири солҳои 60-ум бо пайдошавии машинаи электронии ҳисоббарор ва истифодаи онҳо дар коркар-

ди ахбор имконият дод, ки на танҳо ҳаҷм ва суръати ахбор балки менечменти ахборӣ пурра шакли дигар гирад. Маҳз аз ҳамин давра инкишофи технологияҳои электронӣ ва компютерӣ сарчашма мегиранд.

Низомҳои ахборӣ дар раванди инкишофи худ якҷанд марҳиларо аз сар гузаронидаанд (Ҷадвали 26.4.).

Марҳила	Концепсияи истифодаи ахбор	Намудҳои низомҳои ахборӣ	Мақсади истифода
Солҳои 1950–1960	Ҷараёни қоғазии ҳуҷҷатҳои ҳисобӣ	Низомҳои ахбории коркарди ҳуҷҷатҳои ҳисобӣ дар машинаҳои муҳосибавии электромеханикӣ	Баландшавии суръати коркарди ҳуҷҷатҳо. Низомии соддакардашудаи коркарди ҳисоб ва пардохти музди меҳнат.
Солҳои 1960–1970	Нигаҳдории мақсади асосӣ	Низомҳои ахбории идоракунии	Суръатбахшии раванди омодакунии ҳисоботҳо
Солҳои 1970–1980	Назорати идорӣ	Низомии дастгирии қабули қарор Низомҳо барои зинаҳои олиии идоракунии	Коркарди қарорҳои нисбатан оқилона
Солҳои 1980–2000	Ахбор-захираи стратегие, ки бартарияти рақобатиро таъмин менамояд	Низомҳои ахбории стратегӣ Идораҳои (офисҳои) автоматикунонидашуда	Таъмини фаъолият ва инкишофи корхона

Ҷадвали 26.4. Тағйири нигариш ба истифодаи низомҳои ахборӣ

Марҳилаи аввал (то охири солҳои 60-ум асри XX) мавҷудияти мушкilotи коркарди ахбор дар шароити имкониятҳои маҳдуди воситаҳои дастгоҳӣ; Марҳилаи дуюм (то охири солҳои 70-уми асри XX) паҳншавии машинаи электронии ҳисоббарор. Барои ҳар ду ин марҳила коркарди самараноки ахбор бо иҷрои амалиётҳои мураккаб хос аст. Дар ин вақт марказҳои ҳисоббарор бо коркарди марказонидашудаи ахбор ва истифодаи дастаҷамъии захираҳои техникаҳои ҳисоббарор

пахн шуда буданд. Ғайр аз ин дар ин марҳилаҳо мушкилоти психологӣ дар мавриди ҳамдигарфаҳмии офарандагони низомҳои ахборӣ ва истифодабарандагоне, ки барои онҳо сохта мешуданд, ба вучуд омад. Дар натиҷа имкониятҳои калони марказҳои ҳисоббарор пурра истифода намешуданд.

Марҳилаи сеюм (ибтидои солҳои 80-ум) компютерҳои фардӣ ва низомҳои ахборӣ, воситаи ҳақиқии қабули қарор гаштанд. Дар ин марҳила низомҳои ахборӣ бо назардошти талаботҳои истеъмолкунандагон хусусияти инфиродиро соҳиб мегарданд. Коркарди марказонидашуда ва ғайримарказонидашудаи ахбор истифода карда мешуд. Марҳилаи чорум (ибтидои солҳои 90-ум) низомҳои ахбори технологияҳои ахбории байниташкилотии муосир ба вучуд омаданд. Дар ин марҳила дар коркарди ахбор даствовардҳои технологияҳои иртиботӣ истифода мешуданд. Ҷорисозии технологияҳои нав бо мақсади дарёфти бартариятҳои рақобатӣ амалӣ карда мешуд. Ғайр аз ин дар ин марҳила мушкилотҳои зерин ба миён омаданд:

- Коркарду муқаррасозии стандартҳо ва пайнавиштҳо барои алоқаҳои компютерӣ;
- Ташкили дастрасӣ ба ахбори стратегӣ;
- Ташкили ҳимоя ва бехатарии ахбор.

Дар низоми идоракунии корхона низомҳои махсуси ахборӣ ба монанди низоми таъмини қабули қарор (НТҚҚ) истифода карда мешавад. Дар аксар ҳолатҳо чараёни қабули қарор дар ҷиҳатҳои зерин ифода меёбад: 1) интихоби варианте аз маҷмӯи бастаи вариантҳо; 2) баробар донишани вариантҳои гуногуни имконпазир вобаста аз дараҷаи таъсири онҳо ҷиҳати ноилшавӣ ба мақсадҳо; 3) коркарди меъёрҳои баҳодихӣ. Масалан, ба сифати меъёри баҳодихии вариантҳо ҳангоми қабули қарор оиди лоиҳаи инвеститсионӣ, мӯҳлати худхарид, бузургии хароҷот ва ғайра баромад мекунад. Ба сифати мисол, вазъияте, ки истифодаи НТҚҚ талаб мекунад: баромадан ба бозорҳои беруна, муайянкунии стратегияи инкишофи корхона, ҷустуҷӯи бино барои идора (офис), интихоби таҷҳизотро овардан мумкин аст.

Усулҳое, ки мушкилотҳои мазкурро ҳал менамоянд, дар дастгоҳи математикии НТҚҚ амалӣ карда шудаанд.

Дар ҷараёни ташаккул НТҚҚ марҳилаҳои гуногунро паси сар кардааст: аз низоми барои иҷрои амалиётҳои мураккаби бақайдгирӣ таъиншуда, ниғаҳдорӣ ва додани ахбор, то низоми эксперти, ки дар шакли донишҳои эксперти пешниҳод карда мешавад.

Расми 26.5. Таҳаввулоти низоми дастгирии қабули қарор

Марҳилаи аввал, низоми коркарди трансаксия, ки барои иҷрои амалиётҳои мураккаб бо ахбор таъин шудааст. Марҳилаи дуюм пайдоиши концепсияи низоми автоматикунонидашудаи идоракуниро дар бар мегирад, ки он имконият медиҳад маълумотҳо аз сарчашмаҳои гуногун интиҳоб ва ҷамоҳанг сохта шаванд. Дар ин маврид низоми идоракунии базаи маълумотҳо ба вуҷуд меояд. Марҳилаи сеюм, автоматикунони фаъолияти идоравиро дар бар мегирад. Дар ин марҳила базаи маълумотҳои тақсимшуда, истифода шуда, марказонидани аз ҳад зиёди маълумотҳо бартараф карда мешавад. Дар марҳилаи чорум имконияти истифодаи низоми гуфтугӯии компютерӣ (DDS) ба вуҷуд меояд. Марҳилаи панҷум, қуллай инкишофи низоми ахборӣ ба ҳисоб меравад: низоми эксперти ба вуҷуд меоянд ва базаи онҳо аз ҳисоби донишҳои эксперти васеъ мешавад.

26.3. Ташаккули низомҳои ахбории корхона

Чи тавре, ки болотар қайд шуда буд, низомҳои ахборӣ якчанд марҳилаи инкишофро аз сар гузаронидаанд. Вобаста ба ин якчанд намуди низомҳои ахбориро ҷудо мекунамд:

1) вобаста ба дараҷаи автоматикунонӣ (автоматикунонидашуда ва автоматикунониданашуда);

2) аз рӯи соҳаи фаъолияти объекти идоракунӣ (саноат, нақлиёт, савдо ва ғайра);

3) аз рӯи дараҷа дар низоми идоракунӣ (соҳавӣ, минтақавӣ, корпоративӣ);

4) аз рӯи объект (идоракунии ҷараёни технологӣ, идоракунии лоиҳа, идоракунии амбор ва ғ);

5) оид ба фарогирии объекти идоракунӣ (интегронидашуда ва локалӣ);

6) аз рӯи мутобиқшавӣ ба корхона (маҳсулоти «қуттигӣ», «конструктор» ва низоми дар асоси супориш сохташуда);

7) аз рӯи принципи бунёди низоми ахборӣ (алгоритмӣ ва интеллектуалӣ);

8) аз рӯи вазифа (амалиётӣ-ҳисобӣ, идоракунӣ, низоми ниғаҳдории қабули қарор).

Ҷараёни ташаккули низоми ахбории корхона тӯлонӣ ва мураккаб мебошад. Амалан қисми зиёди қарорҳои идоракунӣ дар шароити набудани (касри) ахбор қабул карда мешаванд. Дар ҷараёни ташкили низоми ахбории корпоративӣ сохтори ин каср бояд ба инобат гирифта шавад. Сабаҳои асосии ин каср инҳоянд:

а) дохилӣ (маълумотҳои ибтидоӣ, рафтори коргарон, сохтори ташкилӣ ва ғайра);

б) берунӣ (инкишофи талаботи бозор, рақибон, технология);

в) низоми ахборӣ (сарчашмаи маълумотҳо, усулҳои коркард ва пешниҳоди онҳо).

Низоми ахбории корпоративӣ (НАК) барои баландбардории идоракунии корхона таъмини шаффофияти ахборӣ, батартиб-

дарории ҳуҷчатҳо, таъмини коргарон бо ахбори зарурӣ, ҷустуҷӯ, нигаҳдорӣ ва ғункунии маълумотҳо барои таҳлили стратегӣ ташкил карда мешавад. Ҳамин тавр мақсади НАК ба се қисм ҷудо мешавад:

- Ҳисобгирӣ ва таҳлили нишондиҳандаҳои асосии истеҳсоли ва молиявӣ.

- Идоракунии захираҳои тақсимшудаи корхона.

- Нақшагирӣ ва назорати иҷроиши буҷет.

Дар дораи қисмати якум «Ҳисобгирӣ ва таҳлили нишондиҳандаҳои асосии истеҳсоли ва молиявӣ» низом бояд якбора якчанд намуди гуногуни ҳисобгириро (ҳисобгирии фаврии амалиётҳои ибтидоӣ бо ифодаи арзишӣ ва нишондиҳандаҳои натуралӣ, ҳисобгирии молиявӣ ва бухгалтерӣ) пеш барад.

Дар доираи қисми дуюм НАК бояд дар бораи вазъи ҷории захираҳои моддӣ ва молиявӣ, инчунин ҳаракати нақшагирифташудаи захираҳо маълумотҳо ҷамъ ва пешниҳод кунад.

Дар доираи қисми сеюм НАК вазифаҳои зеринро бояд иҷро кунад: нақшагирии арзиши асли, назорати тағйирот аз ҳаҷми нақшагирифташудаи фуруш ва воридшавии воситаҳои пулӣ, нақшагирии фоида ва ғайра.

Инак хусусиятҳои асосии низомҳои ахборӣ инҳоянд:

- Баҳамалоқамандии қисмҳои низом;

- Автоматикунони бизнес-амалиётҳо;

- Таъмини амалишавии бизнес-амалиётҳои корхона;

- Имконият доштани роҳбар чиҳати гирифтани ахбори барои қабули қарор зарурӣ;

- Дастрас будан барои омӯзиш ва истифода;

- Имконияти бе кӯмаки барномасоз дуруст кардани ҳисоботҳо ва ҳуҷжатҳои зарурӣ аз ҷониби истифодабаранда;

- Имконияти пайгирӣ кардани он, ки кӣ?, кай?, тағйирот ворид кард;

- Мавҷудияти барномаҳои эътимодноки ҳимояи маълумотҳо ва вазифаи тақсимкунии ҳуқуқи дастрасӣ ба он.

Дар корхона ҷараёни ташкили низоми ахборӣ дар якчанд марҳила гузаронида мешавад. Дар доираи марҳилаи якум кор-

хона ва сохтори функционалии он таҳлил мешавад. Натиҷаи марҳилаи мазкур ин ташкили модели фаъолияти корхона мебошад. Дар марҳилаи дуюм чорчӯбаи низоми ахборӣ муайян карда шуда, воситаҳои дастгоҳӣ-барномавии амалисозии он интихоб мешавад. Дар марҳилаҳои минбаъда низоми идоракунии базаи маълумотҳо, низоми автоматикунонии амалиётҳои корӣ, гардиши ҳуҷҷатҳо ва дигар воситаҳои барномавии зарурӣ интихоб карда мешавад.

Низоми ахбории муосир ин омӯзиши технологияҳои гуногуни ахбории дар бозор пешниҳодшаванда мебошад. Санъати ташкили чунин низомҳо дар мувозинати ҳамгирии ин технологияҳо ва воситаҳои мувофиқи баронамавӣ ва дастгоҳӣ мебошад. Одатан барои бунёди НАК, мӯҳлати то якуним сол ва зиёда аз он, вобаста аз андозаи корхона ва талаботҳои ба низоми ахборӣ пешниҳодшаванда, зарур аст.

Боби 27. Муфлисшавии корхона

27.1. Тавсифи умумии муфлисшавӣ

27.2. Тавсифи мушоҳида

27.1. Идоракунии беруни ва барқарорсозии қобилияти пардохтии қарздор

27.3. Истеҳсолоти озмунӣ ва созишномаи мусолиҳа

27.1. Тавсифи умумии муфлисшавӣ

Муфлисшавӣ ин аз тарафи қарздор дар ҳаҷми пурра қонеъ карда натавонистани талаби кредиторон оид ба ўҳдадориҳои пулӣ ва (ё) иҷро карда натавонистани ўҳдадориҳои ворид намудани пардохтҳои ҳатмӣ, ки аз ҷониби суд эътироф шудаанд ё қарздор қодир набуданаширо эълон намудааст.

Механизми муфлисшавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муфлисшавӣ» аз 8. 12. 2003., Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон ва санадҳои меъёрии дахлдори дигар татбиқ карда мешавад.

Қонуни мазкур асос ва тартиби аз тарафи суд муфлис эътироф намудани соҳибкори инфиродӣ ва ё аз тарафи ҳуди онҳо муфлис эълон гардиданашон, асоси аз тарафи суд муфлис эътироф намудани шахси ҳуқуқӣ, ё ин ки аз тарафи ҳуди онҳо муфлис эълон намуданашон, инчунин тартиби барҳам додани чунин шахси ҳуқуқӣ, ё худ якҷоя бо кредиторон қабул кардани қарор дар бораи муфлисшавӣ ва ихтиёран барҳамдиҳии онҳоро муқаррар менамояд.

Ҳама он субъектҳои хоҷагидорие, ки қарздор эътироф шудаанд, метавонад аз ҷониби суд муфлис эълон карда шаванд.

Қарздорсоҳибкори инфиродӣ ё шахси ҳуқуқӣ, ки барои қонеъ гардонии талабҳои кредиторон оид ба ўҳдадориҳои пулӣ ва (ё) иҷрои ўҳдадориҳои пардохтҳои ҳатмӣ дар мўҳлати муқаррарнамудаи Қонуни дар бораи муфлисшавӣ қодир нест.

Ўҳдадориҳои пулӣ ўҳдадории қарздор дар бораи ба кредитор пардохт намудани маблағи муайяни пулӣ, аз рӯи шартно-

маи гражданию ҳуқуқӣ ва дигар асосҳое, ки Кодекси граждани Чумхурии Тоҷикистон пешбинӣ менамояд.

Шахсони ҳуқуқӣ, соҳибкорони инфиродӣ ва ҳамчунин шахсони ҳуқуқии хориҷӣ барои қонеъ намудани талабҳои кредиторон аз рӯи ӯҳдадориҳои пулӣ ва ҳамчунин иҷрои пардохтҳои ҳатмии ба буҷет аз ҳисоби амволи онҳо воридшаванда қодирнабуда ҳисобида мешаванд, агар чунин ӯҳдадориҳо аз тарафи онҳо дар давоми се моҳ аз лаҳзаи эътибор пайдо карданашон иҷро карда нашаванд ва агар маблағи умумии ӯҳдадориҳои онҳо аз арзиши амволи ба онҳо тааллуқдошта зиёд бошад.

Дар Қонун оиди муфлисшавӣ мафҳумҳои «намояндаи муассисони қарздор», «мудири муваққатӣ», «ташкилоти худтанзими мудирони муваққатӣ» ва «мақомти танзимкунанда» бисёр истифода мешавад.

Намояндаи муассисони қарздор ё раиси шӯрои директорон ва ё мақомти дигари дастаҷамъии идоракунии қарздор ва ё шахси дигари интихобнамудаи шӯрои директрон мебошад, ки барои намояндагии манфиатҳои қонунии онҳо ҳангоми гузаронидани раванди муфлисшавӣ ваколатдор аст. Яъне намояндаи кормандони қарздор – шахсе, ки аз тарафи кормандон ваколатдор шудааст ва ҳангоми гузаронидани расмиятҳои муфлисшавӣ манфиатҳои онҳоро ифода мекунад.

Мудир (мудири муваққатӣ, мудири беруна, мудири озмунӣ) – шахсе, ки аз ҷониби суд барои гузаронидани расмиятҳои муфлисшавӣ ва амалӣ намудани ваколатҳои дигар, ки Қонун оиди муфлисшавӣ муқаррар намудааст, таъин карда мешавад.

Ҳангоми баррасии парвандаҳои муфлисшавии қарздор – шахси ҳуқуқӣ расмиятҳои зерини муфлисшавӣ татбиқ карда мешаванд:

- мушоҳида;
- идоракунии беруна;
- истехсолоти озмунӣ;
- созишномаи мусолиҳа;
- расмиятҳои дигари муфлисшавӣ, ки қонуни пешбинӣ намудааст.

Ҳангоми баррасии парвандаҳои муфлисшавии қарздор – соҳибкори инфиродӣ расмиятҳои зерини муфлисшавӣ татбиқ карда мешаванд:

- истеҳсолоти озмунӣ;
- созишномаи мусолиҳа.

27.2. Тавсифи мушоҳида.

Мушоҳида ин расмияти муфлисшавӣ, ки нисбати қарздор аз лаҳзаи аз тарафи суд қабул кардани ариза дар бораи муфлис эътироф намудани қарздор то лаҳзае, ки мутобиқи ҳамин Қонун бо мақсади таъмин намудани нигоҳдории амволи қарздор ва гузаронидани таҳлили ҳолати молиявии он муайян шудааст, татбиқ карда мешавад.

Мушоҳида аз лаҳзаи аз ҷониби суд қабул шудани ариза дар бораи муфлис эътироф намудани қарздор ҷорӣ карда мешавад.

Ҷорӣ намудани мушоҳида барои аз вазифа дур намудани роҳбари қарздор ё мақомоти дигари идоракунии қарздор асос нагардида, онҳо иҷрои ваколатҳои худро бо маҳдудиятҳои дар қонун оиди муфлисшавӣ муқаррарнамуда идома медиҳанд.

Мақомоти идоракунии қарздор аҳдҳои зеринро танҳо бо розигӣи мудири муваққатӣ анҷом медиҳад:

– аҳдҳои вобаста ба иҷора ва гарав додани амволи ғайриманқул, додани амволи номбаршуда ба сифати ҳисса ба сармояи оинномавии ҷамъиятҳо ва ширкатҳои хоҷагидорӣ ё ихтиёрдории тарзи дигари чунин моликият;

– аҳдҳои вобаста ба ихтиёрдории амволи дигари қарздор, ки арзиши балансиашон зиёда аз 10 фоизи арзиши баланси дорони қарздорро ташкил медиҳанд;

– аҳдҳои вобаста ба қабул ва додани қарзҳо (кредитҳо), додани кафолат, гузашт намудани ҳуқуқи талабкунӣ, гузаронидани қарз, инчунин аҳдҳои вобаста ба таъсиси идоракунии боэътимоди амволи қарздор.

Мақомоти идоракунии қарздор ҳуқуқ надорад қарорҳои зерин қабул намояд:

→ дар бораи азнавташкилкунӣ (муттаҳидшавӣ, ҳамроҳшавӣ, тақсимшавӣ, ҷудошавӣ, табдилдиҳӣ) ва барҳамдиҳии қарздор;

– дар бораи таъсиси шахсони ҳуқуқӣ ё дар бораи иштирок намудан дар шахсони ҳуқуқии дигар;

– дар бораи таъсиси филиалҳо ва намояндагиҳо;

– дар бораи пардохти дивидендҳо;

– дар бораи аз тарафи қарздор паҳн намудани вомбаргҳо ва дигар коғазҳои қимматноки муомилотӣ;

– дар бораи баромадан аз ҳайати иштирокчиёни қарздор - шахси ҳуқуқӣ ва аз саҳомон харидани саҳмияҳои қаблан баровардашуда.

Агар роҳбари қарздор барои таъмини ҳифзи амволаш чораҳои зарурӣ наандешад, ба мудирӣ муваққатӣ ҳангоми иҷрои ӯҳдадориҳои монеъ шавад ё дигар талабҳои қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистонро риоя накунад, суд ҳуқуқ дорад вайро аз иҷрои вазифааш дур намояд. Дар чунин ҳолатҳо иҷрои вазифаҳои роҳбари қарздор ба зиммаи мудирӣ муваққатӣ гузошта мешавад.

Аз лаҳзаи қорӣ намудани мушоҳида ҳабси амволи қарздор ва дигар маҳдудсозии қарздор оиди ихтиёрдорӣ амволи ба вай мансуббуда танҳо дар доираи раванди муфлисшавӣ бояд сурат гирад.

Мудирӣ муваққатӣ вазифадор аст:

▪ баҳри таъмини нигоҳдорӣ моликияти қарздор тадбирҳо андешад;

▪ ҳолати молиявии қарздорро таҳлил намояд;

▪ мавҷудияти аломатҳои муфлисшавии сохта ва барқасдро муайян созад;

▪ кредиторони қарздорро муқаррар намуда, андозаи талабҳои онҳоро муайян созад, ба кредиторон оиди оғоз шудани парванда дар бораи муфлисшавӣ хабар диҳад;

▪ маҷлиси аввали кредиторонро даъват намояд.

Баъди анҷоми мушоҳида мудирӣ муваққатӣ ба суд дар бораи фаъолияти худ ҳисобот оид ба ҳолати молиявии қарздор маълумот ва дар бораи имконпазир будан ё набудани

барқарорсозии қобилияти пардохтии қарздор таклифҳо пешниҳод менамояд.

Мудири муваққатӣ санаи гузаронидани маҷлиси якуми кредиторонро муайян карда, ҳамаи кредиторонро дар бораи он огоҳ месозад. Маҷлиси якуми кредиторон бояд дар мӯҳлати на дертар аз 10 рӯз то санаи баргузории маҷлиси суд, ки бо таъиноти судӣ оиди қабули ариза дар бораи муфлис эътироф намудани қарздор муқаррар гардидааст, баргузор шавад.

Қарори маҷлиси якуми кредиторон дар бораи ҷорӣ намудани идоракунии беруна бояд мӯҳлати пешниҳодшудаи идоракунии беруна, номзад ба мудирӣ беруна ва ҳамчунин маълумотро дар бораи вай дар бар гирад.

Суд дар асоси қарори маҷлиси якуми кредиторон дар бораи солимгардонии молиявӣ ва ё идоракунии берунӣ ё ин ки дар бораи муфлис эълон намудани қарздор, ё кушодани истеҳсолоти озмунӣ, ё тасдиқи созишномаи мусолиҳа қарор қабул намуда, парвандаи муфлисшавиро қатъ менамояд. Пас аз ин мушоҳида боздошта мешавад.

27.3. Идоракунии берунӣ ва барқарорсозии қобилияти пардохтии қарздор

Идоракунии берунӣ (санатсияи судӣ) – расмияти муфлисшавӣ, ки нисбати қарздор бо мақсади барқарорсозии қобилияти пардохтии вай бо вогузоштани ваколатҳои идоракунии амволи қарздор ба мудирӣ беруна татбиқ карда мешавад.

Идоракунии беруна аз тарафи суд дар асоси қарори маҷлиси кредиторон ҷорӣ карда мешавад.

Дар интиҳои идоракунии беруна маблағҳои ноустуворона (ҷаримаҳо, пеняҳо) ва ҳамчунин маблағҳои зарари расондашуда, ки қарздор вазифадор аст аз рӯи ўҳдадориҳои пулӣ ва пардохтҳои ҳатмӣ, ба кредиторон пардохт намояд, мумкин аст барои пардохт намудан дар ҳамон ҳаҷме, ки дар рӯзи ҷорӣ намудани идоракунии беруна мавҷуд будаанд, пешниҳод карда шаванд.

Моратория ба қонеъгардонии талабҳои кредиторон ба ҳамагон ӯҳдадориҳои пулӣ ва пардохтҳои ҳатмие, ки мӯҳлати иҷрояшон то ҷорӣ намудани идоракунии беруна расидааст, дахл дорад.

Бо таъини идоракунии берунӣ суд мудирӣ берунаро низ таъин мекунад, ки ҳуқуқ дорад:

- амволи қарздорро мустақилона ихтиёрдорӣ намояд;
- аз номи қарздор созишномаи мусолиҳа бандад;
- оид ба рад намудани иҷрои шартномаҳои қарздор арз кунад;
- маҷлиси кредиторонро даъват намояд.

Мудирӣ беруна вазифадор аст:

- амволи қарздорро барои ихтиёрдорӣ қабул намуда, инвентаризатсияи онро гузаронад;
- барои идоракунии беруна ва ҳисобӣ намудан бо кредиторон суратҳисоби махсус кушояд;
- нақшаи идоракунии берунаро таҳия намуда, барои тасдиқ ба маҷлиси кредиторон пешниҳод намояд;
- корҳои муҳосибӣ, молиявӣ ва оморино анҷом диҳад;
- оид ба талабҳои пешниҳоднамудаи кредиторон ба қарздор бо тартиби муқарраргардида эътироз баён намояд;
- барои ситонидани қарзҳои дар назди қарздорбуда чораҳо андешад;
- талабҳои кредиторонро баррасӣ намояд;
- рӯйхати талабҳои кредиторонро барад;
- ба маҷлиси кредиторон оид ба натиҷаҳои иҷрои нақшаи идоракунии беруна ҳисобот пешниҳод намояд;
- ваколатҳои дигареро, ки Қонуни пешбинӣ менамояд, ба ҷо орад.

Мудирӣ беруна талабҳои пешниҳоднамудаи кредиторонро баррасӣ намуда, аз рӯи натиҷаҳои баррасии онҳо дар рӯйхати талабҳои кредиторон на дертар аз ду ҳафтаи баъди қабули талаби дахлдор сабт мегузорад. Оиди натиҷаҳои баррасии талаби кредитор мудирӣ беруна кредитори дахлдорро дар мӯҳлати на бештар аз як моҳи баъди қабули талаби зикршуда огоҳ менамояд.

Тадбирҳои барқарорсозии қобилиятнокии қарздор барои пардохти қарз инҳо шуда метавонанд:

- тағйир додани фаъолияти истеҳсолӣ;
- баستاني истеҳсолоти ғоиданоовар;
- пӯшондани қарзҳои дебиторӣ;
- ғуруши қисми амволи қарздор;
- гузашт кардан аз ҳуқуқи талаби қарздор;
- иҷрои ўҳдадорихи қарздор аз ҷониби молики амволи қарздор - шахси ҳуқуқӣ ё шахси (шахсонӣ) сеюм;
- воситаҳои дигари барқарор намудани қобилияти пардохтии қарздор.

На дертар аз понздаҳ рӯз то анҷомёбии мӯҳлати муқарраргардидаи идоракунии беруна ва ҳамчунин ҳангоми мавҷудияти асосҳо барои пеш аз мӯҳлат қатъ намудани он мудири беруна вазифадор аст, ки ба маҷлиси кредиторон ҳисоботи мудири берунаро пешниҳод намояд.

Дар баробари пешниҳод кардани ҳисоботи зикршуда мудири беруна ба маҷлиси кредиторон яке аз масъалаҳои зеринро пешниҳод менамояд:

- дар бораи қатъ кардани идоракунии беруна бо сабаби барқарор гардидани қобилиятпардохтии қарздор;
- дар бораи имзои созишномаи мусолиҳа;
- дар бобати дароз кардани мӯҳлати муқарраршудаи идоракунии беруна;
- дар бораи қатъ намудани идоракунии беруна ва бо илтимоснома муроҷиат кардан ба суд оиди муфлис эътироф намудани қарздор ва кушодани истеҳсолоти озмунӣ.

Аз рӯи натиҷаҳои баррасии ҳисоботи мудири беруна маҷлиси кредиторон ҳуқуқ дорад яке аз чунин қарорҳоро қабул намояд:

- дар бораи қатъ намудани идоракунии беруна бо сабаби барқарор шудани қобилияти пардохтии қарздор ва гузаштан ба ҳисоббаробаркунӣ бо кредиторон;
- дар бораи бо илтимоснома муроҷиат намудан ба суд дар хусуси дароз намудани мӯҳлати муқарраршудаи идоракунии беруна;

▪ дар бораи бо илтимоснома мурочиат кардан ба суд дар хусуси муфлис эътироф намудани қарздор ва кушодани истеҳсолоти озмунӣ;

▪ дар бораи имзои созишномаи мусолиҳа.

Дар ҳолате, ки маҷлиси кредиторон яке аз қарорҳои пешбинишударо қабул накунад, ё ҳамин гуна қарор дар мӯҳлати 15 рӯз аз лаҳзаи гузаштани мӯҳлатҳои дар қонунгузори ҚТ пешбинишуда ба суд пешниҳод нагардад, суд дар бораи муфлис эътироф намудани қарздор ва кушодани истеҳсолоти озмунӣ ҳалнома мебарорад.

Ҳисоботи дар маҷлиси кредиторон баррасишудаи мудирӣ беруна ва протоколи маҷлиси кредиторон дар мӯҳлати на дертар аз панҷ рӯзи баъди баргузори маҷлиси кредиторон ба суд фиристода мешавад.

Қатъ намудани идоракунии беруна боиси қатъшавии ваколатҳои мудирӣ беруна мегардад.

Агар идоракунии беруна бо созишномаи мусолиҳа ё пардохти талабҳои кредиторон ба анҷом расад, мудирӣ беруна иҷрои вазифаи худро дар доираи ҳуқуқҳои роҳбари қарздор то рӯзи таъини (интихоби) роҳбари нави қарздор давом медиҳад.

Ваколатҳои мақомоти дигари идоракунии қарздор ва молики амволи қарздор – шахси ҳуқуқӣ барқарор карда мешаванд.

Агар суд дар бораи муфлис эътироф намудани қарздор ва кушодани истеҳсолоти озмунӣ қарор қабул намояд ва мудирӣ озмунӣ шахси дигар таъин шуда бошад, мудирӣ беруна иҷрои вазифаҳояшро то рӯзи супоридани ҳуҷҷатҳо ба мудирӣ озмунӣ давом медиҳад.

27.4. Истеҳсолоти озмунӣ ва созишномаи мусолиҳа

Аз ҷониби суд қабул гардидани ҳалнома дар бораи муфлис эътироф намудани қарздор боиси кушодани истеҳсолоти озмунӣ мегардад.

Истеҳсолоти озмунӣ – расмияти муфлисшавӣ, ки нисбати қарздори муфлис эътирофгардида бо мақсади мутаносибан қонеъ намудани талабҳои кредиторон татбиқ карда мешавад.

Ҳангоми қабули ҳалнома дар бораи муфлис эътироф намудани қарздор ва кушодани истеҳсолоти озмунӣ суд бо тартиби барои таъини мудирӣ беруна пешбинишуда мудирӣ озмуниро таъин мекунад.

Аз лаҳзаи аз ҷониби суд қабул гардидани ҳалнома дар бораи муфлис эътироф намудани қарздор ва кушодани истеҳсолоти озмунӣ:

1. мӯҳлати иҷрои ҳамаи ўҳдадорихои пулии қарздор, ҳамчунин пардохтҳои ҳатмии мӯҳлаташон гузаштаи қарздор фарорасида ҳисоб мешавад;

2. ҳисоб кардани маблағҳои ноустувор (ҷаримаҳо, пеняҳо), фоизҳо ва дигар намуди муҷозоти молиявӣ (иқтисодӣ) нисбати ҳамаи намудҳои қарздорихои қарздор қатъ мегардад;

3. мансубияти маълумот дар бораи вазъи молиявии қарздор, ки баробари категорияҳои маълумоти сирри тижоратӣ ҳисоб мешуданд, қатъ мегардад;

4. ба амалбарории аҳдҳои, ки ба ҷудо карда додани амволи қарздор ё додани амволи қарздор барои истифода ба шахсони сеюм вобастаанд, танҳо бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузорӣ иҷозат дода мешавад;

5. ҳабиҳои пештар ба амволи қарздор гузошта ва дигар маҳдудиятҳои оид ба ихтиёрдорӣ амволи қарздор бардошта мешаванд. Гузоштани ҳабиҳои нав ба амволи қарздор ва ҷорӣ намудани маҳдудиятҳои оид ба ихтиёрдорӣ амволи қарздор иҷозат дода намешавад;

6. ҳама гуна талабҳои нисбати қарздор танҳо дар доираи истеҳсолоти озмунӣ пешниҳод мегарданд;

7. иҷрои ўҳдадорихои қарздор дар ҳолатҳои ва бо тартибе, ки Қонун оиди муфлисшавӣ муқаррар намудааст, иҷозат дода мешавад.

Бо илтимосномаи мудирӣ озмунӣ, ки маҷлиси кредиторон ё кумитаи кредиторон маъқул донистааст, суд метавонад якҷанд мудирони озмуниро таъин намояд. Суд вазифаҳоро байни

мудирони озмунӣ вобаста ба мураккабии вазифаҳои иҷрошаванда, хусусият ва миқдори амволи қарздор тақсим мекунад ва доираи масъулияти ҳар кадоми онҳоро муайян месозад.

Мудири озмунӣ то рӯзи ба охир расидани истеҳсолоти озмунӣ фаъолият мекунад.

Ҳангоми иҷрои ваколатҳои худ мудири озмунӣ дар бораи эътироф накардани аҳдҳои бастаи қарздор, талаб кардани амволи қарздор аз шахсони сеюм ва бекор кардани шартномаҳои бастаи қарздор даъво пешниҳод карда, амалҳои дигари пешбининамудаи қонунҳо ва дигар санадҳои ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистонро, ки ба баргардонидани амволи қарздор нигаронида шудаанд, анҷом медиҳад.

Бо мақсади дуруст ба роҳ мондани баҳисобгирии амволи қарздор, ки молу мулки озмуниро ташкил медиҳад, мудири озмунӣ ҳуқуқ дорад муҳосибон, аудиторҳо ва дигар мутахассисонро ҷалб намояд.

Баъди гузаронидани инвентаризатсия ва нархгузориҳои амволи қарздор мудири озмунӣ ба фуруштани амволи номбаршуда дар савдои озод шурӯъ мекунад, агар маҷлиси кредиторон ё кумитаи кредиторон тартиби дигари фуруши амволи қарздорро муқаррар накарда бошад.

Тартиб ва мӯҳлати фуруши амволи қарздор бояд аз тарафи маҷлиси кредиторон ё кумитаи кредиторон маъқул дониста шавад.

Мудири озмунӣ баъди ба охир расидани ҳисоббаробаркунӣ бо кредиторон вазифадор аст, ки аз натиҷаҳои гузаронидани истеҳсолоти озмунӣ ба суд ҳисобот диҳад.

Мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муфлисшавӣ» қарздор ва кредиторон дар ҳама марҳилаҳои баррасии парвандаи муфлисшавӣ ҳуқуқ доранд созишномаи мусолиҳа банданд.

Созишномаи мусолиҳа барои қарздор ва кредиторони озмунӣ, ҳамчунин шахсони сеюми дар созишномаи мусолиҳа иштироккунанда аз рӯзи тасдиқи суд эътибор дорад ва барои қарздор, кредиторони озмунӣ ва шахсони сеюми дар созишномаи мусолиҳа ширкаткунанда ҳатмӣ мебошад.

Созишномаи мусолиҳа бояд муқарраротро дар бораи ҳаҷм, тартиб ва мӯҳлати иҷрои ўҳдадориҳои қарздор ва (ё) дар бораи қатъи ўҳдадориҳои қарздор бо роҳи гузашт намудан, азнавкунии ўҳдадориҳо, бахшидани қарз ё роҳҳои дигар, ки қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ намудааст, дар бар гирад.

Созишномаи мусолиҳа метавонад шартҳои зеринро дар бар гирад:

- дар бобати дароз ё кӯтоҳ намудани мӯҳлати иҷрои ўҳдадориҳои қарздор;
- дар бораи гузашт кардани ҳуқуқи талабҳои қарздор;
- дар бораи иҷрои ўҳдадориҳои қарздор аз тарафи шахси сеюм;
- дар бораи кам кардани қарз;
- дар бораи иваз намудани талабҳо ба саҳмияҳо;
- дар бораи қонеъ гардонидани талабҳои кредиторон бо дигар воситаҳои, ки ба қонунҳо ва дигар санадҳои ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳолиф нестанд.

Шартҳои созишномаи мусолиҳа барои кредиторони озмунӣ, ки дар овоздиҳӣ оиди масъалаи бастании созишномаи мусолиҳа иштирок накардаанд ва инчунин муқобили бастании созишномаи мусолиҳа овоз додаанд, набояд аз шартҳои кредиторони озмунии ҳамон навбат, ки ба тарафдори бастании он овоз додаанд, бадтар бошад.

Тасдиқи созишномаи мусолиҳа аз тарафи суд дар ҷараёни мушоҳида ё идоракунии беруна барои қатъ намудани парвандаи муфлисшавӣ асос мегардад.

Дар ҳолате, ки созишномаи мусолиҳа аз тарафи суд дар ҷараёни истеҳсолоти озмунӣ тасдиқ шудааст, ҳалномаи суд оид ба муфлис эътироф намудани қарздор ва кушодани истеҳсолоти озмунӣ иҷро карда намешавад.

Аз лаҳзаи тасдиқи созишномаи мусолиҳа аз тарафи суд ваколатҳои мудирӣ муваққатӣ, мудирӣ беруна, мудирӣ озмунӣ ба охир мерасанд.

Мудири берунӣ, мудирӣ озмуни қарздор - шахси ҳуқуқӣ вазифаи роҳбари қарздорро то лаҳзаи таъини (интиҳоби) роҳбари қарздор иҷро мекунад.

Аз рӯзи тасдиқи созишномаи мусолиҳа мувофиқан шаҳрванд - қарздор ё роҳбари қарздор, мудирӣ беруна ё мудирӣ озмунӣ ба пардохти қарзҳои кредиторон шурӯъ мекунад.

Қарздор, мудирӣ беруна ё мудирӣ озмунӣ бояд дар давоми панҷ рӯз аз вақти бастанӣ созишномаи мусолиҳа ба суд дар бораи тасдиқи созишномаи мусолиҳа ариза пешниҳод наоянд.

Дар ҳолати баромадани таъиноти судӣ дар бораи рад намудани тасдиқи созишномаи мусолиҳа созишномаи мусолиҳа бастанашуда ҳисоб карда мешавад.

Безътибор донишҷӯи созишномаи мусолиҳа барои аз нав шурӯъ намудани пешбурди парвандаи муфлисшавӣ асос мебарорад. Дар бораи аз нав шурӯъ намудани пешбурди парвандаи муфлисшавӣ суд таъинот мебарорад, ки аз болои он шикоят кардан мумкин аст.

Дар ҳолати безътибор донишҷӯи созишномаи мусолиҳа талабҳои кредитороне, ки барои онҳо муҳлати пардохташон зиёд ё кам карда шуда буд, маблағи ҳақдорӣ ё маблағи камкардашудаи қарзҳои онҳо дар қисми қонеъ нагардидашон барқарор карда мешаванд.

Дар ҳолати оғоз намудани парвандаи муфлисшавӣ ҳаҷми талабҳои кредитороне, ки нисбатан созишномаи мусолиҳа имзо шуда буд, аз рӯи шартҳои муайяннамудаи созишномаи мусолиҳа муайян карда мешаванд.

Рухати адабиёти истифодашуда:

1. Абдуллоева О. И., Абдуллоев Т. Н. Асосҳои назарияи микроиктисодиёт. – Душанбе: «Ирфон», 2010. – 224 ҷаҳ.
2. Авезов Азизулло. Молияи мунитсипалӣ / Воситаи таълим. Хучанд: Сомон, 2004. – 180 ҷаҳ.
3. Адамов В.Е., Ильенкова С.Д. и др. Экономика и статистика фирм. Учебник для вузов. – Москва: «Ось-89», 2002. – 176 с.
4. Акционерное дело. Под ред. Галанова В.А. Москва: Финансы и статистика, 2003. – 284 с.
5. Аоки М. Фирма в Японской экономике. СПб: Лениздат, 1995. – 156с.
6. Асроров И. Интеграция экономики Таджикистана в мировую экономическую систему: проблемы и пути их решения. Душанбе, 2006. – 206 с.
7. Аукуционек С.П. Эмпирика перехода к рынку: Опыт России. Москва: Наука, 1998. – 109с.
8. Афанасьев В. Н. Диалектика собственности: логика экономической формы. С.Петербург, 2001. – 168 с.
9. Ашӯров А. Ташкил ва идораи корхона. Душанбе: Хумо, 2006. – 124 ҷаҳ.
10. Ашӯров И.С. Омори кишоварзӣ / Китоби дарсӣ барои мактаби олии ва миёнаи махсус. Душанбе: Ирфон, 2006. – 360 ҷаҳ.
11. Ашӯров Н, Лалбеков И. Муомилоти пул, қарз ва бонк / Китоби дарсӣ. Душанбе, 2000. – 254 ҷаҳ.
12. Барномаи рушди инноватсионӣ ҶТ барои солҳои 2011-2012.
13. Блази Д.Р., Круз Д.Л. Новые собственники. Наемные работники -массовые собственники акционерных компаний. Москва: Дело ЛТД, 1995. – 319с.
14. Бобозода Г. Дж. Современный мировой финансовый кризис и его влияние на экономику республики Таджикистан. Душанбе: ПИО НПИЦентр, 2009. – 164 с.
15. Волков О.И., Скляренко В.К. Экономика предприятия / Курс лекций. Москва: ИНФРА-М, Серия «Высшее образование», 2003. – 280 с.
16. Выханский О.С., Наумов А.И. Менеджмент / Учебное пособие. Москва: 1997. – 527с.
17. ҒаниевТ. Б.Менеҷмент. Қисми 2. Душанбе: Ирфон, 2004. – 543 ҷаҳ.
18. Гулмирзоев Д. Назарияи андоз ва андозбандӣ / Дастури таълимӣ. Душанбе: Сурушан, 2000. – 320 ҷаҳ.

19. Гулмирзоев Д.Т., Оймаҳмадов Г. Н. Менечменти молиявӣ / Китоби дарсӣ. Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2004. – 364 сах.
20. Давлатзод У. Ташкили чамъиятҳои сахомӣ. Душанбе: Ирфон, 2008. – 198 сах.
21. Давлатзод У. Управление акционерным обществом: проблемы и перспективы. Душанбе: «Ирфон», 2003. - 140 с.
22. Давлатзод У., Кодиров Ф.А. Чамъиятҳои сахомӣ (дар саволу ҷавоб). Душанбе: Ирфон, 2009. – 208 сах.
23. Давлатзод У., Комилов С.Ч., Кодиров Д. Б. Асосҳои наҳзӯзорӣ / Василай таълимӣ. Душанбе: «Ирфон», 2008. – 164 сах.
24. Давлатов К.К. Кооперация и интеграция в агропромышленном комплексе РТ. Воронеж, 2008. – 164 с.
25. Джурабоев Г. Актуальные проблемы становления и развития предпринимательства в Таджикистане" - Душанбе: Ирфон, 2003. -274 сах.
26. Друкер Питер Ф. Эффективный управляющий / Пер. с англ. А. Мхервали. Москва: 1994. - 266 с.
27. Дубровский В.Ж., Чайкин Б.И. Экономика и управление предприятием (фирмой) / Учебник. – Екатеринбург: Изд-во Уральского государственного экономического университета, 1998. – 272с.
28. Зайцев Н.И. Экономика организации и управления предприятием. Москва: ИНФРА-М, 2004. – 491 с.
29. Иванов А.Н. Акционерное общество: управление капиталом и дивидендная политика. Москва: ИНФРА- М, 1996. - с.
30. Исоматов Б. Фақеров Х. Таърихи тичорат. Душанбе: Паёми ошно, 2004. – 318 сах.
31. Кадыров Д. Б., Ашмаров И. А. Экономическая теория в ретроспективе / Учебное пособие. Душанбе: Статус, 2007. – 262 с.
32. Кадыров Д. Б., Ашмаров И. А., Комилов С. Д. Экономика рынка труда / Монография. Душанбе: «Илм», 2010. – 480 с.
33. Кадыров Д. Б., Гулов К.М., Фозилханов Д.О. История экономики и экономических учений / Учебное пособие. Душанбе: ИЛМ, 2010. – 512 с.
34. Комилов С. Дж. Развитие инновационного предпринимательства и венчурного финансирования. Материалы международной конференции "Проблеммы международной экономики и инновационного развития". Душанбе, ТГУК. с. 13-20.
35. Комилов С. Дж., Файзуллоев М. Необходимость формирования национальной инновационной системы РТ как условие

- обеспечения модернизации экономики страны. Евразийский научно-аналитический журнал "Проблеммы современной экономики", №2, 2011. с. 277-283.
36. Комилов С. Ч., Давлатзод У. Иқтисоди корхонаҳо. Душанбе: Диловар- ДДМТ, 2000. – 140 сах.
 37. Комилов С.Д., Каюмов Н.К., Нурмахмадов М.Н. Стратегия движения к рыночной экономике. Выпуск II. Душанбе, 1998. – 75 с.
 38. Комилов С.Дж., Махмадаминов М.Б. Иновационное развитие и совершенствование антикризисного управления предприятиями - Душанбе, 2011. 148 с.
 39. Комилов С.Ч. Организационно-экономические аспекты активизации инновационной деятельности предприятий. Налоговая система РТ и перспективы её развития. Душанбе, Ирфон, 2008. с. 6-18.
 40. Комилов С.Ч., Алиева Г.Ш., Соҳибкорӣ ва менечменти рушди фаъолияти навчорисозӣ (инноватсионӣ) - Душанбе, Ирфон, 2008 - 220 с.
 41. Комилов С.Ч., Кодиров Д.Б., Давлатзод У. Стратегияи нархгузорӣ / Васоити таълимӣ. Душанбе: Диловар-ДДМТ, 2000. - 80 сах.
 42. Комилов С.Ч., Низомова Т. Д. Иқтисоди корхонаҳо / Китоби дарсӣ. Душанбе: Диловар - ДДМТ, 2001. – 244 сах.
 43. Красовский Ю.Д. Управление поведением в фирме: эффекты и парадоксы (На материалах 120 российских компаний) / Практическое пособие. Москва: ИНФРА-М, 1997. - 361с.
 44. Лопатников Л. И. Экономика двоевластия: беседы об истории рыночных реформ в России. СПб: Норма, 2000. - 303с.
 45. Мильнер Б.З. Реформы управления или управление реформами. 41. Москва: Институт экономики РАН - 1994, - 173с.
 46. Моргун С. Ф. Акционерные общества, товарищества, предприятия. Акции и другие ценные бумаги. Душанбе, 1991. – 206 с.
 47. Назаров Т.Н. Рыночная экономика и международное сотрудничество. Душанбе: Ирфон, 2007. – 266 с.
 48. Нидоев Н. Ф. Таъмини истиқлолияти иқтисодӣ ва суботи иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе: Ирфон, 2007. – 274 сах.
 49. Низомова Т. Д. Ташкили истеҳсолот. Душанбе: Диловар - ДДМТ, 2001. – 120 сах.
 50. Низомова Т.Д., Ҳоҷиев А. Истилоҳномаи иқтисоди хурд. Душанбе: Диловар - ДДМТ, 2001. – 185 сах.

51. Низомова Т.Д. Приватизация и реструктуризация промышленных предприятий: теория и практика. Душанбе: Ирфон, 2006. - 144 с.
52. Низомова Т.Д. Ташкил ва банақшагирии фаъолияти корхона / Маводи таълимӣ. Душанбе: Диловар - ДДМТ, 2002. -
53. Нурмахмадов М. Н., Комилов С. Д. Экономический кризис: оценка, стратегия, преодоление. Душанбе, 1993. – 85 с.
54. Обидов Ф.С. Иқтидори захиравии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе: Ирфон, 2002. - 202 сах.
55. Основы формирования и функционирования рынка труда в РТ (под редакцией С.Ч. Комилова) - Душанбе, Шуджониён - 2010. 263 с.
56. Пелих А.С. и др. Экономика предприятия и отрасли промышленности / Учебное пособие. Ростов на Дону: «Феникс», 2001. – 540 с.
57. Разиков В.А. Инвестиционная политика республике Таджикистан и основные направления её активизации. Душанбе: Сарпараст, 2001.
58. Раицкий К.А. Экономика предприятия / Учебник. – Москва: «Дашков и Ко», 2001. – 1012с.
59. Рахимзода Ш. Муомилоти пулӣ ва қарз. Душанбе: ЭР-Граф, 2008. – 450 сах.
60. Раҳимов Маҳмад. Ҳуқуқи соҳибқорӣ. Душанбе: Деваштич, 2002.
61. Реформирование и реструктуризация предприятий: Методика и опыт / Тренев В.Н., Ириков В.А., Ильдеменов С.В. и др. Москва: ПРИОР: 1998. – 318 с.
62. Рисин И.Е. Управление предприятиями в реформируемой экономике России. Воронеж: Изд-во ВГУ-1996. - 112с.
63. Саидмуродов Л., Мирбобоев Р., Солиев А. Бизнеси байналхалқӣ: назария, амалия, одоб / Китоби дарсӣ. Душанбе: Ирфон, 2002.
64. Саидмуродов Л.Х. Открытая экономика РТ: макроэкономическое равновесие в условиях внешнего инвестирования. Душанбе: Ирфон, 2006. -
65. Солиев Х.Х. Республика Таджикистан – 15 лет независимого экономического развития. Душанбе: Эҷод, 2007. – 560 с.
66. Стратегияи милли рушди ҶТ барои давраи то соли 2015.
67. Тағоев Ҷ. Х. Асосҳои микромолиякунонӣ / Воситаи таълимӣ. Душанбе: Ирфон, 2006. – 244 сах.

68. Ураков Д.У., Шарипов Х. Финансово – кредитные рычаги повышения эффективности производства. Душанбе: Ирфон, 2002. - 240с.
69. Хақимзода А., Рачабов К.К. Минтақаҳои озоди иқтисодӣ / Китоби дарсӣ. Душанбе: «Ирфон», 2010. – 491 саҳ.
70. Хақимов А. Ташкили идораи иқтисоди миллӣ. Душанбе, 2005. – 416 саҳ.
71. Хаммер Майкл, Чампи Джеймс. Реинжиниринг корпорации: манифест революции в бизнесе / Пер. с англ. СПб: Университет - 1997, 327с.
72. Ҳабибов С.Х., Ҷамшедов М.И. Тиҷорати байналмиллалӣ / Китоби дарсӣ. Душанбе: Ирфон, 2007. – 447 саҳ.
73. Чжен В., Бутиков И. Все об акциях. Ташкент – 1995. – 105с.
74. Экономика предприятия. (Учебник для вузов) / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А. Швандара . – М.: ЮНИТИ, 1998. – 742 с.
75. Экономика фирмы. (Учебник для вузов) / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А. Швандара . – М.: ЮНИТИ, 2003. – 456 с.

МУНДАРИҶА

САРСУХАН	3
ФАСЛИ 1. КОРХОНАИ ИСТЕҲСОЛӢ.	
ШАКЛҲОИ ТАШКИЛӢ-ҲУҚУҚИИ КОРХОНА	
Боби 1. Корхона дар низоми иқтисоди бозорӣ	6
Боби 2. Шаклҳои ташкилӣ-ҳуқуқии корхона	19
Боби 3. Стратегияи тараққиёти корхона	35
ФАСЛИ II. ЗАХИРАҲОИ КОРХОНА ВА НИШОНДИҲАНДАҲОИ ИСТИФОДАБАРИИ ОНҲО	
Боби 4. Фондҳои асосии истеҳсолии корхона	45
Боби 5. Фондҳои гардон ва воситаҳои гардони корхона.....	64 ✓
Боби 6. Идораи кадрҳо ва ташкили музди кор дар корхона	81
Боби 7. Ташкили таъминоти моддӣ- техникӣ дар корхона	104
Боби 8. Хароҷотҳои истеҳсолӣ ва арзиши аслии маҳсулот	116
Боби 9. Нарх ва сиёсати нархгузорӣ дар фаъолияти корхона	127
Боби 10. Ташаккули натиҷаҳои ниҳои фаъолияти корхона	137
Боби 11. Идоракунии молияи корхона	148
ФАСЛИ III. МЕХАНИЗМҲОИ ИҚТИСОДИИ ФАЪОЛИЯТИ КОРХОНА	
Боби 12. Шаклҳои муносири ташкили истеҳсолот	180
Боби 13. Самаранокии иқтисодии истеҳсолот дар корхона	196
Боби 14. Банақшагирии фаъолияти корхона.....	209
Боби 15. Идоракунии сифати маҳсулот дар корхона	221
ФАСЛИ IV. МУНОСИБАТ ВА РОБИТАҲОИ КОРХОНА БО МҶҲИТИ БЕРУНА	
Боби 16. Фаъолияти бозоршиносии корхона	238
Боби 17. Сиёсати иртиботии корхона	257
Боби 18. Муносибатҳои суғуртавии корхона	272
Боби 19. Фаъолияти иқтисодии хориҷии корхона	286
Боби 20. Андоз ва низоми андозбандии корхона	307

**ФАСЛИ V. ФАЪОЛИЯТИ СОҶИБКОРӢ
ВА ИННОВАТСИОНИ КОРХОНА**

Боби 21. Фаъолияти соҳибкори корхона	324
Боби 22. Инноватсияҳо ва самаранокии истифодаи онҳо дар корхона	342
Боби 23. Фаъолияти инвеститсионии корхона	370
Боби 24. Активҳои ғайримоддии корхона	389

**ФАСЛИ VI. ТАШКИЛИ ИДОРАКУНИИ КОРХОНА.
МУФЛИСШАВӢ ВА БАРҶАМДИҶИИ КОРХОНА**

Боби 25. Сохтори ташкилӣ ва принципҳои идоракунии корхона	399
Боби 26. Низоми иттилоотии идоракунии корхона	417
Боби 27. Муфлисшавии корхона	429

С. Ҷ. Комилов, У. Давлатзод

ИҚТИСОДИ КОРХОНА

Китоби дарсӣ
барои донишҷӯёни
ихтисосҳои иқтисодӣ

Муҳаррири ороиш: **И. Х. Ғаниев**

Ороиши муқова: **В. Казберович**

Ба матбаа 11.02.2012 сол ба чоп имзо шуд. Формати 60x90 1/16.
Коғази офсет. Чопи офсет. Хуруфи Cambria. Ҷузъи чопи шартӣ 28.
Адади нашр 1000 нусха. Супориши №06.

Чамъияти маҳдудмасъулияти «СОБИРИЁН»
734025, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 37; e-mail: sobiriyon@yandex.ru

*Китоб дар матбааи "Собириён" чоп шудааст.
ш. Душанбе, к. Айни-126.*

35cm

9 789994 785209

Собириѐн